

Сині етюди (збірка)

Микола Хвильовий

ВСТУПНА НОВЕЛА

Вчора в "Седі" безумствувала Ужвій, і "Березіль" давав ілюзію екзотичної зливи. А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ — густий, запашний і надзвичайно теплий. Горожани зовсім збожеволіли з такої несподіванки й висипали на вулиці. Про тропік Козерога вони знали тільки з географії, а тут трапилось чудо — і тропік Козерога завітав на Лопань. Натовпи суєтяться, ловлять язиками солодкі краплі тихої тропічної зливи й ніяк не думають ховатись під навісами домиків.

— Чудесно,— говорю я й булькаю в теплі калюжі. Юліян Шпол, автор комедії "Катіна любов або будівельна пропаганда", мовчки за мною: я завжди забігаю вперед. Весь він як мокре курча, і — дивно! — з його капелюшка тече чомусь синя вода. Я повертаюсь до нього й говорю:

— Сьогодні моє любиме число — 13. Отже, сьогоднішній день мусить принести нам якусь приємну несподіванку. Як ти гадаєш, що це має бути?

— Очевидно, зустрінемо професора Канашкіна,— серйозно відповідає мій приятель.

І дійсно: в кав'ярні Пока до нас підходить названий професор, і підходить з такою, знаєте, усмішкою, ніби він допіру наївся карамелі. Він нас вітає, робить нам кніксен та кілька компліментів, розповідає щось про критичну оглоблю й тут же читає нам свій науковий труд під такою назвою: "Що таке липа, як так трапляється, що професорська кафедра раптом стає липова, що таке, нарешті, липовий професор, його роль в марксистському суспільстві, а також про соціальне коріння богемських ухилів серед наших іспанських письменників".

— Чудесно! — говорю я, похлопавши Канашкіна по плечу й узявшись двома пальцями за його піджачну петельку.— Чудесно! Ти подаєш великі надії, і я певний, що суспільство на слідуючий рік обере тебе членом свого парламенту.

— Ну що ви! — червоніє мій професор.— Я зовсім не припускаю, щоб моя робота мала такі несподівані наслідки.

Але ми — я й Юлія Шпол — стоїмо на своєму: мовляв, без бляхи тут не обійдеться, мовляв, на слідуючий рік ми вже саме Канашкіна будемо обирати, мовляв, він же знає, що в цьому році ми таки зуміли провести кількох своїх кандидатів.

— Дякую, дуже дякую! — говорить професор, і ми виходимо з ним на вулицю.

Нас зустрічає та сама тропічна злива. Я запевняю, що "Три мушкетери" написав несамовитий Ринальдо Ринальдїні, а професор Канашкін запевняє, що цей твір не належить перу "письменника Ринальдо Ринальдїні, а належить перу французького письменника Гофмана-молодшого, що писав під псевдонімом Дюма (батько)". Тоді до нас підходить Олесь Досвітній (переступає через калюжу) і каже:

— Драстуйте, товариші! Драстуйте й ви, професоре Канашкін!

— Драстуй! — говоримо ми й ловимо язиками краплі теплої тропічної зливи.

Олесь Досвітній інформує, що він допіру скінчив свій новий твір під такою назвою: "Собор Паризької Богоматері". Вищеназаний професор виймає олівець і записує: "Олесь Слісаренко написав удосвіта новий твір "Собор Паризької Богоматері". Потім до нас підходить відомий панфутурист Семенко й одразу ж починає ображати мене дотепами й лаяти за французькі фрази, що я їх вживав у своїх памфлетах: мовляв, це ж французьке парикмахерство. Я з ним погоджуюсь, і таким чином виявляється, що я творив свідоме французьке парикмахерство. Тоді беру "Зустріч трьох" і питаю:

— А що значить NR, що стоїть над кожним твоїм віршем у цьому збірнику?

— Як що? — каже Семенко.— Це значить — кінська сила!

— Боже мій! — скрикнув я.— Таж кінська сила має зовсім інше позначення.

Панфутурист нічого не відповів, і таким чином виявилось, що він творив несвідоме латинське парикмахерство.

Юліян Шпол зареготав. Семенко зблід і пішов до Красної гостиниці. Ми його не затримували, як і професора Канашкіна.

Нарешті підійшли до Держвидаву. Там ми обтрусились від дощу й зустріли ще кількох творців читанок ("папа режет, мама клеїт"). До Держвидаву мусив зайти сьогодні якийсь начальник, і тому в одній кімнаті пахло репейним маслом — саме тим, що не з *agrimonia eupatorium*, а з *larra*. В кімнаті Аркадія Любченка, автора "Буремної путі", кількох талановитих оповідань і не закінченого ще роману, до нас підійшов Пилипенко, автор "Байківниці" й закінченого роману "Малоросія", і каже до мене:

— А в цьому році вашого прізвища в держвидавівському календарі не буде.

— Під рубрикою "історичні події"? — питаю я.

— І під рубрикою, і без рубрики! Ніяк не буде!

— Та невже? — кажу я й сідаю до столу, щоб трохи поплакати. І я плачу гіркими слізьми. Тоді Пилипенко, Юліян Шпол і Олесь Досвітній (як і Аркадій Любченко) починають утішати мене. Але як утішити? Я говорю крізь сльози:

— За що? За що? — І, вийнявши з кишені жменю підсмаженого насіння, вибираю гарбузові кабачки й з смаком лузаю гарбузові кабачки (мовляв, "за що? за що?").

Нарешті, поговоривши про садизм, пролетарських письменників і рябу шкапу, ми йдемо до нашого мецената — Раїси Азарх. Вона зустрічає нас милою усмішкою.

— А...— говорить Раїса Азарх.— Дуже рада вас бачити! А тебе, Nicolas, особливо!

Вона мені пропонує перевидати мої твори під назвою "Твори". Я, звичайно, відмовляюсь. Словом, я проти. Вона — за. Я проти! Вона — за! Виявляється також, що за і мої приятелі, як от Аркадій Любченко. Тоді я погоджуюсь, і ми складаємо умову.

...І от умову складено. Я знову перечитую свої оповідання (до речі, страшенно нудно перечитувати) і сідаю писати "вступну новелу". Але що писати? Знаю тільки, що написати обов'язково треба, бо ж і я все-таки несу відповідальність за себе.

...І от я відповідаю. По-перше — "твори". Це зовсім не "полное собрание сочинений", це не претензія — це непереможне бажання моїх меценатів: Раїси Азарх, Сергія Пилипенка і Аркадія Любченка. Отже, за всякими оправками з приводу назви

звертайтеся, будь ласка, до вищеназваних меценатів. І далі (щоб не забути): в перший, у другий, як і в дальші томики я вкладаю речі, ще ніде не друковані.

А тепер про зміст. Свою наймолодшу збірку я писав на початку тридцятих років нашого століття (в 1921—1922). В кімнаті, де я працював, було страшенно тісно (жило багато народу), так що я міг сідати за стіл лише вночі. Саме тому, мабуть, у моїх творах і мжичка.

Ні, мабуть, не тому: я просто фіксував настрої тридцятих років.

Тепер про форму. Я, знаєте, належу до того художнього напрямку, який сьогодні не в моді. Я, пробачте за вольтер'янство, я... романтик! Саме відси й іде розхристаність і зворушливе шукання самого себе до ста двадцятьох років (я думаю прожити сто п'ятдесят).

Впливи. Я погоджуюсь з тими вельмишановними критиками, що не бачать у моїх творах нічого оригінального. Вони мають рацію: весь я в лабетах пільняковщини та інших серапіонових братів.

Мова. Мова моїх творів надзвичайно кострубата. Окремі вирази бувають буквально безграмотні. От приклад: "Балачки його нічого собою не уявляли". Про мову моїх творів можна прочитати у професора Сулими.

От і все. А коли сказати, що я можу бути автором тільки одного твору, який хочу написати через багато років і до якого я дійду, очевидно, через етюди, то це вже буде рішуче все!

Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи (мій сюжетний любовний роман "Вальдшнепи" буде в третьому томі) — все те, чим там пахне сумновеселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних жінок з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитись таким шикарним, як леопард. Іще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки ("садок вишневий коло хати") і знаю, як пахнуть майбутні міста нашої миргородської країни. Я вірю в "загірну комуну" і вірю так божевільно, що можна вмерти. Я — мрійник і з висоти свого незрівнянного нахабства плюю на слинявий "скепсис" нашого скептичного віку. Ну, і так далі.

А тепер — поки що до побачення! Зараз іду в робітничий квартал до радянських робітничих домиків і буду там слухати, як заливається гармошка бродячого музики.

Вона заливається якимось сумно, і я думаю: тут я все-таки не зустріну професора Канашкіна, і я пригадую, що попереду мене стелиться великий життєвий шлях. Він починається десь у минулих віках і шкутильгає осінньою елегією через шведські могили, через Сорочинський ярмарок і далі, аж до Гофманської фантастики (між іншим, можна сказати не тільки "Три мушкетери", але й "три мушке-тонери". Мушкет, аркебуза — це одно, а мушкетон — це старовинна рушниця з набоями в кілька куль, що одразу летять у кілька сторін).

...Словом, хай живе життя! Хай живе безсмертне слово! Хай живе тропічна злива —

густа, запашна й надзвичайно тепла. Я — вірю!

...Юліян Шпол, автор комедії, "Катіна любов або будівельна пропаганда", мовчки ступає за мною. Весь він як мокре курча, і — дивно! — з його капелюшка тече чомусь синя вода.

Драстуй, Юліане Шпол! Драстуй, запашне життя! Тисну вам руку! Завтра піду на могилу комунара, автора "Ударів молота і серпні". Я понесу йому пучок синьооких фіалок і там згадаю про свою загадкову смерть. Драстуй, Юліане Шпол! Драстуй, запашне життя! Я — вірю!

ЖИТТЯ

I

Коли за лісом зав'яне молодик, там десь, на степах, над озиминою, цвіт стелиться, а він зав'яне — в оселях сутеніє, розливаються цебра синяви — тихої, блідої, і вмирають каганці. Тічки тоді бігають, тріщать тини, скаженіють пси, найбільш крихкотілі, — дужі пси мовчазно шкутильгають за переможцем, а крихкотілі в спорзній солоднечі гризуться. Спорзно тоді в повітрі. Тому: наші прадіди теж у цей час бігали тічкою, а наша кров — прадідівська, червона і теж горить.

А от клуні. Так, клуні. В них торішня солома, а на ній зеленіє кохання. І до клунь тріщать тини. І риплять вони теж спорзно. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зітхає, так вона зітхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Україні.

І от: на однім боці Ворскли — Дамаївка, на другім — хутір Комарівка. Недалеко гетьманський ліс, а далі — Диканька (диканьське пиво й меди опішнянські — недалеко біля Полтави). Дивишся на гетьманський ліс, згадується: гетьманщина, Гоголь, татари, Карло XII і т. ін. Тоді могили жевріють, ніч, день, ранок, світанок — все одно... Над степами гойдається шуліка...

Із Дамаївки приїздили двоє: Павло й Мишко-комуніст. Приїздили на човні до Степанового городу. Степанова дівка — Гандзя, казали — повна пазуха грудей. У Степановій клуні спала й Оксана. З Оксаною от що: їй 17 літ, батько її, Рубан, сюсюкає, а мати теж сюсюкає. Оксана ходить "корольком", груди що яблука тверді, й несе їх уперед, от і спокушала парубків.

Казали:

— Оксано, пора на вечорниці!

А батько не пускав. Парубки обмазали ворота дьогтем, а на ворога солом'яного діда поставили. Рубан перелякався й засюсюкав;

— Сарас іди носювати в клуню! Оксана:

— Що ви, тату?

— Сарас, сьоб мені сього гріха більс не було.

І виштовхав із хати, а сам пішов у комнезам скаржитись. А було це вдень. Оксана подумала й пішла до Гандзі. Та ж спить з парубками уже шостий рік. Порадила: лягай зо мною. Послухала. Гандзя з Павлом на возі, а Оксана поки що сама. На другий день Павло приїхав з Мишком, і Мишко ліг біля Оксани.

Було й так: Павло забариться, а Гандзя чекає. Тоді виходили з клуні, щоб парубки

не почули, і через город до дощок — прали удень білизну там. Сюди приставав Павлів човен.

Комарівка була на узгір'ї, і з дощок майоріли силуети будівель. З річки йшов дух — може, татарський, задвістілітпозадній, може, з баговиння, і річка була далека в своїй глибині, вона з Дніпра в Чорне море бігла, думалось, що й вона морськими синіми бурями дихає, казали — Комарівка над баговинням замислилась, так: вечори ходили по Комарівці — сірі, тихі — і далі — далі... І Оксана мріяла. А Гандзя булькала у воді ногами, спідницю заковувала й співала:

Маруся оіруїлась,
В больничной дом везуть.

І груди її високо підіймались, ніби хотіли полинути в темно-сині простори. І ще вона співала, і співи лагідно лунали за рікою. А потім зітхала і нудьгувала. Оксана дивилась на Гандзю й теж хвилювалася й думала про очерети, про комуніста, про комуністів, про продподаток — батько лаявся — а вони полинуть восени — качки, про качок думала, а куди — невідомо. І мріялось, і ще мріялось...

Нарешті з-за коси виринав човен, наближався скоро, але тихо, щоб ніч не почула. Павло гребе, мов справжній рибалка, а Мишко в душогубці з очима заплющеними — боязко. І Гандзя завмирала, і Оксана завмирала, і всі завмирили. Ах! Павло... Павло... поспішає — міцний, бадьорий і злий.

Збентежено ховалась в очеретах вона — ніч. Зорі горіли хоробливо й у солодкій тузі падали на поверхню.

...Потім учотирьох ішли в клуню спати. В клуні на возі Гандзя здержливо реготала — і солодко було. Тріщав віз — і було тьмяно. На вулиці, і по городах, і по садках блукали зайві парубки й лякали ніч штучним іржанням:

— І-го-го! І-го-го!
І чути було ще тоскний заспів:
Не за Леніна, не за Троцького...
А в другім кінці співали:
Чий я козак, звуся Воля,
Українець з Гуляй-Поля.
Гей шумуй, моє вино,
Йде за правдою Махно!

Біля Оксани лежав Мишко, мовчки цілував її волосся, а вона мовчала. Мишко брав її руку й теж цілував. Оксана пручалась тихо.

— Господи, не треба, у мене руки брудні.

Мишко важко дихав і уперто не пускав її руки. Було тремтіння. І так цілу ніч: він її руки цілував, а вона пручалась. Іноді він її брав за груди, але зараз же "вибачався" і казав, що це якимось так. Світало — і вони розходились. Дивно, яка ніч була коротка! Оксана козою бігла додому, і цілий день туманіло в голові.

...А від дощок відпливав човен, а десь дзвеніли червоні дзвони зорі.

Минали дні, і в спогадах поринали ночі. Як це: десь біля Диканьки є село і хутір — а що тут раніше було? До татарви? Га? Так, село і хутір — і далі-далі... А що через сорок років? Га? Гоголь, Мазепа, Карло XII.

Моя люба соціалістична Україно! Степи, шуліка, і літнє сонце відходить за обрій, а за ним молочна стежка співає білих, а може, й червінкових пісень, мукають корови, з пасовиська бредуть — і далі-далі. Ферми, електричні плуги... машини, фабрики, заводи... Ах!.. І далі-далі... Молочна стежка співає — яких пісень?..

Ішло літо, куріли сіновали, думали підстрижені луки. Проходили громовиці, відходили блискавиці — далеко-далеко, тільки на обрії блимало золото, і ріка тихо хоронила післядощовий глибокий смуток.

Мишко казав Оксані:

— Я скоро поїду до міста. І ти поїдеш. Я докінчу науку — тепер тихо. Тепер можна, і ти будеш учитись. Тепер усім можна, тепер для бідних школа.

Оксана не любила комуністів, усе село не любило, а в Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів.

...У липні ночі були душні, із степів дзвонило — неясно, із невідомих химерних дзвонів. Тоді Мишко казав:

— Оксаночко, яке життя! Хоч би скоріш до міста. Як мені хочеться до міста. У Київ поїду я...

Думала про життя, думала про Київ, думала, що в Києві невідоме життя, думала про великі міста, де курить химерно, і хотілось до великих міст, до життя.

І ще проходили дні, і в спогадах поринали ночі. І знову куріли сіновали. Але стало неспокійно.

В Дамаївці партизани вбили двох комуністів, а Мишко втік.

Із повіту приїхав карний загін. І Мишко знову збирав продподаток, але в Комарівку їздив рідко, бо боязко було. Коли приїздив — був несміливий, прислухався, не говорив про чудесне, тільки Оксані чудесно було.

І от: Оксана до колодязя йшла, назустріч — Гандзя.

Гандзя:

— Чула... виїздить твій?

Захмарилося обличчя:

— Не знаю.

Оксані й гарно було, і погано було — чи візьме й її з собою?

Каже Гандзя:

— Не випускай: комуніст гарний — може, оженився... Та тільки чорт їх розбере. Мій дід кріпак був, розказував, як колись такі ж паничі теж установлювали владу. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

Оксана замислилась і пішла на вигін, дивилась і прислухалась, як за суховієм вечір тече. Згадувала, що комуніст їй казав.

Він такий несміливий, а каже так хороше.

...На світанку після однієї солодкої ночі Мишко віддався Оксані й Оксана віддалася

Мишкові. Гандзя й Павло спали, а вони не спали. Тоді в клуні було тихо, тільки зрідка миша шаруділа в золотій соломі...

Ах, яка тоді була чудова ніч!

У неї такі тугі зітхання, як яблука з антонівки, і величезні очі, де цвіте життя, щирість і тихий сум кохання... Хто бував на соломі?.. Тоді було передосіннє. На вигоні вистукував перепел, а серця не чути було. Ішов дух від свіжих снопів і нагадував широкі, безмежні лани. Крізь щілину жевріла зоря. Тоді Мишко згадав, що в цю мить (читав десь) цвітуть на серці чайні троянди. А Оксана не призналася Гандзі — їй гарно було хоронити в собі велику таємницю зачаття. Тільки в її кривих японських очах відбився передосінній зажурений шелест тополі і серпнєве виглядали її груди, наче стіжки молоді на стерні блідій.

Оксана вже не ходила до дощок вичікувати човна із-за коси. Вона знала, що скоро приїде Мишко, забере її з собою і вони поїдуть у далеке, невідоме місто. Туди — далі — далі, де курить і дзвонить життя, найбільше, наймолодше. Боялась тільки, щоб повстанці Мишка не вбили: вони частіш чужинців убивали, а він був чужинець — з іншої губернії.

Потім пішли дощі і зелина зажурилась. Зрізали очерет, і сумно стало на річці. В Дамаївці майже кожного дня ховали когось, і похоронні дзвони заповнювали річку — голу, сиротливу, осінню, заповнювали її глибіню. Комарівка слухала ці дзвони й дивилась на хмурий гетьманський ліс, на змарнілі степи.

Потім іще пішли дощі.

III

Зими не було, й знову було мокро й осіннє. Мишко чекав наказу виїхати до міста й уже майже не їздив у Комарівку. Партизани вже не ховались у лісах і приходили з повинною. Ліси були нудні й жорстокі, чорні, як смерть, вишкірялись навіть. Оксана почула, що вона завагітніла. Уночі вона лапала свій живіт, їй здавалося, що він росте й вона це відчуває.

Виходила на вигін, дивилася на поле, на тумани, до станції (за сорок верст Кочубеївка була), і були гони, і верстви, і тракт, і стовпи, і було тоскно, і хотілося невідомого. А вдома батько сюсюкав, і мати сюсюкала, і комунію лаяли, і ще раз її лаяли.

Дівчата повернулися з буряків і вечорниці улаштовували — і не хотілось на вечорниці. Увечері батько приносив газету й крутив з неї цигарки, а Оксана дивилась на рядки й думала, що там написано про Київ, про місто. А батько ще приносив газети — у волості їх багато, й ніхто їх не читав, вони лежали в шафі в писаря і їх крали з нього курії, а на базарі говорили про Петлюру, про румунів, про кінець Радянської влади.

За цілий місяць Мишко приїздив один раз — і вже не говорив, а коли говорив, то про якусь суворість, про нудоту й ще про щось — Оксана не пам'ятає. А вона брала його біленьку руку й гладила нею свій живіт і усміхалась загадково. Потім вона говорила з Гандзею, але й на цей раз хоронила тайну народження. А в хуторі почали ходити темні чутки, що повстанці нахваляються вбити Мишка. Тоді прийшли тривожні ночі. У вікна

бив напівдощ, напівсніг, у бовдурі гув вітер, і снилися далекі, брудні дороги без кінця, без краю. Верстви, гони, стовпи і шляхи, і знову шляхи...

...І знову зими не було, і було мокро і осінньо... І припадала осінь до Оксаниного серця і стискала його.

Але не гадала Оксана, що в цій чвирі життя кине свою першу важку тінь на її прекрасну молодість, і тому, коли їй було переказано, що Мишко виїхав з Дамаївки, вона навіть здивувалася: як, невже зовсім? Їй сказали, що зовсім. Вона не заплакала, вона навіть не почувала, як їй заболіло — так пекуче заболіло. Вона пішла на Полтавський шлях і дивилася у той бік, на Полтаву. І пригадала липневу ніч і неясні дзвони із степу. Потім сіла на зрубаного дуба й дивилася на болото. Вітер носився по Комарівці — чіткий, колючий, жорстокий. І знову, як крізь сон, солодкі ночі й зорі в синім мареві. Але треба було щось думати. І надумала:

— Піду.

І пішла. Коли б вона читала "Кобзаря", вона б знала Катерину, але вона була неписьменна. Вона чула тільки про Київ, а що Мишко — ах, Мишко! Мишко!..

Увечері Оксана зібрала таке-сяке шмаття й вийшла за ворота. Сіріло, й дощу не було. Сунулись хмари невідомо куди, сунулись далеко-далеко — у далечінь. Чоботи грузли в багні, а навкруги голе поле й тиша. І ще мріяла про липневі світанки, про неясні дзвони із степу. Думала про великі міста і ще про щось незнайоме, таємне. Зрідка назустріч їй тягнулися підводи, із станції їхали. Коні пнулися і з великим напруженням витягали з багна вози. Люди підозріло оглядали її, оглядалися і ще раз оглядали. Проходили верстви, проходили й гони, а криві очі виразно, з сумом дивилися на мовчазні станційні вогні, що заблищали за могилами. На обличчі застигла скорботна, ледве помітна посмішка. Гетьманський ліс залишився далеко збоку, а вона дивилася на нього й згадувала Мишка і його жагучий шепіт на соломі. Знову налетіла темна хмара й забризкали сірі води. Повернулася — Комарівки не видно. Було тоскно й було радісно. Згадала газети, батькові цигарки й подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні вогні наближалися. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити.

...Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів поїзд і зник в далині.

Оксана підходила до семафора.

КОЛОНІЇ, ВІЛЛИ...

Так от: єсть вілли, біля міста в кучерявих лісах засіли, і шосе до них гадючиться. Єсть вілли, єсть і колонії — дитячі. Вілли: специ, їхні жінки відповідальні, взагалі — кваліфікація, цвіт. Ну...

— Ну, я цю гладку корову й близько не допустила б. Ганьба! Годуємо паразитів.

— Да, не порядки.

А вдруге вже друга на першу:

— Подумайте: їй одно місце на віллі, а вона цілу сем'ю притягла, ще й "друга дома" притягла... Безобразіє...

...Отара білорогих баранців посунула до сонця: то хмари, то небо за голубе поле...
Ну...

І третя на другу:

— Сволоч! В городі одержує тринадцять пайок, ще й тут у три горла.

Їдять шоколад, п'ють каву, молоко — поправляються. Так живуть.

Синіє вечір — під'їжджають автомобілі. Тоді гості їдять і всі їдять.

...Слобожанські ліси й тракти і досі були тривожні. Ходять бандити по лісах. На віллах тихо тому. Купражили гультяї колись, літали по шосе мотори, кавалькади, й гомонів ліс від музики, гамір буржуйський, купецький ходив по корчах... Тепер тихо, тепер їдять...

...Колонії пішли далеко в ліси. От колонія, скажемо. Цвітуть діти, ростуть з молодняком дубовим, бронзові шиї, очі блищать, як спілі вишні після дощу. В колонії виховательки — тьотя Бася, соцвосниця... да...

Господарською частиною завідує Гіль. Гіль ходить і співає: "Ми смело в бой пайдьом за власть советов"... Цілий день співає. Соловей. Очі йому теж цвітуть, як спілі вишні після дощу. Звідки він — бородатий, мамулуватий? Хто його знає — революція родила. І він у свою матір конче закоханий — у революцію. Не знає нічого, крім цієї пісні,— і не треба.

— Та покиньте ви співати,— кричить Анфиса Павлівна, гладка, охайна — німецької породи.

Гіль зникає.

Є ще стара діва — Павлина Анфисівна,— так кажуть, так звуть,— це не так.

Ну, і так далі...

Тьотя Бася — фанатичка. Зустрічає незнайому жінку:

— Що ви читали з жіночої справи? Що? Бебеля "Женщина і соціалізм" не читали? Та невже?

Витягає "Женщину і соціалізм". Читає, слухачі тікають. Вона молиться на Коллонтай і Ліліну. А Анфиса Павлівна розказує анекдоти:

— Я вам по секрету. Цілий скандал був... Коллонтай кричить:

"Стерво! Тебе в публічний дом". А Ліліна як схопиться: "Ах ти розпусто! Тобі жалко, що я з Зінов'євим живу?" Ха! А вона ж молода, а та стара.

Павлина Анфисівна, як заходить сонце, іде до ставка, до купальні, роздягається, оглядає тіло й зітхає. Співає з натхненням: "Місяченьку блідолиций, за хмари швидше ти б сховавсь".

У ставку купається сонце — на ніч. Десь далеко залізниця, десь потяг далеко.

Б'ють корову в кошарі. Корова замукала й рогами — в землю. Пахне кізяками, парним молоком і свіжою кров'ю. Прибігла економка (це вілла):

— Када ви, наконец, уб'єте ей?

— Та зараз.

— ...Та січас,— кричить економка і біжить — її покликано. Сидір чухається:

— От стерво! Жалко їй народного добра.

Микита не чухається:

— Нехай. Все одно вже сховав.

Здивований Сидір:

— Що?

— М'ясо!

— Те, що буде?.. Тьху! От практикант!

Микита закурив цигарку.

Пахне зеленню, пахне кізяками.

Сидір умочив у цеберку ножа й перехрестився:

— Яке-небудь стерво, та ще й лізе. А спитати б тебе: де ти було, як ми власть завойовували? Ех! Одно слово — ех! Та й тільки.

Потім він ріже, але не мовчить.

— Більшовицька власть, щоб ти знала, не печериця печена. Це значить воля й свобода. Як ти набиваєш собі пельку, то й іншим не перешкоджай. О!

Микита хитає головою:

— Правильно! ...Вони ріжуть корову.

В колонії сідають обідати. Виховательки, діти.

Анфиса Павлівна подивилась на Павлину Анфисівну та й подавилась. Павлина Анфисівна сама ж невинність: вона ж не знала, що Анфиса Павлівна дитячу котлету їла.

Анфиса Павлівна запивала водою:

— Хотіла попробувати... Павлина Анфисівна:

— Так, так...

...Приїздить до дітей якась мама. Виховательки люб'язно усміхаються.

— Ваша дитина прелесть, прямо удівительно.

Мама мліє...

...Набігає хмара літня, пахне дощем. Кричать галки, над деревами літаючи — перед громовицею...

...Тільки в тьоті Басі нема корзини, а в інших є. У корзинах — варення, котлети, білий хліб та інше...

...Навіщо?..

... До тьоті Басі приїхав знайомий. Було місячно, всі були над ставком. Місце гарне, поміщицьке: нагадує поміщиків. Знайомий сказав:

— Уся Україна повстанська, запорізька. Куди не глянь — усюди бандити. Мабуть, і за цими березами сидять, щоб вискочити, щоб перерізати всю колонію.

Павлина Анфисівна скрикнула:

— Ах!

Це вона кокетує. Всі це знають, не звертають уваги. Знайомий серйозничає:

— Чудний українець — то він флегматик не знає який, то він злодій з великого шляху... то він революціонер... Тьотя Бася захвилювалась:

— Що то є українець? Пролетар-революціонер.

Знайомий сперечався, тьотя Бася назвала його "соглашателем", лається ще; іде на терасу.

Анфиса Павлівна глибоко зітхає (їй спати хочеться) і теж іде в кімнату — корова.

Павлина Анфисівна була задоволена, взяла під ручку знайомого й повела в садок однієї вілли.

Відтіля їх вигнано. Знайомий обурився.

— Як ви смієте! Ми ж тільки гуляємо!

— Іді, іді! Не розговаривай!..

Знайомий пообіцяв поскаржитись голові Вуцвику. А Павлина Анфисівна спитала:

— Ну, скажіть правду: ви ж не комуніст?

Він тричі побожився, що він комуніст, але вона йому не повірила.

...Громовиця не прийшла — пройшла. В лісі було тихо, між дерев ходив місяць і крапав срібне масло в гущавину.

Хтось ламав гілки в лісі — не людина, тріскало в лісі. Вилуплювались солов'ята, і соловей уже не співав, і солов'ї мовчали.

—...Якби ви знали, яка це Анфиса Павлівна: жадна, не дай Господи. Годує дитину, а сама більш за дитину з'їсть: дитячу порцію.

...На якнайдалшій віллі сміялись. Підійшли до тераси, а за терасою тихенька пісня. Це надхненний Гіль.

...Тьотя Бася не обідала: її обід з'їв хтось.

Коли поодцвітали вишні (позривали ягоди), поналивались яблука. В яблуках мед, пасіка, бджоли, дід сивенький — смачно...

Летіли трутні по шосе.

...У віллі мешкають два тижні, три, місяць, а то й ціле літо. Одні виїзять, інші приїзять.

Хто приїздить, каже:

— По вулицях голод, а тут...

Через тиждень каже:

— Чому це сьогодні нема какао? Який же це дім відпочинку? Га?

...Пахне кізяками й парним молоком.

Ледве світає, Сидір запрягає коні й везе м'ясо до міста.

Насіли: де — хто.

— Захватіть оцього лантуха з яблуками.

— Що за лантух?

— Та оцей.

— Та це ж яблука казенні.

Його просять, він згоджується за двісті п'ятдесят від пуда. Накрив лантух свіжим м'ясом і закаляв у кров. (Кров і яблука, революція і кров...) Сидір покликав Микиту, й поїхали. Як виїхали з села — на місто селяни їдуть. Сидір кричить:

— Гей ти, шкапо селянська, не заступай дороги. Роздаблю! Кричать із воза:

— Не пан, звернеш і сам. То тільки земському звертали колись... Но-о!..

Почухав Сидір потилицю й згодився:

— Та воно й правда.

Сіпнув за віжку — ліворуч...

...Підводилося сонце — червоне, заспане, невмите...

На віллі (мабуть, і в колонії) залітають амури: людське. Буває випадково, буває свідомо, під кущами, коли думає ліс, коли мовчить ліс, тільки тріщить у глибинах — дрібний звір ходить, буває в садках... А через дев'ять місяців вилуплюється дитина. Це гарно, природно, свіжо й людяно.

Залітають сюди й погані баси — невдачники з міста й дебютантки — балерини й третьюрядні скрипники. Тут усе задовольняє. Усіх задовольняє.

Є і літній театр.

У суботу висіла афіша:

Грандіозний вечір. Участвують... etc.

...У неділю тьотя Бася кричала:

— Я не поведу дітей на цю буржуазну гниль!

Її не послухали й повели дітей. У дітей сьогодні цвіли очі, як спілі вишні після дощу. Кричало голубе небо, і були оплески гучні і сміх дитячий.

Діти задоволені, артисти "в ударі", небо кричить.

Кінчався вечір, заспівали "Інтернаціонал", і скрипник заграв. Тріснула струна в скрипника, й "Інтернаціонал" увірвався.

І розлігся дитячий регіт на весь ліс. Раптом вискочила з лісу тьотя Бася, бліда, схвильована.

— Як ви смієте! Як ви смієте глузувати?

Стояла біля артистів і махала кулаками. Її заспокоїли, вона — на сцену і плакала. Діти дивились на неї, витріщивши оченята, деякі теж плакали.

Ще з тьотею Басею була істерика, і її повели в колонію: скрипник (що увірвалася струна) і балерина.

Зодіяковий блиск видно весною, як заходить сонце, зодіяковий блиск видно і восени, коли сонце сходить.

Ранком жеврів зодіяковий блиск, ранком умирали чебреці, снились і пахли чебреці.

Ходили з віллі в колонію, з колонії на віллу. Віллі, колонії...

Легенький золотий сум.

...Чебреці, чебреці...

Анфиса Павлівна, Павлина Анфисівна посварились.

— До другої чистки не доживете, все одно викинуть! Анфиса Павлівна обурилась:

— Безпартейна! Глядіть, щоб знову в тюрму не попросили.

Приїздив ще знайомий: дитячі порції їв. Він був сумний — осінь. У городі взимку холодно й голодно.

...Колонії, віллі.

Павлина Анфисівна ще ходила в купальню, навіть роздягалась і дивилась на своє тіло. Але не купалась.

...Ставок думав золоту пісню:
"Ой пряду, пряду"...—Леонтович.
І минуло літо.

Глибокого часу-зажури колонії перевозили в місто. Засмутніли діти, засмутніли вілли. А Анфису Павлівну викинули з партії, і вона виїхала кудись. Із кущів вилізли бандити і, як вовки, скрадались до осель.

Павлина Анфисівна плакала — йшов тридцять п'ятий листопад.

Коли їхали по шосе, із корзинки випала "Женщина і соціалізм" — пом'ята, некрасива книжка.

Тьотя Бася хвилювалась: думала, що це хтось нарочито. Позад усіх ішов Гіль і співав:

— Ми смело в бой пайдьом...

Гудів ліс, падало листя — ішов листопад, прийшов листопад. ...А на віллах ще пахло кізяками і парним молоком.

...Стояли золоті ранки й зодіяковий блиск.

Із першої вілли Сидір кричав:

— Микито! Та йди-бо, бісова личинко! Бандите клятий!

Микита не озивався.

РЕДАКТОР КАРК

І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Ключєв —

Росія, Росія, Росія моя.

Стоїть сторозтерзаний Київ

І двістірозіп'ятий я.

П.ТИЧИНА

Связан я узловыми дорогами,

На которых повесилась Русь,

На которых трактиры с острогами

Хоронили народную грусть.

В. АЛЕКСАНДРОВСКИЙ

І

На стола поклав бравнінга й на нього дивився тривожно — редактор Карк. Згадав: холодний ранок — 1905 року чи 1906, тоді гімназистом був; це було вчора: учитель, а потім учень, а потім їх ховали в той ранок, у холодний, і дні йшли сірі, сірі — мабуть, того холодний. Гімназіяльна церква й піп із жіночим обличчям. Повітове місто, болото, гуси, хмари й цвинтар на горі.

Кожний бравнінг має свою історію криваву і темну — у нас, на Україні, сьогодні: 3 березня року нашого п'ятого... а взагалі — 1922. Як довго як курс нашого карбованця, як товарний потяг у момент відступу в невідомість — і вогкий день, і на деревах жовті сльози, а біля дерев танок умирання — листя, а біля вокзалу метушаться сім'ї комуністів, а їх не беруть.

Дехто не встиг сісти, і їх ловили по селах... Мого товариша жінку зловили, а потім

згвалтували, і вона стала дурненька.

Кожний бравнінг має свою історію: темну, як духовне нутро окремої особи...

Історія бравнінга така: ліс, дорога, втікачі, вороги, і хати, і дерева, і всім байдуже, вже дихати не можна, горять груди і згорають-згорають... Постріл... Темна історія. У буржуа відбирали бравнінги, і вони плакали, а потім у нас одбирали, і ми не плакали — не іронія! — а може, хто й плакав... Чого одну людину шкода, а до тисячі мертвих байдуже? Почуття колективізму нема — це не з "азбуки комунізму", перевірте!

Проте це не щоденник — це справжня сучасна новела.

Редактор Карк підвівся, ще раз тривожно подивився на бравнінга і вийшов.

II

Із тихої вулиці пішов на клекіт. Жевріло блакиттю. На північ ішли води — дощ. На заході сонце в зелених усмішках: за міськими левадами вже зеленіло — теж ішло, і мріялось сонцем, за сонцем на Американський материк, тому — там океан, там велично й синьо.

Так: телеграфічні дроти узгір'ям і проходили на брудні квартали міста, там вони вище над будинки.

Так: після теплої зливи дротом котились краплі, зупинялись, звисали, а котрі налітали — вливались і падали на брук. Жевріло блакиттю.

Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне — забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари — чудово, воно ховає сьогодні в своїх завулках криваві легенди на сотні віків.

Зійшов на тротуар. Побігли трамваї з задумливим світлом: на фоні вечорового повітря електричні лампочки тьмяно-рожеві. Не хотілось знати, що трамваї біжать на край міста, що трамваї повертаються, що нема далі трамваїв, що далі важкі дороги й кістки замучених коней. А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Наприклад: на цій вулиці, на цій місці — тут тепер міщани проходять, провозять свині з околиці — гурток матросів умирав у нерівній боротьбі з ворогами, умирали на автомобілі, коли барикади посувались на північ — інсургенти йшли на північ, а в проваллі раптово зацвіла Венера.

Редактор Карк дивився на вікна: там Чепіга й теж зацвіла. Йшла синя ніч і налягала на будинки, мабуть, заповнювала коридорне повітря — коридори довгі, темні — установ. А в міщанських домах тукали, мабуть, годинники. Тукали, одмірювали простори по культурних, некультурних віках, згадували революції, не знали революцій — народні бунти, селянські повстання, Хмельниччина, Павлюк, Трясило...

І дивився Карк на небо: там голуба безодня, там кінчається життя, а степи України теж голубі — асоціація з небом. Думав:

— Чого так вабить-гуди — там же смерть? Може, тому, що голуба?

Потім повертав додому. Біля цього магазину — тут тепер державний шоколад продають — одного зимового ранку він зустрів нову владу. Згадав, як шумувала Україна, — хохол упертий чоловік, а може, тут десь проходив Сковорода Григорій

Савич, великий український філософ, а тепер, кажуть, могила бур'яном поросла й бджоли не гудуть біля дупла, тільки пчїлка іноді пролетить, і шумують революції, повстання на Україні знову.

Григорій Савич Сковорода — так російська інтелігенція любить:

Григорій Савич, Ніколай Романович, Владимир Ілліч, Тарас Григорович. І єсть. у цьому якась північна солодкість, упертість, і калузькі нетри, і Іван Калита,— і московська сила — велика велетенська, фатальна, від варязьких гостей іде. І нема тут вишневих садків — на вишнях у червні проростають зорі — і нема тут лунких дівочих пісень — далеких, край села, а то в заводському посьолку, або коли з сапками йдуть, а навкруги їх зелено, а за ними з цукроварні ледве-ледве манячить у літні, ясні ночі дим.

Дим... Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона задимилась у повстаннях, задимилась у муках, огонь ішов десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали й упирались у небо димарі. І був огонь, і теж — велика велетенська сила, фатальна, тільки від варязьких гостей вона не йшла.

Коли Карк зійшов на місток, біля ліхтаря його зупинили.

— Пачістім!

Здивувався: уночі? Подивився на хлопчиська — очі благають. Поставив ногу на підставку, але згадав, що грошей нема. Пішов. І згадав, як багато тепер дітей на вулиці — з щітками, з цигарками, стільки бачив у Яссах чи в Бакеу, в Румунії — там багато кафешантанів, добрі скрипники, а в горах їдять мамалигу, живуть із свиньми, там же носяться вітри, а збоку Карпатські й Трансільванські гори, снігові верхів'я... Коли в Румунії буде революція?

З Лопані дмухнуло вогкістю.

Лопань теж має свою історію: на березі багато калу й дохлі коні, а вчителі гімназії і досі ловлять удочками рибу й думають — про минулі дні, коли фунт білого хліба коштував три копійки, а півпляшки — двадцять чотири.

Лопань теж має свою історію — вона не знала революції, вона не бачила революції, біля неї проходять червоні крамарі, на ній теж зрідка появляються кайори. Розмова:

— Що за світла ніч, а на душі темно: нема простору. Чека. Госпуп. Ех ти, життя прокляте! Другий голос:

— Нічого. Сила за нами. Ха! Обиватель. А обиватель — хвиля, дев'ятий вал. Регулятор. Піднявся високо, ану-бо нижче! Не хочете? Себе винить. Ми теж дещо знаємо. Налетів обиватель — і човен поринув. Обиватель регулятор.

З Лопані дмухнуло вогкістю.

III

Мої любі читачі! — простий і зрозумілий лист.— Я боюсь, що ви мою новелу не дочитаєте до кінця. Ви в лабетах просвітянської літератури. І я поважаю. Та кожному свій час. Творити то є творити. Да. Соловей — от як дерева здалека пухкі, а між дерев біліє, а біля дерева зарясніло — солов'ї не однаково співають, прислухайтесь. Свої Моцарти, Бетховени, чув і Лисенка — солов'я. Переспівувати — не творити, а мавпувати. І читач творець, не тільки я, не тільки ми — письменники. Я шукаю, і ви

шукайте. Спершу від новаторів — і я теж — це нічого: від них, щоб далі можна. А твір мій буде цілком художній — треба продумати, треба знати... Ах, зелені мої сні за далеким невимовним. Ах, моя молодість — на фабричних посьолках тебе залишив, заблукала ти ніччю в шахтарських вогнях, на степах запорізьких безмежних.

IV

Револьвер системи "бравнінг" не виходив із голови. Про бравнінг: Конан-Дойль добре знав звичайного читача: розв'язка і зав'язка, фабула, сюжет та інше. Шерлок Холмс. Не виходив із голови не тим, що його куплено в повстанця з банди Ангела, а тим, що він лежить у столі, а в кімнаті тихо, домовинне, тим, що є "сьогодні" і нема "вчора" — далекого, несподіваного, великого, особливо на фоні "позавчора".

Карк зійшов на площу й раптом обернувся: його покликане.

— Товаришу!

Дивиться: чоловік розкинув руки, немов повітря хапає.

І ще раз:

— Товаришу!

Відкіля цей голос?

Так, він знає цей голос, це сімнадцятого року, голос сімнадцятого року, голос молодії, бадьорої, червінкової революції, тривожної радості — може глибокої, може синьої, може це не голос, а сон з оточеного ворогами героїчного Луганська.

І що ж: був сліпий, вийшов з лікарні — голодний, і радий, і світлий, як усі після хвороби. Він після тифу. І на нього дмухало бузково, ачей ромашками, як дитині, що перший раз стала на ноги або заговорила.

Хотілось обняти сліпого, згадав сентиментальний роман, провів сліпого на тротуар — і тільки.

Той пішов.

— Товаришу,— і руками повітря ловить. Думав про радість сімнадцятого року. Пішов тривожний: стояли в очах січневі сніги, іржали десь повстанські коні — думав.

V

Живе редактор Карк близько міського парку, на тім краю, де сонце сходить і блимає в скалках сміття,— там вигін, там собаки, а вночі постріли на сполох — вартові. Між іншим, відповідальності за газету жодної, відповідальний інший.

На квартиру прийшов випусковий.

— Entrez!

Редактор Карк завжди: entrez! Випусковий товариш Шкіц і суворий, і булий член ЦК есерів. Був на суді — виправдали, тепер щось знає. Поклав останню коректу до підпису.

Редактор Карк:

— Сідайте, прошу.

Шкіц дивиться на всіх трішки з презирством. І на Карка. Безумовно: одні не знають, що є ЦК, а другі — що він булий. Дивився поверх Каркової голови й стояв: Каркові з ним приємно, а коли згадував — неприємно: від ЦК дмухало чимсь величним, мов

генерал-губернаторство. І прийшло чомусь в голову про величність. Хтось скаржився — їхати далеко: триста верстов. Не міг уявити: сьогодні за фунт хліба заплатив сто тисяч карбованців. За маленький шматок. Що ж триста? Мовчав. І Шкіц.

Потім Шкіц запохмурнів.

— Україна... Да... Проґавили — і пішла від нас. Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі. І ще суворіш:

— Ми не політики. Ми поети. Нема в нас і північної жорстокости. Ми романтики.

Редактор Карк:

— Велику французьку революцію поети робили. Із злістю:

— Французи — нація. А ми без міста, в місті ми музлаї, роззявивши рота ходимо, а в установах революція і на селі революція. А втім, ми не французької вдачі, ми до німців скоріш. Може, вам дивно, а я кажу не дивно. Це ж у нас німець картопельку садить. Недарма наші культурники до Німеччини їздять. А німецької комерційності в нас і нема. І в цім наше лихо. Ми і короткозорі... А що наш народ? Був по лісах, а тепер в оселі повертається і плює на нас. Він теж романтик. Наш народ.

Редактор Карк слухав, і було боляче й тоскно. Дивився на той стіл, де лежав бравнінг, і було сіро, як у 1905 чи в 1906 році. Було:

— Центральна рада. Трудовий конгрес.

Випусковий взяв підписану коректу і в'яло промовив:

— До збачення.

Потім хвилину розглядав біля дверей статуетку — бюст якогось римського полководця. І Карк дивився на статуетку. Він приніс її з редакції: старовиною віяло. В його редакції виходила колись велика газета сімнадцятого року. Розповсюджувалось її по всій Україні... Ну, і від статуетки віяло.

Шкіц, зачиняючи двері, сказав:

— Римський полководець... Дивно.

А за дверима зідхнув.

Приходила ще хазяйка і покликала до себе. Із хазяйчиної кімнати видно дорогу й зоологічний сад. Дорога ховається на краю міста, і на ній пасуться по-провінціальному гуси. Хазяйка підфарбовує щоки, дарма що стара. Унизу її спідниці — шмаття, а все-таки вона лермонтівська пані, з гусарів. У неї квартирує декілька чоловіка. Вона завжди незадоволена з будинкового податку. Говорить:

— З мене беруть податок, а я нічим не торгую. А тепер усі торгують. Або можна прожити не торгуючи?

І ще каже:

— У мене дочка хора, а їй не дають пайки. А тепер усі хорі мають одержувати пайки, бо тепер комунізм.

Це вона каже досить щиро. Редактор Карк п'є в неї чай. За чаєм вона оповідає йому, як ховала фарфорові чашки від реквізицій — вони лежали у відомого лікаря внутрішніх хворіб, а в нього реквізицій не було.

Потім вона згадувала минуле. Із станції бігли степові гудки, і хазяйка ще говорила:

— Колись їздила в Крим... Вілла була. Горняшки були — багато. Під'їдемо фаетоном, а потяг уже шипить. Сядемо — гу! — і поїхали. Так гарно в купе колисає. їдем, їдем — і так без кінця. На віллу в Крим. Все за тобою біжить, як у кінематографі. А тебе колисає...

Думав: все це порожньо, а гарно; спогади за єгипетські сфінкси — для чого? А теж гарно.

Потім він підвівся — іти треба. Похитала головою:

— Ах, редакторе! Працюєте ви багато. Матвій Самійлович...

І замислилась. Матвій Самійлович її чоловік. Розстріляли за контрреволюцію. Це було три роки тому. Висів його портрет над її ліжком, а в рядок — Михайловський. Купила на базарі, казали, що Михайловський теж не з комуністами.

Коли Карк проходив вітальнею, біля вікна сиділа Нюся. На качалці: не ходить, ревматизм. Качалка із старими візерунками. Придивився — щось подібне до візантійських малюнків, а то взагалі по фарбопису якогось минуло століття. Століття — віки. А то нагадує чомусь якогось гетьмана.

Нюся покликала. Коли підійшов, подивилась ясно.

— Драстуйте! — і подала руку.

Рука тепла й м'яка, як його маленька подушка з лебединого пуху, що подарувала мама. Мама вмерла, а подушка нагадувала маму.

Налетіла на вікно сіра хмара, і стало волохато. Замріялось. Нюся казала:

— Чому це в голові два дні одбиває: губ-трамот! губ-трамот! Чому це слово? Ну, я не знаю. Чому це слово? Навіть уночі тривожить: знаєте — гупає й утрамбовує. І боляче. Навіщо?

Вечоріло.

Слухав, як десь прокричав півень.

Нюся:

— А на тім тижні думала про степи. Про махновщину. Довго-довго думала. І думала, що махновщина — то є трагедія інтелігенції Лівобережної України. Як ви гадаєте?

Подумав.

— Може.

Потім сів біля неї, а вона не говорила. Вона говорила краще, як Шкіц: тепло, по-жіночому. І хотілось погладити її руку. За вікном гуділо місто. Десь ще прокричав півень.

VI

Зауважте, як пишуть молоді українські письменники. Ви їх, мабуть, не знаєте, а їх треба знати, це ще в Шевченка написано. Є повір'я, що наші діди всі грали на сопілках, тим-то й мова така музична. Наші діди були чабани і виганяли товар на вигін по синій росі, а біля підбитого бурею дуба грали на сопілках. А от Рабіндранат Тагор теж народився в нетрях.

Так от, зауважте: вони родились в нетрях і заблукалися в нетрях. Це погано. Я виходжу на новий шлях, і мені радісно. Поперед мене горить зоря, як і колись горіла. Я

її кладу в своє волосся — і вона горить інакше... Да...

VII

На подальшім розділі мій читач зупиниться й продумає те, що він прочитав. Ах, як радісно блукати невідомими чебрецевими шляхами.

VIII

Для живої мислі читачевої.

IX

Мені хочеться говорити не на тему, і я говорю. Я хочу написати агітаційного листка. Історична справка: великій соціалістичній революції завжди бракувало на талановитих поетів-агітаторів, а халтурили всі, за гонорар. Як мені тяжко писати про халтуру, я дивлюсь у майбутнє, я звертаюсь до нащадків: заплюйте темну тінь моїх сучасників від халтури.

Це — риторика утилітарного походження. Ну і що ж. З Карком спільного — нічого, а з новелою — багато, з життям — теж багато.

Так от, революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Є ще пролетарська поезія, в українській літературі вона утворює добу, а може, епоху...

У мене, як на сеансі на користь голодних, в антрактах — "на користь". Між іншим — читайте оповідання на тему "голод" — це корисно.

...Про вічність твору: де тенденція — межа її, де рафінована художність. Я хочу, щоб твір мій був вічний і величний... Пролетарська поезія — не метелик... Яка загальна композиція моєї новели?.. Важко торувати... твердий ґрунт, реп'яхи... Коли я вийду з літератури минулого?

Відчуваєте змагання мого класу! Мій клас — пролетаріат — по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

X

У редактора Карка очі як у Гаршина, а очі Гаршина писав Репін, а Репін оголошував себе за українця, і Нюсі здавалось, що в очах Карка — степи. Крім того, вона часто читала Бельше, може, й тому степи.

Стояли ясні дні, і йшли ясні дні. За міськими левадами сторожили простори, і було просторо, а на душах темно. І на тих, і на других, і переможці, і переможені — а хто переміг? Це редактор Карк думає. Усі були похмурі, того й театри так повно заповнювала публіка... республіка... ха!.. — це редактор Карк думає.

На заняття ходив уже пізніш відповідального. Вчора зішлись у кабінеті.

Відповідальний каже:

— Читали "Росію в імлі" Уельса? Хай тепер радіє: на вулицях весело — магазини всі одчинено.

Занозуватий чоловік — це видно, і нервовий — це теж видно. Йому повсякчас здається, що з нього глузують. Він лає інтелігенцію, але любить, коли йому кажуть:

— Та ви ж самі інтелігент!

Правда, замахує руками:

— Ізбави бог, ізбави бог!

Каркові він говорить:

— Про присутніх історія замовчує.

Карк інтелігент. Карк червоніє. Відповідальний іде.

В редакції не по собі. В конторі теж. Контора міститься в одній із кімнат другого поверху.

А там, де була контора, губпечать роздає газети.

І там нудно. Згадує, яке життя кипіло тут.

У конторі сидить машиністка, дочка бувшого власника цієї друкарні... (бувшого... тепер усі бувші і все бувше, і в цім глибинь вечірньої мислі...). Каркові шкода її, і він також ставиться до неї, як і до статуї римського полководця,— з повагою, і йому сумно, коли дивиться на неї. Здається, що вона, як і Нюся, вміє говорити, що і в неї такі м'які руки, як у Нюсі. Проте він до неї ніколи не говорить.

Редактор Карк любить сидіти в кімнаті коректорів, а в конторі ні. Тут так тихо, а внизу гуде машина. Голови нахилились над столами, Напруження. Навіть небо працює заглядає сюди: світлі-світлі плями на розісланий папір. Думає: і за триста літ така ж напруженість і байдужість до всього, що діється там.

...Шумить машина внизу.

Пішов знову в кабінет. Йому треба писати передмову. Не хочеться. Але він сідає й пише — треба. Потім згадав про губ-трамот, і в голові почало одбивати:

— Губ-трамот!

Потім він пішов додому.

І завтра він ходив додому, і багато днів ходив додому. Дивився: по верхів'ях парку з паровозобудівельного в задумі заходив десь дим, ішов за димом і думав про дим знову. По дорозі стрічав знайомих. Як от: у чумарці, із стьождою, він завжди все знає, улесливий, лагідний.

Він каже:

— Хі! хочете побачити радянський шлюб? Це інтересно. Справжній робітник, з тютюнової фабрики. І його батько робітник.

Входять у церкву. Улесливий метушиться, вказує на двох, що біля вівтаря стоять,— шлюб. Запевняє, що це робітник, що батько його робітник. А Карк думає, що улесливий, мабуть, бувший есер, мабуть, бувший есдек.

Курить ладан-дим. Церква завжди збирала націю — Кирило-Методіївські братчики, лаври — фортеці. Та от прийшла революція, і закуріло, і не стало церкви, і воскресла церква.

— Христос воскрес із мертвих!..

Пішов дощ.

До великодніх свят було сіро, холодно, першого (паски святити) заясніло, весело, тепло. І другого. Потім знову дощі. Віруючі думали, що це знамення, і Карк сьогодні трішки збентежений: бачив колись комету з хвостом, чогось тепер зелена, біля Оріону... Нащо комета? А земля одірветься-таки від сонця й полетить у провалля. І тоді будуть смішні революції й автокефалії. Буде тільки дим. Дим заповнить повітря, і буде

первотвір.

— Христос воскрес із мертвих!..

У церкві співали мелодії з Леонтовича — кажуть, він загинув химерно однієї зеленої ночі, а це було взимку, а його композиції французькі діти співають, а в нас у церкві, з ладаном. Вийшов із церкви.

Виходило світло, виходило темно, і йшла за обрій, щоб більше не повернутися. Шуміли трамваї, часом давили людей, а назавтра об'ява:

Комендант міста наказує..

Колись Карк бачив, як авіомобіль задавив велосипедиста. Летіли обидва.

Що думав велосипедист? І уявив: Сиваш, тривожна ніч, море і 10 000. Махновщина по Сивашу на тачанках. Трагедія інтелігенції Лівобережної України...

...Нюся. Вона така лагідна, а візерунки нагадують гетьманщину.

Було сумно.

Вечорами сидів з Нюсею або ходив до відомого українського діяча — з боротьбістів — з рудою борідкою.

Слухав його плани за те, як утворити нову партію,— викинути "Р" з РКП, викинути "У" з КП (б) У, утворити єдину КП. Це фантазія, це романтика.

Український діяч ще видавав поганенького журналу й не міг його видавати — самоокупаємість сувора, а в ній не було німецького Духу.

І була лагідність і скорбота в сірих очах, і було м'яке тіло.

Фантазії розцвітали під блакитним небом.

Блакитне небо проточувалося на всі вулиці великого промислового міста.

XI

Зазеленіли міські садки. Виходили няньки й діти, і тут же бліді обличчя з вокзалу — невідомі, невідомо, в невідомість. І хотілось кохати і не хотілось кохати.

Редактор Карк виходив у зоологічний сад і прислухався до неясного шуму, що туманів між дерев.

Тягнуло кудись, а на серці наростало слизьке, наростала злість на всіх. У редакції він не хотів стрічатись. Не говорив із відповідальним. Про що говорити?

Була й на нього злість. Росла. Торік думав: рагвену, а відповідальний ріс, і була вже злість. Образливо було за себе, за руду борідку, за тисячі розкиданих по Україні невідомих і близьких. А відповідальний ріс, знову лаяв інтелігенцію, і хотілось плюнути йому межі очі за його неправду, за його лицемір'я. Годинами стояв біля букініста, а недалеко бандурист набринькував про славу України.

Пішов до Нюсі. Нюся розказувала про козаччину, про боротьбу українського народу за своє визволення.

Тоді він говорив — суворий, ніби з борами говорив:

— Ні, Нюсю, я так не можу. Мені важко. Мене оточують люди, а хто вони? Про ймення замовчують. Я не можу жити, не можу творити. У нас жах — одні продаються, одні вискакують — темні, невідомі, рагвену. Бувші соціал-демократи метрополії беруть. Соціал-демократи!.. Розумієте — в митрах соціал-демократи. Це — жах. Я не можу. Це

— жах.

Нюся втішала, він заспокоювався, і вона знову говорила про козащину, про Хмельничщину.

Редактор Карк:

— Мені сняться зелені сни — навкруги простори, а на мене лізуть гадюки. Я їх б'ю, а вони лізуть. Я не символіст, а вони на мене лізуть.

Нюся:

— Покладіть на мої коліна голову.

Він клав, і вона пестила йому м'яке волосся.

Вона усміхалась:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

І він усміхався хоро:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

А потім він знову думав про бравнінг, і було тоскно, бо хотілось жити, руда борідка теж хоче жити — одірваний від життя із своїм журналом радянський автомат.

І було його шкода. А от варязька сила — велика, велетенська, напирас, ще напирас. І мовить руда борідка з сумом:

— Не придавіть зовсім!

...Підхопився. Хотілось вилаятись, кріпко, цинічно, матюком. У голову лізли соціал-демократи в митрах... Простогнав:

— Нюсю!

Вона одкинула руку, подивилась на його обличчя — воно було мертво. Сказала схвильовано:

— Ідіть випийте води!

Редактор Карк підвівся і, як хорий, пішов до дверей.

XII

Вогкий ґрунт притягує: вогкість на сонці. Майже щодня ходив у ярк і вбивав у легені вогкість. З ярка чути було далекий шум, у ярках блукало сонце. Знаєте, сонце вміє жити: ранком воно веселе, вдень — працювате, увечері — задумливе, коли за обрій відходить, а біля нього купчаться хмари, обгортають сонце; воно задумливе, як мудрець.

Удень бачив, як гурток дівчат біля акацій із сапками. Смішні в шумнім місті: у них такі ноги бронзові й м'язкі. Знаєте: ґрунт, рілля — пухко; тільки що важко пройшов плуг, а недалеко панський маєток, а десть збираються води, і зелина буйно б'ється вгору. Знаєте: майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини. Ах, як природа дивиться на машину! Знаєте: колись я вийшов із цеху на повітря після нічної зміни. Цокотіли молотки, гуділи машини — і все задумливо. А вгорі одне небо з зорями — і тільки. За заводським парканом тиша — ніч. Тоді в голові мудро, тоді в серці мудро, тоді я цар життя, і моя голова підпирас темно-синю височінь.

Редактор Карк заговорив до дівчат:

— Відкіля ви?

— Xi! xi! xi!

Але одна сміливо сказала:

— Що тобі, паничу? Подивись на себе: тобі жити два дні. Хіба тобі до дівчат? Здригнув.

— Відкіля це ти знаєш?

— Знаю! Тепер усе пішло на комунію. Всі знаємо. І заспівала:

Ципльонок жареной,

ципльонок вареной,

Ципльонок тоже хочіть жить.

Я не совецькой, я не кадецькой,

А я народной комісар.

І говорила:

— Бач, і той лізе в комісари — ципльонок.

— Да...— сказав і одійшов. Думав...

...Увечері бачив Шкіца. Дивно: почав одягатися краще, навіть надто. І комуністи одягаються краще, може, й не всі — неп.

Шкіц організовує трест і вже не говорить про Україну, тільки іноді мало.

Але він каже:

— Практика — річ велика. Це життєва пошлість, але й життєва мудрість. Треба жити. Так після пожежі: стоїш на руїнах — важко, бо смердить трішки й нагадує... та треба жити.

Карк нервово кинув:

— Після пожежі не смердить! Шкіц уперто заявив:

— Після пожежі маленький дим і... смердить.

І розійшлись.

Знову наростала злість. І на Шкіца. Був самотній, сунула непереможна стихія: степова пожежа... А потім буде дим. Крізь дим вирисовується дірка на чолі...

...Цілу ніч горів степ, бігли отари товару, ревли, і душно було в повітрі...

Так снилося.

XIII

Справа посувається до розв'язки. Як ви гадаєте, чим закінчиться новела? Американці не читають творів із нещасним кінцем, слов'яни навпаки — така вдача в тих і других. Я буду щиро казати: я сам не знаю, чим закінчиться вона.

Проте над новелою я працював чимало. Я нарочито не знаю, чим вона закінчиться.

Я не хочу бути зв'язаним. Я хочу творити по-новому. Все-таки новелу мою дочитайте — цікаво, до чого я прийду?

XIV

Уривок із мого щоденника. Міркую про сучасну українську белетристику. Думаю так: іде доба романтизму. Хто цього не розуміє, багато втратить. Реалізм прийде, коли з робфаків вийдуть тисячі, натуралізм — коли конче запаскудимو життя.

XV

В новелі два головні типи: Карк і Шкіц. Я хотів, щоб Нюся покохала Карка, а Шкіц Нюсю. Вони не покохали, і не треба. Проте не можна в кожній новелі про кохання — як ви гадаєте?

XVI

Навіщо стільки розділів?

Така психологія творчого інтелекту: дати якомога більш навіть тоді, коли не можна.

XVII

Ранком заявив відповідальному, щоб підшукав йому заступника.

Спокійно:

— Добре.

Чуття казало:

— Тепер багато знайдеться.

Стрічав руду борідку — це не відповідальний. Хазяйка стала суворіша. Шкіц у тресті заправило. Каже:

— Практика — велика річ, хоч і життєва пошлість.

Тільки Нюся. А хазяйка стала ще нахабніша.

Не знав, що буде далі, і не цікавився. Без посади? Добре. Далі. Однаковісінько.

Ішов міський вечір: фаркали ліхтарі, шумувало на тротуарах, а брук — тихше.

Сидів проти Нюсі. Нюся не говорила про Хмельниччину — дивно.

З вікна видно третину міста — з другого поверху. Місто загадкове, надмірне. Уносить ген-ген: чогось згадуються лицарські часи в Німеччині, потім бараки з тифозними — тифозні залишились, а вороги прийшли. Тифозні в гарячці, а палати сумні. І думають палати велику народну думу: де правда?

...Ішов міський вечір, фаркали люкси, шумувало на тротуарах, а брук — тихше...

— А я вам хочу ще сказати.

Це Нюся.

Карк:

— Говоріть.

— Не думаєте ви, що на Волині й сьогодні ліс шумить? Я гадаю, що шумить. Я в цей момент на Волині.

...Як і завжди в тиху погоду, струмками відходив за обрій дим — над вечором, над містом.

Редактор Карк:

— А я от: Запоріжжя, Хортиця. Навіщо було бунтувати? Я щоденно читаю голодні інформації з Запоріжжя. І я згадую тільки, що це була житниця.

На столі стояли фарфорові чашки. Це ті, що лікар ховав.

Карк згадав: український мужик ніколи не бачив фарфорових чашок, а потім він пішов у повстанці — і бачив чашки. Але він не пив з тих чашок — йому ніколи. Український мужик і на заводі — він усюди український. Буває він пролетар — таких багато. Він більшовик і вмів умирати.

Це було в листопаді. Український мужик біг обідраний і темний, з гарячими очима,

з порожніми руками на багнети — чимало їх бігло. Вони уміли умирати. Тоді вітер носився з листям. Було й так: приїздили до нього, ставили його до стінки розстрілювати. А він казав:

— Простіть, господа... чи то пак, як вас...

Було ще й у ярках — ярки багато знають...

Я: на те революція, на те боротьба.

Він, редактор Карк:

— А все-таки вклоняюсь тобі, мій героїчний народі! Твоєю кров'ю ми окропили три чверти пройденої нами путі до соціалізму. Почалося з волинців та ізмаїльців у Петрограді; продовжується в посьолках Донеччини, в шахтах і на тихих чебрецевих ланах.

Так от. Карк казав:

— Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?

Нюся підвела очі, подивилась на Карка й узяла його руку. Вона сказала:

— Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну Святого Бога, за неї душу погублю.

...Було тихо. Вулицею пролетіла прольотка. Карк схилив голову: — Нас не зрозуміють: як погубити?

...Було тихо.

Нюся заговорила ледве чутно:

— Моя мама рада, що нема вибухів, а я не рада. Свідомістю моєї мами життя керує, а моєю ні. Чого це? Я вночі прокидаюсь і прислухаюсь, і мені здається, що я в оселях і там громи. Потім гайдамаччина, махновські рейди, тачанки, а над ними я горлицею. Як мені хочеться бути горлицею! У нас у маєтку був байрак, і там реп'яхи. Коли підходила до них, відтіля пурхали горлиці й летіли до лісу. Потім до нас прийшли селяни, лаяли нас, і ми поїхали в місто.

Карк підвівся й нервово заходив по кімнаті. Пішов до вікна. Вбрав у груди свіже повітря. На першому поверсі грали на піаніно щось стародавнє, далеке. Було в голові: чия музика? Верді? Стукало в голову:

— Ала-верди! Ала-верди!

І ще:

— Губ-трамот! Ала-верди!

Нюся покликала:

— Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

— Не знаю, я дивлюся вгору — там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почуваю. Налетить вітер, розвіє його — я про дим — і нічого не буде. Загориться будинок, і довго на всю вулицю йде дух. Тоді буває тоскно.

Нюся:

— Все так, все дим! Я бачила вчора книжечку, червона, для молоді, про козаччину. Малюнки там. Один малюнок: козаки на морі — величний малюнок. Над ними

буревісники, над ними в хмарах сховано блукають бурі. Під ними морська безодня. Це символ безумства хоробрих. І от під малюнком напис: "Козаки впливають грабувати турецькі міста". І текст відповідний... Може, й козаччина через сто літ буде дим...

Карк зблід і схопився з канапи. Але не повірив тому, що хотілось. І було тоскно.

Карк пішов у свою кімнату, сів біля столу, в якому був бравнінг.

Так просидів до трьох годин ночі.

...Близько вікна пролетіла пташина, гасли зорі. На міській башті загорівся циферблат.

XVIII

Новелу скінчено... Що? Так, скінчено...

...Велике промислове місто, велике, але не величне: забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки...

...А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Нарешті коментарій і дієві особи:

1. Автор.

2. Читач.

Читач. Послухай, шановний авторе, де ж твоє авторське обличчя?

Автор. Любий мій читачу, це ж Карків щоденник (для того: розкрити природу типа), і тільки зрідка проривався я.

Читач. Ну, а хто ж ти, шановний авторе?

Автор. Милий мій читачу, редактор Карк думає, що я — parvenu.

Читач став біля вікна і замислився.

Автор. По-моєму, я виконав своє завдання. Га?

Читач мовчав.

У кімнату влетів запашний вітер.

У далекій кузні співали молотки.

За вікном стояв город у вечоровій задумі.

А на горизонті відходило шосе в степову бур'янову безвість.

КІТ У ЧОБОТЯХ

I

Отже, про глухе слово: Гапка — глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то — глухо.

А от гаптувати — це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

...А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований — запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах — трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки.

Гапка — це глухо. Ми її: товариш Жучок.

І личить.

...От вона:

Це тип: "кіт у чоботях"? Знаєте малюнки за дитинства: "кіт у чоботях"? Він дуже комічний. Але він теплий і близький, як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий

вечір у червінцях осени.

"Кіт у чоботях" — це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

— Відкіля вони вийшли — товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, "кіт у чоботях".

...Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли — це Жовтнева тайна.

! ...Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й "кота в чоботях". ! Відкіля прийшов, туди й зник.

...Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

"Кіт у чоботях" — це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха лоскоче мою скроню, в моїй душі васильковий сум.

?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову пісню цим сіреньким муралям. Я дуже хочу, але —

— Я не можу: треба, щоб була пісня пісень, треба, щоб був —

— Гімн.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн "коту в чоботях", щоб понести цей гімн у глухі нетрі республіки? Хіба я створю гімн?

От її одіж:

— Блуза, спідничка (зимою стара шинеля), капелюшок, чоботи. Блуза колір "хакі", без ґудзиків, колір "хакі" — це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля шахти — де колір "хакі".

Вся революція без ґудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зітхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

— На весь світ!

Спідничка теж "хакі", а коли й не так, то все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж "хакі". Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором "хакі", тому й сорочка була зелена — тіні з бур'янів упали на сорочку.

От.

— Капелюшок... а на нім п'ятикутна зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голена голова — не для моди, а для походу, для простору.

І нарешті —

— чоботи.

Ну, тут ясно:

подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім —
про неї...

...Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно — жучок.

А втім, це не важно...

...Очі... ах, ці очі... Я зовсім не роман пишу, а тільки маленьку пісню.

Але треба й про очі.

Очі —

— теж жучок.

Іще дивіться на її очі: коли на бузину впаде серпневий промінь — то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс — головка від цвяшка: кирпиченький ("Кирпик!" — казали й так, поза очі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: "кіт у чоботях".

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї — уривок правди, бо вся правда

— то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої розв'язки, а від "кота в чоботях" — загальновизнаних подвигів, красивих рухів —

— іще багато чого.

Це даремно.

Ми з товаришем Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде:

у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтеся до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок — це тільки "кіт у чоботях" із жвавими рухами, з бузинковим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне соняшну вагу, щоб висушити болото...

А яке — ви самі знаєте.

І тільки.

А зав'язки — розв'язки так від мене й не дочекаєтесь.

Бо зав'язка — Жовтень, а розв'язка — соняшний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка в гітарних поетів... От: "Вони поцілувались, кінець", або "О моя Дульсінеє! Всаджу собі оцей чингал... Умирає..."

Ми з товаришем Жучком цього не знаємо. Правда, подвиги є, але вони не наші...

— А чий?

— Ви подумайте!

Так от. Це не роман — це тільки маленька пісня, і я її скоро скінчу.

II

В цьому розділі я оповідаю про невеликий подвиг...

— А чий? Ви подумайте!..

...Зима, fuga, буруни, іще буруни...

Потяг, залізниця, й рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань! Довго паровик борсається в депо: і тут — у депо, і там — у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову ми будемо бігати сюди розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками завиють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні ми ідемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

— Товаришу Жучок!

Так, і товариш Жучок!

...А чому вона в цьому полку, ви, звичайно, не знаєте й ніколи не визнаєте, бо й я не знаю, а брехати не хочу: це уривок правди, а вся правда — то ціла революція.

...На кожній станції тільки й чути:

— Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

Товариші! Всеросійская кочегарка в небезпеці!

Д'ех, яблучко, куду котішся,

Попадьош до Краснова — не воротішся.

І раптом:

Ой на горі та жінці жнуть.

— ...Ей, ви, хохли! Чого завили? Буде панахидити — і так сумно.

...Степ. Fuga. Бурани й ще бурани.

— ...Єфто п'ятою вагон — антірнаціональної. І скажу я тобє, братця, про народи. Латиш — єфто тіш, смірної народ, мудрай; оврей — тож нічаво. Ходя — катаяць аль тутарін — суварай і вернай народ. А вот єфтот хахол — паняхіда: как завоя про поля аль про девчину — тякай!

...Степ. Fuga. І рейки — рейки.

— Козаки!

— Козаки!

— Де? Що? Як?

— Хто паніку робить? Сволочі!

Вискакують сотні "наганів", "бравнінгів", "гвинтівок".

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набой, дехто сів на тендер і полетів: паровик одчепився й летить по паливо.

Товаришу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то — козаки. І чогось

засмутніла, замислилась.

...Довго білі широкі поля. Довго паровик не приходить. Нарешті приходить. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

...Від станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані вагони:

..."Поїзд генерала (ім'ярек)".

...Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

...Товариш Жучок дістала палива. А дістає так:

— Тьотю, дайте оцю паличку.

— Що?

— Дайте оцю паличку.

— Бери.

Взяла.

— А може, ще дасте?

Подивиться "тьотя":

...Жучок: "кіт у чоботях".

Іще дає.

...Товариш Жучок заливається:

— Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто — жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою! Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: "Кіт у чоботях".

...Тріщить чавунна пічка — паливо. За вагоном летить, виє дика fuga.

Їдемо на Кубань.

—...Отак... не так. (Це товариш Жучок).

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагону — може, я, може, хто інший, може, всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

— Дурня нічого валяти. Думаєш, як приїдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка — і тільки. Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку "Что такое коммунизм" (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии.

...Іноді ми їй кажемо:

— Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожирувати?

Тоді ми чуємо:

— Дзуськи!

Ми регочемось, бо знаємо, що не всім "дзуськи"! — у нас є молодий "пареньок" — так зветься, так звано: "пареньок". Він теж кирпатенький, і ми вже бачили, як він

обіймав її, і вона мовчала.

...Ну, то їхнє діло.

...Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли. Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

— Чи не скінчила ти, бува, гімназію? — сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

— Гімназію? Гімназія для панів. А для нас — дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

— Це паходной Ленін...

— Да руки порепані.

...А за вікном стояла туга, і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

...Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідка туга на дріт, а завжди:

— Д'ех! Революція — так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі потяги, потяг, як воли, і раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику фугу, у дикий німий степ.

Тільки забув я ще сказати:

Частенько, коли потяг зупинявся на станції "на неопредельонное время", товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагона невідомо куди, і довго її не було. А відтіля вона приходила завжди в зажурі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

Плакати! Плакати! Плакати!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плакати! Плакати! Плакати!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.

Плакати! Плакати! Плакати!

Німці, поляки, петлюрівці — ще, ще, ще...

Колчак. Юденіч. Денікін — ще, ще, ще...

Плакати! Плакати! Плакати!

Місяць, два, три, шість, двадцять... ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може, це було вчора, може, позавчора, а може, промайнуло двісті літ?

Коли це було?.. А може, це васильковий сон?

— Не знаю!

І от — літо, степове літо. Це степи біля Дніпра — недалеко Дніпро.

...Тепер ночі в літніх степах.

Це так чудово, так каламутної

Знаєте? Сидиш у степу й думаєш про тирсу. Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить, коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже степ уночі. А то б я його так замалював — їй-право!

...Я приїхав.

На третій день одержую записку:

"Товариш, ви, кажеться, приїхали ще в п'ятницю. Препрошую негайно зареєструватися в ячeyкe".

Кажу:

— Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

— Тебе дивує записка? "Это чепуха". От ти ще понюхаєш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

— Що за дискусія?

— Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

...Я пішов.

— Де кімната ком'ячeyки?

— Он!

Входжу.

Дивлюсь — щось знайоме. Думаю, пригадую й раптом згадав: та це ж "кіт у чоботях".

Ото штука!

— Ви секретар ком'ячeyки?

— Я...

— Вас, здається, товариш Жучок?

— Так.

— Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?..

Вона, звичайно, все пам'ятає, але вперше зареєструвала мій партквиток, а потім уже говорила.

...Ясно: минуло стільки часу. Товариш Жучок дочитала — прочитала "Что такое

коммунизм" (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии. І тільки.

А інше так просто: ходить "кіт у чоботях" по бур'янах революції і, може, й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає й пише:

"Предлагаю немедленно зарегистрироваться..."

Одне слово, я, мабуть, і не здивувався, тим паче що минуло так багато часу, а "кіт у чоботях" і тоді вже був —

— "паходной Ленін..."

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна — "Паходной Ленін" — таке ж іноді було суворе й жахне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

— Товаришу! І вам не соромно?

— Дозвольте... я ж... їй-право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

— Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

"Товарищ такой-то в таком-то месяце пропустил столько-то собраний. Получил выговор от секретаря ком'ячейки с предупреждением винести его недисциплинированность на обсуждение обществен-ного мнения партії посредством партійного суда на предмет перевода в кандидаты ілі окончательного ісключенія із наших коммунистических рядов.

Подпись".

Точка.

Коротко.

Ясно.

І трішки того... ніяково.

...Звичайно, як і тоді (тоді — в дикім степу), на ній колір "хакі", бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором "хакі". Як і тоді: величезні чоботи не на ногу. Як і тоді.

— Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик — голівка від цвяшка: кирпатенький.

...Як і тоді, були ночі, але вже не холодні, а теплі, замріяні — літні степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити-лісовики тривожили наш тил. А з півдня навідав розлютований, поранений (добивали) ведмідь з білого кубла великої Російської імперії.

А от дискусія (в печінках сидить!).

Є ходяча фраза: треба бути начеку і не забувати про чеку.

Зробили перефразовку.

— Дискусія — це бути начеку, щоб не потрапити в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

— Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

— О-ох! У печінках вона сидить! (Це, звичайно, не вголос).

— Товаришу! Дайте мені на хвилину "Азбуку комунізму".

— Ах, не мешайте, товариш. От я і забил: как ето? Фу, чорт. Значіт, капіталізм має три признака: найомний труд... найомний труд... найомний труд...

Хтось підказує:

— Монополізація стредств проіводства. І...

— І ідіте ви к чорту, сам прекрасно знаю.

...А от на другім краю:

— Комедія! Как все заволновались. Товаріш Ларіков, неужелі ви не волнуетесь? Не верю. Не поверю, чтоб ви всё знали. Це до одного з тих, що все знають:

— Ну от, еслі ви всё знаете, скажіте: когда Тьер разбіл великую французскую комуну — в 71 ілі в 48 году. А? От скажіте.

— А ви, товариш Молодочков, не хітріте, не випитивайте, скажіте просто, что ви не знаете. І тогда я вам скажу.

Молодчіков червоніє, і я червонію, і багато з нас червоніє, бо більшість із нас — це ті, що нічого не знають, але цього ні в яким разі не скажуть.

— Це ж дурниці — ці дискусії, наче ми шкільники.

— І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Не достає ще екзамена з інспектором. Іще чути:

— Да, наконец, дайте мне на минуту "Азбуку комунізму").

— Фу, чорт, снова забил. Капіталізм має три признака: монополізація проіводства... монополізація проіводства...

— От бачите, все ж одно не знаете.

— Ах, оставьте меня, товариш...

Нарешті вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх),— громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі — кавалерія. Наша? Кажуть, не наша. А чия? Не знаю. Може, ворожа кавалерія, може, рейд.

І хтось тихенько за травами — "може, завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу, дух крови".

Але те забувається.

...Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

— Ну, товаришу Бойко, все-таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано історичний матеріалізм? Ви як думаете?

— Дозвольте, товаришу голова, я, собственно, слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

— Як голова нічого не дозволяю, а як товариш прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді бувало навіть дурно). А все це називалось дискусія. Товариш Жучок казала:

— Дзуськи! Не так. Ану ви, товаришу Молодчіков?

Вона рішуче входила в роль педагога.

А ми бісились, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу бувшу кухарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки — на "кота в чоботях".

...Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштовувала жіночі зібрання, де говорили: про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

— Геть сем'ю!

— Хай живе холоста жінщина!

А для плідючої жінщини казали:

— Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні й т. д., й т. інш.

— ...Товаришу Жучок, можна двох любити?

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й "воздержуюсь".

Так от —

— багато я написав би ще про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спішити на партзібрання, бо там —

— товариш Жучок № 2, а це значить... проте коли ви партійний, то ви самі знаєте, що це значить.

Вона написала так:

"Товаришу Миколо (це до мене, Микола Хвильовий). Ви, здається, післязавтра будете вже в Тарашанськiм полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може, ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю, у вас — самолюбство, але в нас — темнота. А поскільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік-два-три вирости не на вершок, а на весь сажень. З комуністичним привітом. Жучок".

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачимось.

Побачились от де.

Уявіть — порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде в полки, в подиви.

Це бурса революції.

...Було зоряно, а потім стало темно — пройшли хмари.

...Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути.

Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

— Товаришу, не мішайте спати!

...Мовчанка.

Мжичка тихо, одноманітно була у вікно. Хотілось, щоб не було мжички й не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву — іти на Москву, на північ від ворожих рейдів.

— Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

...Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

— Ходіте!

Я здивовано подивився на неї.

...Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

— Ви плакали?

— Так!..

І засміялась:

— Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взяв, що товариш Жучок, хоч і жучок, і "кіт у чоботях", але і їй буває сумно й буває не буває:

— Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що в неї вже було байстря і це невеличке байстря —

— повісив на ліхтарі козак.

Це було на Далекім Сході, але це й тепер тяжко. Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козача помста.

...Я згадав сніговий степ.

...Ішла мжичка.

...Була одна сіра дорога й темні силуети будівель.

А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюсь у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг — це без сумніву. А чий? —

— Ви подумайте.

...Товариш Жучок № 2,

№ 3,

№ 4,

і не знаю, ще скільки є.

Товариш Жучок № 1 нема.

Зник "кіт у чоботях" у глухих нетрях республіки.

Зник товариш Жучок.

...Ходить "кіт у чоботях" по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

Так:

— піп охрестив Гапка (глухе слово, а от гаптувати — вишивати золотом або сріблом — це яскраво).

Ми назвали —

— товариш Жучок.

А історія назве —

— "кіт у чоботях".

Кіт у чоботях — тип. Точка. Коротко. Ясно.

Все.

ЮРКО

На Донеччині — завод.

Уночі над заводом темно й недосяжно думає небо. Проливається на небо золото золотого шлаку — тоді в посольку сниться...

На нічній зміні були: Остап, Юрко. Юрко: гори Юри (Швайцарія), юрта, за юртою тайга — холодна, в снігах: бори, бори, і нема їм краю.

Був Перекоп; а після Перекопу Юрко сказав:

— Або в завод, або за кордон революцію робити.

Послали в завод.

Уночі над заводом, мабуть, проходять хмари; коли з півночі — відходять до моря, коли зі сходу — на запорізький степ.

...Цех. Вийшли. Пізно.

Мовчазно шуміли машини в таємнім напруженні. Зникали постаті за машинами: носили залізо. З гасом стояв дух заводської ночі — глибокої, як море біля японського берега.

Ішли: Юрко, Остап — люди однакові, люди різні. (Проходили дні — холодні й теплі, близькі, далекі... люди однакові, люди різні).

Над посольком люкс, над заводом ніч. Що думає ніч?

Остап брав великі кроки, Юрко відставав. Дивився на саженну постать Остапову...

— ...Так, як почнеш шукати правди, то, гляди, і залізеш у кривду. А чоловік я темний, хоч і пролетаріат. Ну, а Наталка хай ходить до вас, я нічого не імію. Лиш би не в шалапути, не люблю я їх: по-свинячому шукають правди, богородиць наробляють — один розбрат.

...Одчинить двері Наталка, трішки заспана, теплий жіночий дух від неї. У неї ноги трішки колесом і, як у молоденької дівчини, зітхання.

— ...Був я в партизанах. Ще з Махном ходив, а що до чого й досі не добрав. Така вже вдача: як вип'ю пляшку, то й за власть совітів. Більшовиків подавай — і квит.

Юркові було образливо, а Остап говорив:

— Моє яке діло; хтось добре — нас чимало. А Наталка хай у ячейку ходить, я нічого не імію.

Болото закумкало ніч. Де болото? То — жаби.

Коли увійшли в двері, Наталка в одній сорочці зустріла. Спитала:

— Товаришу Юрко! Що це таке — емісія? А потім: що це таке — девальвація?

— Ти краще постіль постели,— сказав Остап. А Наталка постіль стелила й уже з сумом:

— Мабуть, довго вчитися нам: революція наша, а слова не наші. ...Роздягались, говорили. Потім Наталка увійшла в Юркову кімнату, білою плямою стала край столу.

— Я забула зачинити вікно.

— Зачиніть.

Вона мовчки вийшла. Юрко думав про неї. Боліли плечі, боліла спина — цілий день носив рейки.

Без революції, коли нема творчости, життя тече нудно, одноманітно (або, або: дух творчости, дух руйнування). Живе в посьолку багато людей. Багато з них творять, багато — так.

Ранком, коли пролетять тьмяні одуди світанку, гудок. Один, два, три. Наталка будить і чоловіка, і Юрка. Остап іде раніш, Юрко — потім. (Потім): кидається до дверей. Наталка зупиняє.

—...Що?

— Подождіть, я вам сніданок загорну, все одно запізнились. ...А то підставляє під його обличчя дзеркало.

— Гарний?

Він знає, що все обличчя в сажі. Йому ніяково: чотири дні лягав не роздягаючись. Не вмивався.

— Ех, Наталю!

Він зітхнув, але зачепити її не відважився. Поспішає через сонний посьолок. Повз Торця парує, а далі парує в степу: тоскно дивитись на степ, де мріє далина. Наталка дивиться синьо, так буває не часто, так дивляться не всі.

І все-таки Юрко звичайнісінька людина, хоч і комуніст (це не Америка, але істина, здорова логіка). Уже проклинав завод — важко, а коли приходив додому, уперто думав про Наталку.

Тече життєва ріка одноманітно, глухо перекликаючись в осоках (зелене баговиння в громовицю глибоко сидить у воді, і йому не страшно).

Єсть заводський клуб. Улаштовували вистави — заводська молодь (заводська молодь у футбол і лявн-теніс грає). Сьогодні улаштували таку — на диво. Сам робітник написав: і рай був, і пекло було. Виступали (як треба) промовці: один доповідач, а решта — так, свої, заводські.

Одному кричали:

— Та ти, Юхиме, мабуть, злізь, не шкандаль нашої фірми. Юхим не слухав і все-таки договорив. І все-таки закруглив. Були оплески. Закінчив "урою".

Хтось ударив по халяві й із задоволенням зазначив:

— Хоч свійський, та хитрий... Щоб тебе дощем намочило!..

Остап, Юрко, Наталка — теж на виставі. Остап теж сказав:

— От тобі й революція: і не видно її, і видно її. Як ота благодать з неба: щось, десь, а в руки не візьмеш, мов ужак вислизне.

Наталка сиділа поруч Юрка. Її тіло торкалось його тіла, і йому було гарно. І спитала Наталка:

— А що це таке, що й капітал Маркса, і "Нива" Маркса: директорша колись виписувала?

Юрко сказав Наталці, і зраділа вона:

— А я оце два дні думаю: як же це так, що і в буржуїв був Маркс, і в нас Маркс. Невже одурили Леніна?

Прийшов... антракт. Після вечора були танки. Юрко позіхав.

Заводський паркан перстеніє мармурове: сіверко, димно, похмуро. Вийдеш за ворота — жовтява безпорядність ланів. Заглядають, відбігають назад.

Ах, давно це було, за молодости молодії, коли юні дзвони юність молоді дзвонили...

...Кричали, кричали "кукушки", стукали, стукали молотки за брамою, а назад нема вороття.

...Посьолок забайрачився у вітах.

До заводу ходять через залізницю — доріжка така, вторована, повз Торця — ріка така: фабрично-заводська, ховається в степах.

Ходив Юрко. А до Юрка приходили комітетчики, секретарі. Казали, що не так лекції читає, що доба епізодичних пройшла. Юрко згоджувався, а десь на споді своєї душі запитував, а ви звідки знаєте? Фамільярно похлопували його по спині, а йому було чогось неприємно. Таранкуваті, мамулуваті, "типічні сурйози", але вони вважали себе за справжніх представників пролетаріату.

...І сказав Остап із кутка:

— Все це гарно, а ще б краще було, коли б хто з вас хоч півпляшки дістав.

Голова фабзавкому примружив око:

— І справді, хлопці, чи не випити?

Юрко запротестував. Тоді підійшли всі й стали його уламувати.

— Пий, та не пропивай розуму,— сказав секретар.

І Наталка підійшла:

— Та що це ви, Юрко! Невже ми в черниці приписалися? Хіба таки Троцький не п'є?

Він хотів сказати, що не п'є, але подумав, що йому однаковісінько не повірять: "він же з ним не живе".

...Вийшли в садок, горіли зорі, текли потоки, зоряні: аероліти.

...Випили небагато (більш не було) і закінчили. Говорили.

— ...От тепер і я скажу: подавай мені більшовицьку владу, а хочеш, то й у саму ком'ячейку записуй.

Наталка сіла біля Остапа.

— Що в п'яного на язиці, то у тверезого на думці. Товаришу Юрко, запишіть його в ячейку.

Наталка говорила щиро, і обличчя її було світле, як винне повітря восени — ранньої.

...Над заводом знову думало небо — темно, недосяжно.

Секретар сказав:

— Плюю на всіх і вся. Моя власть, і баста!

Його спитали:

— А я?

— І твоя.

— А я?

— І твоя.

Наталка взяла за руку Юрка:

— І їхня?

Всі подивились і подумали, а секретар кинув:

— Це гість.

А Остап п'яно й нахабно засміявся:

— Це той, як його... як ото мітинг був...— попутчик. Ха... ха...

Юрко спалахував, а всі зареготали, а секретар похвалив:

— Нічого, хоч попутчик, зате дорогий,— і похлопав Юрка по спині.

...Зорі зазорили все небо. Було тихо, а на залізниці кричав паровик.

Сьогодні возив рейки вагонеткою Юрко, з вальцювального цеху.

...Залізо співало. Надворі дніло, верещали молотки. В гострих лезах тонкого упаду Юркові тихі спогади.

"...Попутчик... так..."

Бантини, бетонні крокви й залізне, кам'яне — ми. Ми — король землі. Ми той, що в скажено-рухомому танці машини керує огняною електричною вагою — непереможною, всесильною.

"Отче наш, електричної системи віку, да буде твоя непохитна воля там — на землі, як тут — у заводі".

...У вальцювальному цеху кипіло штавбування нагартованих шматків. По підлозі вогняні гадюки плазували з дріб'язким сміхом.

"Попутчик... так..."

Юрко відпочивав, Остап стояв біля розпаленої печі. В руках важка крицева жердина... Крізь щілини проточувались огняні язики, бурхотала біла курява нагартованого кубла. Стогнала — на зовнішнє повітря.

Остапові м'язи залізні, спругові. Він крикнув:

— Е-ех!

Стукнув (енергійно) по землі жердиною і ще:

— Подавай! Подавай!

Підкотилась одноколеска до печі, щільно притулилась, як дитина до матеріної спідниці. Остап із силою одкинув дверцята й зашивив у пащу жердину.

І була біла курява, а в ній казковий велетень — Остап. Він боровся з огнем і знову крикнув:

— Держи!

Раптом полилась біла маса, і бурухнувся нагартований опецьок.

— Гата!

"Попутчик... так..."

Юрко дивився на це не вперше.

Нудить під серцем — так завжди.

Довгі дні цілого року, тиха лютість, спругова Остапова сила. Підійшов.

— Закуримо?

— Давайте!

Помовчали. Говорив Остап:

— Ну що? Сказали в ячейці, що Наталка пила?

Здвигнув плечима Юрко.

Мовчали...

Вони були люди різні, люди однакові.

...Залізо співало...

Люди жили не тільки в заводі — і за заводом. Люди — не воли. Ходила Наталка, ходив і Остап: "гуляти"; Юрко майже не ходив.

(Я думаю про кінець етюду. Як жили інші — про це в другий раз).

...Блимали червнені зоряниці — це зорі. Палав краєвид — за вечором. Було душно. Заводська молодь уїдливо домагалась, щоб Юрко читав їм лекції. Він говорив, що не має часу, а вони знову приходили й знову домагались.

Остап пішов у трактир (знову був трактир): прийшли о шостій ранку з заводу.

У кімнаті був він, Юрко і Наталка — червона, горіли очі. Підвела очі від книги.

...Гарно...

— Вам подобається книга?

— Мені подобається книга.

— Він подумав і взяв її за руку.

— Гарно?

— Гарно.

Він сів біля неї:

— Гарно?

...Були останні дні червня, запашні, в садку куделів цвіт, летів.

Зацвіла метелиця — літні курделі.

Держав її руку, вона знизилася вії.

Він зрозумів, і йому забилося серце.

...Проходила літня метелиця, а в кінематографії грала музика — міщанський мотив: присмерк, будні, зажури, як до революції.

Пересипались дні, пересипались тижні: у кошику часу — сині ночі, далекі зорі, рожеві дороги, бузкові ранки.

І прийшла неділя. Наталка сказала:

— Ходімте на берег Торця.

(Остап пішов до фабзавкому).

Юрко:

— Ході́мте!

Сказав просто, було не просто.

Пішли левадою. Наталка сьогодні надто весела, сміялась, і стан їй манливо колихався. Була, як і завжди, босоніж, а тому, проходячи повз колючок або кропиви, вона раз у раз голосно скрикувала. А коли вони зійшли на стерню, Наталка сіла на землю й рішуче заявила:

— Я далі не піду.

Юрко сказав:

— Ході́мте, товаришко.

Наталка сказала:

— Не піду! Не піду!

Він знав, чого вона хоче, і з незадоволенням кинув:

— Я не Остап, у мене бичачої сили нема.

Тоді вона підхопилась:

— Остап! Остап! Остап!

Поперед них промайнула стьожка срібно-лускової ріки. Підбігли до верби, що самотньо на березі Торця стояла. Сюди зайшов дим Торецького заводу.

Коли сіли в тіні лапастої гілки на піску, Наталка з реготом розказувала, як вона маленькою дівчиною хотіла була колись купатись, та не встигла роздягтися, як біля неї виріс директорів син.

— Тепер, кажуть, за кордон утік. Він хотів зо мною купатися, а я на нього наплювала: таке плюгавеньке та паршиве.

Потім вона спустилась униз, до води. Забулькала, уважно розглядала кущ осоки.

...Біля Торця вогко, а тінь од верби до західсонця лапастіша, густіша. За Торцем широкі мовчазні поля. Сонце мжить золото на ріку. Полями йде легкий смуток.

Юрко сів біля Наталки, обняв її однією рукою. Вона не говорила, дивилась униз. Він узяв її за талію — вона не говорила. Він поцілував їй шию — вона не говорила.

Юрко подивився назад — було широке поле, і все було видно. Вони сиділи цілу годину — так.

Вона не говорила.

Юрко думав її схилити на землю.

Тоді на ріку упала із сходу синя тінь — ішла ніч.

І сказала Наталка зажурено:

— От я вже й забула. Ніяк не запам'ятаю емісію й девальвацію. Оце з півгодини думаю — де те, де інше! Думаю, думаю і ніяк не пригадаю.

Тоді Юрко раптово підвівся, а Наталка подивилась на нього здивовано. Юрко сказав:

— Пора додому.

...Вона ледве навздогнала його.

Юрко писав до товариша (завтра): "...досі почуваю гармати, досі бачу барикади. Клянуся, що комуніст. Я не винесу цієї тиші. Припустім, я не пішов на завод. Ну? Я

завідував би райрибою. Ти розумієш — райрибою! А може, райсіллю? Ха! Чого мене не пускають за кордон? Я ладен робити замах на самого Пуанкаре. Я родився для вибухів... А на заводі я теж не можу — тут треба марудної праці, а я не можу. Я досі почуваю гармати, а завідувати райрибою я теж не можу. Я..."

Він (Юрко) писав довго, надхненно

Ще була вночі тривога і гули гудки — на заводі пожежа.

Остап прийшов пізно — тільки-но ліг. Підвівся, розбудив Юрка:

— Пожар!

— Де?

— На заводі.

Юрко сказав:

— Я захворів, я не піду.

Остап одягався, скаржився:

— Поставлять його за інженера, а воно ні бе-бе. От і пожар.

Юрко не стерпів:

— А ви, мабуть, і сьогодні випили? І відповів Остап байдуже:

— Це наше діло, заводське.

І вийшов.

"Попутчик... так..."

Наталка, як пішов Остап, одразу захропла.

За тиждень був суботник: після пожежі прибирали. Пішли на роботу всі.

Юрко не пішов: йому лагодитись до лекції.

У посьолку було тихо, тільки діти на вулицях кричали.

Юрко підійшов до Наталки:

— Наталю! — і голос йому затремтів. Вона подивилась на нього й зблідла.

— Що таке? — і сіла на ліжку.

І він сів.

— Я вам, як товариш, як...

Вона подивилась на Юрка — йому горіли очі, і їй спалахнули очі.

Він узяв її голову й міцно обняв.

Вона тихо говорила:

— У мене не було дітей... Що ви кажете?.. Я не хочу... ...На розі в меду горіла липа — пройшов солодкий дух.

— Що ви кажете?.. А Остап?.. Не хочу...

(Я зупинився на найцікавішому місці. Правда? І як ви думаєте, чи не час мені плюнути й почати нову новелу? Час, певно, час. Отже останнє зусилля!)

...Хтось закричав на вулиці. Наталка наставила вухо. Потім підхопилась.

— Якесь нещастя.

Заводські жінки чують нещастя — серцем. Вискочила... ...На розі в меду горіла липа...

А потім у кімнату внесли Остапа й положили на ліжку. З крана зірвалася стальна

хрестовина й перебила Остапові праву ногу.

НА ГЛУХІМ ШЛЯХУ

Глибокі борозни літ... І це — тоска... Куди сховаюсь від могил твоїх?

...А втім, добре: і штучні вона мала, та з часом повипадали з омети. А постать її прибила чвиря. Знаєте — чвиря на глухім шляху. Мороз коле скло, мережить скло.

Школа, клас...

До повіту — 60, до станції — 80.

Навкруги: глуш,

глуш,

глуш...

Це глибокий чатинник моєї несибірської тайги.

...Знаєте, милий друже, от мініатюрний фрагмент із забутої, розвіяної поеми "Азія".

"...В п'ятому віці — дикім і далекім — від Уральських хребтів, від Волзьких скель до тихих голубих вод Дунаю: гуни, сармати, германці... І вбив син Мундцука свого брата Бледу. Скажений Аттіла, король гуннів.

...Проходили віки. І прийшов глухий вік — XIV. І на невідомих азійських верхів'ях підвелась грізна постать Темерлана..."

Це nota bene до моєї віри: велика істина землі: сонце підводиться на сході.

...Сосни гудуть-гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої — азійський край!

...Школа, клас.

Дітвора співає:

— Ніхто не дасть нам ізбавлення: ні туз, ні дама, ні валет... ...Наталя Миколаївна стурбована. Наталя Миколаївна біжить:

— Боже мій, діти! Не можна так співати: це ж пісня державна! Наталя Миколаївна скінчила прогімназію — то так далеко! — Нестір — сторож:

— ...Миколаївно! А хіба вже, мати, нема!

— Ах, Несторе! Боже мій! Чого ви турбуєтесь?.. Я як-небудь... Вона... "як-небудь".
Нестір:

— Ох, Миколаївно! Святий ви чоловік. Потому, як мені уздрівається: забули про нас буржуази... Пожалуйте, махорочки...

Закурюють.

...Нафти нема. Ночі довгі, як степові дороги на великій рівнині. На холодній печі, в ганчірках — фунт сухарів у кутку і старе тіло. А ще старе біля порога: Нестір.

Тоді сни... А може, таємна ява?

—...у другому двадцятого століття, двадцять років тому він приїхав, бадьорий і радісний, як сама юність.

Стояв вересень. Стояли блакитні далекі простори. Тоді обрій цвів гарячими маками, і облітали пелюстки, і обгортали мозок.

На серці співала струнка, біла, як молоко, береза: у неї пишні молоді перса, у неї золоті кучері...

...(— Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обрію!..)

...Над архіпелагом осель, у м'ятову даль линула березова пісня.

...І курів далекий обрій, і пахли в мріях мальтійські мандарини й африканський мигдаль.

—...Наталочко! Моє миле котятко! Я ввесь дзвеню цукровим троском... Там, десь, на Великих Зондських, на вулкані Смеру. Наталочко! Моя зелена наядо!

Тоді кипіла скажено друга молодість, тоді не вірила, що йде тридцята весна, бо в очах темніло, а під ягодою тугої перси ревли від солодких мук отари самців.

Вона:

—...Олексю! Мій божевільний! Я п'янію... Налий усю мене столітнім медом, туманним хмелем, Олексю! Розірви мені сорочку!

...Мчався багрянний олень по горах, по долинах часу. Над байраками летіли журавлі! Курли! курли!

І прокинулась ріка до порогів.

(— Гей, ти, Дніпре! Гей, ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

...Над оселями проходили сторожкі ночі. Проходили по осоках, по заводах і далі в простір, лісовими стежками, за узлісся.

(—Ляжу на твоє тьмяне лоно, мій коханий, невідомий обрію!)

—...Миколаївно! Чи чуєте?

— Чую, Несторе.

— Мабуть, прийшов кінець. З'їли сукині сини революцію.

— Бог його знає, Несторе! Та тільки я думаю: все гарно буде. Отже, на тому тижні приїздили з наробразу, казали: все гарно буде.

...А сосни гудуть-гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої — азійський край!

...Чиркнув сірник. Нестір запалив свічку:

— Отож учора був на базарі, так оратор казав: такий із наших... Треба, каже (читає по записці)... двадцять п'ять архівоєнських комунізмів... Щоб, значить, була правда... Що ви на це скажете?

...— Пф! — свічка погасла.

— Бог його знає, Несторе!

. ...Перший осадчий прийшов з Правобережжя через Сагайдак — великий чумацький шлях. Перша хата була на березі. Але ріку випивало сонце, а тросків підрізували роки, і відходила вода в долину. Тоді будівлі стояли на горбах, а вулицею летіли бенгальськими огнями піски.

...Співала:

— А я дівчина Наталка, а зовуть мене Полтавка...

—...Наталочко! Мое миле котятко!

...Він приїхав до бунту, коли в глибинах осель ріс бунт. Говорив про бунт — такий гострий, як бритва на горлі, такий грізний, як смерч в океані... шумують, шумують води: вал за валом. На сході — маяк. Рев сирени.

...А друга молодість і в Нестора була: Наталя Миколаївна — це недсяжні кургани зір.

...З Нестором Олекса й посадив цю сосну. Тоді, двадцять літ тому.

...А бунт виріс і положив бритву на горло.

Він:

— Наталочко! Я йду туди, до них!

— Іди, милий.

Він пішов і не вернувся: не вертаються — хто в бунт. ...У Сибір на золоті розсипини по Володимирській пройшов каторжник. І не прийшов.

...І знову сни... а може, таємна яв?... Хіба знала, що в неї закоханий цей незграбний бородатий Нестір?

...Плоть не розцвіла в закладний час. Від нього, від Олекси. І ніколи не було. Школа осунулась. Сосна росла й ховала дорогу, що на Сагайдак.

У п'ятому двадцятого століття проходив останній шквал другої молодості. І після заняття з сумом дивилась (з сумом врізаної стеблини) на Нестора. Як вона хотіла, щоб він зрозумів її.

Але не зрозумів, ї одійшла друга молодість... А третя ніколи не приходить.

...Брели роки. Пролітали журавлі, горіли світанки, горіли зорі. А вранці в садках шуміла діамантова паморозь.

—...Чи скоро земля воскресне? І біжить глибокий чатинник моєї несибірської тайги назустріч свіжому вітрові...

День за днем, рік за роком — у вічність... (— Гей, ти, Дніпре! Гей, ти, сивий! Чи довго ще до навігації?)

...Нестір ходив у суботу по пошту за десять верстов і приносив відтіля пошту й тютюн "Бурас" за дев'ятнадцять копійок, у синій обгортці. До глибокої ночі вони курили й грали у хвильки.

...Азія — не Азія. Провінція — далі, провінція — глибше.

Далекий орій димиться. Темний вітер, сіверко. Білий вітер. Замело доріжки, вовчі стежки, заячі сліди. Повстали замети, набії. За сараєм іржала, вила і. рожала замети ніч.

...А сосни гудуть — гудуть...

—Чого так сосни гудуть.

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої — азятський край!

...Уранці підвівся багрянний диск холодного сонця. І стояв чатинник, як бабусина казка. Стояв по груди в снігу. На вітах горіли червінці. Це остання згадка другої молодості.

...Але скоро вітер знову підняв хмари. Вдарив в диск холодного сонця. Розбив диск холодного сонця.

І знову fuga.

...А в школу таки зібрались. У лахміттях федеративного добра.

У школі біженець Стасик.

Наталя Миколаївна читає історію: — Поляки гнітили український народ.

Дітвора до хлопчиська:

— Стасику! А ти ж полячок!

— Бережись, Стасику, задавимо тебе вночі.

І скаржилась Наталя Миколаївна. А Наталі Миколаївні кажуть:

— Навіщо ж ви так говорите?

— Боже мій, нас так учили в прогімназії.

А то ще буває з Богом. Діти:

— Ми в класі в Бога не віримо, а вдома віримо, бо й Наталя Миколаївна вдома вірить: ми самі бачили.

І ще:

— Наталю Миколаївно! А навіщо ви ікону зняли?

— Ах, діти, ікон уже в класі не можна вішати: наробраз не дозволяє.

...Давно це: до Наталі Миколаївни з'їжджались із сусідніх сіл учителі, учительки, фельшери й грали у фанта. Це теж спогади.

А село темне й гніє в пранцях. Медикаменти за горами, за морями. В селі уміють лікувати бешиху.

Вечір. У кімнаті самогонний апарат. Нестір:

— Ну, вже завтра обов'язательно продамо дві пляшки, а тоді й хліба купимо.

— Купіть, Несторе!

...Налили по рюмці. Випили... Темніє... І знову надворі fuga.

...А сосни гудуть — гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

...Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої — азійський край!

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

І

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гущавину доріжка по папороті, повз сизі кущі, до Солонського Яру.

Солонський Яр: як і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром — селом, а нижче в провалля поплентались стрункі й темні явори, і тільки за десять верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клапоть перламутрових хмар, а вночі хмари зникають

за проваллям, тоді Солонський Яр горить огняницями — і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр — природна фортеця.

— Солонські острожники казали:

— Є Холодний Яр, це — Солонський Яр... Атож...

А в Млинківській волості скаржилися:

— І сукині ж сини! Прохвости! Чортового батька видереш їх відтіля.

Чухали потилиці. Збирались на сходку. Міркували. Іще чухали потилиці.

— Яку тут прахтіку зробити? Га? Запетлювали, як той казав...

...Коли приходить ніч, Млинки напружено дивляться на темну стіну полтавського лісу й чекають. Але невідомо, в яку кошару забредуть солонські вовки. Тільки вранці шумить село.

Вранці дізнаються, кого обібрано "до цурки".

...Стоїть могутній дуб. на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, од вітряків— перехиляється на ділянку молодняку.

...У немите вікно волосної Ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко, безусий голова з гострим обличчям, подивився у вікно й підійшов до натовпу.

— Ну, що? І сьогодні обібрано кого?

— Аякже: Матвія Юхименка.

Підійшов ще один селянин і безпорадно розвів руками:

— Не інакше, як дивізію треба сюди. Притакують.

У кімнаті смердить архівним папером, а писарчуки перами риплять.

Савко вдарив себе по чолі:

— От напасть... Прийдеться воювати.

Згодились.

— Дивіться, вам видніше... А що напасть — то правда.

Але Савчин сусіда попередив:

— Ти гляди, Савко, п'ять предсідателів ухекали, то... може, й тебе отправлять на той світ. Це, брате, тобі не австріяка.

...А в село із Солонського Яру вилазили постаті й зникали за тинами. Іще чути було там про Савка:

— Така йому фортуна: плохий буде — хай головує, а зачепить — лихо буде...

Над Солонським Яром розтанув останній промінь, у лісі почало темніти. Із півночі попливла хмара, теж ішла на захід.

...Пахло дубовим молодняком.

II

"...Наказую негайно виловити банду, що в Солонському Яру. Отряда прислати не могу, бо майже всі люди в роз'їздах".

Такий папірець від повітового військового комісара.

Савко подумав: "Дійсно пора".

Зібрав міліціонерів:

— Гайда!

Міліціонери — старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

— А що, того... можна буде в Солонівці самогону... Чуєш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає він, що йому робити: острожників, звичайно, на селі не застанеш, а солончани своїх не видадуть.

...Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха й прислухаються до луни, що глухо йде в гущавину від ударів копит.

Глухі столітні ліси Полтавщини, і чогось тут журливо. Насторожились кущі, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на весь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кисетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

— Слухай, друже, може, не будемо тривожити їх, уладнаємо?

— Це кого? Солончан?

— Авжеж!

Савко сказав:

— Наказ єсть з уїзду. Ніззя.

— Ага... Ну, то інше діло.

А потім погладив корявою рукою коростяву шию свого коня.

— Слиш, Савко! Кажуть по газетах — румунський король селянам слабоду проголосив?

— А тобі що з того?

— Та як же: все таки слабода...

Савко скрушно похитав головою:

— Мало тобі слабоди!.. Під ким ти сидиш: під королем чи ні? Ну?

— Звісно, що ні.

— Отож-бо й є. Бандити ви гарні, як на вас подивишся.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гущавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленню.

...Під'їжджали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з іншого боку.

Пустили коні в гущавину, й зашумів, затріщав ліс.

Загінчани потикали обличчя в арчики, а коні легко хропли й уперто продирались до ріжі.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було.

Туї ніколи не було сонця й завжди стояла тінь.

...Порішили: коли виїдуть на ріжу, гайда на Голохватський край (це квартал у Солонськім Яру).

Гвинтівки приготували, але без наказу голови не стріляти.

Іще продирались, і нарешті крізь гущавину прорізалися стьожки світла.

Нарешті загін вискочив на ріжу.

...Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.

— Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси запнчан метушились у зелені, і з усіх кінців одкликались луни.

Савко скрикнув:

— Стріляй у повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом село стало мертве.

Під'їхали до голохвастських будівель.

— Дома хазяї?

Виходили баби, перелякано дивились на загінчан, але, впізнавши млинківських хлопців, сплескували руками.

— А щоб вам ні дна, ні покришки. Як же ви налякали. А ми подумали —і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився і спитав:

— Де ваш председатель?

— Та староста ж!

— Так би ви й казали... Марфо! Ану-бо поклич голову.

Незабаром прийшов голова. До нього:

— Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ заарештувати їх.

Усміхається:

— Де ж я їх візьму... Господи! Ліси ж такі, слава тобі, Миколає угоднику, не маленькі — є де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

— Пожди, Савко, я, мабуть, піду дістану чогось. Як же так: гості приїхали, треба ж таки підправитись.

Савко рішуче одрізав:

— Нікоторого гвоздя! Спольняй, що требують.

Рудий міліціонер досадливе почухав потилицю:

— Слиш, Савко, а могорич і не помішав би, їй-богу!

Але млинківський голова нічого не слухав. Наказав своїм хлопцям вибирати з голохвастівських скринь шмаття, а "старості" наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби; заметушився "староста".

Зашумів Солонський Яр.

У кожній хаті розчинено скриню й повибірано з неї одіж на підводу. А від'їжджаючи, Савко пообіцяв ще й спалити все голохвастівське кубло, коли острожники не з'являться доброхітно в Млинки.

Скоро загін із підводою зник у лісі, і до хатів посунулись чоловічі постаті. І довго чути було грізний гомін у Солонським Яру.

III

У Млинках гомонів базар. Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коней за

хвосту й вигукували, як двісті літ тому.

Бігали, лопотіли перекупки.

А біля блискучих гір горшків стояли поважні гончарі Полтавщини.

Савко й рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонському Яру, і викрикували:

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикував пізнати своє.

В натовп падало біле сонце, й пахло сливами й яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покірні корови.

...До Савка підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками, і здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно й ледве чутно промовив:

— Конешно, Дуньчина... Дуньки моєї... Але раптом зник кудись: впірнув у натовп. Тільки біля "потребілки" він підійшов знову до Савка й тоненько, ніби горох розсипав, запитав:

— А що, Савко, чи не чути, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку й зідхнув про себе:

— Конешно, Дуньчина...

...Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховав сонце. Десь викрикують щітники й біжить гул за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

— Люди добрі, пізнавайте своє добро.

...Але не бачите Савко, що за ним стежать солончани; злосливо, лукаво дивляться на нього. А коли повертається до них, вони показують йому спину, а по спині бісового батька пізнаєш.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться дух самогону.

Іще з годину походили — ніхто не признає...

— Що за напасть!

Пішли у волосну Раду, зложили солончанське шмаття біля шафи.

...В Раді повно народу.

Зайшло декілька чоловіка в кімнату голови:

— Не так ви робите, Савка, не слід його виносити на базар.

— Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезаму, на вухо каже:

— Тут вони.

— Хто це?

— Та солончани ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

— Так он воно чого ніхто не визнає!

Покликав рудого міліціонера:

— Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут.

Похитав головою рудий:

— Де там їх тепер найдеш... Давайте, мабуть, удвох.

Ніколи Савкові базікати, схопив гвинтівку й побіг. Ходить повз гончарів, ніби горщики уважно розглядає, а сам оком уп'явся в натовп.

Грає сонце в горщиках, і весело виблискують тори гончарського добра.

А голохвастівці, мабуть, запримітили щось недобре — до коней пішли.

Нарешті Савко побачив їх. Кинувся у натовп.

Але вже було пізно: тільки пил закурив до вітряків, що на полтавський ліс.

— Гай, держи!

Савко націлився й вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітяками.

Кинувся Савко до волости, скочив на кобилу, покликав рудого міліціонера — й гайда за солончанами.

...Затривожився базар, гончарі заходились складати горщики на вози, циганчата потягли за хвости коней, посунули люди до дворів.

Тільки щітники уважно розглядали свій крам у скриньках і ще закликали до себе наляканий нарід.

Деся кричала перекупка:

— Куди ти потягнув, харцизяко! Людоньки добрі, держіть злодія!

IV

...Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітяками й ніяк не знайде веселого шляху.

...Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сяйвом... Темна наша батьківщина...

...Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савко:

— Втекли!

В рудого міліціонера од скаженого бігу ніс був. мов та цибуля.

Втирав хусткою піт.

— Повернемо, мабуть, додому, чи що?

— Ні! Гайда на Солонський Яр.

— Та чого ж ми поїдемо?

— А того, що треба видивитись, осточортіли вже.

Рудий казав, що небезпечно удвох в таке кубло теліпатися. Але Савко був упертий.

Поїхали. За півверстви зупинились, позлазили з коней і з гущавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село — усе ховалося в зеленій тиші.

Так перебули, мабуть, з півгодини. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув у дубняку, куди не добиралося око.

Коли посідали на коні, в ліс зайшов уже вечір, і знову гостро пахло молодняком.

Зірвався заєць і залопотів по листях.

(...Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині мовчазно на захід, на південь).

...Казав міліціонер:

— А може б, помирилися... Слиш, Савко?

— Ніззя...

— А то, їй-богу, могорич запили б...

Савко гостро дивився в гущавину.

Сонце, мабуть, уплигло за обрій, і в лісі ходив уже важкий присмерк.

Коли знову з'їхали на стежку, що веде на Млинки, Савко раптом схопив рукою гвинтівку. Але в цей момент гримнув випал, і далеко пішла грізна луна.

Коні рвонулись і кинулись з лісу.

Засвистів вітер.

Гримнув ще один випал, і зашумів ліс від цокоту копит: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

— Братці, не бийте!

Але Савко розумів, що йому милості не буде. Як божевільний, гнав він свою кобилу на Млинки.

— Цок! Цок! Цок!

Іще далеко позаду солончани, але Савкові треба бігти до вітряків, поки острожники не вискочать із лісу.

— Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила запізнилась, важко дихає на дерева... (Невже навздоженуть?)

...Свистить вітер.

...Нарешті Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал — то вискочила на узлісся ватага солончан.

Савчина кобила пролетіла ще декілька кроків і гепнулась на землю.

Захропла.

Савко заліг за кінський тулуб і почав одстрілюватись.

Ватага зупинилася.

Але то був один момент: одразу ж солончани пішли в обхід.

Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю й кинувся до першої хати.

Ускочивши у двір, він заліз під комору...

...Скоро в дворі були й солончани.

...Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах. Зачувши постріли, млинчани поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли з хати хазяїна:

— Кажи, де він? Ти ж бачив, куди він сховався? '

— Та я ж... їй-богу... Свиснув чмілем у повітря нагай.

Хазяїн заплакав і вказав на комору.

Заревли солончани, оточили будівлю.

Гей, ти! Чого перелякався — вилазь!

І наставили під комору одрізи.

...Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе й похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його й голого повели в поле.

Ішов по дорозі Савко й тупо дивився на полтавський ліс.

...Млинки мовчали.

...За вітряками голохвастівці зупинились;

— Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

...А потім двоє одійшли вбік, підійшли до хати й пустили два червоні півні.

...На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни.

Піднявся вітер. Зашуміли Млинки. Забили в розбиті дзвони. Загаласували вулиці.

— Рятуйте! Рятуйте!

...А глибокої ночі із злизаного пожаром краю посунулись натовпи людей до голохвастівців.

...Тієї ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром.

І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни, і гостро пахло дубовим молодняком.

СИЛУЕТИ

Дядя Варфоломій прийшов на далеку закутну станцію в ортечека (там був знайомий, теж далекий, але він робив посадку поза чергою) й чекав на потяг. На станції було порожньо, майже нікого: дві-три фігури в постолах, і було прокисло. В залі першої-другої класи буфет: дві-три сосиски, три-чотири булки. Ще в кімнаті ортечека шипів блідо-зелений самовар, з нього й подавали чай випадковим подорожникам, що випадково застряли на закинутій станції. І от станцію так далеко закинуло, що тільки скажеш — "дивно!". Навіть повітовий город (маячить відци). прокидається, насторожився, а тут і досі в "мужській уборній" лежить огризок сосиски й ручка від кулемета "Махім". Але саме ця-то станція й ворушила своєю приступністю почуття рішучого задоволення. Тому: тут було тихо, радісно, лише зрідка сторож Матвій збентежить спокій перону різкими дзвонами на повістку. Потім удари одлунають — і знову тихо. Дядя Варфоломій вийняв з кишені телеграму й перечитав її ще раз. Стефан писав так: "Ї д ь т е. З г о д н и й". Це значить, Стефан поведе наступ на Вероніку. І слід: на то він і брат. Не можна ж її залишити в таких становищі. І тут же дядя Варфоломій подумав: "Чудово! Божественно! Приїде — курочок розведе!" А потім ще подумав (по традиції: "хто не був молодий, той не був дурень"): "А літа вгамують, навчать. Ох-о-хо! Суєта життєйська".

Нарешті потяг подали. Тоді Варфоломій забрав клунок і вийшов з далеким знайомим з ортечека. Звичайно, на дорогу (вшиву, коли вітер рветься в щілини, а пічки ще нема; коли придавлять так, що тільки охнеш; коли одноманітний стук коліс заколисає й присниться все, що пройшло, що відходить — і жах, і грюк, і чорт знає що), за таку дорогу остаточно розболиться тіло. Потяг летить за гори, за ліси, на північ. Дядя Варфоломій дрімає. І сниться йому це:

...Стефан. Дема. Вероніка. Вероніка кричить. Вероніка в кучеряшках (в каштанових, як каштан) і так нагадує строкатий плакат, ніби він висить на перших громах повстання.

"...Ну добре! Коли тобі так плакатне, що ти забула, не хочеш знати родину, то..."

...Дядя Варфоломій хвилюється:

—...Добре. Добре. Так. Так. І кінчай, будь ласка, скоріш. Дай і мені сказати.

Замовкла.

—...А тепер я тобі скажу. Приїжджає в наш город, провінціальний, так сказать... Ми ж люди темні, провінціальні, так сказать (іронія) ... Приїжджає, скажемо, ваш ячейківський губерніяльний секретар і кричить на всю горлянку:

"Што тут розвешалі разних Мазепов да Коцюбінських!" І що ти йому на це скажеш? Ну?

Тоді Вероніка кричить, що Коцюбинський — син Михайла — живе у Відні й більшовик, і, як резонно замічає Стефан, Вероніка нічого не доказує.

Дядя Варфоломій тріумфує.

І розкажує ще про другого, "оні, так сказать" —

— Проехал двесті вьорст по Україне і не нашол мови, но зато, правда, нашол українські настроєнія.

— Ага! Ага!

Дядя Варфоломій ще тріумфує. А на мольберт прорвалось анемічне проміння й тускло пішло до дверей. З вулиці запахло бензолом. Стефан збирає книги: чверть години на лекцію. Дема надхненно дивиться на небо, відкіля прорвалось сонце.

Стефан сказав:

— І все-таки я за Вероніку.

Дядя Варфоломій розмахує руками. Подається корпусом:

— О, безумовно! Як же: рука руку миє. Тоді Стефан ще каже:

— Ви, дядю, вчитель гімназії, і я уявляю, що є ваші учні — мабуть, безпросвітна тупість. Ви не ображайтесь, бо я звик агітувати в фабричній аудиторії. Невже й вам казати, що треба дивитись глибше на речі? Хоч би посоромились цього ж Коцюбинського. Як ви знаєте: який обсяг між вашим політиканством і автором "Він іде"?

Дядя Варфоломій хвилюється:

— Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайшла сюди, каже:

— А ти б чого хотів?

— Як чого?

— Якого хвістика?

Христина сива бабуся й мудрих слів не розуміє.

Тоді, звичайно, тріумфує Вероніка. Дядя Варфоломій розмахує руками і —

— бац!

— побіг на вокзал, не попрощавшись, на дачний потяг, щоб знову на закинуту станцію, в ортечека й випити там з далеким знайомим чаю, а потім уже додому, на заняття.

...І знову кімната. Десь проходять вітри, десь стоять пружкі сніги. І от раптом за вікном димить туман. На сивім фоні в імлі маячить постать. Це Дема. Дема стоїть біля мольберта і з мукою дивиться на лінії. Він каже: "Коли я нарешті напишу картину?.." А далі йде міська ніч, десь тривожно б'ється калатушка нічного сторожа. Потім калатушка змовкла. Іде світанок анемічний, матовий, зажурний. Дема стоїть біля вікна, здавивши голову, під очима лежать синиці, і погляд його блукає. Дядя Варфоломій спитав: "Стефане, чи не збожеволів він?" А Дема підійшов і написав:

"Мане, факел, фарес..."

Десь закричала Вероніка.

Дядя Варфоломій прокинувся.

Чорт знає що лізе в голову! Це ж було так давно! Хіба Вероніка та? Дядя Варфоломій каже тихо, ледве чути: "І слава Богу!.. Потяг мчить". У дяді Варфоломія одна радість: сестричі, і він давно вже ховає теплу надію, що змовкне нарешті дзвін шабель: тоді засвітить хтось своїм сміхом у цьому домі, що на Тарасовій вулиці, вище від гімназії, в тихім повітовім місті... Чудово! Божественно: в кімнаті музика — це співає тиша свої тихі мелодії, за дверима садок і пищить птичка "чик-чирик! чик-чирик! чик-чирик!". А хтось каже: — Дя-адя! — нарозпів, і тьохкає солов'єм серце. Дядя Варфоломій ще раз згадав телеграму. Ще раз вийняв її з кишені, полапав пальцями в темряві вагона й зідхнув з полегкістю.

...Потяг мчав на північ. Стукали одноманітно колеса. Знову дрімалось. Тра-та-та-та... Тра-та-та-та... І тут смерділо прокисло, а вітер рвався в щілини.

...І сниться все, що пройшло, відходить — і жах, і грюк, і чорт знає що.

...Потяг мчав на північ.

Дядя Варфоломій приїхав. На порозі стрічає Стефан. Дема спить, хропить. Посередині мольберт і розкидані пензлі. Дядя Варфоломій каже:

— Нарешті. От доріжка!

Стефан дивиться крізь сині окуляри тихими, розумними, як волення, очима й мовчки розв'язує клунок. Дядя Варфоломій спитав:

— Ну, як діла?

— Нічого.

— Добре. І ми нічого, живемо — хліб жуємо. "Красную Ниву" виписую. Єсть і віршики, і "техніка" — все як помагається. А то іноді після обіду політичний огляд прослухаєш, і недорого, і гарно, і промовці приличні.

...Вузлики розв'язаний. Пахне свіжим хлібом, ще чимось смачним, солодким. Стефан каже, що це дуже до речі, бо якраз вийшли продукти й живе з Демом на сухарях.

— ...Як же Вероніка? Часто буває в тебе?

— Два тижні не бачились.

— Два тижні?

— Так, і не знаю де, бо жила раніш за раднаргоспом, а тепер треба шукати...

Дядя Варфоломій перебиває:

— Так ти з нею досі не говорив???

— Ні.

— Нехороше. А викликаєш телеграмою.

— Я написав тільки про згоду...

— Нехорошо.

Дядя Варфоломій має вигляд остаточно ображеного, і це для того: завоювати Стефана. А в душі він зовсім не ображений. В його душі співають зараз олесівські солов'ї, і пахнуть там українські троянди, знаєте, пелюстки, що в альбом провінціальні баришні.

...В холостяцькій кімнаті поетичний розгардіяш. Наприклад, на столі: "Капітал", тараня, калоша, повидло, фарби, Мікель-Анджело і — чого тут тільки нема!

В кутку бліді плями шумного міського дня. В коридорах крики мешканців, чути — кричить, гримає брук. Город підвівся, і летять мотори, і біжать тротуари. Дзвін, грук реві заповнили кожний заулочок. Над городом нависли велетні південно-західних хмар.

Дядя Варфоломій приїхав, скинув пальто й капелюх, поговорив із Стефаном і сів на кроватку. Тоді відхилив ковдру й лоскоче п'ятку Демової ноги. Дема мукає. Дядя регоче. До Стефана:

— В драмі був?

— Ні, на концерті молоді фільгармонії. Дядя Варфоломій ще лоскоче:

— Ах ти, ячейко!

— ...і от Республіка УСРР. Коли подивитись на південь крізь сиві масиви весняних хмар туди далі — звичайно його не видно, а він є на півдні: маленький городок і біля нього закинута станція. Колись Вероніка казала:

"Це мій милий степовий край, і по ньому тікають дороги на Донеччину". А Дема казав з патосом — "Ой ти, краю мій тривожний — виконками й сум!.."

...І, значить, у цьому городку жила-була сім'я: папа, мама, брат, сестра й т. д. Це Стефанова родина. І от вийшло так (із драми батьки й діти): папа прокляв дітей — Стефана й Вероніку, тому що вони пішли... Потім папа й мама сіли на корабель і не пішли, а поїхали в Болгарію. Дядя Варфоломій, очевидно, не прокляв. Між іншим: Дема іншої фамілії, просто товариш... І от городок (крізь сиві масиви весняних хмар на півдні), закинута станція, спогади, революція. І кричить революція над вухом: Бундзз! Бундзз! І лежить в просторах ціле провалля віків, і Достоевський, і Рафаель, і глибина глибин.

А в домі за раднаргосом жила з Веронікою Христина (робітниця, бабуся). Вероніка

перейшла на другу квартиру — і бабуса перейшла. Тепер Христина каже:

— Що з моєю Веронікою зробили? Не знаєш, Стефано?

Стефан мовчить...

...Дядя Варфоломій ще полоскотав:

— Ах ти, ячійко!

Потім дядя Варфоломій сказав до Стефана:

— Гляди: я чоловік не столичний, не звик до вашого грюку. Чуєш?

Тоді йшла весна.

Зачалась дико, божевільне, надзвичайно — пожарами. З далеких курганів республіки на лоні сизої безвісти палахтіли заграви, а потім небо тануло і по вулицях проходив сторожкий, запашний шум. Ночі клекотіли, кипіли й зачаровано блукали по кварталах. Іноді приходили неясні сни. На прозорій, чистій блакиті зорі творили нечувану загірну симфонію.

...І от сидить Вероніка й робітниця Христина. А от з книги дум народніх:

прийде, гряде час: забармашать посьолки, машини, заводи, оселі. Забармашить земля. І як музика польових просторів, ллється ця надзвичайна агітація. Ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця.

—...Слава в верхів'ях революції і на землі радість.

...Отже, сидить Вероніка, а Христина підбирає своє сиве волосся. І каже Христина:

—...Так, прийшла я в призидум. Що ж ти, кажу, за призидум, що в тебе нема нікаторої правди? Буржуй ти — і больш нічого. А що я безпартейна, то я на тебе плюю, потому как ресефесер не призидум, а делегацькоє собрання. Должон за правду стоять.

...Вероніка сидить, нахиливши голову.

На каланчі горить огонь, відтіля чути неясний клекіт із слобожанських степів, що оточили город. Весна.

І лише сторожкий клекіт по туманних шляхах. І співає боян вечірню молитву, і каже слово "о полку" людяности: за морями, за лісами, за широкими тривожними ланами лежать золоті піски, і блукають там отари здійснених бажань, і чути вже шум — то зграями линути на захід. І кажуть з тоскою:

— Чи скоро, горлице? І розбігаються мислі по дереву, по степах, далеко, за невідомість. Боян змовк. ...Вероніка сказала:

— Бабусю, мені хочеться ласкати ваше сиве волосся,

Христина сказала:

— Товаришочок! Чого ти така сумна стала, змарніла зовсім? Парубчину тобі треба. Ой, бачу, парубчину! Недарма весна пливе. Вероніка сіла біля Христини й перебирала її сиве волосся.

—...Знаєте, колись у дитинстві в моєї мами були обмороки. І от я бігала за доктором. Так бігала, що аж вітер свистів. Я, знаєте, дуже кохала маму. І мені хотілось її закохати, зовсім, щоб мене не було. Ляжеш біля мами, притулишся до неї, і так щільно, що хочеться влізти в її тіло, злитись як одно тіло... І от приходив доктор, мама була мертва, бліда, як смерть, і її одкачували. А я тоді йшла терпіти. Підходила до

дверей, закладала свою лапку в щілину й потім давила дверима дуже, аж сльози капали, щоб боліло. І тоді, знаєте, мені було легше. Це радість терпіння, бабусю!

Змовкла й ще сказала:

— Це радість терпіння, бабусю.

...На Полярних Посьолках темрява. Зрідка виють пси, зрідка прокинеться брук. В кімнаті вогко, жевріє каганець.

...І в цей час на другому кінці города за рікою Дема стоїть біля мольберта, потім підходить до вікна і з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Гори важких мовчазних хмар стоять мовчазно над покрівлями. Навпроти в кабачку "Дайош" раз у раз одчиняються двері і випускають, і випускають (як це в Горького?) "безпокойних і інших".

Дема знову підходить до мольберта і з мукою дивиться в глуху весняну імлу. Дядя Варфоломій спитав: "Де тут у вас політичний огляд кажуть? Думаю завтра піти". Стефан сказав: "Не знаю. Я, дядю, в політичних ділах не фахівець".— "А хто ж ти?" Стефан мовчав. Дядя Варфоломій розгнівався й ліг спати. Спить.

...Стефан, як і завжди після роботи, спокійно читає газети й щось заносить у щоденник. Повернувся. Тихі розумні очі, як в оленя, уважно дивляться крізь окуляри.

—...Демо, покинь! Лягай спати.

— Ні, Стефано, ти надто просто дивишся на життя. Я так не можу. І от — мої пензлі лежать.

Стефан усміхнувся:

— Знову за своє. Чудний ти, Демо.

Тоді Дема кидається до столу й жагуче говорить:

— Образливо оце; от ти такий собі Стефан, маєш такий же світогляд, як і я. І чого ж твоє життя так тихо, лагідно йде? Чому моє не так? Ти не хам, ти не дурень, ти не ідіот, ти не віл...

— Дякую за комплімент!

— Дякуй — не дякуй, а це правда. І от виходиш ранком спокійно на роботу, потім спокійно йдеш читати лекцію, потім читаєш газети. Що це?

Стефан ще усміхається, підводиться й дивиться на гори важких хмар, що мовчазно стоять над покрівлями.

—...Я, Демо, бувший математик, фізик, і я знаю, скажемо, ціну Декартовій системі координатів... Лягай спати. Я теж утомився.

...Проходили шумно по вулиці натовпи з опери й зникали поодиноці у вогких масивах весняної ночі.

—...Слава в верхів'ях революції і
на землі радість.

...Гряде весна. І повинь так шумить, що на серці надзвичайний божевільний пожежар.

Дядя Варфоломій пішов у город.

...Було свято. Були вдвох: грали в шахи. Дема розповідав щось з індійського, що занесено в епоху хрестових походів, про шахи: королю мат! про смерть! Іще розповідав з Кіплінга, з індійського життя чудову казку: "Рікі-Тікі-Таві". Дема пішов. За стіною

хтось уїдливо-одноманітно повторював:

— Суб'єкт в об'єкті.

Стефан подумав, чогось згадав старого єврея-ортодокса з Полісся. Ad litteram.

...А вчора прийшов з Полярних Посьолків, був на заводі Стругаль і Ко. Тоді тихо конав синій міський вечір. Але гули трамваї, собор, брук.

—...Вероніка не приходила?

— Ні! — це Дема.

— Варфоломій казав, що бачив її.

...Дема стоїть біля мольберта, й знову падає тоскний погляд на мольберт. "Тільки лінії". Більш нічого. "Тільки лінії".

...Трамвай, собор, брук.

А дядя Варфоломій дійсно бачив Вероніку. Бачив, як виглядає, але Стефанові про це не сказав. Обіцяла завтра зайти. Вероніка йшла з парткому. По вулиці мчали автомобілі. Небо співало блакитну весняну пісню. Радість так лоскотала, що прямо — чорт! Вероніка розказала, що живе тепер на Полярних Посьолках. Перебралася з квартири, що за раднаргосом. Дядя Варфоломій легенько натякнув. Не сказала...

"Ну, не кажи". І тут же згадав телеграму. Дядя Варфоломій навіть ужалив: "Чого ж ти така неплакатна?" Вероніка сказала: "Не вік дивитись плакатне; треба, Стефан каже, подивитись глибше. Виросла досить з того часу. Не мала дівчина".

Дядя Варфоломій глянув на неї й раптом зрозумів:

"Вероніка жона". І згадав якийсь портрет з Третьяковської галереї...

...Це було вчора...

...А зараз пахло свіжим хлібом, а з вулиці пахло бензолом. Стефан подивився у вікно.

— Йшла в калошах на босу ногу, без хустки, в якімсь архаїчного покрою пальті. Йшла, похиливши голову, біля бюста Артема по пустельній доріжці саду. Покликав:

— Вероніко!

— Я.

Коли увійшла, обняв, довго держав в обіймах, і довго не говорили. Гладив її каштанове волосся, матове обличчя й сувору скидку на чолі.

Синій весняний вечір танув.

—...Чого не ходиш, Вероніко? Що за фокуси?

Сказала, хоробливо усміхнувшись:

— По твоїй проповіді живу, брате: треба дивитись глибше на життя.

Стефан спитав про поїздку:

— Ну, як, говорила з ним?

— Знаю.

— Що ж ти?

— Нічого!

Стефан сказав:

— Ну, ми ще з тобою поговоримо.

Потім нахилився під кровать і дістав чоботи.

— Надягай.

Вона одхилила його руку.

Стефан незадоволено подивився:

— В ролі страдниці?

— Так.

Хотів переконати, говорив, переконуючи, агітаційне:

— Глупо. Ти хочеш ближче до маси, але цим ти тільки одриваєшся від неї. До кого в робітників антагонізм — до інтелігенції? Помилка. До тих, що ходять у чоботях? Помилка. От до кого: до тих, що хочуть підробитися під них. Скажи щиро: "Я — інтелігент", працюй щиро, і маса буде поважати тебе.

Вероніка зітхнула і сказала:

— Стефане! Це риторика, фразерство.— І тут же скинулась: — Проте я кажу неправду. Не так. У нас, брате, одна путь, але різні доріжки. Я йду по цій, ти по тій — десть зійдуться.

— Вероніко...

— Ні, Стефане, ти мене не переконаєш... У тебе єсть чай?

...Стефан вийшов. Вероніка сіла й дивилась на портрет Мікель-Анджело. Прийшов Дема. І чути було, як ростуть дні, і хотілось слухати вітру.

...А вітер на арфі грав, як у книзі "Золотий гомін". За городом шуміли слобожанські степи. Степи творили буйну весну, і щастя їм, як вагітній матері, що рожає в перший раз.

Дема сказав:

— Коли я намалюю цю велику річ, у якій відчуваю "сьогодні"? Як легко було писати картину на тему "повстання".

Стефан сказав:

— Ясно. Героїчні будні важче написати, ніж героїчне свято.

Вероніка сказала:

— Демо! Ти митець революції, а от "сьогодні" ти й не напишеш, тому що "сьогодні" є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння. Зрозумієш — напишеш.

Стефан сказав:

— Це патетика. Це твої босі ноги в калошах, Вероніко!

— Може.

...Розмову кинули — увійшов дядя Варфоломій. Він прийшов з Донецького вокзалу, з синього шуму. Він остаточно був радий, що нарешті й Вероніка тут, бо завтра якраз іде потяг на закинуту станцію. Дядя Варфоломій був певний, що Стефан умовить Вероніку, і він жартував.

...Дядя Варфоломій говорив:

— Послухайте старого. Треба їхати. Боятись нічого: у нас все "благодіжно". Більше. Скажу по щирості — матеріалізм. Як у свій час носили винниченківські

сорочки, так тепер наше глухе місто поринуло в матеріялізмі. Якась пошесть. Підеш у гімназію — матеріялізм. Підеш у просвіту — матеріялізм. Навіть в автокефалії про матеріялізм чуєш, словом, цілком "благонадьожно"... А наша, так сказать, генерація старих зубрів, що ведуть свою родословну від Грушевських, Петлюр та інших — цих, знаєте, елегантних панів та паничок з орієнтацією на першу паризьку моду, цих скоро не буде. Де дінуться — Бог його знає. Напевне тільки це: незабаром станем іхтіозаврами, матеріялом для археологів... Ідемо, Вероніко — цілком "благонадьожно".

І тут же дядя Варфоломій подумав про курочок: "Гарно б завести!.. І вся ця суєта житейська... Охо-хо! Позіхнув і ретельно перехрестив уста.

Тоді Вероніка сказала:

— Демо, сюди не заходила Христина?

— Ні.

— Ну, так мені треба йти. Сьогодні на Поярних Посьолках спектакль.

Дядя Варфоломій скинувся; щось закричав, заверещав.

Вероніка мовчала. Дядя Варфоломій покликав у сні Стефана. Як же так? Завтра ж потяг! І рішили йти з нею.

...Вийшли всі на ґанок. Небо відходило в даль. Зорі творили нечувану загірну симфонію. Пішли до ріки. Дядя Варфоломій проводив до берега, останні — з Веронікою на спектакль. Коли виходили за город, дядя Варфоломій, що йшов позаду всіх, покликав Стефана. Розмахував руками, хвилювався.

...З города сунулись вози. Перекликались у вогкій весняній імлі. На сході стояла чітка зоря. Пахло (Дема казав) цедрою з лимона. В долині густо розкидані були заводські огні. Дема творив сентименти:

— Це не від Луки, а від повстання. З нього одна глава на мотив: "гей, долиною, гей, широкою козаки йдуть". І це тому, що я чую далекий тупіт фантастичних коней. Тому, що положила на моє серце головку малюсенька дівчинка, і. я бачу народження нового життя.

...Вероніка мовчала.

Тоді промовив Стефан:

— Вероніко, тобі холодно в калошах. Ти хоч би чулки наділа.

Близько підійшла, подивилась в очі й тихо, але чітко й суворо сказала:

— Брате, не глузуй. Я з тобою не буду стрічатись.

Стефан подумав і кинув:

— Добре. Але скажи мені: ти чула що-небудь про аристократизм духа?

Вероніка сказала:

— Чула.

...Підійшов Дема.

— Про що ви говорите?

Стефан:

— Про цінності: Евклідову на площині і Лобачевського на сферичній поверхні.

— Ну, це не про мене писано.

...Нарешті й ріка. Підійшов і дядя Варфоломій. Десь чиркнув сірник — у весняній ночі стояли два цигаркові огники. Далеко на Поярних Посьолках співали дівчата.

Поїдуть туди, до Христини. Це з книги дум народніх: ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця:

— Слава в верхів'ях революції і на землі радість! І чути ще боянову молитву під тихий акомпаньямент земного хору — весняного шуму. Стоїть чітка віфлеємська зоря. Боян дивиться в даль і тихо каже: "... твоє життя, ти, твої руки, твій кожний день — це агітація невідомих комун. Чого ж вони хочуть від мене? Невже я вирву своє чингальне серце, невже я зможу погасити цей надзвичайний ранковий пожар?" І пише діва —

жіночий ватажок — наказ. І, звичайно, вона добре знає, що Христина й без неї це знає, і, мабуть, у неї теж горить серце, коли бачить Христину, і вона не може погасити пожар своєї творчості.

— Слава в верхів'ях революції і на землі радість! Боян сказав: "Можна згоріти, як свічка перед образом моєї мадонни Христини". Але не втихала боянова молитва під тихий акомпаньямент земного хору — весняного шуму.

...Сказав дядя Варфоломій:

— Стефане, йди сюди.

Підійшов.

— Ну, говори по правді: вламав?

Стефан нічого не відповів, одійшов і сів на кайору.

...Сплеснули весла.

...Стояла тиха вогка темрява, і вабили полярські огні, і брів зелений запах із слобожанських безкраїх степів.

...Сплеснули весла.

Дядя Варфоломій подумав не то з іронією, не то так:

— Ячейка!

Потім подумав про потяг, про закинуту станцію, ортечека і про далекого знайомого з ортечека.

Потім дядя Варфоломій уважно дивився в синяву западної ночі. Туди, де стояли полярські огні, де маячила кайора й силуети цих чудних, невідомих людей.

ШЛЯХЕТНЕ ГНІЗДО

Найзвичайнісінька баба, але її звать бабушкою, діда — дедушкою. Бабушці — шістдесят шість, вона жлукто з жаром, від неї вогка білизна з попелом. Батько дедушчин чумакував у Крим по сіль, тому й у дедушки широкі суворі брови нависли, чорні — йому сімдесят, а волосся на голові, як пух з трусика для касторового капелюшка — сивий-сивий.

Дедушка — патріярх і тепер: правнучата, внучата, діти — всі вкупі, шістдесят десятин не поділені, тридцять одібрав ревко — це так ревком, а потім прийшов виконком, а землі все-таки не повернули...

У дедушки був і син — його Бубирець-незаможник "згріб", а потім Бубирця "зіребли", і загинули обидва.

Дедушка — патріярх, і син був би патріярх, коли б не чотирнадцятий рік: втягли в споживче товариство за скарбника і ходив уже в збірню. А синові сини вже не те: викинули хату на степ — біля шведських могил, і вже хотіли не шістдесят, а двісті шістдесят. У Харків до банку їздили, щоб дедушка не знав.

От-от щось у Папуцячім маєтку — Папуці прізвище — от-от...

Кожного тижня правили службу в неділю — у неділю вмирав тиждень і народжувався другий. Тижні вмирали, і тижні йшли. Комусь ближче до смерти, а комусь — до народження. І так віки, коли ще й Слобожанщини не було — довго-довго.

Тижні були галасливі, криваві, буйні.

Андрія — синового сина — звабив вовчий Шкуровський загін, а Василь і досі живе вдома. Єсть такі в нас, і досі нікому не служили: ні вашим, ні нашим. І не хитрі — фортуна, кажуть. От і Василь.

Уночі розсипаються зорі і зникають у Папуцячім лісі — тепер громадський. Дедушка ніяк не міг звикнути: як громадський? А йому наказали ще й хмизу не збирати без дозволу. Тоді він зовсім не розумів: як це? з мого лісу?

Потім узнав, що це — закон такий, а коли закон, то це є закон.

Ранком дедушка каже бабушці:

— Доглянь-бо за хлопцями, а я, мабуть, піду.

І йде в свій не свій ліс. Він теж доглядати. Проте дедушка — міцний дід: і тепер як візьме косу, то чорта з два вженешся за ним. Старе покоління, із тих, що до двадцятьох літ без штанів у цурки грали.

Доглядає дедушка добре: колись застав члена виконкому — ліс рубав не по закону — було діло!

Біля Великої Шведської Могили — дедушчин хутір (хутори, одруби, Столипін). Біля хутора Горбанькове Озеро. Добра земля. Ввечері дедушка запрягає воли і — через ліс — невеличкий, кострубатий, недотепний, і сосни на північ хиляться. Рипить віз до Великої Шведської Могили. Пісок, пісок, а далі степи, чорноземля важка, плодюча, міцна, оранжерійна: культура...

(...І звижається іноді, що вся Україна оранжерея — там десть, близько моря тулиться. І підпливають до неї кораблі — багато кораблів під червоний стяг...)

Рипить віз: ри-ип!

Тягнуться воли до Великої Шведської Могили.

Дедушка приїде на хутір і дивиться на ярину. І тут ярина, і далі ярина. Друга ярина — своя не своя. І серце радіє — тільки з сумом — і за свою, і за свою не свою... Пишно дметься вгору ярина...

(...І Україна дметься вгору... І люблю я її — більшовицьку Україну — ясно і буйно...)

...Ходить дедушка по кварталах, сторожує дедушка, а сонце ллється на його патріяршу голову, і сміється сонце: скоро-скоро вмиш ти, дедушко, одійдеш у вічність і на землі тебе, дедушко, не буде. Тепер земля більшовицька.

Увечері правнучка Манька приганяє корови з дедушчиного свого не свого вигону. Бабушка становиться проти ікони й молиться:

— Отче наш, іже еси на небесі...

І дивиться у вікно: правнучка Манька заганяє не в ту кошару дійну Маньку. Бабушка кричить у вікно:

— Ах ти, капосна дівчино! Куди ж ти дивишся? І знову до ікони:

— Отче наш, іже еси на небесі...

Але Манька не слухає, і бабушка кричить і знову до ікони.

У бабушки всі ключі від усіх скринь. Бабушка — хазяйка, а молодицям і жінці синовій — слухняність і робота. Робота довга, вічна, до самої смерті — як коні, як воли, як завжди осінь. Це те, що виспівують у сумних піснях дівчата на буряках. Простяглася ця пісня на великі степові гони. Не можна не слухати цієї пісні: її наші матері співають, наші сестри, наші жінки. І темно в цій пісні, бо сумно в ній, це народна пісня, це жіноча пісня, і всюди і завжди треба казати про неї. Слухав і я цих пісень біля шведських могил, і нагорнули вони в моїх грудях велику могилу народного горя...

...У неділю приїздить до дедушки батюшка. Дедушка — церковний староста, дві медалі на грудях. Палажка приносить самогон від Онуфрія, і вони сідають за стіл. Батюшка каже:

— Ох, времена, времена, і ти, смутнее врем'я.

А дедушка каже:

— Не розумію, отче Полікарпе, в чім тут річ. Одібрали в мене ліс, і луки, і землю. А хіба це є закон?

Батюшка випиває стаканчик і голосно, щоб за вікном чули, щоб усі чули:

— Закон, дедушко. Більшовицький закон.

А потім нахиляється до дедушкиного вуха і, оглядаючись, шепоче:

— Столпотвореніє вавілонське. Смутнее врем'я на Русі. Он воно що! Розумієте? От воно що!

Але дедушка не розуміє: столипінські одруби, війна, революція, більшовики, повстанці, білі, червоні, комуністи, зелені, бандити, партизани — дедушка не розуміє. Дедушка патріарх.

Якийсь чад, якийсь сумбур ходить по селах, і виють собаки по селах — дедушка не розуміє.

У неділю приходить і вчитель. Він хитрий, він шкандальник — так каже дедушка.

Випиває і вчитель із стаканчика.

— За ваше здоров'я! А все-таки ви, дедушка, пожертвуйте щось на книжки, їй-богу, нічим учити дітей.

Дедушка колись був попечителем, а тепер — ні. Каже:

— Ага, знову до мене! Як доглядав школи, то й усе було.

Учитель:

— Тоді й без вас було... Бувайте здоровенькі (п'є)... Ви й тоді нічого не давали.

Старий хвилюється:

— Ах ти, шкандальнику! Як же нічого не давав? Зате доглядав. Га?

— Батюшка знає, що вчитель у Червоній Армії був, і він обережний.

— Буде, Митре Юхимовичу, буде, голубчику... Бувайте здоровенькі (теж п'є).

Свій не свій ліс, щасливий-нещасливий Василь. Щасливий — не вбили, нещасливий — живий.

За повіткою стоїть кузня: було велике господарство, і була потрібна кузня. Вона й тепер потрібна.

Василь біля ковадла.

З луків іде дух свіжого сіна, іде дух свіжого вугілля — з кузні, сплітаються і йдуть до кошари, до загону, до волів. Воли ремигають похилі й думають про ранки, коли їх виженуть на роботу, коли за їхніми ратицями зарипить віз, а вони будуть тягти на захід сонця, а вони будуть тягти до Великої Шведської Могили.

Василь каже про себе:

— За що вбито батька? За що вбито брата?

А потім знову мовчить і одбиває молотком по ковадлі. Він думає: старе не вернеться. І шкода йому: не батька й брата, не дедушчиного й бабушчиного добра, а шкода йому газети "Нової ради", що виписував колись батько, шкода йому харківського банку й думок непокійних про двісті шістдесят.

Василь знає, що старе не вернеться. Сміється життя: заходили люди в Сибір шукати золота і щастя, думав викупити в них наділи. А люди думали про таємну тайгу, про "священний" Байкал, про невідомий Сибір — золотий і арештантський. І прийшли знову люди — голі й голодні, і одібрали продані наділи.

А в розправі той же Єпифан, той же Кирилович, а в розправі Василеві все-таки місце, — одрізаний шматок, одрізані шматки, і сила їх, силенська сила. Він уже не є він. Треба життя перевернути — і своє, сім'ї, і всього Папуцячого гнізда.

...Біля кузні пролетів кажан, завив Сірко на цепу. І було в голові далеко, і село було не село.

...Так після вибухів. А в маленькій хаті — є ще й мала — жінки незадоволені.

— Глядіть, і завтра щось сполкомщики загадають везти.

Друга:

— На заможних завжди відбутки більш було.

Третя:

— І чорт з цим заможництвом. Не хочу жити тут. Покину — і більш нічого. Піду краще наймусь десь.

І каже Параска, жінка дедушчиного сина, того, що загинув:

— Господи, що ти кажеш, Дунько!

І йде Параска в кошару, утирає запаскою сльози й відчуває, що вже щось не вернеться — не тільки чоловік; що вже чогось немає, хоч і є ще в бабушки ключі, а в скринях під замком солодоші, цукерки для гостей. Та не буде вже тепер гостей тих.

Над селом місяць, над селом голубі голуби. Не світло на душі — щось минає, щось не вернеться.

Бабушка прокидається, ледве засіріє. В її кімнаті горить біля ікони лампадка — Божа Матір із Сином. В другій кімнаті хтось важко кахикає. Бабушка молиться:

— Божа Мати! Та коли ж ти одженеш цю нечисту більшовицьку силу?
Та нема злоби в її словах, її злоба в минулому і крихкотіла, як сама бабушка.
В кімнаті розвидняється. Бабушка молиться:

— Богородице Діво, радуйся.

Але згадує, що вже пора корови виганяти, і кличе:

— Ану-бо, хлопці, вставайте! Вже нерано.

І знову:

— Богородице Діво, радуйся...

...Дедушка вчора не поїхав на хутір, він сьогодні їде. Василь запрягає воли. Василь завжди з невеселою думою.

...Рипить віз: ри-ип! Тягнуться воли до Великої Шведської Могили. Свіжий вітрець дмухає на дедушчине сиве волосся. Його широкі чумацькі брови похмуро нависли, його брови задумались.

Дедушка мовчить. Василь мовчить. Тягнеться віз, обіймають його сосни кострубаті, на північ похилились. Ходить по соснах ранковий вітер, вибігає із сосен ранковий вітер і летить на поле до гречки.

...Мовчить дедушка...

Скоро-скоро одійде у вічність і не буде дедушки на землі.

Тепер земля більшовицька...

...Проїхали ліс, виїхали в степ.

У степу манячить Велика Шведська Могила.

СИНІЙ ЛИСТОПАД

І

З моря джигітували солоні вітри. Мчались степом і зникали в Закаспії.

...Північний Кавказ...

Над станицею мовчали недосяжні голубі верхів'я. Дрижали зорі й сполохано перебігали до небокраю, до гірського масиву.

Іще проходив невідомий синій листопад. Плентався по садках, по городах, заходив під стріхи й відходив за вітрами, такий же невідомий, невідгаданий і мовчазний.

Ще огнище не погасло — догоряло, і обличчя Вадимові ходило в перельотах тіней.

Будинок вилюднявся, розходились: двоє-трое залишилось.

В стіну глухо входили цвяхи.

Прибивали, мабуть, гірлянди.

Скоро підуть і ці.

Пізно.

Ніч.

Коли Зиммель пішов, оддзвенів шпорами, Марія лукаво спитала:

— А все-таки й тобі журно?

Вадим сказав:

— Звичайно, журно. Але... ти мене розумієш...

Вадим сухо й гостро дивився на вугіль. Зрідка налітав вітер, з-під папах

виривалось волосся й падало йому на тьмянний лоб.

Марія здавила руками голову й глухо говорила:

— Так, Вадиме, тоска. Будні приймаю і серцем, і розумом. Але все-таки — тоска. Це те, коли покидаєш позиції й непевний, що скоро повернешся.

Мовчав.

Марія знітилась на колодці — крапка. Зелений вугіль і в огнищі, і в її зіницях. Теж у шинелі.

Кажуть: "останній з могікан". Правда: жінщини революції пішли плодити дітей. Тільки Марія й небагато не пішли.

Будемо слухати солоні вітри, коли мовчазно йде на схід синій листопад.

Говорили ще про Зиммеля, про нрави сучасності й говорили про комуну.

Вадим — комісар бригади, Марія — крапка, вночі: вона надто знітилась, і політком.

Марія ще говорила глухо:

— Ну да — певний, і ну да — непевний, бо інакше шукала б іншої правди. Тут тоска.

Вадим:

— Ти нагадуєш мені жабу з геологічної революції, що мала голову з аршин.

...По станичних заулках бродили червоноармійці. І знову по станичних заулках джигітував солоний вітер.

Прямо — широка церква проколола хрестом мовчазне небо.

Біля Марії лежав стос запашної сосни (гірлянди робити) і гірські трави: Зиммель привіз.

Невідомо, чий запах — сосни, гірських трав чи то пахтить синій листопад.

Проте, може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.

...Боляче вдарило: "жаба"!

Але Марія раптом згадала — полковий лікар казав, що Вадим доживає останні дні. Вона подивилась на Вадимове обличчя. Жарина лягла біля серця — запекло.

...Кашель сухий, як степовий пожар. Це Вадим. І сказав ласкаво:

— Сідай-но, ближче, моя неспокійна Маріє.

Здригнула.

— Твоя?

— А чому ж не моя? Моя товаришка... так: я буду говорити тихо, щоб не почули. Це моя найбільша тайна... от...

(...Буває, в синю ніч зарипить далеко журавель — витягають воду. Зарипів.)

— ...Я теж романтик. Але романтика така: я закоханий у комуну. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання. Тільки тобі. Це ж роки, мільйони років! Це незабутня вічність. Так, Маріє, все треба, як є. І всефедеративне міщанство, і трагедії в душах окремих одиниць, і бюрократизм. Нарешті потрібно зупинитися... Так. Але подумай: стоїть непоетизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч нього стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням. Хіба це природно?

Знову біля серця запекло:

— Ти теж мені нагадуєш жабу з геологічного руху.

Вадим:

— Не хвилюйся, Маріє...

Марія грубо й чітко:

— Те, чого я хочу, зветься: рух уперед, а не назад. Це не романтика.

...Марія — крапка. Збіглась у грудку, й не видно. А зіниці й білки зеленіють. Сама говорила: песик революції — тьяв, тьяв! Але не прибуудились: знала Фігнер і ще багато.

Вугіль розтанув. Дивилась крадькома на туберкульозного Вадима й думала з тоскою й про кохання: вона хотіла кохати. Знала — і Вадим хоче кохати.

Вадим догоряв. Лікар казав: на курорт пізно.

Ще глухо входили в стіну цвяхи.

Гірські трави й сосну привезли на гірлянди, для свята сьомого листопада. Через три дні в забутій станиці Передкавказзя згадають буйний день. Червоноармійці завітчають, причепурять штаб, де буде мітинг-концерт, де жив колись генерал-отаман з шляхетною сім'єю.

...На заході було море. Звичайно, його сюди не чути, але воно почувалось. Почували це Марія й Вадим. Море завжди нагадує мільйони років.

Так, це було на Кавказі, на Північнім, недалеко узгір'їв.

А вдень бачили сиві верхів'я Ельбрусу. Іноді верхів'я бігли в тумани.

Огнище вмирало. Мовчали.

Заговорив Вадим, прокидаючись, тихо:

— Так, Маріє, і я люблю твою любов. Але я дивлюсь на нашу сучасність з XXV віку, коли наша сучасність сива. Тому-то я в неї й надто закоханий. Ти он не чуєш, а я чую, як по нашій республіці ходить комуна. Урочисто переходить вона з оселі в оселю, і тільки сліпі цього не бачать. А нащадки запишуть, я вірю. І що наші трагедії в цій величній симфонії в майбутнє?

Вадим ледве договорив і схопився за груди: кашель сухий, як степовий пожеар.

Марія підвелась і похмуро кинула:

— Ходім!

Марія погасила останню головню — і огнище вмерло.

Коли проходили біля вікна, постукали.

— Товаришу Гофмане, годі вже, лягайте спати.

Гірські трави й сосну забрали з собою в кімнату. Знову важко було розібрати, що пахтить: чи сосна, чи трави.

...А може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.

Проте солоні вітри джигітували в Закаспії й зникли в невідомих пісках.

...Мабуть, сосна, бо тільки сосна має забутий запах.

Марія прийшла до себе й думала про Вадима. А сказати йому про кохання вона не думала: її дратувала Вадимова впертість.

Потім вона читала брошуру Леніна, але, лягаючи, знову згадала Вадима...

Їй було боляче.

...Ще думала, що кохання таке зелене, як травневий цвіт. Але раптом вдарило:

"Вадим доживає останні дні".

В штабі стояла ніч.

II

По республіці також урочисто, як і комуна, ішла руїна вікових підвалин темряви. Це було так відважно, так широко й безмежно, неначе океан, бо горіло бажання на тисячі гін.

З півночі по глухих нетрях республіки продирався рожевий лосунь.

Марія пішла в школу.

...Сотня. Напруженість.

...А може, то підводилось мудре сонце в Закаспії?

— Ми не ра-би!

Клас гудів грубо, незграбно.

Пахло ріллею, ґрунтом.

Це було найвище таїнство, бо люди темні, неясні, як туман, відходили відцїля з радістю криничної прозорої води.

В цїм була правда тисячолїть, яку пізнали тільки ми, сучасники.

...В обїд прийшов до Марії Гофман — гладкий, ласкавий, суворий — паровик на парах, тиха мудрість.

Обїдав з Марією, їв, як і завжди, мало.

Марія вдень була струнка, пружиста, гірської породи, а в білках стояла зелена вода.

Вона (Марія) дочка південної Кубані.

Сказав Гофман:

— А Зиммель знову накапостив. Марія:

— Що там таке?

— Як же: послав червоноармїйця по карти (знаєте, жєнщини, карти та інше), а їх біля Шкурівської станції в колодязь укинато. Сьогодні на підводах привезено.

— Ну й радїйте. Ви ж самі кажете — не можна без цього. Гофман уперто одрубав:

— Безумовно, не можна. Але треба довбати: крапля довбає камїнь.

Ще говорив.

Тоді Марія спитала:

— Скажїть мені: де кінчається ваша дурість і починається контрреволюційність? І Вадим теж співає: урочисто ходить по оселях комуна. Де ви її бачите? Просто — тоска. Просто — харя непереможеного хама.

— Ви так думаєте?

— Я цього певна.

Гофман підійшов до вікна й сказав:

— Тоді виходьте з партії.

— А чому вам не вийти?

Марія підвелась.

Гофман сказав спокійно:

— Тому, що нам все ясно.

— Гм... логіка!

...А потім говорила про тоску, про сумніви, про Вадима.

Прийшов Зиммель, дзвенів шпорами, виблискував нашивками.

Марія усміхнулась:

— Коли погони носили на плечах, тоді вирізували плечі, а тепер будуть викручувати руки.

Зиммель:

— Почекайте, товаришко.

Ще усміхнулась:

— Ну, що ви... то я так... жартую...

З вікна бачили гори й сиві верхів'я Ельбрусу. Верхів'я знову бігли в тумани.

Десь співали червоноармійці кавказьких пісень і радянських пісень. Думалось, що й пісні теж зникають у Закаспії, бо й пісні були солоні й забуті, мов мільйони літ.

Пісні були веселі й сумні — радянські.

Сосна, що привіз їй Зиммель, лежала на книгах, а одну вітку Марія держала в руці.

Зиммель говорив про своїх козаків, що їх знайдено біля Шкурівської станції в колодязі.

Гофман суворо відрубав:

— Ви б мовчали краще.

Знизав плечима Зиммель:

— Я думаю, що я можу розпоряджатися своїми людьми?

Вмішалася Марія й лукаво наводила балачку на питання про норми комуністичної етики.

Зиммель розійшовся й уперто доводив:

1) не можна зрівняти матеріальне становище всіх комуністів;

2) норми полові моралі й Коллонтай не найти;

3) поняття про мораль дуже "относительне".

Нарешті він сказав:

— Кожний комуніст мусить бути купцем. Це слова Леніна. А скажіть, будь ласка, яка в купця мораль? Не одуриш — не продаси, от його мораль і етика. Дурнем буде той комуніст, що має, припустім, гроші й не дає їх на проценти.

Марія:

— Відци?

— Що ж відци? Мабуть, прийдеться плюнути на мораль.

Гофман почервонів:

— Е... ви заїхали дуже далеко. Так можна й того... з партії.

І раптом закричав на Зиммелля:

— Геть відци... мальчишка!..

Зиммель зблід і відступив на два кроки.

— Чого це ви... Бог з вами! Хіба не моя думка? Я в центрі чув. Це відповідальний робітник висловився. На партзібранні.

Гофман одразу ж одійшов:

— Ну, от... відповідальна балда сказала, а ви повторюєте. Мабуть, бувший комівояжер говорив, комерсантик.

І сів на ліжку.

Марія усміхалась.

Зиммель свиснув демонстративно.

— Робоча опозиція.

Ще раз звякнув шпорами й вийшов.

Марія дивилась у вікно й думала про всефедеративне міщанство, про Вадима і м'яла в руках вітку сосни. Вона думала, що міщанство йде, проходить, коли засіріло, але ще не зійшов східний огонь. Було надто боляче, бо за спиною стояли каларні, але ясні дні, коли з кожного нерва било джерело непохитної завзятости й певности в казковість майбутніх годин.

У вестибюлі чітко й агітаційне кричав хтось:

— Ми не раби!

А другий голос дзвінко одкликався:

— Рабами не будемо!

Ще думала Марія про дитячу наївність мільйонової маси, що на протязі довгих років умирала стійко, мов фанатики середньовіччя, що під стягом вічності пройшла з гарячими очима вздовж і впоперек рівнини республіки.

Гофман заспокоївся й дивився на сосну:

— От куди б нашому Вадимові. В бір.

Марія раптом згадала й сказала з сумом:

— Це ж жорстоко...

— Ви про Вадима?

— Ну да... Вічний ідіотський трафарет: memento mori.

За вікном знову посувався синій листопад.

Ішов вечір, як і завжди, невідомий і глибокий.

Ішов сірий і таємний і відходив за вітрами в Закаспії.

Іноді з моря пролітала самотня хмара і, сполохано озираючись, бігла й зникала за обрієм.

III

Марія пішла в свою роту.

Три зводи були в караулі, тому й у помешканні майже нікого.

Підійшла до лампи:

— Що пишете?

Червоноармієць старанно виводив літеру й сказав незадоволено:

— Клята буква. Ніяк не пишеться. "Чи". Буква — "чи". Виходить буква "ги", бо схожа... Хочу оце письмо додому.

Марія сіла допомагати.

Взяла в руку коряві пальці червоноармійця й виводила букву "чи".

Писали довго вдвох.

...А в своїй кімнаті згадувала червоне обличчя бородатого солдата республіки і його літеру "чи".

Літера "чи" довго стояла за вікном знаком запитання, і це мучило.

Потім Марія пішла до Вадима.

Було пізно, але він працював.

Голубом положила руку йому на плече:

— Слухай, Вадиме!

Він підвівся і сів з нею на ліжко.

Знову був сухий кашель, як степовий пожег. Вона приложила ухо до його грудей.

— Слухай, Вадиме.

— Так... слухаю...

Марія схилила голову на Вадимову скроню і вбирала чаймою ніздер запах мужського тіла. Потім ледве чутно сказала:

— Вадиме! Кохаю тебе так, як гірські аули.

Вадим уважно подивився на Марію:

— І... я тебе теж кохаю!

Вона:

— Але...

Потім сіла з ногами на ліжко, знітилась у крапку й дивилась запаленими очима у вікно. Хтось невідомий стояв біля ясени й тихо, ледве помітно перебирав похиле листя.

Вадим сказав напівсерйозно:

— Я тебе розумію: ворогам не до кохання.

Марія:

— Так, ти мій ворог.

І тихо розсипала хорий сміх.

IV

На світанку шостого листопада вдарив мороз.

Затривожились дерева, пішла листяна fuga.

Дерева порожніли — голо. А листя спішили, падали.

Падали. Падали.

Стоси.

Земля думала глибоку думу. Мовчали вітри.

По станиці пройшла мідна тиша.

Тільки зрідка рипів далекий журавель — витягали воду.

Гофман з червоноармійцями вже заквітчав зал. Завтра мітинг-концерт. Незграбний Гофман:

— Паф! Паф!

А червоноармійці хвилювались:

— Товаришу Гофмане! Чого командири не допомагають? Що це, старий режим?

Гофман летючий мітинг:

— Паф! Паф!

Заспокоїлись.

Увесь двір штабу у ліхтарях. Завтра буде ілюмінація. На північ урочисто підуть мідні спогоди. Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової, синьої.

Це — революція.

Хіба комунари забудуть цей день? Хіба це не велична поезія? Поринаємо в синіх тривожних ночах, наші мислі відходять —

на північ,

на південь,

на захід,

на схід.

І ширяємо над землею замріяні, далекі.

...Хіба це не поезія?

Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової, синьої.

...Марія читала європейські новинки, про радіо-плуг.

Сказала лукаво Гофманові:

— От пишуть про радіо-плуг, і ще знайте: в Америці є вже орудія, що б'ють на п'ятсот верстов. Хіба нам угнатися за ними?

Гофман:

— Нічого... От прочитайте в "Правді" про наш винахід у виробництві фарб. Теж світова справа.

...Марія на світанку слухала, як кашляв Вадим за стіною. Це її турбувало, і вона пішла до нього. Сказала:

— Слухай, Вадиме, тобі треба на повітря.

Вадим виглядав чорно. Проте говорив іще жваво:

— Що ти так часто до мене?

— А як же: я ж тебе кохаю.

— Так?

...Марія порадила проїхатись на пошту.

Згодився.

Зиммель сказав, щоб запрягли тачанку.

...Виїхали в степ після обіду.

На тачанці Марія й Вадим. За ними верхи Зиммель.

Стояв голий чорнозем, і без кінця степ. Праворуч летіли гори. Марія задумалась. І Вадим задумався. Збоку гарцював у бурці Зиммель. Марія дивилась на гори.

А потім сказала:

— Ах, Вадиме, як я не люблю Зиммеля.

— І я не люблю.

Вона:

— Це символ всефедеративного міщанства.

— Так.

Вадим часто кашляв. Марія з болем дивилась на нього.

Бігли дороги — чорні, степові. Маячіло кволе сонце.

...Під'їхав Зиммель і несподівано заговорив:

— Ех, товариші! Все-таки люблю вільну волю. Я, знаєте, родився на Кавказі — може, тому люблю. Мій батько кубанець, а мати грузинка. А в нас тут усе вільне. От слухайте: лезгін, грузин, калмик, туркмен, осетин. Чуєте, як гостро, як вільно звучить усе це? Це мешканці буйної Колхіди. А Шаміль? Яке буйство в цьому слові!

Вадим сухо сказав:

— Кажіть далі: чеченці, кабардинці. А про Шаміля можна сказати, що він царський пайок одержував. А взагалі — скучно. Ви трішки відстали від життя.

Зиммель, ображений, від'їхав.

Марія — іронія. Кинула:

— Ну от тобі. Теж жертва романтики. Він же комерсант, п'яниця й картожник.

Вадим:

— Просто — не та романтика.

Гірський чингал упав лезом на серце. Грубо кинула:

— А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами?

— Не знаю, а на це хворієш і ти — на романтику.

— Не думаю!

...А потім знову мислі про роки — такі довгі гони. І нило серце, як хорий зуб.

Вадим був надто чорний.

І дороги бігли — чорні, степові.

Туманів Ельбрус.

Було холодно й прозоро.

На сході летіла фортеця. Колись завоювали древню буйну Колхіду — поставили фортецю.

Проїхали ще дві верстви.

...І було так:

...Вадим раптом кинув віжки й схопився за груди.

Марія тривожно:

— Що тобі?

Потім побачила: Вадим вихаркував шматки крові.

Марія зупинила коні. Під'їхав Зиммель.

Положила Вадимову голову до себе на коліна й запитувала:

— Що з тобою, Вадиме?

Серед степу стояли коні й куделили вухами.

Зиммель зліз із свого жеребця й прив'язав його до тачанки.

Схвильовано сказала Зиммелеві:

— Повертайте додому... скоріше.

Тепер побігли дороги на схід.

Чорні, степові.

Марія згадала: "доживає останні дні". Гірський чингал знову впав на серце лезом.

Вадим заплющив очі й важко дихав. Бліде лице зовсім йому почорніло.

В зелених білках Марії промайнув жах. Вона стиснула Вадимові голову й тривожно дивилась на захід, де була станиця.

Тачанка відходила на захід.

— Вадиме, що з тобою?

Вадим сказав ледве чутно:

— Нічого... мені легше...

Марія приложила уста до Вадимового волосся:

— Милий мій...

Зиммель не повертався й гнав коні туди, де вирине станиця, де стрінуть голі дерева й стоси листя.

Міцнішав вітер.

...Марія тривожно дивилась на захід.

V

Коли Вадима внесли в кімнату, з моря знову полетіли солоні вітри.

Вітри джигітували й зникали в Закаспії.

Приходив лікар — широколобий, в окулярах. Вадимові нічого не сказав, а Марії, коли вийшли, говорив:

— Сьогодні вночі....

Марія подивилась йому в холодні очі, але нічого не промовила.

А потім на душі було порожньо.

Був Гофман.

Надходив вечір.

У стіну глухо входили цвяхи.

Це — останні цвяхи: завтра свято.

Вадим лежав на койці. Марія стояла біля етажерки.

За вікном брів синій листопад.

На Вадимовій голові лежав компрес.

Упали вії. Дихати важко.

Машинально перебирала книжки, дивилась пильно на чорні літери, але мислі її були далеко і від книжок, і від кімнати.

Згадувала перше знайомство з Вадимом і постійну майже мовчазну боротьбу з ним.

І думала: віра чи певність? Потім уявила — мчаться кудись дороги. Це наші федеративні. Не зупиняються... А то дороги б'ються в муках і знову мчаться. Вадим каже — "поезія". Припустім... Але, може, дороги не мчаться? Марія думала про глухі завулки нашої республіки, де увечері молодь співає "Інтернаціонал", а вранці йде робити на глитая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Підеш направо — загризе вовк.

Підеш наліво — уб'єшся в ярку.

Це правда. Це дійсність. Принаймні для неї.

...А от знову глухі заулки нашої республіки. І стоїть Вадим. І Вадимове небо, безумовно, захмарене. Тоді відкіля ця певність? А може, це віра?

Але мчаться дороги. По дорогах мчаться невгамовні, а з боку доріг плентаються навантажені. І ясно дивляться навантажені. Відкіля ця ясність.

І туманіють глухі заулки нашої республіки.

...Раптом вітер стих...

На вулиці стояла порожнеча. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались.

Здавалось, що тут недавно проїхав Чичиков.

— Чи-чи!

— Кра! Кра!

У станицю заглядали хмари.

З Зараївського хутора йшли.

Раптом Вадим розплющив очі й покликав Марію. Говорив розірвано, давився словами:

—...Це — перед смертю... Останнє моєї мелодрами. Круг пройшов... Але дивись, Маріє, на нашу сучасність... з XXV віку... Пам'ятаєш: Домбровський, Россел, Делеклюз...

...Пауза.

Потім додав ще:

— Християни мають своє євангеліє. І ми... Так, Маріє... Я знаю...чого ти не була... моя.

І знову впали вії.

Марія мовчала. Схилилась на коліна біля кроваті й теж була чорна.

...А за вікном стояла порожнеча, і на баню церкви злітались галки:

— Чи-чи!

— Кра! Кра!

Біля етажерки лежала сосна — поруділа, а гірські трави зів'яли. Все так пахло сосною.

Коли стемніло, запалила свічку.

Розтаборилась півтемрява.

Теж зів'яла.

Марія пішла до етажерки й знову машинально перебирала книги.

Постукав тихенько Гофман.

Спитав пошепки:

— Ну що, як?

Марія безглуздо подивилась на нього і, не відповівши, зачинила двері.

А за вікном по станції урочисто брів на схід синій листопад і зникав у невідомих пісках у Закаспії.

Вадим лежав, розкинувши руки, волосся йому спадало на тьмяний лоб. Іноді

кашляв і вихаркував шматки крові, які безсило падали йому на груди. Вся сорочка в напівтемній кімнаті оддавала багрянцем.

Стіни дивились сіро й похмуро. Вадим догоряв. Кімнату наповнювали хрипи.

Здавалось, десь булькає вода.

Було болотно.

Марія дивилась на Вадима, заложивши руки за голову.

...Уночі Вадим почав ловити руками повітря.

Марія підійшла до ліжка.

І побачила раптом у Вадимових очах гарячий день. Взяла його руку. Вадим на хвилину завмер, але несподівано рвонувся й одкинув голову.

Ловив ротом повітря, видно було, що хоче щось сказати — і не може.

Далеке, замріяне промайнуло в голові. Марія голосно й схвильовано сказала:

— По оселях урочисто ходить комуна.

На момент обличчя Вадимові покривилось посмішкою.

Тоді Марія в нестямі похилила голову і з жагою промовила...

...Те, що вона промовила, здавила тиша.

...І тиша запахла сосною.

Марія подивилась на чорне обличчя й зрозуміла.

Підійшла до свічки, погасила її й вийшла на повітря. Побрела по станиці, в степ на схід.

Скоро заметушилось повітря, з моря джигітували солоні вітри.

В синій ночі не було видно, як летіли гори.

Тільки сивий Ельбрус велетнем маячів праворуч.

Марія йшла на схід.

Кавказ мовчав у гірській задумі.

На далекій цегельні скликали нічну зміну:

— Гу-у!

ЧУМАКІВСЬКА КОМУНА

І

Повітове місто, де пахне Гоголем, у переліг перекинулось.

Осіло.

Коли летять буйні, арештантські весни, повітове місто живе нутром: не вилазить з будинків, плодить діти, ходить до церкви, а ввечері п'є чай з блискучого самовара.

Увечері в тихому затишку міщанського добробуту шипить самовар:

— Ш-ш!

І зимою: — Ш-ш!

І літом: — Ш-ш!

І восени: — Ш-ш!

Це тиха надмрійна пісня обивательського щастя. А апогей його — канарейка в клітці.

...Над повітовим містом промчалась революція. Зламала декілька вікон, зруйнувала

чимало будинків, розбила гурт сердець і помчалась далі.

...Все йде, все минає й відходить, не вертається, а обиватель знову намагається впізнати в бакалійний сон старосвітського галантерейного життя.

Але сон неспокійний буде, сон тривожний буде: чує обиватель — блукає містом хтось невідомий, хтось арештантський.

І каже він, зі드хуючи:

— Да, шерочко.

...Коли злізти на гору, там монастир. Покрівський зветься, а не долізти до монастиря — Чумаківська комуна. Таки справжня комуна імені Василя Чумака.

Мрійник загинув в імлисту київську ніч, а маленька комуна й досі живе в повітовім місті, де пахне Гоголем.

II

Біля воріт написано: "В сем доме проживает дворянин Гараем".

...А коли на бруку дітвора здійсмає гамір, молодий поет Андрій (Андре) деклямує з Чумака:

Безнадійно. Є надія: ось, на цьому бруку.

Переможці. Піонери. Тисну вашу руку.

Біля комуни проходять і тіні минулого — черниці чорні (тепер живуть невідомо де, а в монастирі церква й дитячий будинок).

Недалеко й калюжа, а в калюжі вовтузиться сонце, як порося.

Іноді сонце заверещить золотом, тоді на мозок спадає гаптований серпанок.

...До Андрія підходить Варвара й оповідає про яму — недалеко яма, куди черниці скидали колись "незаконних" немовлят: опороситься черниця й запричаститься тайни вбивства.

Підходить товаришка Валентина — високолоба (чудовий високий лоб... люблю високолобих. М. Х.).

Валентина заїкається до Варвари:

— Ви пппрро це вже ка-а-зали.

А Варвара буркотить:

— Ну й казала, і ще скажу. Забула, значить.

Андрій наставляє вухо й уважно слухає. Варвара починає знову.

Отже, в комуні живуть ще такі особи: 1/ Іван Іванов, 2/ Же, 3/ Мура (останні дві — Бобчинський і Добчинський: зріст), 4/ Йосип Гордієнко — безпартійний (і Андрій безпартійний). Здається, всі.

Проте забув: коли теплінь, а в монастирськiм саду пахтить медом, у комуні завжди гніздиться сторонній люд. Словом, так: бувають товариші з сіл і губерніяльного міста. Зимом сторонніх мало.

А сьогодні весна. Розумієте? Буйна, арештантська весна. У-ух, щоб тобі... Сьогодні весна, мов голуба тягучка: їв би й дивився без кінця...— Д'ех, моя коханко. Дай, візьму тебе в свої залізні обійми: твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

...Прилетів традиційний соловей, порозчиняв вікна — правильно!

...А в їдальні дві дошки, чорна й червона. На чорній написано:

"Товаришка Же за буйство".

На червоній написано:

"Товариш Андре за"... (далі розвезено пальцем).

...Же — надто неспокійна. Же — циганочка, а Іванову співає:

— Мій симпампончик і вкраїнофільчик.

Тоді Мура каже:

— Ах, моншерамі, це ж моветон.

Розшифровую:

Іванов — пітерський слюсар, а українську мову знає краще за українців. (Буває).

Так міркує: нацсправа, мов уюн (це, здається, в Кавтського), а на мову — плювають. "За якою наказуєте? За китайською? — Будь ласка!"

Але Іванов каже:

— У нас, у Пітері, так. Ми, пітерські, так.— Словом, авторитет Пітера непорушний.

А Пітер — це Іванов. Це, звичайно, щодо публіцистики.

...Ну-с.

Же — циганочка. Очі інституткою і гадючкою до Іванова:

— Будь ласка, понюхайте оцей оселедець. Чи не відчуваєте тут буржуазного духу? А то хочемо ще купити.

Іванов знає жарти, але досить серйозно наказує:

— Щоб оселедців більш не купувати. Досить. Можна жити скромніш.

... У монастирським саду гримнув традиційний соловей. За монастирем заграло сонце в рожеві сурми.

Мура каже (промова в ніс):

— Ан-дре.

Це так поважно, ніби в сальоні графині Х. Але — це не так: тільки погляд маман, а взагалі — йолки зелені. І все.

...Нарешті комуна розійшлась на роботу. Залишились: Варвара і Андрій.

Тут і кінець другому розділові.

III

Варвара варить борщ на примусі, а Андрій чистить картоплю. Рожеві ранкові сурми біліють. Іде день і біла музика дня. Традиційний соловей заговк. Над монастирем сонце.

Звичайно, Варвара буркотить:

— Ну от: була у панів — робила. Тепер у комунії — і знову роби.

Андрій каже:

— Так ви не робіть, Варварушко. Ми й самі справимось.

— Не робіть! А хто ж обід зварить?! Га?!

— Ну, то робіть, Варварушко.

Хвилюється:

— Варварушко... Варварушко... Ні в яким разі й баста. Ну-с...

Андрій раптом зривається з місця й мчить до столу.

Навздогін йому сміх:

— Ага. Приспічило!

Андрій хапає папірець і олівець і нервово накидає нерівні літери. Це — поезія. Він увійшов у творчу екстазу. Сується по кімнаті, спішить полетіти й бурмоче незрозумілі фрази.

А Варвара? О, Варвара спокійна, як курка на сідалі. Картоплю покинув? І біс із нею, з картоплею. Приспічило — значить будуть гроші. О, Варвара це вже знає.

Коли до Варвари заходить сусідка. Варвара зводить хмуро брови й пошепки каже їй, вказуючи на Андрія:

— Ви не думайте, що він абищо. Він не абищо, а ось...

І виймає з кишені Шевченків портрет.

— Знаєте хто? Це Кобзар, значить. Товариш Шевченко, отой, що на сполкомі висить. А він (жест на Андрія), значить, під Шевченка пише різні пісні, скажемо, та інші прозвіденія.

...Андрій по кімнаті носить. Варвара картоплю чистить. Борщ над примусом булькає. А за вікном повітове місто, де пахне Гоголем, і відходить за обрій слобожанська степова далечінь.

..Да, ще про Гордієнка не казав.

Добре, скажу.

IV

Йосип Гордієнко — хороший хлопець. Але — "педантична пунктуальність": слова Бобчинського чи Добчинського — не пам'ятаю. Йосип, спец з Упродкому, завжди виголений і свіжий, мов хлоп'яча ковзалка.

...Це з його записної книжки:

..."Підвідділ гоління" (підсумок за п'ять років) 113 р. голився своєю бритвою, з них: 14 — на дворі (кімнату зайняли більшовики), 99 — у кімнаті; з цих 993 — порізався: 1 раз сам не знаю чому, а 2 рази забув помантачити бритву. 118р. голився в місцевого цилюрника, що квартирує за Паланкою; з них 5 — в отряді: цилюрник одступав з Червоною Армією. І т. д. А це з відділу самоосвіти: 18 вересня прочитав 3 сторінки (такої-то) книги, звичайно, з марксизму, тоді ж одна година пішла на вивчення англійської мови для ознайомлення з тред-юніонами в оригіналах, звичайно, з марксистського погляду" й т. д.

...З другої кімнати чути:

— Товаришу Гордієнко.

Він підводиться й резонно підкреслює:

— У нас прізвище одкидається. Кажіть просто: товаришу Йосипе.

А Варвара підслухала:

— Варваро. Йдіть-но сюди.

Варвара незадоволено:

— Можете виражатися: товариш Варвара.

...Комуна гигоче, пес у сінях (перелякався) гавкає, а Варвара сердито спльовує:

— А ще комунія... Тьху!

А над містом мчитьсЯ, як революція, молода весна. Зазирає в обивательські вікна, показує язика й летить далі.

...Д'ех, моя коханко. Дай, візьму тебе в свої залізні обійми. Твоє волосся пахне, мов виноградне вино.

V

П'ятий розділ пишу, заплющивши очі:

...Жила-була велика імперія — дרותи, ліси, тракти. Сходились тракти, були станції, були допотопні наглядачі: гужевих трактів, гужевих станцій. Ідуть ліси, а там, десть у гушавині, дзвоники — це дрижула, поштові коні. Раптом дзвоники стихають — це злодії... А потім посунули стовпи, за стовпами — шинки... А от іде до царя хохол із скаргою (це, здається, анекдот); узяв квач, уквачив... А далі ще станція, а за нею корчма... за лісами оселі, за оселями туман... І знову чути дзвоники...

...Це ж до чого? — Так собі.

...А з повітового міста, де пахне Гоголем, передають, що дехто з комуністів хазяйствечком обзавівся й будиночок збудував.

..."Е-е-ех, мамочко, заміж хочеться".

...Поле, поле й оберемки з сонця.

Пролітає весна, іде літо.

Комуна живе так: о 4 годині вдень, як курчата під квочку, в будинок, до себе.

А втім, високолоба Валентина рідко буває вдома: на коростивих клячах через бандитські ліси тягнеться вона по волосній периферії — агітувати, організовувати, інспектувати, інструктувати й ще "вати" й "вати".

Високолоба Валентина — завжінвідділом повпаркому.

Іванов каже:

— І в Пітері б згодилаь.

А Мура каже з апломбом:

— Пітер — цитаделя революції, й форт його — Кронштадт.

...А Же ще не прийшла, замість чорної дошки (за буйство) комуна ухвалила: два рази зверх норми прати комунальне шмаття.

Мура зазначає:

— Так і треба. Буде знати, сволочишка. В комуні "сволочишка" — слово ласкательне, і буржуа тепер сволочами не називають, а називають так: "человеці в благоволенії".

...Коли всі сходяться — гармидер.

Мура кричить:

— Ан-дре!

...А от про телефон так і забув сказати: в комуні є телефонний апарат без дроту.

Андрій підскакує до телефону, бере трубку і —

— Агов!

Мура з апломбом:

— Не агов, а альо!

Всі:

— Ша!

— Ша!

...Тиша.

Андрій голосно:

— Агов!

Комуна:

— Агов!

Потім від телефону урочисто-надхненна промова:

— Ша. Перекличка йде по соціалістичній федеративній радянській республіці... Відкіля? Ага, чую. Передавайте далі по лінії. Чумаківська комуна в бурю непівського лихоліття почуває себе твердо й непохитно. Комуна певна, що вона є шматок мудрого серця республіки. Капітан комуни, Іванов, салютує в усі кінці, в гнізда братерських комун федерації. Румпель в наших руках. Ганьба нудьгуючим. Смерть неврастенії. Комуна ще раз салютує своїм буйним переконанням: шлях важкий, але шлях до комунізму. Гряде час світової революції. Слава комунам федерації! Слава Чумаківській комуні!

В комуні крик:

— Слава!

— Слава!

Екзальтований Андрій скочив на стіл, приймає позу диригента й заводить:

— Чуєш, сурми заграли.

— Слава! Слава!

...А потім сідають пити чай.

...Манастирський годинник.

— Бов! Бов!

Із сходу надходить синя гроза. Півнеба обхопила важка хмара. Завмерли дерева. Ні шелесне. Далеко гримає, а блискавиці ріжуть безкраї степи.

Ой буде горобина ніч! Буде!

...Мура похилила голову на Андрієве плече, а Андрій у задумі. Бідний хлопчисько: гігантські образи ріжуть його мозок — він поет. Завтра почуємо від нього чудову поезію "гровиця".

...Із сходу надходить синя гроза. Іванов сидить за ломберним столом, але там не карти, а звичайнісінькі інструкції: треба переробити й розіслати завтра по волостях.

Же:

— Іване! Подивись — гроза.

— Не мішай, Же.

Мура надхненно:

— Нещасна гроза. Коли б вона знала Івана, не одну б молонню послала сюди.

...А Варвара хреститься в куточку, щоб не бачили. За столом усі, крім Валентини: Валентина в Дубівській волості на роботі.

Же язвить:

— Товаришу Йосипе. Відкіля це: "гонителі земства й анібали лібералізму"?

Гордієнко спокійно відповідає:

— Здається, записано... (виймає записну книжку)... Це з книги "за 12 лет" Вл. Ільїна (Н. Леніна), видання Петроградської ради депутатів 1919 року, сторінка 157.

Іще говорить спокійно:

— Можна взнати й це, наприклад: "Ернст Геккель і Ернст Мах" — є розділ теж із книги Леніна "Матеріалізм і емпіріокритицизм", Держ. видав. 1920 р. Або, скажімо, передмова до третього видання "Анти-Дюрінг" написано... зараз скажу... Лондон, 23 травня 1894 року, цебто за три роки, три з половиною місяці й один день пізніш мого народження.

Кімната не витримала — регіт.

Гордієнко спокійно п'є чай.

...Гроза йде.

VI

Валентина... ах, який у неї високий лоб, як башта (люблю високолобих М.Х.). Валентина несе обов'язки й начальника города, що одвели комуні за Зубівською левадою. А Іванов—начальник кампаній. Місяць має чотири тижні, а два з них призначається для кампаній. Наприклад, тиждень уборки червоноармійських казарм (іде вся комуна), тиждень марксистського знання й т. д.

Бігли дні (в комуні завжди біжать дні). Вибивалась городина. Після обіду всі виходили на роботу до Зубівської левади. Андрій декламував свої експромти, Іванов підганяв комуно, а комуна кричала:

— Нещасний прикажчику... Геть комбурів!

А коли сонце розсипалось на далеких зелених гонах, а в монастирі звонили до Вечірні, комуна становилась у два ряди й з піснями йшла містом додому.

Іванов ішов попереду й командував зводом, він же починав пісню. Одна рука в Іванова (забув сказати) висить: його ранило калединським снарядом, а другою рукою він розмахує в такт:

— Ать! Тва! Ать! Тва!

Іноді Же каже:

— А може, пісень не треба?

Комуна в регіт:

— Браво! Же соромиться обивателів.

Тоді Же починає перша, і так дзвінко, що на тротуарах зупиняються.

Але от приїздить із волости Валентина. До Іванова:

— Іди сю-юди. Требба по-о-орадитись.

Іванов:

— Кажи тут.

Валентина мнеться.

Звичайно, Андрій схоплюється й кричить несамовито:

— Це свинство. Чого тут не кажеш? Ховаєш од мене? Я цього не допущу! Я вимагаю, щоб од мене не було партійних тайн. Я все мушу знати. Це свинство.

(...Андрій безпартійний).

Потім він ще кричить і доказує, що йому треба все знати, інакше він не може орієнтуватися.

Підхоплюється Же:

— Як це орієнтуватися? Ану?

Вмішується й Мура.

— Ан-дре!

Же:

— Ага, знаю як: шпигуни теж орієнтуються.

— Що?

Крик! Крик! Крик!

...А увечері на чорній дошці стоїть:

"Тов. Же за буйство".

... А Варвара ніяк не добере, з ким живе Андрій: чи з Же, чи з Мурою.

— Мама їх розбере.

...І знову біжать дні. Ясні дні відходять, приходять дощі. Комуна забиває чотири кімнати, а в двох ставить пічки-комбідки.

...Повітове місто погрузло в болото й із злістю дивиться на комуно.

Один раз на місяць підводяться підсумки роботи. Виникають жваві дискусії. Теоретичні висновки робить безпартійний Гордієнко, спец за Марксом, а практичні діагнози ставить Іванов. Хороби партії — коники вечорів. У комуні розв'язують питання, а потім у повіті проводять кампанії.

В дебатах приймає участь і Варвара. Вона сідає біля Іванова: авторитет безсумнівний — і дає такі поради:

— А я так скажу оце: недостойні мужики, щоб над ними голови стільки ламали. Не розуміє свого інтересу — цур йому пек. А то можна ще й панів присогласити: хай ще провчать.

Мура становиться в позу артиста:

— О Ціцероне. Твоїми устами тільки мед пити.

Буркотить Варвара:

— Ну, дзиг'о, хоч на хвилинку замовкни.

Тоді Мура до Андрія:

— О мій Андріє! Який пасаж!

І хилить свою пухку голівку на обідране плече поетове.

...В монастирі знову дзвонять:

— Бов! Бов!

VII

Ну-с. І живе, значить, комуна біля монастиря, а в монастирі:

— Бов! Бов!

Біля вікон проходять черниці чорні — тіні минулого.

...Пройшла буйна, арештантська весна — арештантська юність. Пройшло міцне літо — міцна мужність.

Прийшла старість — болото.

В тихих затишках міського добробуту шипить самовар, і сняться обивателеві бакалейні сни старосвітського галантерійного життя.

...Восени в повітовім місті, як ніколи, пахне Гоголем.

Після службових годин Гордієнко зудить Маркса, а Іванов носить з новими планами.

...А навкруги комуни сіро, тільки зрідка апельсиноюю шкуркою промайне сонце.

Коли обиватель проходить біля комуни й чує відтіля бадьорий сміх, він на момент зупиняється, ехидно усміхається й раптом зникає в темнім заулку.

А в комуні чути:

— Ей, ви, ребятоньки! Не забувайте, завтра починається тиждень заготовки палива!

Саме тоді Іванов прийшов додому надто пізно і зараз же ліг на кровать і одвернувся до стінки.

Підійшла Валентина:

— Що з тобою?

Підлетіла й Же:

— Товаришу капітане, що це ви так довгенько?

Іванов мовчав, потім повернув лице. І почула комуна загробний голос:

— Друзі мої... винний... їй-богу, винний... Погода проклята... осінь проклята...

Же закричала:

— Хлопці, сюди! Скоріш! От так капітан!

Біжить комуна:

— Що там таке?

А вийшло, бачите, так (Іванов сам розповів): прийшов до одного спеца, а той випиває самий справжній спирт. Така взяла досада, а тут ще в "Комуністі" оголосили кампанію боротьби "з п'янством". Хотів був розбити пляшку на голові спецовій, а потім подумав... а тут, як нарочито, дощ дрібний... та нудний.

...На другий день, перший раз за все існування комуни, на чорній дошці стояло: "Тов. Іванов, капітан комуни, за..." (далі розвезено пальцем).

А втім, комуна цілком була задоволена з такого випадку, бо з цього часу всі вже зазнали солодкості чорної дошки.

На другий день Андрій стояв біля телефону й викрикував:

— Агов!

Звичайно, Мура виправляла:

— Не агов, а альо.

— ...Агов! Слухайте, комуни всея федерації: капітан Іванов потерпів аварію...

Же перебиває:

— Ах, який ти! Хіба людина може потерпіти аварію?

За вікном дощ, а в монастирі:

— Бов! Бов!

VIII

Комуна пережила й осінь.

Прийшла зима.

...Мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

...Уночі пішов перший сніг — посивіли вулиці.

...Здрастуйте, мої веселі сніжинки!

...Здрастуй, моя юність-метелице!

Пружисте тіло, пружиста думка.

Мороз.

Хо-ро-ше.

А в кімнаті холоднувато. Комбідками не напалиш, та й палива мало.

Вікна злегка помережало лідяшками.

За вікном летять сніжинки, і ковзять перші сани. Весело біжить селянський коник по пухкій сніговій дорозі.

— Ей, братва, гайда розчищати сніг.

Шум. Гам. Крик.

І дзвенить мороз весіллям молодих голосів.

...Але —

— другий сніг приніс із собою й сум. Узнали, що Валентина завагітніла, а Валентину відкликають у центр на дуже відповідальну роботу. Валентина телеграфувала: "приїду через тиждень".

І рішила робити операцію.

Але це так противно. Валентина згадувала яму, що біля комуни, і черниць. Іще було так противно.

Підходила Варвара й питала:

— Від кого ж ти, голубонько? Невже від Івана? А може, від Андрія?

Валентина:

— Ах, як вам не со-о-оромно!

А Же прийшла й сказала:

— Нічого, Валько, то не вбивство, коли цього вимагають інтереси суспільства.

Валентина:

— Не те, Же, ннне те. Мммені ннне того...

...Ну-с... Іще два тижні:

Туп! Туп!

...Стояв мороз бадьорий, мов молода кропива, кріпкий, як спирт.

...На сани сіли всі, вся комуна. Сів і Гордієнко — "пунктуальна педантичність".

Мороз кричав:

— Ан-дре.

І хилила Мура свою пухку голівку на обідране плече поетове.

А Андрій розсипав у степ:

— Передавайте по лінії: Чумаківська комуна салютує в мороз: хай живе світова революція.

І одкликався мороз:

— Слава. Слава. Слава.

...А втім, Варвара так і не поїхала (одвозили Валентину). Одяг усі мали дуже легкий, а Варвара до того була ще й стара. До саней її не пустила сама Валентина.

...Селянський коник весело біжить по пухкій сніговій дорозі.

Одступає монастир усе далі й далі — назад, їдемо в снігову даль.

Ця комуна й зараз існує — вона на Слобожанщині.

НА ОЗЕРА

...Коли твій човен покинув осоння й захлюпотів під парасолями старої лапастої верби (верба самотньо маячить серед глухої дичавини комишів), тоді ти помічаєш раптом, що небо ніколи не буває таке хрустально-голубе, як у серпні. І саме в цей момент життя запахне вранішнім запахом і ти думаєш: чи не повертається буря твоєї молодости?

Колись, мільйони років тому (чи то був сон?), тебе тривожили очі якоїсь романтизованої дівчини, і ти йшов у білий сад, ішов похитуючись, мов п'яний,— така солодка путь була перед тобою. Ти падав на землю й безумствував, бо ти згоряв у пожарі першого неповторного кохання.

Але хіба ти думав, що все це ніколи не повернеться, і тільки раптом (під парасолями лапастої верби) перед очима твоїми вітром помчаться спогади? Хіба ти думав?

Так уклонись же цьому хрустально-голубому небу, що зробило бурю в твоїй душі і хоч на мить вивело на загублені доріжки твоєї юности.

А втім, життя таке барвисте, що кожному своя путь. Один сидить у б'єргальці й нюхає тютюновий дим за чашкою пива, другий фліртує десь з радянськими "мадам", третій мліє біля самовара й радіо-рупора останньої конструкції.

Я відпочиваю на полюванні, і тому покраса незнаних світів мені також відома, як і всякому флямариону.

В суботу я одягаю ботфорти, перекидаю через плече ремні, патронташі, ягдташі й рушниці і кличу свою суку Нелі. Собака добре знає, в чому справа, і починає хвилюватись: лізе до мого обличчя, з вдячністю лиже мені руки й верещить. Тоді я одчиняю двері й дивлюсь на свого ірландського сетера. Але Нелі не піде без мене. Вона скалить зуби й кокетує тоненьким вереском.

— Що з вами? — запитую я.— На якій мові ви говорите? На мові паризьких кокоток? Дуже приємно! Ви питаєте, чи я розумію вас? О, безперечно! Cela va sans dire!

Нелі робить кілька плижків по кімнаті. Тоді я рішуче кінчаю з цією церемонією і

йду з дому.

На вулиці ми беремо візника, і за півгодини я вже за городом, на товарній станції. Сюди подадуть дачний потяг на степові півстанки, і за кілька хвилин ми розпрощаємось із шумом міських вулиць.

І вже тут, на дальньому пероні, я починаю перероджуватись. Я забуваю сіреньке життя сірених болів і турбот і пізнаю інший солодкий світ. Мені так легко на душі, нібито я ніколи не знав тоски й терзаній. Дух моїх прадідів оживає в мені, і я, безтурботний, дивлюся на землю з висоти птичого польоту. Я їду туди, де мене чекає вільний степ, тихі задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок.

Коли ми з Нелі приїжджаємо на станцію, там уже давно бродять ватаги мисливців, і давно вже верещать родичі мого сетера. Із степу летить бадьорий надвечірній вітерець і хвилює мені ніздрі. Нарешті подають потяг, і я лізу в мисливський вагон. Нелі махає хвостом і дивиться на мене ласкавими очима. Я розумію, в чому справа: вона просить допомогти їй зібратись на верхню полку.

— Добре! — кажу я й підіймаю її.

У вагоні стоїть неймовірний шум. В одному закутку співають. старовинних козацьких пісень, в другому — якийсь мисливець розповідає анекдоти. Тоді мені прокидається вовчий апетит, і я розгортаю пакунок.

— Ей, держи! Держи її — кричать мисливці: то пробігла вагоном якась дівчина.

Нарешті потяг рушив. Перед очима промайнули кіоски, баби з яблуками (у вагоні страшенно пахне яблуками), промайн timer семафор. Потяг вилітає в степ.

Коли місця біля вікон зайнято, я виймаю з ягдташу Горація й перегортаю сторінки. Мій епікурейський настрій цілком відповідає віршам римського поета. Іноді я беру з собою тургенєвські "Нотатки мисливця", але перечитую в них тільки ті абзаци, де автор малює природу. Діалоги я обминаю й обминаю все те, що не відповідає моему настроєві. Навіть на полюванні я не прислухаюсь до так званих "серйозних" розмов, і все, що я спостерігаю там, все воно світиться крізь рожевий димок моєї безтурботної епікурейської уяви. Сьогодні субота, завтра день відпочинку, і я тікаю від людей.

— Пробачте мені, дорогі друзі,— думаю я.— Але дозвольте забути про вас.

Потяг розриває простори й летить. Нарешті я бачу, що біля правого вікна звільнилось місце, і я поспішаю туди. Я притиснув чоло до скла й дивлюся в степ. Сонце пливе кудись за ярки, і спокійні кургани стережуть спокій безмежности.

Тоді надходить задума, і переді мною виростає наш посьолок, батько-мисливець і той прекрасний вечір, коли я в перший раз поїхав з ним на полювання. Пам'ятаю, ми приїхали на луки вночі. Я думав, що це "Бежин луг". Десь хропли, коні. Наша підвода зупинилась в комишах. Кобилу пустили на пашу, а самі лягли на віз. Я довго не спав. Були міріяди зір, і я довго мріяв і дивився в небо. Потім я заснув. Сон був короткий і тривожний. А розбудив мене постріл. Батько вже стояв в комишах і зустрічав вранішній переліт. Парувала ріка, й десь загорявся світанок. Пам'ятаю, я хотів тоді умерти — так прекрасно було й так билось моє молоде серце.

Але все це так давно було! Батько давно вже лежить у могилі, посьолок навіки зник з мого горизонту, і мені залишається тільки згадувати їх. Та й згадувати мені треба обережно, щоб хтось не помітив. Моя путь уже теж заламується до могили.

Нарешті потяг затримує ходу: попереду нас перша вілла й півстанок. Я одриваюсь од скла й сідаю на своє місце. Нелі положила лапу на свою голову й уважно дивиться на мене. Метушаться мисливці й біжать до дверей. Потяг зупинився.

— Вілла Стаховського! — кричить кондуктор.

Вилітають постаті — люди, собаки, вилітають клунки, і знову свисток. Потяг рушив, і знову біжать поля, луки й обрії.

На кожному півстанку лишається кілька мисливців. Що далі, то більше порожніе вагон. Я їду на дальній півстанок, на лиманські озера.

Напроти мене мовчки сидять селяни (в наш вагон уже заходять і сторонні люди). Тоді я звертаюсь до них, і ми перекидаємось словами. Вони дивляться суворо й похмуро, і я почуваю себе ніяково, бо мені вже здається, що я в їхніх очах зайва людина, яка зовсім непотрібна суспільству і т. д. і т. інш. Але я поспішаю одігнати від себе ці думки й переконую себе, що це зовсім не так.

І от наближається лиман. Нелі хвилюється, і я здіймаю її з верхньої полки. Сонце ще стоїть на два метри від горизонту, і на вечірній переліт ми, очевидно, встигнемо. Ми зустрінемо його десь у дорозі, на степових озерах.

— Ви де будете? — питає мене якийсь мисливець.

— На Троватому! — відповідаю я.

Діалоги коротенькі, бо тепер уже не до розмов. Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще регоче на весь вагон і з захопленням розповідає, як він сварився із жінкою перед виїздом. Вона, мовляв, страшенно репетує й завжди не пускає його. Біля робітника стоїть його синок і усміхається. Ця парочка мене завжди зворушує. Але, коли потяг прогримить залізничним мостом, я вже збираюсь і спішу на ганок.

Нарешті замаячив і наш півстанок. Потяг пішов поволі й зупинився. Ми висипаємо на перон. За станційними будівлями вже стоять підводи, і тихо іржуть коні. Частина мисливців почвалала пішки, частина сідає на вози й їде на лиман.

Мене завжди зустрічає бабуса із мисливської хати.

— Ах ти, моє соколятко! — говорить вона й влаштовує на возі сіно.

Я тисну бабусі руку, розпитую, що, як і сідаю на воза. Туди ж плигає й Нелі. Ми рушаємо в степ. Рушають і інші підводи — з криком, гамом і піснями. Потяг заревів в останній раз. Потім майнув чорним хвостом і зник за поворотом. Станція осиротіла. Але я ще поглядаю на неї. Інші мисливці, очевидно, не цікавляться цим забутим степовим півстанком. Мене ж він завжди тривожить і викликає багато спогадів. Я взагалі не можу спокійно дивитись на станцію, бо по станціях пройшла вся буря горожанської війни. На станціях так недавно люди вміли вмирати, і вони вміли так надзвичайно жити.

— Ну, розкажуй, синку, що там у вас у городі, — каже бабуса й тут же, не

дочекавшись мого оповідання, починає виливати свої селянські болі й радості.

— Ну, а як же дід Зідул? — питаю я про її чоловіка.

Що ж Зідул? Зідул, мовляв, шкандибає потроху. Вчора був там-то, сьогодні їздив по сіно. Приходила сваха, трохи випили. І бабуся регоче. Вона теж любить випити, і особливо в компанії.

Тоді переді мною виростають милі й далекі постаті Пульхерії Іванівни й Афанасія Івановича, що так тривожили колись Гоголя. Я думаю, що ці постаті безсмертні й що Зідул і бабуся — це тільки варіації одного і того ж типу. Навколо нас фантастичний степ. Гостро пахнуть бур'яни. Бабуся поганяє коника.

Тоді я бачу мертві краї, "старосвітських поміщиків" і гоголівських старичків. Я бачу Пульхерію Іванівну, Афанасія Івановича і їхній домок. Він стоїть тепер (чомусь) над кручею. Внизу духмяна ріка, далі піски, як нова Сахара. Збоку стоять Сорочинці — ті краї, де блукала колись "червона свитка". Ліворуч — сам славетний Миргород. Коли ясна погода, за кучугурами, крізь марево, гоголівський край як на долоні.

Мені здається, що я теж бував у Афанасія Івановича. Тут живе тепер його якась троюрідна правнучка. Вона глуха, столітня й тихо доживає вік, і домок теж похилився під вагою віків — от-от завалиться. Правнучку не зачепили наші осінні мятєжі. Тільки там, у старій халупці з химерною вивіскою "Сільська Рада" та в бур'янах на майдані метушиться чуже життя — то піонери і якісь ще комсомольці тривожать старосвітську мертвоту. І чути — ще повелись комісари. Але не з тих часів, коли в ніч під Різдво чорт сховав місяць у кишеню, а зовсім інші, незнані. До Афанасія Івановича, власне до його глухої праправнучки (старичка давно-давно нема, тільки чебрець на могилі пахне), приходять зрідка десятник. Проте й він зветься тепер сільським виконавцем. Біжить коник. Бабуся раптом заспівала. Вона заспівала своїм старечим голосом:

Ой на горі та женці жнуть,

А попід горою, попід зеленою козаки йдуть...

Тоді переді мною знову виростають забуті постаті й деталі. Я бачу древні етажерки, що на них під густим серпанком пилу лежать старовинні пожовклі книги, чую, як хрипить годинник своєю старовинною зозулею. Чи не Пульхерія Іванівна так тепло глянула на мене? Чи не Афанасій Іванович киває мені з вогкого кутка?..

— Чиї це дині так запахли мені? — думаю я.

Ми їхали повз баштан. Загавкав собака, і я прокинувся від задуми. Моя бабуся аж заливається своєю піснею. Попереду нас маячать підводи.

Ми вже проїхали верстви три, і я прошу бабусю зупинити коня. Вона зупиняє, і ми з Нелі йдемо вбік. Ми наказали нашій бабусі зробити нам вечерю й зустріти нас на порозі своєї хатки. Відци до лиману дві верстви, і ми з Нелі дійдемо пішки. Зараз ми йдемо на степове озерце, що праворуч, і там постоїмо на вечірньому перельоті. Ми йдемо на надплесне, що його вже тепер нема. Як і багато степових озер, воно навіки зникло з мого мисливського горизонту. Щороку я гублю радісні води, а за ними всихають рештки струнких комишів та пишних осок. І на мою вразливу душу злітають метелики жури, бо ж так недавно, так недавно все це було.

Я любив зустрічати вечірні прельоти на цьому озері. Коли на дальню ріку спадали липкі тумани і води тихо парували на захід, тоді вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси — туди, за Атлантику, за океан. Надходив вечір. Моя старосвітська бабуса годувала мене кавунами. Я брав рушницю і йшов у степ. Дорога бігла повз табір вітряків, минала цвинтар і пересікала даль біля багаття, що раптом спалахувало серед степу. Тоді на глухому півстанку кричав паровик, і пролітала стьошка огнів. Нарешті надходило надплесне. Я стягував на ботфортах ремені й брів у болото. Сторожова стоянка була на сході, так що переді мною стояло все озеро, і було воно в багрянцях вечорової зорі. Над озером пливла м'яка й тендітна тиша. І тоді в селі дзвонили до Вечірні. На небі вже булькали зорі, і із степу йшов легкий димок пожарища. Починався переліт. Таємними кажанами носились над водою чирята. Моя "бельгійка" раз у раз розривала пострілом матовий присмерк...

Це були чудові вечори, і я їх ніколи не забуду. Але надплесне вже давно висохло. Вже давно там, де пахли осоки й своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор. І тільки я, як невгамовний дон Квізадо, все шукаю нових ілюзій до нових невідомих берегів.

...Нелі захвилювалась і раптом зробила стійку. Зірвався перепел. Я вистрілив і промазав. Нелі повернула голову й докірливо подивилась на мене. Вона так докірливо дивиться на мене, що я мимоволі перевозжу очі в інший бік: мені соромно. О, Нелі вміє присоромити свого двоногого товариша!.. Тоді ми йдемо до озера мовчки. Я ніяк не наважусь поласкати свою суку, а вона теж відчуває себе ніяково. І тільки другий вдалий постріл остаточно помирить нас.

Сонце вже лежить на горизонті грандіозною червоною трояндою і збирається на ночівлю. По степу метушаться маленькі вітерці. З далекого села зрідка долітають парубочі й дівочі вигуки.

— Бац! Бац! — чую навкруги.

Потім сонце ховається, і тільки ледве помітний слід його залишається на заході. Я ще кілька разів "промазав", але я вже не бачу очей моєї Нелі, і до того ж на ягдташі мені висить двоє чирят. І потім я давно вже не стежу за перельотом — я слухаю степ. Постріли рідіють, і нарешті їх не чути. Перельот скінчився. Наді мною стоїть зоряне небо, і десь блимають степові огні.

— Нелі! — кличу я суку, і ми поволі йдемо до лиману — туди, де нар зустріне бабуса і її пахуча вечерея.

Дві верстви ми проходимо скоро. От уже ми дійшли оселі й бредемо глухою вулицею. Гавкають собаки, по хатах жевріють каганці. Ми обминаємо старовинну козацьку церкву. Десять кахикають парубки й верещать під повітками дівчата.

Нарешті ми бачимо хату старосвітських друзів. Біля хвіртки нас зустрічає дідусь Зідул.

— Здрастуйте! — каже він. — З качками вас... Чи, може, не пощастило? .

Я передаю йому двох чирят. Але він хитає головою і скаржиться: раніш, бувало, як зробиш один постріл — то й десять качок, а тепер тільки порох переводиш. Це —

традиційна зустріч, і я на неї, як завжди, "підтакую".

Тоді ми йдемо до хати, і на порозі нас зустрічає бабуса. В хаті пахне смачним борщем. Я виймаю з ягдташу пляшку з горілкою, і ми сідаємо вечеряти. Зідул інформує мене, як стоїть справа з лиманськими озерами. Завжди буває так, що "вчора" було страшенно багато дичини, а сьогодні "щось" мало. Тоді я питаю, скільки ж Зідул "вчора взяв". Дід зітхає й каже:

— Та одного поганенького куличка.

— В чому ж справа? — питаю я.

А справа, бачите, в тому, що йому вже перестали очі служити. З такими очима, мовляв, багато не вб'єш. Потім він розповідає мені кілька мисливських анекдотів. Ці анекдоти я чув в сотий раз, але я їх вислухав і тепер з охотою. Зідул завжди розповідає їх як правду, і мені хочеться йому вірити. Мені так хочеться вірити, що я нарешті й вірю.

— Це ж така наївна брехня, і стільки в ній наївної дитячої правди,— думаю я парадоксами.

Нарешті пляшка моя порожня. До мене тиснеться Нелі, і я їй кидаю два шматочки м'яса. Вона з подякою дивиться на мене й лягає біля моїх ніг.

На дзвіниці дзвонар б'є одинадцять. Тоді бабуса вносить у кімнату солому, і я лягаю на ній. Завтра, ледве засіріє, Зідул підійде до мене й скаже підводитись. Ми зберемо рушниці й помандруємо на озера. А сьогодні я лежу на соломі, і мої мислі пливуть по хатці моїх старосвітських друзів.

— У чому справа? — думаю я.— Чому я з такою світлою радістю їду сюди?

Але відповіді я не найду. В кутку вистукує цвіркун, деś на вулиці співають дівчата — і все це як якась дитяча казка. Мислі мене в'ялюють, і я починаю засипати. І тоді приходить мені думка, що мої старосвітські друзі просто туман фантастики, що вони зовсім не живі люди, що це тільки тіні справжньої людини.

— Цебто? — знову запитую себе.— Виходить, що мій відпочинок — це не що інше як порожнє й мертво місце в моєму коротенькому житті?

Але й тепер я не найду відповіді. Мислі мені зовсім зів'яли. Збоку шарудить солома — очевидно, кошеня блукає по хаті. Крізь сон я бачу клаптик зоряного неба й лежачі силуети моїх старосвітських друзів...

...Але на світанку я підводжуся бадьорий і веселий і з надією дивлюся на бабусю й Зідула.

— Ну, Нелі, сьогодні пополюємо на славу,— кажу я ірландці, і ми йдемо за дідом. Нас випроваджає, як і завжди, наша мила бабуса. Тоді кричать півні й стихають парубочі вигуки.

Зідхає півтемрява. Ми довго йдемо вуличками. Зідул пахтить люлькою й мовчить. Нас обминають хатки, повітки. Де-не-де знову жевріють каганці. Нарешті ми входимо в степ, і тоді перед нами блищить матове срібло озер. Ми вже на лимані. За кілька хвилин я буду з Нелі різати човном тиху поверхню комишуватих вод.

— А ранок добрий! — каже Зідул.— Качки підуть із сходу. Тоді деś розривається

постріл, і луна біжить на озера. Ми прискорюємо крок. Свіжий вітерець ласкає наші обличчя. Нарешті під ногами забулькало. Мій старосвітський друг передає мені весло, кладе в човен соломку, і за хвилину я на воді.

Десь просвистіли чирята. Десь закричав кулик. Нелі тихо заверещала. Тоді я глибоко, на всі легені, зідхаю й починаю свою напівфантастичну путь.

БАРАКИ, ЩО ЗА МІСТОМ

I

Юхим підійшов до паркана й прочитав такий плакат:

Товариші!

Тероризуйте тил ворога. Бийте німчуру!

Бийте гайдамаччину. Наше військо недалеко.

Хто не з нами, той проти нас.

Підпільний ревком

Д'ех! Мать твою бог любив!

І тут же Юхим подумав про Мазію:

— Так... Розумію... Ну, держись, Мазію! Посмотрим твою ухватку. Потім заложив руки в кишені і, посвистуючи, пішов до бараків. Це було вдень.

II

Розсипається небесний дріб по даху і співають ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

Тиха осіння ніч, коли темно, як сажа, а десь запізнився невідомий птах вилетіти на південь.

Над бараками ліхтар примружив своє старече око, засльозився, з сумом дивиться на провалля. Біля города присіли бараки, а далі ховаються провалля, де навалено сміття з містких будівель, з помийних ям.

А цвинтар, що праворуч, зарився в стоси жовтого листя, і по коліна загрузли могильні верби...

Ну і прислухався Мазій, санітар барачний, і чути було — шарудять у листях мишенята дощовитої осені.

То падають дрібненькі горошинки, щоб напоїти землю невеселим сумом.

Холодно.

Вітер іде широкою вулицею, добігає до бараків і тоді з важким духом трупів несеться до провалля, щоб заритися в сміття.

До бараків, у двір, крізь ворота просунулись рейки, що провели в п'ятнадцятому році, коли з далеких сопок Галичини привезли ранених.

Але зараз не видно рейок — темно, як сажа.

...Ах, Німеччино, Німеччино! Кожного дня заганяєм у ворота чотири-п'ять вагонів напівтрупів, і бараки повні до неможливості.

Тягнуться потяги без станцій, без води, без хліба на батьківщину — і приходять потяги до бараків.

...І от до Мазія прибіг Юхим, кинув спробогу:

— Ну, єсть плакат!

— Що кажеш, Юхиме?

Мазій дивиться двома ярками. Від нього йде труповий дух.

— Кажу — прояви себе!

І розповів: треба товаришам підсобити. Одним словом, приштокати.

Мазій думає не довго і вже гудить голосом польової порожнечі:

— Це можна... Чого ж не можна?

Юхим дивиться непевним поглядом:

— А не брешеш?

— Навіщо брехати?

— Ну, тоді слухай: давай конкретно абсудим. Скажемо так: зробити треба. Це ясно.

А як зробити — подивимось. Згодний?

— Згодний.

— Дивись... Щоб, значить, вийшло все в акурат і нікаторої зміни від тібе не було.

...Отже, в цю ніч ухвалили так: одного обов'язково приштокати, а далі буде видно.

Окупація — слово не наше, і прийшло воно з темних країв, щоб захмарити наше блакитне небо. Ходять по городу каски, суворо дивиться голуба одіж.

Не голубіють дні.

Мовчки бунтують вулиці, мовчки бунтує завод.

І порожньо очам, мов о дванадцятій годині ночі в обложеному місті.

Мочить дощ і шлики з червоними китицями й червоними поверхами. Звичайно, з наших.

Але чорно на душі.

І шкірить зуби почуття помсти, і хочеться клацнути.

...Окупація — слово не наше.

Від Мазія Юхим пішов до Оришки. Були у неї інші санітари, так би мовити, товариші Юхимові.

"Разговори розговарювали".

Говорили про доктора — старшого лікаря та про інше. Ну, і лаяли — всіх лаяли. Навіть мерців і хорих.

Сказав один:

— А не помічаєте, хлопці, як старший лікар почав хвостом крутити?

Це не проста.

Юхим наставив вухо.

— Невже і він прочитав плакат?

Гм!

І чогось образився:

— Понімаєш, "хвостом круте". Думаєш, тібе спужався?

Регочеться санітар:

— Що це ти, Юхимушко, чи не з Мазієм побував? Здригнув Юхим: "В акурат влучив":

— Перехрестись. Який міне антирес?

— Та хто його знає! Мазій чоловік темний...

А другий розповів:

— Проходжу це я, братці, біля кладовиська. Дивлюсь — щось блукає там. Перелякався я, бо темно було. А потім кричу: "Хто там такий?" Не відкликається. Взяв я тоді на бугайця: "Хто там такий? Стріляти буду". Не відкликається і йде до мене. Конче перелякався я, але стою. Коли це підходить. Дивлюсь — Мазій. "Чого ти тут шляєшся"? — "Могилу,— каже,— рив".— "Це уночі?" — "А не все одно: завтра ж знову штук двадцять закопаємо". Отакий!

— Та то його, мабуть, мерці збили з пантелику. Уже нічого йому не страшно.

— Воно так. Та його вже страшно становиться.

Юхим заспокоївся й покликав у сніни Оришку.

Така й така історія. Думаємо одного приштокати. Сам бачив плакат.

Оришка:

— Ну їх до чортової матері! Не зв'язуйся. Коли б чого не вийшло. Юхим поважно взявся в боки:

— Сайдьоть! Лиш би тібе турботи не було.

А потім пожартував:

— Міне що — як треба, то й жисті рішусь. Пайдьош на похорон, музика заграє марша...

Отже, говорили ще й про іншу справу, бо помітив Юхим, що Оришка підморгувала комусь.

— Ти гляди, щоб нікотрої зміни. Нащот зміни я чоловік пронзительной.

Оришка в знеможі похилилась Юхимові на груди.

...А за дверима ринви співали одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

III

Чи не здається вам, що ми вже давно в бараках, де труповий дух?

Га?

Суєта. Суєта. Суєта.

Хіба можна кожного зводити у ванну після довгої дороги без станцій?

...Потім рили величезні ями й кидали туди необмиті, чорні, виснажені цурпалки живого м'яса.

Не чекали й смерті — валили на підводи й везли на цвинтар. Везли на цвинтар наших полонених, що були в Німеччині.

Отже, праця на дві зміни.

Лікарі ходили по палатах розгублені, сестри й служанки без ніг.

Носії. Носії. Носії.

...Мазій і Юхим теж.

І через край переливається в палатах стогін — чорний, смердючий. І вовтузяться люди й шукають виходу, ніби пацюки, що попали в раковину з рідким калом.

Душить труповий дух.

Не чути сміху в палатах.

Але не можна ввесь час у такій задусі. Виходять на повітря й з жагою ссуть його, як телята материні груди.

...Пройшла Оришка. До Юхима каже:

— Це не завод пахне.

А Юхим вуглем стоїть, думає:

— Без сумління.

І Мазія очима шукає.

...Палатські служники ліками пахнуть, і все це народ, так би мовити, під знаком запитання.

Ядерні баби, звикли жирувати з хорими, і пухкі та смачні, недарма на "хорих" порціях одгодовуються.

Котлети, а не баби!

От і з Юхимом: нежонатий хлопець, а підморгує не одно бабське око.

...Ну, а Оришка уїдлива, шоколадна баба. Одразу до своєї палати принадлива ("Карі глазки, де ви скрились? Міне заставили страждать") .

Оришка в аптеці крутиться. "Дохтурь!"

Як нема фельдшера, то й сама ліків дасть:

— Що вам требається? Оліум ріціні?

І регочеться.

— Ги! Ги!

Хоч окуляри на носа натягай.

— ...У-ух, ти! Шльондро непідтикана! У Хранцію надумала їхати, чи що?

Іще гигоче, шоколадна, а груди, ніби холодець, тіпаються.

...Набачив Юхим Мазія — покликав, убік одвів.

— Ну, що? Може, передумав?

Мазій на цибатих ногах до сонця тягнеться, баньками з безодень виблискує.

Що він думає, ця мавпа з зоологічного? А говорить спокійно, наче дитина конфету ссе.

Напевне, від трупового духу заморока найшла.

— Згарбаємо — не писне!

Юхим хвилюється:

— Завела сорока про Якова. Ти ділом говори. Що за манера? От падазрітельной!

Одрубав Мазій:

— Не віриш, то йди!

Заблимали очі:

— Міне усьо одно. Підсобити треба товаришам. Возьми в унімання... А ти вола, мабуть, перетягнеш... Значить, сьогодні?

...Увечорі зішлись біля Оришчиної кімнати.

— Все готове?

— Все.

Тоді вже насувалось сіре рядно осіннього вечора.
Пішли до Оришки: поки стемніє.
Оришка з Юхимом жартували на кроваті. Борюкались.
Мазій пахтів цигаркою на палатській лаві — білій з голубим блиском.
В Оришки не очі — поросята кувікають.
Натягнула на Юхима млинця (кашкета цебто) і на вухо телеграфує:
— Нащо цього привів? Погратися не дає. Ги! Ги!
Взяв Юхим Оришчине вухо в зуби:
— Мовчи! Хай сидить. Поспіємо.
Від борюкання кімната повна спеки. Оришка мов сонце, що за обрій перевалює.
П'ють воду, прицмокують.
Потім відпочивали.
Каже Оришка:
— Чого ти, Мазію, такий непривітливий?
Мазій у вікно дивиться, де огні по бараках ходять — хорих переносять.
Мовчить. Як пугач.
— Скоро год у нас, а все однакової!
Це Оришка, і проглинула:
— Кажуть, з мерцями приятелюєш. Ги! Ги!
Мовчить Мазій. Безодні у вікно вставив.
...Ще пожартували.
І от вечір провалився в темряву.
Юхим загортався:
— Мабуть, ходім!
Підвелись. А Оришка Юхимові підморгує, щоб спати приходив.
"Тяжолое положеніє: мужчин война перевела".
От...
Та, бачите, на дворі гомін глухий пішов.
Наставили вуха.
Оришка:
— Кличуть... Неначе як хворих привезли.
І крикнуло за вікном:
— Виходь!
Юхим досадливе махнув рукою:
— Подаждьош, не пужар!..
...Зійшли з ґанку в багно. Двір увесь шумить.
Поліз у кашкет Юхим:
— Ховай струмент. Діла сьогодні не буде.
Пішли за натовпом до рейок.
...А під навісом, де вагони,— лампи та свічки бігають.
Сунеться з вагонів скигління і йде в болото.

Метушився вартовий лікар:

— Ану, хлопці, дружніш!

А хлопці й так ледве ходять.

Учора цілу ніч носили цурпалки живого людського м'яса.

В палатах повно. Вже ніде ставити носилки.

— Отже, "дружніш". Підожди, скоро вже прийдуть, загетьманують.

...У палатах крик:

— Куди несете? Ніде. Несіть у шосту.

— Там уже наставили.

— Ну, в десяту.

— А... йди від гріха... мать твою так! Чого так язиком ляскати?

...Тільки ринви співають пісню в переливах легкого дзвону.

— ...Земляче! А, земляче! Дай, друже, водички!

Мазій наставив свої глибокі ярки.

— Багато вас... Все одно завтра в яму.

Хорій з жахом подивився на Мазія й заскиглив.

Підбіг Юхим:

— Сматри!

І послав кудись у повітря "в бога і богородицю".

Пахло трупами.

IV

Цвинтар — невеселе місце в нашій республіці.

В'януть трави біля могил.

Зализує на могилах свої рани осіннє сонце, потім крутить хвостом і ховається за небесним тином.

Уранці копали братерську могилу.

Гризуть мотики землю, а лопати навалюють невелику сопку, і дивимося на неї з сумом.

...Мазій стоїть з мотикою в ямі, а Юхим — з лопатою на горі.

Інші пішли обідати.

— От дух, аж сюди чути,— сказав Мазій.

Сказав незадоволено Юхим:

— Не могу я більш терпіти, вашого духу слухати.

І дивиться на Мазія:

— Розумієш: треба завод odkривати. Надоїло міне. Хіба це робота з мерцями? Так, недоразумення.

Потім говорили про сьогоднішній нальот. Так би мовити, про діло плакатне.

...Летить під кирки земля, бризками розсипається.

Росте сопка біля ями.

Сонце востаннє крутнуло хвостом і пішло в безвість.

Пішли й грабарі. Яма була готова.

Глибокої ночі піде сюди важкий труповий дух.

Смеркає.

Смеркло.

Від бараків відходять захмарені заулки. Темніє в кварталах — ліхтарів нема, а будинки сиротливі, непривітливі.

...Юхим і Мазій цілу ніч вільні — копали.

Повечеряли й пішли.

Мазій ступає від бараків кішкою, в довгих незграбних ногах оксамит. Щоб не чути, щоб вийти до заводських воріт кішкою.

Юхим каже в долоню:

— Ша!

А сам спотикається, як монополька.

...За десять кварталів — свисток. Пішов по кварталах і тільки за проваллям стих.

Зупинилися. Прилипли до паркану.

Мазій дивиться двома безоднями — очі глибоко пішли під лоб, тільки блиск майорить.

Борода чорна, як ніч.

У Юхима усики з кота. На голові кепі млинцем.

— Ну, от і дивись унімательно. Як підійдемо до пекарні, то й абсуди свайой головою.

Мазій струснув із свитки дощ. Мовчав.

А Юхим кулеметив.

Витяг з багна ногу — багно крюкнуло.

— Здравий ти мужик і в арманську був. А тут ради салідарности. Я, брате мій, кательщиком був. Салідарность — первое діло.

Мазій брав саженні кроки, і знову багно крюкнуло.

...Біля пекарні розлетілись вулиці, а далі хмурі димарі на чатах.

Уже видно. І видно ще на чатах каску.

По дошках провалюється гул кроків — розмірене, мов маятник.

Через плече гвинтівка.

— Бачиш? Ну, тепер прояви себе. Ти їхню манеру зучив.

Відповів спокійно, як дощ:

— Що ж, діло ясне: зайдемо з того кінця — і не писне.

Юхим потер руки.

...Із заводу зрідка спотикаються молотки... А може, то кузня, що край села стоїть?

Завод іще жевріє, тільки готується вмирати, коли замовкне останній цех.

Юхим з погордою сказав:

— Кательщики. Це тобі не село: підложив бабу під бік і спи. Тут не засньош!

...Чорти його знають: все-таки боязко. Скільки не говори, а треба ж і діло робити.

Д'ех, мать твою бог любив!

Націлився вже Юхим лізти, а Мазій тут зашепотів щось.

— Ну?

Сказав суворо й уперто:

— Отож тепер мене слухай.

— Ну?

— От тобі й "ну".

Юхим затривожився:

— Що ти такий падазрітільной... От манера!

Каже Мазій спокійно:

— Цього чоловіка ти мені даси.

— Це того?

— Та його ж.

Повеселішав..

— Бери без сумління.

— В тім-то й річ: допомагати прийдеться. До ями потягнемо.

Треба хоч одного живого зарити.

Юхим витріщив очі.

Юхим не розуміє.

А Мазій рішуче одрізав:

— Не хочеш, то я піду додому. Не буду й руки каляти.

Замжичило дрібно й холодно.

От історія! Думав-думав, а думи ніяк не йдуть.

Випалив:

— Сатана ти, а не людина. Це можу я на таке діло піти. А піду. Потом, як ячую, піддержку треба.

Крізь мжичку чути було, як провалювався по дошках гул кроків.

...Мазій поліз.

А за ним поліз і Юхим.

Раптом біля заводу стихло.

Тротуар замовк.

Ну, і що ж? Як же далі?

Далі зв'язали віжками, забили хусткою рота й потягли живе тіло по вулиці, а потім по завулках.

Звичайно, притягли на цвинтар до тієї ями, що рили вдень.

А яму вже зарили, свіжа могила стоїть.

Чули — од'їхала фура.

Колеса відходили по бруку.

Коли розрили свіжу сопку, з могили ще плазував кволий стогін.

То цурпалки живого м'яса, що все одно скоро підуть у вічність.

...Смерділо трупами. Мазій поставив над ямою зв'язану голубу людину й штовхнув

її.

Гупнуло.

Застогнало.

Ну і діла!.. Мать твою в боженят піднебесних! '

Сказав Юхим:

— Сволоч ти, і квит!

...Повернулись захмарені заулки.

Крюкало болото.

Підступали бараки й важкий труповий дух.

В палатах бігали огники.

Але то — не весело. Що тут казати — не весело.

Деся далеко за городом стогнало тіло. Мабуть, умирало на чорних ланах.

...Д'ех! Не голубіє на душі!

І праворуч Дніпро, і ліворуч Дніпро.

І похилила в розпуці свою голову моя мила Слобожанщина, щоб слухати свою зажурну осінь.

...Рипнули перелякано ворота у барачний двір.

...А далеко гуділо радіо на тисячі гін про журбу нашої невеселої країни.

V

Дощ ущух.

Світанок ішов із сходу ледаче, довго. Потім брів сірий день, зазираючи в калюжі.

Хмари низько стояли над самотніми бараками. Хмари придавили одним краєм західні квартали міста.

...З города тягнулись клячі з калом.

Ну, а від заводських воріт сунувся натовп голубих людей.

Попереду біг гладкий собака з обірваними вухами. Іноді собака зупинявся, нюхав землю, тоді зупинялися й люди.

Але це на момент.

Ішли далі.

І от — Юхим ускочив до Мазія.

— Шукають... з собакою...

Мазій спокійно сказав:

— Хай шукають.

— Ну, а як найдуть?

— Не найдуть.

...Юхим побіг до Оришки.

Баба в обійми його:

— Ходім, Юхиме, пограємось.

Оришка вартувала всю ніч. Недавно з ліжка підвелась. Пахне від неї ліками й ядерним бабським тілом — пухким та солодким, як медяник.

Одштовхнув Оришку:

— Куди там гратися... З собакою.

І заметушився по кімнаті.

Оришка розіпріла — сон солодкий. Очі поросятами кувікають.

— Та що таке?

Розповів Юхим: так-то й так-то — біда.

Перелякалася баба. Спідницю схопила. Одягається. Дивиться у вікно.

Видно —

бігає собака на цвинтарі, а потім біля свіжої могили гавкає.

Гавкає, не відходить.

І розривають уже голубі люди свіжу сопку.

Скрикнула Оришка:

— Боже милосердний! Червоні шлики вже бараки оточили.

Ну і спека!

Зовсім збожеволіла — до старшого лікаря посилає. Впросити, значиться.

— Тьху! От хранзоля дурна.

Ще побіг до Мазія, а той, як папуга, завів:

— Не найдуть!

Що тут робити? Вилаявся в "бога й у богородицю" та й пішов у палати. От.

...А на цвинтарі вже вирили чоловіка голубого, і барачний лікар так визнав: умер від задухи, ото ж живим закопали.

І рветься вже собака до бараків, нюхом чує, де злодії.

Пустили собаку. І самі пішли.

Із старшим-голубим барачний лікар іде.

І вже виганяють з палат.

— Ста-нов-и-ись!

Отже, по-солдатському: становись.

Збились у купу санітари й санітарки.

Не так. У шеренги треба.

Гомоніли. Гомоніли.

Гомін стих.

Держали стих.

Держали собаку за нашійника, а потім пустили.

Знову пішов дощ, у калюжах булькає.

Обнюхує собака кожного — мовчить.

А добігла до Мазія — загавкала.

Вивели Мазія з шеренги.

...Ех, Юхиме, Юхиме!

Загавкала й біля Юхима.

— Виходь!

Потім повели до старшого лікаря допит чинити.

Юхим каже:— Нічого не знаю.

А Мазій ярками подивився й байдуже кинув:

— Ну да, живого закопали.

...Вивели їх у двір і повели в місто.

Дош знову вщух.

Було це тоді, коли міські вулиці сонно прислухалися до тиші. Город спав.

Тільки тротуари де-не-де глухо одмірювали кроки вартових.

...Втретє розривали свіжу могилу, що на цвинтарі біля бараків.

Струпішали цурупалки людського тіла.

Сморід.

Не чути було, як співали ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

А збоку шаруділи в листях мишенята дощової осені.

Крізь туман бараків майже не видно. Видно постаті край ями.

Верби йдуть за місто до провалля, де вмирає тіло.

І от біля ями із зав'язаними руками стоять — Юхим і Мазій.

Ясно? Скільки шликів? — Ховає туман.

До Юхима:

— Ну, кажи: жидам продався?

Мовчанка.

— Ух, ти, жидовська пико!

Важкий кулак гупнув в обличчя.

Одскочив убік, став біля верби. Це — Юхим.

...Коли могилу розрили, біля ями поставили Мазія.

— Лізь!

Усяка буває смерть, це зрозуміло, і буває смерть, коли від неї смердить трупами.

Промайнула мисль.

Юхим зиркнув на яму і кинувся в туман. Де руки? Нема рук!

...Бац!

І затріпотіло живе серце, а потім луснуло.

Кров поточилась у листя. Іще чути було:

— Ух, ти, жидовська пико!

...Над цвинтарем проходив туман важкий — осінній.

...Всяка буває смерть, і буває, коли від неї смердить трупами.

— Лізь!

Мазій подивився безоднями в туман і поліз у яму, в гору людського м'яса.

...Це було тоді, коли міські вулиці сонно прислухалися до осінньої брудної тиші.

...Дош знову вщух...

СВИНЯ

І

Це каже зоологія:

"...має сорок чотири зуби. *Sus domesticus*: йоркширська, темворст, суфолькська, ессекська і ще багато. І ще: *sus scrofa*: дик, вепер — є в Азії, залишився і в Європі".

Іще треба розповісти про Карла Івановича і про Хаю — між іншим, а про свиню буду говорити потім.

А тепер іще про будинок, а може, ще про кого-небудь.

Будинок...

Будинок має чотири виходи, входи. Вихід вісім квартир, квартира чотири-п'ять кімнат, а кімнати (назад!) — дають ще квартири. У кімнатах, у квартирі, де Хая, не де Карло Іванович, нижче поверхом,— чотири квартири: Хая, сім'я товаришки Зої з Зоєю і два товариші: один товариш з товаришкою, тепер жінка (чи як там?): Райський і вона, Яблучкіна. Четвертий — Петушков.

От.

А от припустім.

Два балкони: один вище, другий нижче.

...Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця... (Є такі ярки — цвіркунячі, повно точіння, коли вечір, коли в степу блукає таємно червоний огонь: мабуть, багаття, а мабуть... не знаю). Двадцять кроків гримає духовна музика — це сад "Гастроль". А коли стихає, тоді симфонічна оркестра.

Дивлюсь —

ліхтарі, ліхтарі, ліхтарі, як золотий горох: це над будинками, видно з будинку, що над будинками.

...А десь збираються їхати кудись. Під'їдуть до семафора, а там іще семафор, іще семафор...

Так от —

під балконом гризуться собаки, зрідка плачуть коти, мов ті діти.

Вечір. А потім —

ніч.

— Мяу-у-у!

Садок. Із садка арія з "Івана Сусаніна". І тому, що Глінка великий композитор, і місто не місто, і огні не огні, сумно, тоскно, радісно... І знову сумно...

Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильцями...

А коли вистукував цвіркун (тоді прийшов вечір), Хая пішла на балкон і через бильця перехилилась, щоб покликати:

— Ка-арль! Ка-арль!

Це так: язик до піднебіння. От повторіть голосно:

— Ка-арль! Ка-арль!

Чоловік живе і він не знає, що він мавпує. Один зробить "гав" — другий зробить "гав!", бо в природі теж: весна заплаче дощами, а потім і осінь заплаче дощами. Між іншим, чом ми бабники. Ви як гадаєте? А от Латвія нібито ріка і тихенько струмкує, це тому, що Латвія нагадує латаття, а біля латаття вода якось завжди струмкує.

Хая покликала й пішла в кімнату.

А тоді на східцях шум, тупіт, і влітає канарейкою Карло Іванович.

— Шьо, детошья?

Карло Іванович "шьо" — прибалтійський акцент: "шьо". Христосик Карло Іванович, во благообразії: русява борідка, а в сірих очах смирення (вода біля латаття тихо струмкує).

Хая показала пальцем:

— Там я написала, візьми винеси.

Карло Іванович заметушився, спотикнувся, схопив "генерала" і вискочив.

...А тепер —

— а тепер Хая лежить на канапі. Карло Іванович, коли розсердиться — "Ах, ці жірні шеншіні..." (здається: жірні жінщини всюди, навіть, де цвіркун точить крильця, навіть сняться — всюди... жірні шеншіні...).

Карло Іванович увійшов з порожнім "генералом" і поставив його обережно під кровать.

І сів... і не сів...

Хая сказала суворо:

— Іди. Можеш іти. Можеш сьогодні не приходити.

...Коли б'ються півні, а потім один тікає, тоді одному чуб настовбурчений. Так і Карло Іванович.

Карло Іванович пішов, він не розсердився, стримав себе, тому що він північний чоловік, а на півночі довго холодно.

А прийшов сюди через півгодини (на п'ять хвилин) Райський — живе за стіною. Райський прийшов сказати:

— Єрунда!

Єрунда: пишуться тези, тезове царство. У Райського тезовий стіл, спеціально, стоси.— Я здихаю! — Єрунда. З жахом: — Що ви робите? — Єрунда!.. Не думаєте ви цього: коли тези згоріли, тоді вилетіла з них літера "з", поширяла над землею й сіла на своє одвічне місце. І пішло звучати в другім таборі:

— З-з-з-з-з-з-з!

— З-з-з-з-з-з-з!

Звучить холодно, уїдливо, одноманітно...

Райський мовчить. Більше мовчить. Коли висловиться —

— доклад по питанню... Докладач т. Райський.

...Хая взяла, за руку, а потім на вухо, а потім лукаво:

— Правда?

Похмуро:

— Так...

Тоді Хая розвела руками:

— А-я-я... Такий розумний, а теж попались на гачок... Ну й Яблучкіна!

І ще про Яблучкіну, жінку (чи як там?) Райського. А потім грала очима:

— О темпора, о морес! Де нравственість? От візьміть Тему Касальську. Знаєте? Вона каже: мені що? сьогодні один, а завтра другий: не все одно, з якої чашки однакове вино пити?

І брала його руку й трошки томилась:

— Я не можу! Я так не можу!

...А Карло Іванович не засне, поки в Хаї не темно. Довго не темно — прислухається,

хвилюється, а коли говірку чути, Карло Іванович сальтоморталить по-цирковому: залежить ноги в залізні перекладини балкона, а тулуб і голову кине вниз. Дивитись вниз не можна: в голові кружляє, упасти — розбитись на смерть. Зате так видно, що робить Хая (її балкон нижче): чи не прийшов хто, а як прийшов — що таке?

...Чи тут, чи там, чи десь цвіркун точить крильця, а потім симфонія в саду "Гастроль".

...А хтось поїде кудись: під'їде до семафора, а далі ще семафор, ще семафор...

II

Далеко на півдні замислилось море. Далеко далека Ялта — порт. Морські купання, і море пахне, і виноград пахне, а грона з винограду на взгір'ях. Виноград в листях, і тільки зрідка соковито на сонці блищить.

Так блищить: морська хвиля мчалась, й вдарило її з нальоту проміння.

...Тут Лівадія, Оріянда, Алупка, тут у старовину генуйська оселя з далекої Італії... Пахне тютюном, дурманить тютюном...

Тут нащадки лихої татарви, тепер: "шурум-бурум" — спокійні, задумливі татари... І гори: Яйла, Чатирдаг, Карабах...

Відпустки дають у травні, в червні і коли вже стиглий виноград.

Хая чекала на свіжий виноград і була ввічлива до Карла Івановича, рідко тривожила його з "генералом".

А виноград "скоро поспіє"...

...Ранок, ще рано: пів на одинадцяті. Вікна на захід, сонце на сході. Сонце зійшло, але не видно: на тім боці.

...Нарешті прокидаються, прокинулись. Нарешті — стук: це шофер.

До Зої увійшов шофер. Каже:

— Дозвольте посидіти. Ще не підвівся... совбарин.

Це про Райського — за ним приїхав.

...Минуло ще півгодини. Не прокинувся. Шофер хвилюється:

— Мабуть, піду... постукаю.

Іде й каже незадоволено.

— Ответственной... гіпо-по-по-там.

...Есть воли волов'яча шия — Райський. Шофер не заїкається; гіпопотам не скаже, скаже зайве "по"; гіпо-по-по-там.

Нарешті прокинувся, умився. Поїхали.

Тоді до Хаї постукав Карло Іванович:

— Детошья, ті не пайдьош на шлюжбу?

І чути незадоволений голос:

— А ти сам не догадаєшся? Не знаєш, що в мене женська хвороба?

І тихо (про себе):

— Остолоп!

Навшпиньках од дверей Карло Іванович. Але Хая кричить:

— А молока, мабуть, не приніс?

Дійсно, молока не приніс Карло Іванович. І кидається від дверей Карло Іванович.
...З усіх ніг! З усіх ніг!..

Але напроти Петушков: теж на службу.

— А-а-а...

В грудях повно почуття: не сказати, не говорити, не вимовити! (На дощі лелека вбирає в шию голову і нижче. Так Петушков).

Конфетно, карамельне посміхається і руку плавко й обережно:

— А-а-а...

Карло Іванович ухилився:

— Ах! Залиште!

Біжить, побіг по молоко. Петушков конфетно, карамельне посміхається і чимчикує на службу.

В дорозі:

— А-а-а...

І сюди, і туди безцвітний капелюшок. Згинається, туманно розпливається. І от —
— служба.

А потім (нарешті) —

— столовка.

Хитає беззубим ротом (він не старий), каже:

— Ми з Григорій Федоровичем...

"Ми пахали"... Це з наркомом. І так думають: тут — відповідальний там, там — відповідальний тут.

Тому:

— служба, і служба "а-прима".

...Коли Петушков побіг, прокинулась Яблучкіна.

Стіна. За стіною Хая. Хая демонстративно вистукує закаблучками — ходить. І Яблучкіна теж. Це так: два двори, паркан, біля паркану колючки. В колючках — і там собака, і тут собака:

— Грр! Гав! Гав!

— Грр! Гав! Гав!

Але паркан.

На Миколаївській церкві годинник ударив дванадцять. На бруку кричать грузовози.

В квартиру увійшла уборщиця. Уборщиця становиться так: між двох дверей — Хаїної й Яблучкіної.

— Баришня!

Тоді вискакують разом.

Яблучкіна:

— Можете убирати... Котік уже сів на автомобіль; (Автомобіль підкреслюється).

Між іншим: за Карлом Івановичем автомобіль не приїжджає.

Хая:

— Да, да!.. Будь ласка, скоріш, а то до нас, мабуть, приїде народний комісар.

(Народний комісар підкреслюється).

Яблучкіна зневажливо подивилась на Хаю. Її очі кажуть: — Народний комісар?.. Гм.. Не віриться.

А потім двері: хлоп! хлоп!

За дверима уборщиця: чи сюди, чи туди? Вона непрактична дівчина. Але вона розуміє. Вона згадала село, вигін, дівчат і крем'яшки. Згадала — пішла на кухню. Заплющила очі, розставила руки й покрутила в повітрі пальцями: коли зійдуться, тоді спершу до Хаї прибирати, коли ні — спершу до Яблучкіної прибирати. Не зійшлись, треба в Яблучкіної, але вона з тривогою думає, що й народний комісар — це не абищо. Убирала в Яблучкіної, а Хая демонстративно закаблучками вистукувала.

Потім уборщиця прийшла до Хаї, а Хая на кроваті розкинулась.

— Ах, Боже мій! Чого ви так довго? Я ж просила вас скоріше, бо до нас, мабуть, приїде народний комісар.

А потім закричала глухо:

— Ох! Ох!

Уборщиця:

— Що з вами, баришня?

Тоді Хая сказала з тугою:

— Ах, яка ви дура... простіть мене, Прісю. Невже ви не розуміє — те, що в мене хвороба матки?

...Маленька справка: Карло Іванович приходив до Зої й казав:

— Ах Зою! Ві такой корошій товаришъ. Ніфшелі Хая міня не люпіт? А я не маху, мі, северні люди надолько люпім...

Зоя:

— Я, Карло Іванович, не знаю...

І до матері:

— Мамо, вгомоніть Соню, чого вона розкричалась? Поколишіть...

III

Зоя, сім'я Зоїна. Зоя дивиться перелякано. У неї чоловіка нема (був), у неї солдатський пайок і мільйон (п'ять коп. зол. валютою) жаловання на місяць.

Зоя дивиться перелякано: єсть вулиця, єсть вітрина напроти. Колись у вітрині було порожньо, а потім появились дамські капелюшки, і Зоя трішки забула Маркса.

Хая сказала:

— Бачиш, і живеш, дурочка. А то б жила в конурці. Що значить протезе? Це мені дякуй.

Зоя дякувати не знає, а мати каже, що хліба нема на сьогодні і (о жах!) не варили кулішу в ескадроні: Зоя працює в ескадроні.

І сказала Хая:

— Ну, слава Богу, скоро вже поїду в Ялту. А потім додала з доукою:

— Тільки нудно з ним. Ах, як нудно. Я вже і так, і сяк, але не можна покинути... Ну, як я буду жити без совнаркомки?

Це про Карла Івановича...

А на покрівлі латають покрівлю. З'їли літа покрівлю, бо йдуть літа, не вертаються.

А на краєвиді акварелі силуети церков, силуети будівель, димарів...

Іще маленька справка:

Хая їде з Карлом Івановичем у Ялту через півтижня, а Яблучкіна з Райським на Кавказ за два дні.

Хая пішла в свою кімнату й стала напроти трюмо. Подивилась на себе.

На покрівлі латали покрівлю: стук! стук! З'їли літа покрівлю...

...Пахло розтопленим салом...

Хая дивиться в трюмо й чує: Яблучкіна знову вистукує закаблучками. Тоді Хая знову пішла до Зої й сказала з обуренням!

— Це ж хамка!

Це про Яблучкіну. І розповіла:

— Хіба я раніш так жила? Тепер що? За ідеї. А перший мій чоловік був директором у заводі... Да...

Хая задумливо подивилась на Зоїну маму, а Зоя уважно, перелякано слухала.

— А що вона, ця Яблучкіна? Потаскушка! Ну візьми: я ж Райського добре знаю... Ти його раніш бачила з нею?.. Ага! Ти б подивилась! він негліже, а вона перед ним, як сучка хвостиком. Ну, а потім розфуфурилась... Розумієш? Амури.

І відзначила з докукою:

— А він — дурень. Радий за всяку ціну одкараскатись від неї і не знає як. Боїться скандалу. Ех ти, теоретик!

...Виходив полудень до Зоїного вікна. Закричали в коридорі Зоїні й мамині діти. В саду "Гастроль" ішла репетиція, кінчалась репетиція, а за силуетами димарів курів шлях.

Подзвонили. Це Карло Іванович приніс обід. Зоя перелякано дивиться на маму, підморгує мамі, щоб не прохала в Хаї лишків Хаїного обіду. Мама похитала головою й пішла одчинити двері. А Хая пішла до себе.

...Обід починається, почався звичайно з того, що Хая не задоволена з обіду. Дивується: чому не видають шоколаду? А від борщу смердить старим салом.

Карло Іванович:

— Це ж, детошья, борш, борш завжди з старим салом.

Хая не витримала:

— Дурень!

Лягає на кровать і суворить брови, Карло Іванович винувато дивиться на борщ.

...За вікном "катеринка" грає "Розлуку". Це прийшов німий і закричав за вікном по-дикунськи:

— Е-е-е!

Полетіли, мабуть, засмальцьовані грошзнаки. І знову чути: стук! стук! — латають покрівлю. Стихли бунти, громи, революція — латають покрівлю.

Коли Хая не їсть — не їсть і Карло Іванович. Тоді Хая спитала:

— А узнав, на якій підставі цей оболтус Петушков столується в совнаркомці?

Карло Іванович розгублено подивився:

— Ах, дєтошкє! Я забуфь.

Скрикнула Хая:

— Забуфь! Забуфь! Нічого сказать — громадянин: забуфь! Хіба ти не бачиш, що ця бездара хитра, як лисиця. А віч — забуфь! Ну й годуй Петушкових совнаркомкою.

Карло Іванович ще винувато подивився на борщ, а потім несподівано образився.

— Шьорт знає шьо! Шьорт!

І підвівся й підсмикнув брюки.

Тоді Хая раптом заласкавила:

— Що ти? Що з тобою, не хвилюйся, Карль. Ах, який ти нервовий. От як поїдеш у Ялту...

Карло Іванович зневажливо подивився на Хаю, затрусилась русява борідка, почервонів, як стрючковий перець. Ще раз підсмикнув брюки й кинувся з кімнати.

— Шьорт!.. Прибіг до Зої:

— Тафольно... Ві, Зоя, карошій товаришъ. Каваріте: долька она будіт мушіть міня? Ніфшелі она міня не люпіт? Шьорт!

IV

Поспівав виноград — там, на березі моря, де Алупка, Яйла, Чатирдаг, Карабах, де задумливі татари: "шурум-бурум" — нащадки лихої татарви.

Останні дні перед од'їздом.

Ранком уборщиця Пріся заплющує очі: чи зійдуться пальці? І в останні дні демонстративно вистукують закаблучки: Яблучкіна й Хая. Пройшов Петушков на службу, конфектно, карамельне усміхається. Іноді й Хая йде на службу.

"...Дано сие в том, что он командирруется на Кавказ по служебным обязанностям. Предлагается гражданским..." і т. д.

Завтра Райський з Яблучкіною їдуть на Кавказ.

А перед од'їздом розігрався-таки скандал. Яблучкіна вилила в раковину помиї, а це побачила Хая.

І сказала Хая:

— Боже мій, яка некультурність! Яблучкіна фиркнула:

— Будь ласка, не вчіть. Сама знаю.

— Знаєте, та, мабуть, не все... Ах, яка некультурність!..

Тоді Яблучкіна скрикнула:

— Ідіотка!

Хая зблідла:

— Що ви сказали?

— Ідіотка!

Хая в знемозі похилилась на стіну:

— Ох, мені дурно...

Але раптом побігла до дверей і крикнула:

— Ти думаєш, що тебе Райський любить? Дулю під ніс... Сучка!

Вийшов Петушков, конфектно, карамельне посміхався:

— А-а-а!..

Хая скипіла:

— Чого вам треба?

— А-а-а!..

— Дурень! — і вскочила в свою кімнату.

Хая конче хвилювалась і покликала Зою. Лаяла Яблучкіну, а потім говорила про Петушкова:

— От. Живий ескіз для комедії. Сидить у совнаркомці й підслухує, що говорять. Вислухав засідання, а потім до якогось наркома:

"Ви ж не забивайте, Сергей Петрович, сьогодні у нас в шість часів засідання". — "Да, да... я помню". А він же на бугайця взяв. От ескіз!.. Ну, брешеш, я таки доб'юся, яким ти махером у совнаркомку попав.

Зоя уважно перелякано слухала й вертіла в руках газету за 26.

Іще казала Хая:

— Брешеш! Ще й з будинку цього виживу.

І додала надто серйозно:

— Хіба ти не знаєш, що тут тільки члени колегії будуть жити? Я за тебе, дурочка, дуже рада. Тепер ти б ніяк не вселилась. Подякуй мені.

(Кінець! Кінець! Кінець!)

То б'є в літаври моє надхнення.

(Кінець! Кінець! Кінець!)

27. Яблучкіна й Райський їдуть на Кавказ.

Метушилась Пріся:

— Баришня!

А шофер перевозив корзини на вокзал.

— Ответственной... Гіпо-по-по-там.

Райський увійшов до Хаї:

— Прощайте!

І сказала Хая:

— Мені рішуче вас шкода... Опредільноно...

Шофер покликав:

— Пожалуйста, машина готова.

Райський підвівся.

...А за стіною Яблучкіна вже демонстративно вистукувала закаблучками.

Райський пішов.

27, 28, 29.

Їхати. І цим їхати.

...Це, здається, в Ібсена, а може, в Пшибишевського — сильна любов перемагає нелюбов, і нелюбов любить.

Так Хая комусь:

— Я знаю, він мене любить до божевілля. Хай же переможе мою нелюбов.

А йому:

— Карль! Я люблю тебе, але в мене хвороба матки. Я нервова.

Комусь:

— Він і справді став неврастенік. Йому треба жінщини. Але я не можу! не можу!

Йому:

— Дорогий мій Карль, не забудь захватити в Ялту оце шмаття: це для менструації.

Сьогодні Карло Іванович ходить самоваром вичищеним.

— Ка-арль! Ка-арль!

І канарейкою летить Карло Іванович...

...А все-таки сьогодні, в останній день зчинилась драма.

Карло Іванович прийшов спати до Хаї і не приніс подушки.

Хая довго мовчала.

...В саду "Гастроль" не було симфонічної оркестри — співав московський Пірогов.

Кричали:

— Блоху! Блоху!

Але не схотів співати блоху: гонор знаменитости.

Раптом вдарив духовий оркестр.

Хая спитала:

— Чого ти не приніс подушки? Карло Іванович:

— Я, детошкка, забуфь!

— Забуфь! Забуфь!

І... почала розпикати, і... почала.

— Забуфь! Забуфь!

Як і треба було чекати, Карло Іванович довго слухав, а потім пополотнів. Але на цей раз так пополотнів, як ніколи.

Спершу він підсмикнув брюки, потім забігав по кімнаті і раптом закричав мов не своїм голосом:

— Рабіня! Рабіня! Шьо ті мушаєшь мене? Рабіня.

Трусилась борідка, ще підсмикував брюки й кричав не своїм голосом.

Хая перелякалась:

— Зою, Зоїчко! Йди сюди. Він уб'є мене.

Прийшла Зоя, але Карло Іванович конче розійшовся:

— Рабіня!.. Рабіня! Два хота мушаєшь!

Хая теж пополотніла:

— Карль! Що ти кажеш? Боже мій! Ти попираєшь усе святе: ми так жили два роки...

Ах, Боже мій! Зою, мені темніє в очах. Ох! Ох!

Тоді Карло Іванович вискочив із кімнати й ускочив у Зоїну кімнату. І чути було на всю квартиру гістеричне: — Рабіня! Рабіня!

Хая обняла Зою:

— Що мені робити, скажи, що мені робити... Пропала Ялта!.. Що я буду робити без совнаркомки?

Але коли Карло Іванович стих, Хая заговорила з сумом:

— Він, їй-богу, скоро вмере. Він неврастенік. Я вже спокійно чекаю на його смерть... Тільки що мені робити? Пропала Ялта!..

І плачем заплакала... В саду стихло: публіка розійшлась. За вікном жевріли зорі. Зоя вийшла з Хаїної кімнати й пішла до себе. Карло Іванович, блідий, схвильований, сидів край вікна.

— Канець! Тафольно! Я фам, Зоя, правду скажу: ізтефалась ана два хота, а тепер канець. Тафольно.

І підвівся:

— До сфітання! Пойду к сіпе. Тафольно!.. Мі сеферні люди долька терпім, но — тафольно!..

І рішуче пішов до себе на другий поверх.

Так було 29. 30 Пріся прийшла убирати і вже не гадала на пальцях.

Пробіг (конфектно, карамельне) Петушков.

А 30 увечері кур'єрським потягом Карло Іванович з Хаєю їхали в Ялту. Карло Іванович говорив:

— Шьо, детошья?

Хая дивилась убік...

А про свиню я так нічого й не сказав. І не скажу. Свиня для того: "підложити свиню", не сказати про свиню — це прийом.

КІМНАТА Ч. 2

Макс прокидався о сьомій годині, хоч і лягав надто пізніш од Вівді. Хутко одягнувшись, він біг до клубу, що був на першому поверсі. Коли там нікого не було, хапав два-три поліна і, озираючись, повертав із ними до кімнати. Так було щодня, а тому й палива в кімнаті ч. 2 було завжди досить.

Вівдя прокидалась не раніш дев'ятої. Надумавши встати, вона похмуро казала:

— Срулю!

Макс покривлював обличчя і з благанням дивився на неї крізь сині окуляри. Тоді Вівдя грізно:

— Срулю!

Макс хвилювався:

— Як тобі не соромно ображати мене?

Вівдя мовчала, тільки брови їй збігалися до купи. Макс навшпиньках виходив із кімнати, а Вівдя вдягалась.

Одягалась Вівдя завжди з півгодини, а Макс стояв за дверима й чекав. Потім він приносив окріп і вони пили чай. Вівдя всміхалась:

— Чого ти на мене, Максе, сердишся?

Макс мовчав.

— Може, того, що я не хочу за тебе виходити заміж?

Макс мовчав.

А ввечері вони слухали, як за стіною, в сусідній кімнаті, кричала дитина.

— У-а! У-а!

Вівдя відводилась, брала із столу яку-небудь книжку й говорила:

— Максе! Ти не дурний хлопець. Скажи мені: який логічний зв'язок між життям і цією книгою? Що це за книга? Мах! Ага, філософія Маха. Ну, що він там проповідує?

І тут же Макса за плечі й не давала йому говорити.

— Я знаю! Я все знаю... Ша!

Макс з благанням, як прибите цуценя:

— Дюнічко!

Грізно:

— Максе, не треба плодити дітей! Наслідування відзнак нікчемности.

І серйозно:

— Ти кого зараз студіюєш, Гегеля?

— Ні, Дюнічко, Канта.

Потім одягались і виходили на вулицю. Коли була субота, увечері йшли через площу Карла Лібкнехта до синагоги.

Вівдя — українка, Макс — єврей.

Макс казав:

— Уй, яке гарне небо!

Питала:

— Ти віриш у небо?

— Гм! Навіщо вірити... споглядаю.

— Тобі хочеться молитися?

— Так. Я хочу споглядати.

...Вони йшли в синагогу.

А повернувшись додому, Вівдя глузувала:

— Срулю! Уй, Срулю! Які противні твої фанатики.

Макс жахався.

— Дюнічко! Які ж вони мої?

І знову за стіною кричала дитина:

— У-а! У-а!

А у вікно заглядав клаптик сірого неба.

В коридорах гостиниці — "загального помешкання" робітників Н-ської військової установи — вештались люди, а по вулицях шуміли автомобілі й фаєтони.

Вівдя непорушне сиділа біля вікна.

Макс брав книгу й читав уголос.

О десятій годині Вівдя казала:

— Годі, скажи мені, Максе, що б з тебе вийшло, коли б не війна й не революція?

Макс:

— Не знаю.

— А я знаю. Ти б де-небудь у провінціальному місті екстерничав. Тебе б жидожери уперто три роки підряд зрізували по латині, чи що. Нарешті ти б видержав іспит і був би дантистом. Ха! Знаєш, як шансонетки...

Вівдя підняла трошки спідницю й цинічно заспівала:

Пошла я раз к дантісту,

К большому спеціалісту,

Чтоб он мне вставил в дирку

Зуб! Зуб

Макс нервово перекосив обличчя.

— Дюнічко!

— Знаю, що Дюнічка. Ну, ладно... А потім...

Потім вона замислилась і додала:

— А я була б інженером. Так, Макс, я була б інженером.

Макс уважно дивився на неї крізь сині окуляри, а вона примружувала очі, як кішка.

Несподівано:

— Сруліку! Мій Сруліку!

Втягував шию в плечі й нахилив голову.

А за стіною знову кричала дитина:

— У-а! У-а!

До Вівді прийшла подружка по гімназії — Христя. Така задумлива, як вечірнє небо. Як і завжди, довго мовчала, а Вівдя стримано чекала. Хвилювалась, що з партії викинуть — інтелігентка. Завжди боялась.

Вівдя сказала:

— Яка ти жалкенька.

Усміхнулась:

— Я тобі, як другові...

...Прийшов зі служби й Макс. Сів на канапу й довго дивився на Христю з-під лоба.

Каже:

— Чого турбуєтесь! Хай викидають.

Христя:

— Ах,— зітхнула довго й широко.— Уже три роки в партії.

Вівдя поралась біля умивальника й знову примружувала очі — ехидно.

— Тоді не будеш совнаркомовської пайки одержувати. Христя підійшла до столу, взяла в руки книжку, подивилась на неї, погладила її ніжно долонею.

— Я не одержую!

А Макс хвилювався:

— Я от вийшов з партії... і нічого...

— Ну, ви ж анархіст.

Максові приємно було, коли його називали так.

Він надхненно сказав:

— Так, анархіст... Вільний чоловік. І більш нічого.

Але Вівдя обрізала:

— Який ти анархіст? Досить похвалитися.

— Дюнічко...

Не хотіла говорити.

Христя підвелась і заломила руки.

Христя така маленька дівчинка, хоч їй і двадцять шість літ.

Вівдя накинула на плечі хустку й пішла з Христею на зібрання комгуртка. Там сиділа оддалік — безпартійна — і слухала. Вона завжди була на партійних зібраннях.

У гостиниці ще жила баба Горпина. Служила на кухні — картоплю чистила. Був у неї чоловік. Чоловік мав орден Червоного Прапора — на фронті праці одержав. Чоловік був дуже ледачий і нічого не вмів, крім як похвалитися. Горпина була товста баба й євангелистка.

Коли хто спотикався, вона казала:

— Це вас Господь Ісус Христос наказав. Значить, вам треба молитися.

А комендантові гостиниці вона радила:

— Заглянь, моє чадо, в євангеліє от Матвія.

Комендант "гнув" матюком і т. інш.

...Почистивши картошку, Горпина піднялась на другий поверх. І сьогодні вона чекала. Так, вона чекала.

Цю ніч їй снились сни золоті, як ризи Господні. Приходив Христос.

...Такий золотий, такий золотий!

Думала — це добрий сон, і згадала серпневі колосся біля сусідського тину... Проте сусідський тин був тридцять років тому.

З Вівдею Горпина зійшлась несподівано й дивно.

— Господня справа,— казала Горпина й витирала сльози радості. Вона щиро вірила в чудеса. Вона людей не шукала, люди самі йшли до неї. Так думала. Вівдя теж сама прийшла.

Каже:

— Ви, бабусю, євангелістка?

Ну, а потім сходились, дивились одна на одну й мовчали.

Вівдя так тихо, лагідно, наче за далеким сном тьмяна тиша:

— Нам говорити, бабусю, нічого. Ви дивіться на мене, а я на вас... Отак! Я бачу в ваших очах Христа.

Колись один робітник постукав у цю мить до кімнати. Ой, як Вівдя скаженіла. Горпина перелякалась, а потім подумала:

— Господнє серце!

І вони знову дивились одна на одну.

...Горпина увійшла в свою кімнату. Взяла євангеліє й читала. Подумала: навіщо друкують різні книжки, коли не достає священних книг. Недавно ходила на базар — скільки тих людей приїжджає з села, щоб купити євангеліє чи то біблію. А їх і нема.

Потім відкинула занавісу й дивилась у вікно. Вікно виходило в двір. Видно було

помийну яму, а Горпина мріяла про небеса. Увечорі чоловік її пішов дрова рубати, а в двері постукала Вівдя.

Простягла обійми — поцілувались. Вівдя сіла напроти Горпини. Зідхнула.

І на цей раз дивились в очі.

Колись Вівдя, лягаючи спати, сказала:

— Максе! А знаєш, що я бачила сьогодні?

Макс нашорошився.

Вівдя підвелася з ліжка, насунула на босі ноги виступці і, підійшовши до вимикача, погасила електрику.

В кімнаті стало зовсім темно.

Далі поволі поточився відблиск від далекого ліхтаря — блідо-голубий.

Було пізно, бо тільки де-не-де протарахкотить фаєтон і змовкне.

Вівдя казала:

— Ти не жахайся. Я буду спокійно. Іду я сьогодні тротуаром. Коли це зирк, а біля мене якась жінка в постолах. Я думала, що вона звичайна, а вона божевільна.

Зареготала:

— Божевільна... Ха! Тобі не страшно?

Раптом підхопилась і побігла на канапу, де сидів Макс. Обняла.

— Ти не бійся, мій Сруліку! Я хочу просто оповідати... Ну... от! Слухай. Вона, ця жінка, була в постолах, а лице її було таке, як оцей відблиск.

Вівдя простягла руку, і на фоні блілого світла чітко вирисувався силует її руки.

Макс важко дихав.

— Так, як оцей відблиск! І я подумала: вона божевільна. Вона йшла поруч мене й говорила з повітрям... Да! Я забула сказати! Вона тягнула з собою мініатюрний возик, а на нім був клуночок. Ти розумієш, клуночок. І все це було так надзвичайно. Я згадала того божевільного, що завжди сидить біля вокзалу. А потім я згадала й усіх міських старців. І мені стало страшно. А потім я подумала. Ти знаєш, що я подумала? Ні, я тобі не скажу.

Вівдя притиснула свою гарячу щоку до Максого лоба. Макс зняв окуляри й протирав очі.

Казав:

— Патологія, Дюнічко. Не своєчасно.

Розсердилась.

— Дурне! А все життя — що таке?

Заговорив уперто:

— Ні, Дюнічко! Життя досить нормальне явище. Я люблю життя.

І засоромився:

— Може, не так, я не знаю. Мені іноді буває жалко, що я покинув партію... А всі ми, правда, може, й ненормальні, бо не кожному пережити ці дні... важко...

Вівдя закричала:

— Мовчи! Мовчи! Ах ти, агішко моя нещасна... Сруліку!

Хтось проходив біля їхніх дверей і зупинився.

Тоді Вівдя ще раз закричала:

— Мовчи! Мовчи!

Коли вони полягали на ліжка, біля гостинниці затрубив ріг і з грохотом пробігла пожежна команда.

Не спали майже до ранку.

Завтра Вівдя не пішла на службу, у неї боліла голова.

Наближалась весна. Голубіли душі, а в далині імпровізувало на рожевих плямах. Танув сніг, тануло, сентиментальничало сонце.

Баба Горпина казала:

— А там у нас, на селі, поле.

Хтось сміявся весело, дзвінко, на всю гостиницю.

— Ну і що ж, що поле?

Баба Горпина:

— Ціле поле, як ризи Христові.

На неї теж, безумовно, впливала весна. Крім того, вона не звикла до міста. Думала залишити гостиницю і — додому. А чоловік хай тут. Вона навіть не проти того, щоб він добув собі молодшу зозулю. Вона во Христі, що їй? З Вівдею Горпина майже не стрічалась останній час. А коли й стрічалась, то розминались мовчки.

А до Вівді почав ходити комісар Вольський. Такий: самий звичайний комісар із батальйону.

Макс зійшовся біля театру з Христею. Заговорив нервово, поспішно:

— Слухайте, що з моєю Дюнічкою робиться — не знаю. Ну от Вольський — він її любить... А мені що робити?

Христя задумливо дивилась кудись у бік, і здавалось, що вона споглядає.

Макс:

— І сьогодні він у нас залишиться. Він буде в нас ночувати. А я не знаю, як мені бути.

Христя спитала:

— Ви з Вівдею живете?

Наївно:

— Так, живу!

Але Макс не зрозумів Христю. Потім вона сказала, що їй треба спішити на зібрання, а Макс схвилюваний побіг у гостиницю. Вн став біля дверей і цілу годину стояв тут, затуляючи вуха, коли з кімнати доносились голоси.

Нарешті вийшла Вівдя й здивовано:

— Чого ти в кімнату не йдеш?

Тихо.

— Дюнічко!

Вона засміялась.

Він просив її, щоб Вольський не ночував у них. Тоді вона розсердилась і сказала,

щоб не ночував Макс. Вона не боїться Вольського і буде спати з ним в одній кімнаті.

Вівдя пішла, а Макс плакав тихенько ще з годину, а ночував усе-таки дома.

...Далі було щодня — Вольський приходив і ночував у них. Макс змарнів, але боявся сказати Вівді, чого хоче від неї Вольський.

А по всій гостиниці співали-басували.

Кипіло все напередодні весни, як у казані над золотим багаттям.

Баба Горпина ходила коридором і оповідала:

— Моліться Ісусу Христу, діточки. А я завтра виїжджаю додому. Знаєте — там у нас поле.

Перед од'їздом Горпина зайшла-таки до Вівді. Та подивилась на неї й тихо сказала:

— Ідіть, бабусю... Ви не вірите... а може, я не вірю...

Гапка:

— Що з тобою, дитятко?

Але хутко вийшла й попрямувала до вокзалу.

Вечірнім потягом вона поїхала на село.

Макс ходив непритомний по місту й шукав Вівдю. Вона пішла кудись із Вольським. На площі Карла Лібкнехта він зустрівся з червоноармійцем Кіптяєвим. (Був такий у батальйоні Вольського).

Раніш Макс якось його не помічав, а сьогодні хотілось говорити з ним.

Повертав розмову на Вольського.

Кіптяєв увесь час нервово підморгував очима — його контузило в імперіалістичну війну.

Макс спитав: що таке Вольський? Похвалив: Вольський — хороший чоловік, і головне — витриманий.

Макс образився й пішов до парку.

На доріжках уже були люди. Кожному хотілось, щоб була весна.

Але в цей день дмухав з півночі гострий вітер. Дерев нашорошилися на сонце, а на покрівлі будки сиротливо виглядав сніг.

Макс пішов із парку. Потім він стояв біля "вітрини голодуючих". Пильно дивився на фотографії дітей з тоненькими ніжками й розбухлими черевами.

На нього найшло обурення, коли він згадав другу вітрину — з пірожними, і він пішов і оддав старцеві останні п'ятдесят карбованців.

Так зробив незадоволений Макс.

...Пізно він підходив до своєї кімнати.

Боявся, що Вівдя ще не прийшла. Приложив вухо до дверей: там хтось був. Зрадив. Але Вівді дійсно не було. Була Христя.

— Чого ви так пізно?

Христя:

— Я... так...

Говорила лагідно, але видно було, що хвилювалася.

Макс просто:

— Вас, мабуть, турбує щось?

Христя сказала:

— Так, турбує.

Потім скаржилась:

...У неї не організуються думки, а тому все, що вона читає, ніколи не може привести до системи. Це для неї велика хиба. Вона не може бути ані агітатором, ані організатором. Це ж жах, бо вона інтелігентка.

Макс і слухав, і нічого не чув. А Вівдя не приходила. В гостиниці було вже зовсім тихо. Тільки зрідка хтось проходив коридором, і кроки його глухо звучали, ніби це було порожнє, нежиле помешкання.

Вівдя останній час майже не говорила з Максом. Прийшовши з служби, вона вбиралась і йшла. Біля пасажу її чекав Вольський, і вони йшли за місто.

У неділю вони пішли теж за місто.

Вольський казав:

— Чудово сьогодні...

Вона:

— А завтра?

— Що завтра?

— Завтра теж буде чудово?

— І завтра.

— І післязавтра?

Вольський подивився гостро. Він завжди дивиться гостро й чітко. Вольський сказав, що йому завжди буде чудово, бо він комісар.

Розсміялась:

— Ця цинічність мені не подобається.

Він погладив себе по широкому лобі й тихенько засвистів.

— Що ж тут цинічного? Ви, мабуть, не про те подумали. Я просто почуваю себе здібним до життя, до боротьби. І тільки. А коли я комісар, то я, значить, такий.

— Агітація! — і скривила обличчя.

Виходили до залізниці. Збігли на насип.

Вона:

— От, дивіться: все далі й далі, а куди — невідомо.

Він:

— Ви про рейки? Чого ж невідомо? Далі станція — одна, друга, третя.

Вона:

— Тому невідомо, що, може, з цих рейок раптом потяг і звалиться. От вам і невідомо.

Він:

— На то є семафор. А нещасні випадки завжди бувають — це теж відомо.

Йшли на схід — по рейках. Простори кутались у надвечір'я.

Вівдя казала:

— Я люблю йти на схід, бо навіть віктар на схід дивиться. Вольський узав її за руку й фамільярно посіпав.

— Не всі й віктарі дивляться на схід... Так-с. Проте І я люблю дивитись на схід. Вівдя замахала руками.

— Годі вам! Годі вам!

Коли вони вийшли за будку 323, Вівдя кокетувала. А вона вміла кокетувати. Проте вона й так була гарна з себе. Вона дозволила Вольському взяти себе під руку. Щільно тулилась до нього.

...Зайшли далеко й мусіли повернути.

Вечоріло. Рейки загублювались у далині, ніби в провалля. Нарешті — до міста.

Вівдя махнула рукою:

— Прощай, поле!

Деся несподівано одкликнулось луною.

Припинилась. Задумалась.

— Це баба Горпина!

— Яка баба? — спитав Вольський.

— Та то так! — засміялась вона.— Була така... баба... чудесна...

Вирвала руку й крикнула:

— Біжім!

Христя посідала невеличку посаду. Перепищиця. Але й тут вона не встигала все зробити своєчасно. Цілий день вертілось у голові — чого вона не прочитала, чого вона не знає. З неї підсміхувались. Думали, що вона має коханого, а тому й така розгублена.

Жила вона край міста в одного чоботаря в холодній кімнаті і нічого не хотіла.

В той вечір Христя ходила по сусідах і прохала "трішки нафти". Їй ніхто не давав. Тоді вона засмутилась і поплакалась перед чоботарем, що їй не можна буде сьогодні читати. Чоботар резонно зазначив:

— Завжди читати не можна, на легені погано.

А з Христининими легеньми і дійсно було щось неладне: кихикала — тихо й сухо.

Христя подивилась на нього ясними очима й пішла до себе.

Із світла спершу нічого не буде видно, а потім — так собі. Спати не хотілось.

Дивилась на книжки й уперто думала про нафту.

Деся далеко гавкав собака, і, слухаючи його, було чогось сумно.

Ще дивилась на книжки, і захотілось плакати.

Вона ніколи не плакала, а в цей час хотілося. Підвелась. Зняла з етажерки "Економічне учення" і придивлялась. "Да, воно!" Положила на стіл...

І от вона почуває, що їй хочеться стати навколішки. До болю хочеться.

...Деся гавкав собака.

Стала. Простягла руки в просторінь, і їй стало солодко.

"Невже я молюсь?"

Підхопила:

"Кому?"

А в голову: "Економічне учення К. Маркса — К. Кавтського... Завтра прийдете, одержите... Сьогодні нема!"

Вона побігла до чоботаря. Там вона випила води й сказала, що вона хора. Потім дивилась, як чоботар забивав цвяхи в підошву, й мовчала.

Скоро прийшов і Макс.

— Мені щось вам треба сказати. Ходіте.

Вийшли. Макс оповістив, що сьогодні рішучий день: він скінчить або так, або інакше. Він далі так жити не має сили.

Христя сказала холодно:

— Я не піду!

Макс захвилювався.

Христя ще раз сказала холодно:

— Я не піду.

В той же вечір Вівдя сиділа з Вольським на ліжку й розмовляла. На дворі знову знялась курява — зима не здавалась. Макс уже не ходив красти палива, а з установи перестали видавати — останній зимовий місяць (і то кінець). Вівдя задмухала на світло.

— Дивіться, як парує!.. Хіба ви не змерзли?

— Трішки змерз,— сказав Вольський, запалюючи цигарку.

— Ну, то йдіть сідайте біля мене — буде тепліш.

Сів.

Сказала:

— Щільніш. А то положіть руку на плече.

Вольський:

— Ні, мабуть, не треба.

— Чому?

— Зайде Макс, а він і так на мене сердиться.

З іронією:

— А ви боїтесь?

Просто:

— Ні!

Курява заліплювала вікно. Через три кімнати рубали дрова. Гу!.. Гу!..

Вівдя сказала:

— Чого мені сіро?

Подивився на неї. Вона дійсно була бліда й сіра.

— А ви візьміть себе в руки.

— Ха!.. В руки...

Спитав:

— Не можна?

— Ні, не можна. А проте противно, все противно... Ходимо... багато нас... як приголомшені. Щось треба зробити велике, героїчне, а воно й маленьке несила.

— А ви ще раз спробуйте.

Сказав серйозно.

Вівдя нервово перекосила обличчя:

— Що там пробувати! Як не пробуй, а все по-старому виходить... Так! По-старому.

Вольський:

— Я б вам порадив, що робити, та ви ж усе одно скажете: агітація.

— Так, краще не треба!

Вона засміялась.

— Я навіть думала, що мене баба Горпина спасе.

— Це та сама Горпина?..— спитав Вольський.

— Ні, мабуть, не та,— сказала Вівдя й задумалась.

Потім вони декілька хвилин посиділи мовчки.

Ще хтось гупав праворуч.

А fuga була сніжинками в вікно. Вольський ще раз спитав про Макса — де він?

А Макс прийшов уже від Христі й стояв знову біля дверей. По дорозі він спотикнувся й розбив одно скло від окулярів. Окуляри не здіймав, а тому й вигляд мав незвичайний. Крім того, вуха його горіли, а в скронях стукало.

Вівдя не знала, що Макс стоїть за дверима, але була майже упевнена в цьому. Це її дратувало.

Вона знову почала кокетувати.

Вольський:

— Я так не люблю!

— А як ви любите? — і примружила очі.

Сказав:

— Ви мене не перший день дратуєте... Що ви від мене хочете?

Вівдя здивовано:

— Я од вас хочу?

— Так, ви.

Сказав уперто й рішуче.

Вона:

— Це мені подобається.

Вольський:

— А мені зовсім не подобається. Як ви хочете віддатися мені, то робіть це й не мучте Макса, мене й себе.

У Вівді загорілися очі.

— Ви хочете, щоб я вам віддалась? Добре. Ви знаєте, що за дверима Макс?

Вольський мовчав.

— З умовою, щоб двері не замикає! Добре?

Вольський мовчав.

Вівдя поспішно почала розстібати пасок і гудзики на кофточці.

Вольський спокійно відійшов до вікна й став спиною до Вівді. А вона шелестіла убранням і важко дихала. В кімнаті було тихо, а тому й чути було, як жіночі груди

вбирали й видихали повітря.

Нарешті вона сказала:

— Ну, йдіть, я готова.

— Готові? — не повертаючись, спитав Вольський.

Вівдя не відповіла.

Тоді Вольський хутко повернувся, взяв із столу капелюй і вийшов.

Один момент у кімнаті було тихо, а потім Вівдя зіскочила з ліжка і, як ранений звір, завилала в повітря:

— Сво-лоч!

Іще підскочила до стінки й билась об неї головою, зціпивши зуби.

Далі сиділа декілька хвилин, поки не увійшов у кімнату Макс.

Макс теж не дивився на неї і, узявши якийсь клуночок, що наготував зранку, теж вийшов.

Вівдя мовчала.

Праворуч і ліворуч уже не гупало.

В гостиниці було тихо.

...А в вікно знову бились сніжинки.

Сніжинки...

ЛЕГЕНДА

I

Влетіла буря, крикнула — дзвінко, просто:

— Повстання!

Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло. Прокинулась ріка, подумала світанком та й розлилась — широко-широко на великі блакитні гони. Та й побрели по коліна у воді тумани — зажурені, похилі.

...Ішла повінь... Летіла буря...

І от я хочу про молодицю коротенько розповісти — як у народі чув.

Таку: край села жила, де незаможницька осада, де верби на ставок схилюлися й слухають пісень гнідих, що на зорі застигли й кожную мить сивіють.

Звуть Стенькою (то, мабуть, Степанида), ніхто не брав, а вже за двадцять перевалило. Жила-була метелиця, та й годі, огонь, баска, гаряча кобилиця. А взяв її Володька, одружився, та не прожив і років зо три — пішов у повстанці.

Отож і залишилась Стенька з хлопчиськом невеличким та з бабою-свекрухою.

Дитина довго не жила, захворіла на віспу й ночі однієї кикнула.

...Вийшла молодиця на вулицю, стала біля воріт, замислилася.

Ходив Володька два роки на цукроварню, заробляв на коня, купив коня, а кінь здох.

...А батько закатавав матір.

...Ну, і півтори десятини за двадцять верстов...

...Ех ти, сибірська каторго!

...Колись прокинулась удосвіта (під повіткою спала): за ногу хтось.

— Хто там такий? Одчепись!

Зареготав:

— Хлопці, сюди! Бач, яка краля!

...Отже, червоні прийшли, повстанці прийшли. Д'ех, будуть діла, матері їх ковінька!

Кричали:

— Не печи, не вари: все буде! Де тут у вас буржуї живуть?

Баба-свекруха сплеснула руками:

— Ой, лишенько! Які ж тут буржуї, самі селяни проживають.

Посміхнулися, а потім виймають папірці, читають із папірців.

— А Гордій Пронь є?

— Та є.

— А Остап Забийворота є?

— Та є.

Аж здивувалася стара: усіх чисто хуторян виказали, а хуторяни й справді жили, як коти в сметані.

...А потім повстанці пішли. А ввечері ще прийшли... Ой, було ж молока та ковбас — хоч собак годуй!

— Вари вареники! Печи пиріжки!

Варила, пекла Стенька...

...Мовчала, прислухалася, розглядала... А у вікно зазірав молодик червоний, з лісу підводився. Хлопці їли, дивились на Стеньку, а вона вже цвіла, як мак... Д'ех! до чого була струнка та красива молодиця, а очі їй, як у кози дикої, тільки хитренькі трошки.

...Отже, горіла, цвіла Стенька... а баба спитала:

— Що ви, хлопці, надумали? Невже ліворуція?

— Ліворуція, бабо, повстання, та й квіт. Ідемо буржуїв бити.

— Ой, лишенько! — та й утерла рукавом сльози.

Запитало товариство:

— Невже жалко?

— Та де там... щоб вони показалися. Це вже такий звичай бабський — як що, то й плакати.

А повстанці підводилися, до Стеньки йшли..

— Ух ти, кралечко! — цебто обняв один.

...А другий заіржав та й полапав трошки.

Мовчала молодиця, думала, мабуть... потім спалахнула раптом, наче промінь пробивсь крізь хмари:

— За волю... йдете?

І крикнули хлопці:

— За волю! — ще й шаблюки забрязкотіли.

Зашумували очі в слив'янці (під віями ніби слив'янка кипіла), вискочила Стенька до порога:

— Цієї ночі п'ять чоловік присплю... Хто перший? Виходь! Задзвеніли шаблюки, з грюком розпанахало двері...

...А ранком повстанці засіддали коні, сіли на коні й закурили з села. Перед вів загін, а позаду летіла забийворотинська хура. Хуру везли гладкі забийворотинські коні: гнідий у яблуках жеребець і білий кінь з чорною ногою, з тавром на стегні.

З того часу не бачили Стеньки, не чути було, не говорили про неї.

...Гримали повстання...

II

Не одна молодиця співала: "Ой, зажурюся, запечалюся, піду в садок зелений — розвеселюся..." То не хмари нависли над головою, то очіпок придавив вороне волосся.

...Ой, не чути було вже про баску молодицю, та пройшла вже слава про юнака-молодця.

...Гуділа-дзвеніла слава про Стеньку-юнака, червоного повстанця.

Не одна трясилова ніч пройшла, іде, прийде — тисячі, тисячі, тисячі... Похилилася на тин кропива й думає про бурю. Заспівають, запишуть нащадки: був Приймак і Буденний, і були — тисячі, тисячі, тисячі...

...Палали панські маєтки, тікали пани. Ішли червоногвардійці — з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя. А далі йшли повстанці — чабани, байстрюки, голодранці (відтіля, де на ставок верби похилилися) . Проходили вздовж і впоперек чорнозем, міста, піски, ліси, байраки...

Гримали повстання. Лютували повстанці.

А найбільш за всіх лютував юнак Стенька. Сама чутка про нього викликала велику тривогу. А де були пани, де були хutorяни (блискучі трактори й череп'яні покрівлі), там тоді важко ходила сумна розпука.

Казали: прийшов юнак із степу, з Хортиці, сюди, в ліси, помститися. Казали: тільки краєни радіють (де верби на ставок похилилися), тільки чабани й байстрюки радіють, а іншим — смерть.

Тоді вороги тримали владу, панували знов. І тремтіли вороги, коли чули про Стеньку-юнака.

Дивно, хоч де йому з'явитися, там одразу дзвеніли повстання: виходили чоловіки й баби з косами, ціпами, ховали борони — догори зубами — в траві й наганяли на них ворожі кінні загони. А ще дивно: людей в юнака було дуже замало.

Казали: ватажок Стенька — стрункий юнак і ясний, мов голубе небо, і буйний, неначе буря, і гордий, мов сокіл. Хто слухав Стеньку, той ішов за ним і в огонь, і в воду. Його мова була блискуча, як весняний ранок. Він горів завжди й вабив завжди, наче степові огні в темряві. І як великий пророк, він віщував — так переказували по селах, по заводах:

— Збираймося до гурту! Насувається чорною хмарою час помсти, час розплати. Гей, виходьте на шляхи — чигає воля. Беріть ножі, одрізи, несіть смерть. Через смерть запанує нам життя. Виходьте з лісів, з нетрів, з темряви. Летіть, як метелики, на світло... Послухайте! Послухайте! Невже ви не чуєте, як віки б'ють на сполох! Невже ви не бачите, що ми видираємося з провалля? Один крок — і ми в голубій країні, не буде кроку — знову безодня, темна, слизька, як жаба... Послухайте! Послухайте! Ми

кличемо вас огняним повстанським словом: беріть ножі! точіть ножі!..

І брали ножі, і точили ножі, а Стеньчине слово лунало по оселях, виходило з лісів, відходило далеко-далеко. І знову палали панські маєтки й череп'яні покрівлі. Ходила кривава помста, а ліси знову гуділи буйну славу юнакові.

...І піднялися тоді вороги, вночі загони пустили на Стеньку, а за юнакову голову пообіцяли пригоршню червінців. А тоді почали вибухати ще частіш повстання. Як вітер, літав юнак по селах та підіймав пригноблених, і пригноблені тягнулися з усіх усюд до нього, і лилася цебрами ворожа кров.

Так чергувалися зорі: була вечірня, була вранішня. Іще були дні, і відходили нерозгадані дні, за лісом зникали.

Вже майже рік лютує юнак, і нездібні вороги зловити його.

...І от проїздив селом молодий юнак. Висипали люди на вулицю, дивляться на нього. А він сидить на коні й посміхається до людей, наче вечірня зоря до річки.

Був тоді присмерк, стояли жнива, і на майдані пахло полем. Та й під'їхав загін до журавля, і позлазили з коней повстанці. І юнак зліз. І що ж? Юнак як юнак, але справжній Стенька: очі йому, як невіїждженому коникові, грають...

...Любили люди того юнака, мов буревісник бурю, неначе чайка синє море. Але ховали люди між себе ще й погану думку про нього. Не казали, а тільки ховали. А була ота думка оця: ішла чутка, що Стенька з лісовиками валандається, тому й куля його минає. Дехто думав, що це вороги такі чутки пустили, а дехто й інакше мислив. Що куля минає, то ще й нічого: єсть такі діди, на Чорномор'ї були, від кулі теж заговорюють, по книгах чорноморських вичитали. А от як із нечистою силою що — то анцихрист.

...Отож зліз юнак, з цеберки воду п'є. І підійди до нього на той гріх бабуся старенька; їй сина вороги закатували — червоний повстанець був. Підійшла ото ззаду до юнака та й сунула йому в кишеню карбованця паперового й ще й пиріжок маленький. Обернувся юнак: помітив це. А баба схопила його руку — та до уст своїх, та тужити.

— Голубе ти мій рідненький! Синочку ти мій гарненький! Плаче баба, а юнак, як стовп, стоїть, а громада дивиться на нього. ..Отут-то й було несподіване: як кинеться юнак перед бабою навколішки, зблід, як лист той осінній, і змолвився юнак:

— Бабусю велика! Молюся тобі за твої страждання, за твої муки. Ти мій єдиний бог, а іншого не знаю. Молюся всім людським мукам, молюся помстою, що наводжу її на катів жорстоких, на силу не нашу. Молюся й тобі, людино вільна, що взяв ніж і запалив серце грозами.

Сказав це юнак, скочив на коня, і пропав загін у степу. А люди стояли й думали. І порішили тоді люди, що Стенька дійсно зв'язався з нечистою силою.

І пішла з того часу погана слава про юнака. Тільки байстрюки та голодранці підтримували його, а інші люди відсахнулися від нього. І важко тоді стало юнакові жити з своїм загonom у лісі: вовчі загони стежили за кожним його кроком, а люди вже майже не підтримували його.

Та й сунулися хмари над тим лісом, де жив юнак. Сунулися, посувалися, лили воду на сосни, а сосни стурбовано гули. І були тоді неясні думи й неясні мрії, і журба була за далеким, неясним, невимовним...

...Жив у тім лісі й дід Чорноморець сивий. Приходили до нього люди взнавати: куди корова поділась, хто коня вкрав. Розгортав Чорноморець чорноморські книги й узнавав по них, куди корова поділася, хто коня вкрав.

Іще знав дід Чорноморець, де ховається юнак, і розповів він людям, що наступає кінець юнакові, що лютою смертю помре він. Але ще гримали повстання і горіли панські маєтки.

Але вже надходив кінець.

Тихо, крадькома, мов кішка, насувалася юнакова загибель. Як осіння журба між дерев, м'яко ступала загибель. І прийшла загибель.

...Була темна ніч. Тоді була темна ніч. Зойкали сичі, тривожно гуділи сосни. З трьох кінців палахкотіли заграви. То горіли панські маєтки, то було діло юнакове — ясного, мов голубе небо, буйного, неначе буря, і гордого, як сокіл. Тоді загін його отаборився в Зеленому Ярку. Біля багаття лежали стрункі постаті, а з боку лежав повстанський пес — здоровий вухатий собака.

І раптом підвівся й завив пес — тихенько й тривожно. І сказав тоді юнак:

— Іде зима. Підемо глибше в ліси... Ще помсті не кінець!

І одгукнулося здалека таємно:

— Ще помсті не кінець!

І заспівав один повстанець тихенько, зажурно, наче вода виходить із заводу в Дніпро:

— Ой, Морозе-Морозенку, ти славний козаче...

І одгукнулось:

— Ой, Морозе-Морозенку...

Та не чули тоді повстанці, що насувається на них неминуче лихо.

(Тоді байдуже тріщало багаття, а здалека байдуже виблискували заграви).

...А Зелений Яроч оточили вовчі загони. Скрадалися вовки. Тихо насувалося лихо...

Гей, гей! Була тоді темна ніч, як далеке-далеке минуле!... А потім раптово вибухнули постріли. Зататакали кулемети — то оточили повстанців вороги. Рзійшлися тоді дві сили: одна сила юнакова, а друга — вовча...

Довго-довго не здавалися повстанці.

Та тільки перемогла вовча сила: перебили повстанців, тільки троє лишилося, а між ними Стенька-юнак.

Ой, гудів та й тривожно ліс...

Не розповідає горлиця про свою дитину милу, що її шуліка забив. Отож важко казати про те, як Стенька-юнак загинув.

...Привели Стеньку на майдан і судили на майдані. І ніхто не прийшов сюди, люди не прийшли сюди.

...Тоді сумніло на шляху. І сказав юнак:

— Одпустіть моїх товаришів, і я сам знайду собі найлютішу смерть.

Найлютішу смерть? Гей, гей, цього панам і треба. Погомоніли вороги й згодилися; вони хотіли перехитрувати юнака: юнак прийме найлютішу смерть! А тоді й товариші його приймуть найлютішу смерть!

І виблискували ворожі багнети, а за майданом умирало сонце. Та не знали вороги, що їх перехитрував юнак. Говорив він:

— Я вигадав собі смерть, як в старовину було: садовили козаків на палі, і вмирали козаки на гострих палях. Я хочу вмерти на гострій палі — це найлютіша смерть!

Посміхнулися вороги — це найлютіша смерть! Тоді загострили палю й вбили її в землю.

Подивився юнак на товариство й теж посміхнувся, і закипіли йому очі в слив'янці (під віями наче слив'янка кипіла), і сказав він:

— Ой вороги-вороженьки. В старовину було ще й таке: приводили людей до палі й дівчат молодих приводили. Коли яка дівчина захотіла одружитися із злодієм, що на палю сідав, то його й одпускали на всі чотири сторони. Мені не треба прощати, але зробіть, як було в старовину,— покличте сюди громаду.

Ще посміхнулися вороги — хай подивиться громада, як злодіїв катують. І вдарили на сполох. І зійшлося народу сила-силенна. Але ворожих багнетів ще більш було.

...Тоді вже вмирала й вечірня зоря, і тихо було на майдані, тільки шаблюки іноді цокотіли та здалека гудів ліс.

І сказав тоді юнак:

— Тепер я буду сідати на палю... Але слухайте! Слухайте!

І раптом розірвав юнак свій одяг повстанський, і побачили люди замість юнака буйного голу жінку — красуню, що погордо дивилася поперед себе. І дзвінко сказала вона:

— Слухайте! Слухайте! Я вмираю за волю. Але я знову закликаю вас до помсти: гостріть ножі! Дивіться на заграви: вже палає наше визволення, вже йде нова невідома зоря... Слухайте! Слухайте!..

Але не дали їй говорити вороги, як люті шакали, накинулися на неї й зав'язали їй рота.

...А народ уже гудів...

Тоді вовки накинулися на народ і розігнали його. А Стеньку-юнака закатували: одрізали носа, одрізали вуха й наштрикнули на палю.

...Гей, гей! Та й була ж то найлютіша смерть...

Але пройшла тоді про юнака Стеньку, про жінку молоду, красуню — ясну, мов голубе небо, буйну, неначе буря, і горду, як сокіл, ще бучніша слава. Ще й досі гудуть їй ліси невмирущу славу.

І от біля ставка, де верби похилилися, стоїть могила. Це юнакова. Приходять до могили люди й слухають, як шумить вітер над нею...

...Гей, гей! Гримали повстання...

...І були — тисячі, тисячі, тисячі.

ЗАУЛОК

З сіверких левад бреде осінь. На заулок насідає сивий присмерк. Але на сході починається день. На башті вдарив дзвін — глухо й вогко.

Леонід Гамбарський допиває вранішній чай. Передчуття неможливої радості остаточно затопило його. Іще була легенька й срібляста тривога. Сьогодні буде —

— рецензія

на ту книгу, де вміщено його першу статтю. Уявно він давно вже вважав себе за червоного професора і навіть більше:

будучи в Криму, в санаторії, він прочитав декілька лекцій і на афішах стояло:

— професор Гамбарський.

А потім він пригадав фіялково Мар'яну. Ця чванлива дівчина завжди стояла перед його очима.

— Тепер...

Але це було трохи наївно, і він це розумів.

Леонід Гамбарський замкнув портфель і поспішно пішов у город.

Ішла жура осінньої чвири. Над міськими болотами шкульгали дощі — холодні й нудні.

Аркадій Андрійович прокидається рано й виходить у сіни. Потім прокидається Степанида Львівна. Мар'яна вдома не ночувала.— Мжичить холодний дощ.— Повз двір проїхав візник на "стійку". Коні ледаче перебирають багно. Проїхала сусідка в рибний ряд.

Напроти кричить півень на весь заулок.

Аркадій Андрійович п'є чай і йде на службу. Степанида Львівна варить обід. Через ті ж сіни проходить і Гамбарський.

...Коні нарешті вивезли

візника на Глухайську вулицю і потюпали жвавіш.

Тротуар прокидається.

...А життя сім'ї таке:

на башті дзвін б'є дев'ять,

і Аркадій Андрійович іде на роботу. Раніш Аркадій Андрійович думав, що він закоханий в столоначальника, а потім думав, що в комісара.

Але було просто: він закоханий у канцелярію — безвихідно, фатально. Майже кожного року сниться йому напередодні Різдва (коли ялина, коли юність): якась чудова казкова королівна, що вся в білому, а біля неї, наче живі, в білих рукавичках — галантні, елегантні — журнали, пакети, сургучі і т. ін.

...Степанида Львівна — ніжна жінка й хороша хазяйка.

...На Глухайській вулиці

кричить сирена — довго, різко, зарізано: мчить автомобіль...

...А в кімнаті, де висів раніш Олександр II, Николай II, а також білий генерал на білому коні,— висять:

Ленін,

Троцький,
Раковський

і малесенький портрет Карла Маркса.

Степаниді Львівні сказали, що Маркс — жид, і вона образилася, тому що вона цього раніш не знала й казала всім, що Маркс —

з Петербурга!

З того часу — не великий, а маленький.

Про Троцького Степанида Львівна каже:

— Ну, і що ж, що жид? Він же не хоче розігнати всі установи й служащих?.. А жида я знала й у Полтаві, бакалійника, зовсім не поганий, навіть навпаки: і в борг давав.

Зінов'єва Степанида Львівна не повісила, бо дуже кучерявий і молодий.

...А Мар'яна, їхня дочка.

Про Мар'яну говорять!

— Господи! Як може від

таких маленьких родителів вирости така пишна жінщина.

Року 1917, покинувши ("к чорту"!) середню школу, Мар'яна пішла в чека.

І сказав тоді Аркадій Андрійович.

— Мар'яно! Що ти робиш?

І сказала тоді Степанида Львівна:

— Мар'яно! Що ти робиш??

А потім погодилися:

"така Божя воля".

...Леонід Гамбарський живе в цім же домі.

Мар'яна прийшла з роботи й пройшла прямо в свою кімнату. Сіла біля вікна й задумалась. Безсонна ніч положила на її тьмяну щоку холодний хоробливий червінь. З огидою згадувала вакханалію в "гранд-Отелі"...

(...У вікно бились краплі мжички...)

...Згадувала спорзне, звіряче обличчя гладкого типа і гнійні нарости на його животі.

Тоді в її очах загорілися порожні фосфорити. Порожнеча гамарила кожний нерв її істоти.

Але раптом вона відчула біля серця біль і прилив енергії.

Мар'яна вийняла з чулка пачку кредиток і з силою кинула їх у куток. Тоді у вікні, напроти, зашарів огонь. Чути було тринькання на балалайці і веселі вигуки. Долітало:

Ми ковалі, ми ковалі,

Куєм ми щастя на землі.

...За стіною жили комсомольці

й завжди тривожили заулок своєю агітаційною бадьорістю.

Мар'яна написала:

"Милий друже! Туди, в твій далекий край, на північ. Мені хочеться сказати інакше: "на север". Твій народ має два чудових слова, вони не перекладаються — "север" і

"грусть". Але найкраще слово на землі:

— "че-ка".

Пам'ятаєш? — стоять ешелони, а паровик так задумано шипить. Їдемо в дикі замріяні степи, де чекає тривога, невідомість, де ціле провалля жури й радости. Станція, ще станція, і семафори, і степи... Тоді не було порожнечі...

А зараз у мені осінь. Ідуть дощі, бредуть похилі отари хмар. Нема вже: "Секім-башка!" З партії мене вигнано, не пам'ятаю за що, здається, не вносила три місяці членських. Проте це ерунда: мене й так би вигнали. Тепер член парткому каже:

— Наші жінчини з папіросками бігають!

...Словом, я безпартійна комуністка. Мій папа,

Аркадій Андрійович каже:

— Мар'яно, як записуються в партію?

...Я йому розказала, хоче кандидатом, витримувати стаж. Правда, зворушливо?... Але це не те. Ти питаєш, що я роблю? Звичайно, працюю, але хочу. залити себе дурманом, до солодкої нестями. Іноді слухаю вчені промови липового професора Гамбарського, який, очевидно, в мене закоханий... Але й це не те. Я тобі писала, що хочу покінчити з життям. І от я рішила. А щоб не було повороту, сьогодні вночі віддалась сифілітикові. Це найкращий спосіб проявити силу своєї волі. Правда? Вже не буде вагань. Так роблять чекісти минулого... Надворі дощ. Сонця не бачимо. "Север". "Грусть"... Але найкраще слово — "че-ка!" Милий друже, я в твій народ закохана. Я вірю, що воскресне велике слово — "че-ка!" Тоді воскресне бірюзовий потік людського надхнення й степова тривога.

...А зараз дощ і болить серце. "Север". "Грусть".

Р. S. Через годину повішусь. Прощай.

Але тут же Мар'яна з жахом подумала:

— Прощай?

...Брели години. Мар'яна ходила з кімнати в кімнату й нервово перебирала складки на спідниці.

...Брели години.

Аркадій Андрійович одинадцять місяців не одержував грошей і тепер одержав за місяць (40 мільйонів) і був сам не свій.

Кричав:

— Мар'яно! Со-о-о-рок мільйонів! І переможно трусив кредитками над головою. Степанида Львівна готовила самовар і теж була сама не своя, і навіть бліді щоки порожевіли їй. Руки дрижали, і ніяк не могла роздмухати огонь.

— От кажуть: Ленін і Троцький... А що ж вони учрежденія прикривають, чи що?

Аркадій Андрійович сказав:

— Ох, Степушко! Якби ти знала, яка в нас катавасія. З П'ятигорська приїхав товариш Аральський, а на його місці вже другий начальник. І от тепер: той собі, а цей собі. Біда. Ну, я думаю, що все-таки Аральський переможе!

— А хто з них симпатичний? — спитала Степанида Львівна.

— Ну, звичайно, Аральський...— І додав серйозно: — У нього великі зв'язки. Це, знаєш, мужчина во-о!

— Так ти ж держи його руку!..— сказала Степанида Львівна й підвела очі догори:— Аркашо! У нього портрета ще нема?

— Га?

— Та повісила б... Може, коли зайде. Хто їх знає — вони люди не горді...

І зідхнула:

— Боже мій! Що то наробила революція. Такі хороші люди, симпатичні... прелість... Вітер вдирався в сіни, крутив дим і виносив його у вогку осінь. У вікно зазірало меланхолійне небо. Падало листя за вікном. Скоро приїде біла зима...

Знову дзвонять на панахиду.

...У сіни раптом ускочив

Леонід Гамбарський і схвильований побіг до дверей. Степанида Львівна спитала:

— Пане професоре! Може, вам водички гаряченької? У нас сьогодні, знаєте, Аркаша жалованье одержав... А Аркадій Андрійович скаржився:—

— Шу-шу! Шу-шу! Цмок! Цмок!

А роботи й нема: ні входящого, ні сходящого. Тільки й знають, що по коридору.

...Слухала тоді Мар'яна

й відчула, як до серця підкотилась злість, і сказала з другої кімнати:

— Це, тату, зветься стадія організації. Чули про таке слово? Я чую його тисячу літ, тисячу літ!

Червіль хоробливо горів їй на щоці, але цього Аркадій Андрійович не бачив, і він образився.

— Ну, ти, Мар'яно, хоч і була в чека, а в ділах государственних ні бельмеса.

А Степанида Львівна сказала:

— Боже мій, Мар'яно! Яке твоє діло до ділов государственних? Я знаю, чого ти хочеш: тобі б якби Ленін і Грецький і товариш Раковський прикрили всі утворення, а папашенька без шматка хліба зостався... Ну, ні, вони люди розумні й симпатичні, цього сурийозно не зроблять.

Мар'яна мовчала й знову нервово перебирала складки на спідниці.

Гамбарський положив на стіл газету й у розпуці похилився на вікно. Рецензент писав, що в його статті багато претензійности на вченість, і Гамбарський йому нагадує —

чехівського телеграфіста Ять.

Це було так нахабно, так, нарешті, нетактовно...

Леонід Гамбарський з тривогою думав, що тепер він не зможе підняти своє реноме, і його професорська кар'єра розлетілася в пух. Потім зняв пенсне й ліг на кровать.

...З півночі летів сіверковий вітер. Передають: за містом випав вогкий сніг і заповорило дороги. Над містом струмкують хмарні потоки.

З тоскою згадував:

— Ага, телеграфіст Ять!..

І здавив руками голову.

— Ага, телеграфіст Ять!..

Здавалось, б'ють обухом — цією важкою, безглуздою фразою... І майнуло в голові:

— Пропав!

І відчув тоді Гамбарський, що нема вже повороту, і був один якийсь безвихідний тупик.

...А з півночі знову летів сіверковий вітер, і сунулись сірі й нудні хмари. І знову з тоскою згадував:

— Ага, телеграфіст Ять...

— ...Можна зайти?

Підвівся:— Зайдіть!

Увійшла Мар'яна й мовчки сіла біля кровати. Кілька годин внутрішньої боротьби положили відбиток на її обличчя.

Гамбарський дивився прибито, перелякано, бо Мар'яна рідко до нього заходила, а зараз зайшла.

— Чого?

І ще дивиться прибито й перелякано.

А Мар'яна в цей момент знала:

"Далі не можна. Треба кінчати!" Сказала схвильовано:

— Прийшла до вас спитати: що таке безпорадність? Що — сила волі? Не знаєте?

А потім підвелася і жагуче промовила:

— Так... Я прийшла спитати вас... прохати вас... Мар'яна кинулась до столу й розридалась. Гамбарський розгублено дивився на неї й наливав воду в стакан.

— Випийте!.. Що з вами?

Вогкі дзвони загубились в осені.

Вогка луна зарилась у болотній чвирі заулка...

Мар'яна випила води й дивилась сухими фосфоритами на Гамбарського. Потім стиснула руками голову й сказала:

— Треба повіситися... Негайно... зараз...

— Що ви, Мар'яно?

Гамбарський, блідий і розгублений, ходив по кімнаті.

А у вікно знову бив дрібний дощ. І тягуче проходили хвилини напруженої мовчанки.

Думала: "Так! Треба кінчати... Так!.. Скоріше!.. І знала, що вона не може кінчити, що їй бракує сили".

Подумала: "Єрунда, треба кінчати!"

Мар'яна сухо подивилась на Гамбарського, а потім сказала:

— Пробачте! — і хутко пішла до дверей.

Аркадій Андрійович надів окуляри й написав:

"Прошу меня зачислить в кандидаты Вашей государственной партии. Мои личные

убеження в правоті комуністических ідей..."

В їдальню увійшла Мар'яна. Аркадій Андрійович:

— Мар'янко! Ану йди сюди! Чи так я?..

Степанида Львівна продовжувала:

— ...Він дуже симпатичний... кажуть уже підвищення получив...

...Короткий осінній день сконав. Мар'яна вийшла на ґанок.

Дощ прибав жовті листя, і вони лежали холодні, мертві. Через вулицю блимав огонь і млявим світлом освітлював пустельний заулок.

Високо текли потоки сумних хмар. Із стріхи одноманітно падала крапля на камінь. Ішла глибока сіра осінь по сірих заулках республіки.

Коли Мар'яна виходила за ворота, з комсомольської кімнати вискочив натовп юнаків і з реготом кинувся в туман.

Через дорогу, до Глухайської вулиці — сарай,
за сараєм — віжки.

...А далі, коли вийти з пустельного заулка, на міді висічено: Доктор Фальк.

— Куди?

ЕЛЕГІЯ

"Минають дні, минають ночі..."

У грудні згнила зима, і тихий степовий городок знітився в облозі мовчазних нерухомих хмар:

— нагнав вітер із далеких Альпійських гір,
через Карпатські верхів'я, через Дунай.

Прийшло Різдво.

Зідхали дзвіниці, і промерзло жевріла жура: сум неспокійної землі. Цього року старожили не бачили різдвяних зір, бо небо стояло в сірій сорочці будня.

І була мряка.

І старий газетяр теж не бачив різдвяних зір. Був він сивий, древній, майже босоніж. Стояв біля ратуші на бульварі й казав мимохідцям:

— Може, купите газету?

Іноді мимохідці купували газету, іноді заклопотано проходили, іноді зупинялись і дивились на старого газетяра.

...А прийшов він восени, коли було прозоро, коли за кварталами пахли гречки...

...Але це було так неможливо давно!!! Це було за народження його прекрасної юности, коли тихий степовий городок стояв перед ним надзвичайною примарою. І він подумав тоді про радість.

І врочисто залунало по кварталах:

— Радість!

І тоді було як мигдальні потоки під ударом весняного весла. Це був голубиний заспів до тієї синьої пісні, ім'я якій — життя.

Це був новий заповіт, що ми, волхви, бачимо на сході в темну ніч із хрустального Віфліему...

— Але це було так неможливо давно! І це майже забулось, бо ж — неясні, туманні, мов перший сон за першого м'ятежного кохання, ці уривки, що виринають із тьми перед моїми старечими очима. "Що це?" — подумав з тоскою старий газетяр.

І чув тоді: ніби раптом прокидалась природа,
ніби дзвеніли, пливли й пропадали неясні відголоски з дальніх літ.

...Але це була ілюзія:

натовп таких міських кварталів
стояв у суворій мовчанці.

...Газети продавали й жваві пацани, і не любили вони старого газетяра, бо був невідомий, невідомо звідкіль і похмурий. І ще не любили:

— зійшов на великий шлях, по якому йдуть, дико, по-звірячому озираючись.

і був ще з ним, із старим газетярем,
древній пес, що покірно шкульгав за ним і ніс підсліпуваті очі на асфальт...

— пес: вовна прилипла попелом і лізла, падала на землю, щоб угноїти землю. Пес не гавкав, а тільки тихо й нудно вив: на світанках шумів скляний мороз, а пес був голодний. Іноді пес кидав старого газетяра й блукав на базарі, біля рундуків, де били його закаблуками, де гризли його молоді бадьорі пси.

...Вранці тихий степовий городок оживав. Виходили заспані горожани, плентались по мостовій візники, вилітав із гаража єдиний на всю округу виконкомівський автомобіль і з вереском мчав у туман, розганяючи обивательських курей і зграї голодних собак.

Тоді біля редакції — теж єдиної газети з великими підзаголовками і з нудними традиційними гаслами — грубим шрифтом — суєtilись газетярі.

Кожний знав:

— треба скоріш!

Треба схопити стос паперу з промовами,
статтями про всесвітній пожар:

"Ми на горі всем буржуям
мировой пожар роздуєм;
мировой пожар в крови..."

Господи, благослови!"

— треба схопити й бігти, захопити всі переулки, всіх обивателів,
щоб —

— жити один день.

І старий газетяр ніколи не встигав за пацанами, і завжди йому з веселим сміхом, що звучав, як "колокольчик", пацани підставляли ніжку, щоб старий газетяр упав у грязь!

І старий газетяр падав у грязь, розкидав сьогоднішні газети; потім поспішно збирав їх, обтрушувався і, покірний, з кінським калом на лобі, спішив, спотикаючись, до бульвару.

На бульварі проходив день.

Але й увечері старий газетяр був там же, де праворуч від каланчі стояли стільці.
Увечері старий газетяр тупо дивився на мимохідців.

...А бульваром проходило багато:

— одні бігли, другі шкульгали, треті

раптом зупинялись і потім стурбовано відходили кудись.

...Тоді над головою колихались гілки акацій — була алея

акацій. Акації розцвітали, коли в тихім степовім городку потоки мріяли про голубі пісні, про голубу журу і схвильовано бігли до срібних вод забутої ріки Лівобережжя...

Іноді пацани, побачивши старого газетяра, ховались за ріг і шпурляли відтіля в свого колегу грудки землі.

Тоді підводився, відходив до каланчі, за каланчу, до Зеленого Озера, де стояла самотня будка, а нижче лежало небо на поверхні брудної стоячої води...

Тиша. Далеко клекоче брук.

Пес лежить і облизує попіл — на хвіст.

(Мовчиш? — Мовчу!) Тиша. Далеко клекоче брук.

Пес лежить і облизує попіл — на хвіст.

...Уночі старого газетяра не бачили на бульварі. І ніхто не знав, як він жив, як він живе. Бо кому це потрібно?

— бо йдуть молоді дні з юнацьким запалом

грізними колонами по безмежних ланах часу. І відступають —

місяці,

роки,

тисячоліття

В глуху невідому безвість минулого.

Тихий степовий городок

знав і сум, і Великдень цієї

боротьби.

...Коли на древній дзвіниці

годинник протеленькає чверть на восьму, коли повстане заокеанське сонце,—

— вулиці знову прокидаються, і тоді бреде

бульваром похила постать старого газетяра.

...Так починається день.

... А зима зовсім згнила, і шкульгає різдво

в мряку чвирі. Старожили не бачили в ці дні різдвяних зір, і стояло небо в сірій сорочці будня.

Газетяр теж шукав сузір'я Оріону; але були самі мутні далі. Десять дзюрчала вода, і тому, що вона промжичила мозок, боліла голова.

Так

ріс

час:

— у грандіозній боротьбі падали переможні дні,

на них падали ще дні, і росла гора, від Гавризанкару вища, глибша від океанських глибин. Тоді питали:

— Що це? Тоска чи радість?

...Але на далеких обрїях знову гримїли, знову наступали молодї буйні дні грізними колонами. Так

ріс

час!

...О, я знаю:

багато думав старий газетяр. Думав про юність, думав про те, що було, чого не було, чого хотїлось. Все одїшло великим шляхом часу... О, я знаю: і моє кволе, старе тіло прокинеться колись і питає:

— Невже кінець?

Але не прокинеться світанок.

О, я знаю!..

...Іноді старий газетяр ішов у заозерний край. Шкульгав вище й вище на кучугуру по кварталу кавалерїйського полку. За ним шкульгав пес.

Тоді в одинадцятій сотні був пожар: городок подїлився на сотні — полковий городок степового краю.

Шумїли на каланчі, над ратушею.

Палахкотїли смолоскипи; під навісом тривожно дзвенїли й саркали коні.

...Старий газетяр виходив за квартали й брїв

бездорїжжям, на північно-західні межі — туди, де стояв, як лелека, підбитий бурею дуб.

Дуб наближався. В далекім степу горїли огні.

І стояло древнє небо, а позаду туманїли міські оселі. І здавалось, що оселі не існують, що вони відїшли в далину, за гору переможених днів.

...Старий газетяр приходив до дуба, сідав

під дубом і озирався. Висїло небо у чвирі, за дубом причаїлась тиша. І промерзла чужа земля. І все було чуже — і земля, і .межі, і квартали, і кучугури, і дальні степові огні. Тоді підходив пес і тихенько вив. Потім із сходу прилітав колючий вітер. І відчував старий газетяр:

— десь тліє торішній гній.

Підводився.

За старим газетярем підводились кучугури, і сунулись у небо, зливались із небом, відходили, пропадали, і була одна сторожка пустота.

Ще городка не видно. Тільки за Балясним Бором маячить невідомий нічний огонь. І був він не близький, тільки далекий, тільки чужий, як чужа земля, де тліє торішній гній.

...Огонь стояв на шпилі ратуші і був надто червоний.

...А іноді бачили:

— брїв старий газетяр по дорозі на цвинтар.

І думав старий газетяр:

— Цвинтар?

Тоді пахли могили — глибоко й тихо. Це був запах незносного чебрецю — він ішов з-під білого снігу.

Старий газетяр прийшов у городок восени.

...І згнила зима.

З Чорного моря, з Індійського океану, через Малу Азію, прилетів перший тепловій.

І вже на бульварі снили акації.

І знову бачили старого газетяра біля мудрої ратуші. Пацани ще били старого газетяра грудками, і він ішов до Зеленого Озера, до каланчі, за каланчу, до самотньої, нікому непотрібної будки; за ним — древній пес. Тоді були невеселі голубі дзвони: то йшов піст, і каланча перекликалася з іншими церквами.

...А з південного бігуна, з Австралії, грізними колонами ще насувалися молоді дні, і відступали — місяці, роки, тисячоліття в глуху безвість минулого.

Старий газетяр це знав. Тільки не хотів знати!..

(О, я знаю: старий газетяр не хотів цього знати!)

...А потім розлилась ріка. По вулицях тихого

степового городка летіли вже мільйони тепловіїв. Ріка затопила міст, і не було дороги до кучугури, до дуба.

Старий газетяр зажурився.

І от в одну тривожно-радісну ніч, коли весняні

вечорові сутінки пливли над Зеленим Озером, пацани підстерегли старого газетяра й побили.

І таки добре побили: тільки через два тижні він вийшов із лікарні.

...А потім прийшла знову тривожно-радісна ніч: ріка нарешті увійшла в береги. Ранком до мосту прийшли плотники, і зацюкали сокири. Скоро над рікою повис міст.

...Старий газетяр вийшов із лікарні, але він не пішов до редакції — пішов на північно-західні межі.

Одступали дні й тягли за собою. І відчув старий газетяр:

— десь тліє торішній гній.

І падали сили.

Старий газетяр покійно брів у навіщоване:

ішов туди, де стояв, як лелека, підбитий бурею дуб.

І прийшов старий газетяр, і ліг під дубом. І, коли у дзвінкій степовій тиші задзвенів перший жайворонок, старий газетяр глибоко, на всі старечі легені зідхнув і вмер.

Тоді знову тихо й нудно завив древній пес, подивився підсліпуватими очима на старого газетяра й побрів туди, до рундуків, де гризли його молоді, бадьорі пси.

...Завтра біля дуба найшли мертвого старого газетяра й завтра його одвезли на цвинтар. За два дні за старого газетяра забули. Тільки там, де він лежав, залишився ледве помітний слід.

...Але біля дуба зацвів уже молодий запах юного невідомого дня.

Тихого ясного ранку над древнім степовим городком урочисто потопали голубі дзвони.

ДОРОГА Й ЛАСТІВКА

I

У перспективі — дорога.

Праворуч, ліворуч — акварелі. Далеко — ліс. Дорога до лісу, а може, вбік.

Дорога спокійно відходить, і на ній порожньо.

Мабуть, скоро зажовтіє листя, і в небо засумує старий дуб. Старий дуб був колись біля нашої хати, в дитинстві.

Я дивлюсь на дорогу, і вона веде мене за далекі гони.

Покірно йду за нею.

...Колись була береза, зірвав листок і положив у книгу; книзі, здається, більш як сто літ, пожовкли навіть рядки. А в цій книзі лист із берези, пожовклий. (Може, берези вже й нема... А де згадка про автора столітньої книги з пожовклими рядками?)

...Дивлюсь на дорогу. На дорозі порожньо, і я думаю про небуття: коли дорога відходить, тоді щось відходить, кудись відходить.

...Потім згадую сливи.

Саме по цій дорозі везли колись сливи. Я був маленький і прохав у тітки слив.

Тоді вона дала мені жменю.

Та не були то сливи. Було дитинство.

...На краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір.

Але то буде не потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забує рослина.

А в потопі (пам'ятаєте?) були голуби.

Біля вікна пролетіли голуби, фиркнули і зникли за величезним будинком.

І каже голубка: — Дорога? — Каже голуб: — Дорога!

Потім полетіли на площу Володарського і там сіли біля ратуші.

...Дивлюсь знов на дорогу.

За нею, куди вона йде, іде суворість, може, жорстокість, може, сама смерть.

Ну, і що ж? Хай ідуть: так треба.

Але все-таки що з дорогою?

І сказав голуб: — Дорога? — Сказала голубка: — Дорога!

По далекій дорозі пішла широка тінь. Проходили розпатлані хмари і погасили сонце.

Коли пройшла тінь і сховала дорогу — дороги не було. Я впав на обніжок своєї мудрости й подумав з тоскою:

— Дорога?

Але голуби не озивались.

Город шумів, кричали мотори, летіли будинки.

Мій далекий сон (лебедине крило) розтанув над містом.

...Я надів кашкета й вийшов на вулицю.

II

Було тихо і темно. Раптом повіяв вітер.
І закрутило,
зашуміло
в деревах.
Був грім — то прийшла літня пахуча громовиця.
Зірвало її, і помчалась вона на темну просторінь.
...А потім зашумів дощ.
Вона шукала світло —
— шукала,
найшла,
полетіла.
Влетіла.
Було чудове блискуче світло і тихо, без дощу.
То була кімната.
Сіла на шафі — спокійно, сухо, тепло.
Але хвилювалась.
Її хвилювало звичайне світло — електрика.
Тоді вона зірвалась і знову полетіла.
І от — чотири оксамитових стіни.
Ясно: вдарилась в оксамитову стіну і впала в фарфорову чашу.
Назад!
Назад!
І — в клавіші!
Пронісся мелодійний звук.
А що вона?
...Ще раз у стелю розписану, а там
в знемозі
впала.
Сиділа. Важко дихала.
А її ніжки обгортав килим — то східний оксамитовий килим із Турції.
Певно, кімната була незвичайна — то була кімната в моїй уяві.
...А за вікном носився вітер, скиглили дерева, тривожно кричали гудки.
Тільки ніч сміялась тихо, темно і лукаво.
..Так! Вона шукала вікна — вилетіти у вікно, у дощ, у ніч.
Але вікна не було.
А потім ще довго носилась по кімнаті. Знову падала в фарфорову чашу й билась у розписну стелю.
Була в розпуці — її надто тривожило звичайне світло — електрика.
...Тоді в дощ заскиглили дерева, потім у дощ засміялись дерева.
Чи чула вона, як сміялись дерева?
Нічого не чула вона.

Нічого!

Нарешті —

— вдарилась вона в срібну жирандолю і впала на оксамитовий турецький килим. зідхаючи востаннє (вона розбилась на смерть), хилила голівку від світла й шукала очима —

— вікно.

Вікна не було. І вона вмерла.

...А за вікном стояла ніч і тихо, темно і лукаво усміхалась.

За десять хвилин світало.

За годину я увійшов у кімнату.

Вже ночі не було.

Пройшла громовиця, пройшов дощ.

Підводилось сонце.

Пахло сонцем, пахло життям.

Я зідхав глибоко й високо підвів голову.

...Потім узяв її за крильця, зневажливо подивився на крильця й кинув її в помийну яму, де рились бродячі міські пси.

То була ластівка.

ПУДЕЛЬ

I

Виходили на іскрясте шосе, в перламутр полудня. Утомно дрижали наливні поля, і перелітав димний легіт. Небо брякло; нечутно й зів'яло скрадалися полинялі соняшні дороги до незнайомих горизонтів, до туманово-бузкової маси.

На повороті почули останню міську пісню: трамвайна путь розлетілася в яри й раптом плавко спланувала півколом назад. На перепутті під зеленою мжичкою дерев дрімав парк: бюст Ляссаля, стежки, алеї. Потім і він одійшов убік.— Тоді знову іскрясте шосе й даль молодих лісів.

На двадцять кроків уперед ішли — мадмуазель Арйон (опереточна співачка з "Не ридай") і дві баришні з редвидату: Тоня (так говорив студент) і, може, Дуня, може, Катя — невідомо: з нею ніхто не говорив. З ними: якийсь тип і студент — організатор вечора.

Вечір (музикально-вокально-танцювальний каламбур) на віллі "Зелений Гай", сьогодні, "на користь". Ще alma mater прохала Сайгора сказати вступне слово на тему: біжучий мент.

Арйон ішла під рожевою парасолькою, яку ніс тип. Тоню вів під руку студент.

Тераси іподрому й павутиння далекого радіо поволі й рішуче зливалися з будівлями. І коли входили в сутінь придорожніх верб, повернулись і бачили один одномасний узаміт міста.

Сайгор узяв сигаретку й передав портсигара. Григорій переложив ремінь рушниці на праве плече й закурив. І говорив — потім — про Богомольські Болота, про крижнів, про вечірній переліт. Його руде обличчя наливалось кров'ю, і творчо, по-дитячому світилися зіниці. І знову згадував очерети, село, нирців, заячі стежки, полювання, ще

полювання.

Тоді Сайгор примружив сірий погляд і зняв кашкета.

— Добре!

І сказав прозу: одкомандирує в райком, а відтіля Григорій поїде далі, на сельроботу, на село.

Підхопив:

— На село?

Григорій довго путався в незв'язних фразах і нарешті рішив, що йому все-таки тут кур'єром веселіш, ніж десь "на задрипанках".

— Полювання — гарна річ, та бачте...

Сайгор бачив.— Сонце стояло над головою. Город відходив по шосе, а за ним плентались яри, іподром, радіо. Сизою ртуттю коливались далі.

І в цей момент, як звичайно, Сайгор думав про ті ж засідання й згадав термінові пакети.

— ...Глядіть же, не забудьте однести.

— Не турбуйтеся,— сказав Григорій.

Марчик — дворняжка: літом — лягаш, зимою — гончак, дома — сторож — зірвав гаву й помчав за нею по тирсі. Тоді ж відстав пудель мадмуазель. Арйон від компанії і з кошиком в зубах пішов поруч Сайгора. І тоді ж повернула голову баришня з редвидату — не Тоня — і чогось подивилась на Сайгора й посміхнулась тихою звичайною усмішкою. Потім кожного разу, коли пудель залишав Арйон, баришня — не Тоня — поверталась і усміхалась тихою звичайною усмішкою.

Сайгор погладив пуделя по кучерявій левиній гриві й сказав:

— Гарний пес. Чудова порода для дресировки.

Григорій, мабуть, образився за свого Марчика й подав бандитський посвист у тирсу. А коли дворняжка підлетіла, помахуючи хвостом, і показала зуби, він тут же, на шосе, примусив її служити на задніх лапах.

— Все-таки я скажу,— промовив Григорій,— не люблю я цих пуделів. Так: ні те ні се. Користи мало. Ну, тягає у зубах кошика, а що з того? Подумаєш, штука!

Потім із любов'ю посіпав Марчика за вуха й рішуче заявив:

— Молодчик!

Певно, Григорій був патріотом своєї батьківщини.— А породистий пес труснув левиною гривою й помчав до мадмуазель Арйон.

Входили в ліс. На узліссі рожева парасолька прикрила траву: компанія сіла відпочивати. Коли підходили до них, із глибини зелені постав раптовий вітер і з шумом помчав на шосе. Сайгор і Григорій сіли праворуч.

— Сеньйоре,— сказала Арйон, граючи до Сагора льонними дзвониками на скронях.— Ви цілком певні, що наш вечір пройде щасливо? В мене якесь передчуття. Знаєте?

Сайгор сказав, що він нічого не знає, що його попрохали сказати вступне слово — і тільки. Все ж інше його не торкається.

— Ах, сеньйоре, як ви індиферентні... Тоді Сайгор підвів нервово брови й подивився кудись убік. І тоді ж мадмуазель Арйон скинулась, показуючи рядок прекрасних зубів.

— До жорстокости, знаєте,— до жорстокости.

— О, божественна медхен,— вмішався довгоногий-довговолосий тип,— шпрехен зі?

— Ну?

Тип закинув волосся і взяв виточену руку мадмуазель Арйон.

— Я чув! це велике! слово! товариш!..— і продекламував якусь чергову банальність надто театральним голосом.

Сайгор одвернувся й невимушене ліг на траву. Григорій сидів далі й уважно розглядав свою рушницю. Потім розложив ладунку й переглядав набої.

Студент тихо розмовляв із Тонею й зрідка, тьмяно поглядаючи на неї, обережно клав свою руку на її білосніжне мереживо, що виглядало від сорочки до матової шиї, від тугоперсого молодого взгир'я. Тоня розширяла жваві ніздрі, шелестіла віями й бавилась руками в траві. Барисьня з редвидату — не Тоня — самотньо сиділа збоку й дмухала на "божу коровку", що застигла в неї на долоні.

З іподрому зірвався аероплан і, розрізаючи повітря клекотом мотора, закружляв над узліссям.

Тоді ж на краєвиді від города показалаь крапка. Наближалась, збільшувалась, і бачили фаєтон із парою вороних коней. Коли фаєтон порівнявся з компанією, Марчик зірвався й полетів у куриво. Іще чути було буйний бандитський посвист.

Пудель одмахнувся від мух левиною гривною й розумно дивився на кошик, що стояв біля Сайгора біля ніг.— Спека перевалювала за гарячий полудень — непевно й млосно. Але дихати стало трохи легше. За дорогу нагартовані простори стомили, і через деякий час Григорієва фляжка була порожня.

Знову підвелися продовжити путь. Тоді Сайгор пішов до Григорія, сів біля нього і, вийнявши з бокової кишені блокнот, повертів його в руках. Тільки коли компанія з шумом улетіла в ліс і гулко залунала луна, Сайгор сказав:

— Ходім.

Пішли. З листяника чули чергову банальність.

Кричав тип:

— Майне кляйне лібе медхен, іх лібе діх зер гут.

Мадмуазель Арйон, очевидно, не знала жодної мови й плутала німецьку з французькою.

— Парле ву франсе?

— Уй! Уй! — кричав тип на весь ліс.

Ішли. На півдорозі до вілли бачили хлоп'яків-чабанів, бачили корів, що тріщали між дерев, продираючись на узлісся. Томилаь вільха, безсило опустивши крила. А весь ліс жив якимсь невідомим життям. В'ялі літні мислі хмарою купчилися над головою, і було нерозгадане, таємно і прекрасно.

Григорій насвистував пісню, і від неї линула жура: і пісня, бандитські буйні посвисти були також надзвичайні.

Сайгор уперше за все літо вибрався за город із стосів відношень, із димних кімнат засідань, з мітингових, ячейкових — ових промов, дебатів, преній, дискусій. Перший раз за все літо дихав вільним чистим повітрям. І, мабуть, перший раз за довгі роки відчував якийсь радісний біль, якусь неясну тривогу. Біль тягнув кудись на невідомі шляхи, і від болю були невідомі шляхи. А навкруги гримав день і чути було — на сопілці — тоскно-радісний гімн життю.

Виходили до соснової посадки, зрідка бачили на взгір'ях білі крила забутих вілл. І був далекий гомін.

Деся ізбоку Марчик зірвав звірину і гулко, завмираючи, помчав за нею в гущавину.

II

Григорій — не встиг підійти до вілли — захвилювався й покликав свого собаку. Поспішно зібрав у Сайгора декілька сигареток. Потім збільшив крок і забіг уперед. Сайгор думав був піти з Григорієм, але потягнуло до ставка — освіжитись від спеки нагартованого дня.

— Подивимось, що наповлюєте!

Відповів:

— Якби ви знали, що то за Богомольські Болота — птиці сила! І знов надхненно говорив про полювання, про крижнів, про вечірні перельоти.

Нарешті, поправивши ладунку, Григорій кинув декілька слів і хутко попрямував убік. Сайгор не злився з компанією й сам пішов до ставка. Пудель, очевидно, передав кошика мадмуазель Арйон і доганяв його.

— Сеньйоре! Бережіть мого Дружка. На вашій відповідальності. Чуєте?

— Чую,— голосно відповів співакці й звернув із доріжки в шелест торішнього листя.

До купальні не пішов — відчув раптом сором'язливість. Трохи здивувався своїй нелюдимості й зупинився. Дивився на білі статні фігури голих людей, що вовтузилися у воді, слухав бадьорі побідні крики мужчин і лемент — різкий, як розбите скло,— женщин. Ще раз попрямував був до купальні, але на півдорозі знову повернув.

Пішов півколом. За ним, помахуючи левиною гривою,— породистий пудель.

Сайгор гадав купатися на тім березі, де лементували підлітки. Але, коли прийшов туди, побачив, відчув: це постійна резиденція юнаків, тут кипить, горить, скаженіє кров, тут коливається голова й повно запашного туману в ній...

Сайгор хутко пішов далі й доти брів сутінковим верболозом, поки нарешті не найшов спокійного місця.

Над ставком клекотів побідний крик сотні баритонових голосів. Сонце мчало з тепло-блакитного неба і з розльоту вдаряло у води. Тоді дзвеніла поверхня міріадами бризок, і в діамантовій млості стогнали береги. Це було життя: і побідний крик, і вороні островки на жіночих тілах, і резиденція підлітків, і запашні перса, і надзвичайний політ божевільного сонця.

Коли Сайгор виліз із води, чув на тім березі, як горошив вереск мадмуазель Арйон.

— Сеньйори! Сеньйори!

Мабуть, підлітки залізли в купальню.

Від вілли "Зелений Гай" розходились доріжки, стежки в ліс, далі, де поринали в океані зелені інші вілли, інші доріжки, інші стежки. По дорозі виростали сади, парки, білі крила будівель.

І тут, де сонце злилося з зеленим океаном в одну тремтячу симфонію, Сайгор знову пізнав надзвичайний солодкий біль. І тоді ж світ, вся земля — буйна й радісна — поринули в цім болю. Ліс рожав загадкові звуки в безмежність. Фаркали крила лебединих вілл.

В гушавині на схід ударив дзвін на першу вечерю... Звук розрісся, потім знітився, потім пішов стежками, сторожко ступаючи оксамитною лапкою. Потім тихо зідхнув і навіки поринув у глибині дерев.

Пудель обережно брів по торішніх листях і ні на крок не відставав від Сайгора. Подумав: чому так несподівано прив'язався до нього цей пес? І тут же згадав, що, виходячи з городу, з пропозиції мадмуазель Арйон, кинув пуделеві з її кошика декілька конфетних плиток.

— Ах, ти! — і потріпав левину гриву. Ще потріпав. Собака подивився на нього холодними розумними очима. Здалося: погляд здивований.

— Ах, ти!

Пудель холодно й мовчазно приймав ласку. Сайгор згадав Марчика — цю універсальну дворняжку. Звичайно, Марчик на ласку показав би свої гострі зуби, лизнув би руку, а то потерся б об коліна й помахав облізлим хвостом.— Пудель мовчазно й холодно приймав ласку. Виходив під біле крило далекої вілли.

Раптом із воріт вискочила ватага.

— А ви як сюди?

Студенти, мадмуазель Арйон і баришні з редвидату зупинилися біля Сайгора.

— Шпацірую.

— Шпацірен! Шпацірен! — кричав довгоногий-довговолосий тип, прогрімів на увесь ліс для чогось "віват" і ні з того ні з сього гаркнув:

— Іст шон цайт цу шляфен!

Як і треба було чекати, співачка серйозно спитала:

— Парле ву франсе?

Потім скаржились, що вже обійшли майже всі вілли, а продали всього чотири квитки.

— Я ж казала вам! Мене ще ніколи не одурило передчуття. Але це не все: обов'язково скандал буде.

Про який скандал говорила мадмуазель Арйон, Сайгор не розумів і машинально дивився на її льонні дзвоники на скронях. І було нудно.

Компанія далеко відійшла від вілли, і мадмуазель Арйон побігла доганяти її. Тоді ж Сайгор повернувся й побачив біля себе баришню з редвидату — не Тоню. Очевидно, вона вже давно стояла тут. Бачив: як і раніш, усміхалась своєю тихою усмішкою. Чогось збентежився, не знав, що сказати, і сказав:

— І ви тут?

— І я тут,— і ще всміхнулась.

З лісу кричала співачка: "Дружок! Дружок!" Але пудель, мабуть, остаточно рішив не покидати Сайгора і, залишивши компанію, знову виходив на ріжу.

Баришня з редвидату — не Тоня — мовчала. Тоді, червоніючи, спитав Сайгор:

— Прошу пробачення... я не знаю, як...

— Татьяна,— підхопила баришня й теж почервоніла.

Баришню Татьяну Сайгор — згадує — десь бачив, і, звичайно, він саме її, мабуть, не бачив, а бачив їх у своїй установі, в інших установах — сотні. Машиністки, ремінгтоністки, стенографістки, журналістки,— істки, сірі — може, красиві, може, погані, просто манекени, просто автомати, на яких можна прикрикнути, коли треба, бо це ж вони, радянські баришні, які бояться скорочення штату більш, як гармат, революції, вибухів, Махна, бандитів. І тут же згадав якусь сіру стенографістку, котра згоджувалася працювати підряд сімдесят дві години, лиш би їй довелося записати промову тов. Ра-ковського.

Відчув себе ніяково, бо стрів баришню в інших умовах, про які, здається, забув, може, не знав, не чув. Якось дивно було, наче попав у полон, у ворожий табір.

Баришня Татьяна мовчала. Потім іще всміхнулась і йшла поруч із Сайгором по зеленому океані.

На віллі на північ жагучо виводив хтось у гущавину жагучий мотив якоїсь примітивної забутої пісні. За лісом у степу ревів автомобіль. Раз у раз підлітали білі крила будівель. Зрідка по дорозі виступали лапасті дуби й розкидали буйне шатро. Тоді хотілося зірвати дубовий листок, положити його на чоло і вбирати п'яний міцний дубовий запах.

Знову розбігались доріжки, і ступила по них, як тиха луна дзвону, пляма блідо-голубого неба й теж — оксамитною лапкою повз вілли далі, щоб у млості поринути десь. Зірвалася птиця й дико, побідно закричала над лісом. Тоді ж закричала друга птиця — кволо й тоскно. Тоді ж полетіли на доріжку білі й сірі пелюстки: то хижак рвав тіло своєї жертви. Потім іще крик — дикий і побідний.

— Хороша погода.

— Погода гарна.

І подивився на баришню. Вона говорила про погоду. Мабуть, серйозно тягнула цю одвічну нудну тему. Сайгор спробував був перевести говірку на інше, але зрозумів так: Татьяна воістину недалеко дівчина, типічна міщаночка з обмеженим світоглядом.

І все-таки він мав себе з нею ніяково. І не відсутність теми робила ніяковість — було щось інше, чого він ніколи не відчував там, в установі, на мітингах, на засіданнях, на лекціях. І зараз порівняв це з тим, що було колись у юнацтві, коли батько сказав у перший раз "закуримо", і він хотів закурити, і боявся закурити, і боявся загубити батькову повагу. Це були почуття: і злочинця, і юнака, і ними відчував себе.

— Закуримо?

Сайгор здригнув.

— Закуримо,— і вийняв портсигара. Татьяна, очевидно, хотіла, щоб Сайгор взяв її

під руку. Очевидно.

Виходили на узлісся. Пудель сів на траву й лизав лапу.

III

Зійшлися випадково: тип, звичайно, раніш не знав мадмуазель Арйон, студент тільки сьогодні познайомився з Тонею — з баришнею з редвидату — а Сайгорів знайомий був тільки один: Григорій, кур'єр з його установи, який, як відомо, пішов на полювання. І тому спершу, коли зібрались, відчувалась натягнутість.

Але, як завше буває на віллах, природа взяла своє, тим більш що прибуло ще декілька студентів-організаторів вечора "на користь". Правда, ці студенти держались окремо. Все ж віллою повис гомін.

Літній театр студенти зайняли звечора з усім ужитком: сцену, будку з розбитим роялем, поламані стільці. Студенти ремонтували кін, утрамбовували ґрунт залу з голубою покрівлею — небом. Поставили біля входу стіл на трьох ніжках (без четвертої) і посадили колегу продавати квитки.

Зібралися з будівель, з лісу, від купальні хлоп'ята, заглядали в щілини, дивилися на мадмуазель Арйон, на довгоногого-довговолосого типа й подавали пікантні репліки.

Зрідка проходили гранд-дами з усією фамілією й заглядали в театр, іронічно посміхаючись. Все-таки підходили до афіші й "негліже" розглядали її.

— Ах! Мадмуазель Арйон теж тут? Обов'язково прийдемо. Касир пропонував купити квитки, гранд-дами ухилялись: купимо, мовляв, купимо, почекайте.

— Мадам! Це на користь студентів. Будь ласка, квиток. Тоді говорила гранд-дама:

— Ах, Боже мій, знову на користь!.. Мар'я Петрівно! Ви не можете уявити, як обридла ця "на користь".

— Так... Так... і на голодних, і на голодаючих, і на дітей, і на інвалідів, і на чахоточних. Прямо ужась!

— А ви, господин студент, маєте мандат? — підпливла до столика третя й змахнула з чола батистовою хусткою сало.— А то, знаєте, різні бувають...

Студент вийняв мандата. Тоді спитала друга:

— Мар'я Петрівно!.. Ваш Коля ще не приїхав з ком'ячейки? А мій, знаєте, Іван Дем'янович учора обкушався яблуков і таке, знаєте, засореніє желудка...

— Ужась! — зідхнула Мар'я Петрівна й порадила: — Візьміть же, душенька, від доктора записку. Що ж поробиш — комуніческа́я дисципліна. Порядок.

Гранд-дама кивнула головою й докірливо дивилася на студента. Потім обидва виводки плавко почали віддалятися.

Віддалялось і сонце: все нижче й нижче сідало за віллою. Криве проміння стояло в задумі, потім гладило оксамитом мигдальний колір лісу. Запахло вечірнім цвітом — таким незносно млосним, мов фаркнули десь кропив'яні пожежі. Летіли на ночівлю птахи. Десь прокричав одуд свою одноманітну пісню. Проходили до купальні з рушниками — одиночки, маси, фамілії. За ставком на луках іржав кінь.

Тихо, крадькома ступав надзвичайний голубиний вечір.

Треба було починати музикально-вокально-танцювальний каламбур (так усі

учасники казали, тому що вечір був імпровізований, тому що не з'їхались усі учасники й не приїхав гармоніст).

Зійшлись усі — від купальні, з вілл, з лісу. Але аудиторії не було, і навіть на десять-дванадцять квитків, які продали на віллах удень, ніхто не приходив. Організатори хвилювались, тому що були учасники з гонором, для яких треба було дістати аудиторію.

Але порожньо виглядали доріжки, і тільки хлоп'ята осіли дерева навкруги літнього театру й заглядали на сцену, знову подаючи пікантні репліки.

Сайгор давно вже прийшов із лісу й ходив тепер із будки від розбитого рояля до сцени, на повітря. Звичайно, більш за всіх хвилювалися студенти, що утрамбовували імпровізований зал, і більш за всіх — мадмуазель Арйон, яка бачила в цім якийсь скандал.

Все-таки розклали вогнище біля театру під деревами і зварили один куліш і варили ще другий куліш. Баришні з редвидату дістали десь ложки й запрошували до вечері.

— ...Чого ж ви нічого не їсте, товаришу?

До Сайгора підійшла Татьяна й рішуче потягла його. І тому, що сходив вечір, сходились межі світла: соняшного, що вмирало, із багаття, що чим далі, то більш розгорялось. Сайгор у Татьянинім звичайнім обличчі побачив хороші теплі лінії, до яких потягнуло. Він узяв її під руку, і вони пішли.

— Я сама не люблю цієї публіки. Обивательщина.

Татьяна сказала безумовно серйозно й щиро, і, мабуть, тому, що серйозно й щиро, Сайгор за неї, чи не за неї, а за себе, почервонів, відчув, як прилила до щік хвиля крові. І раптом подумав, що стріне, можливо, цю баришню в городі, що вона й там фамільярно заговорить із ним про обивательщину, і було неприємно.

Після кулешу сиділи за театром на заході. Бачили, як, обнявшись, промайнули в глибокий присмерк дві фігури:

Тоня й студент.

— Ви — комісар? — спитала Татьяна.

— Так.

— Я вас бачила. Ви приходили в наш редвидат у тім місяці. Я там машиністкою.

— Мабуть, приходив...— І згадка про редвидат іще далі відкинула від нього Татьяну. Він сухо сказав:

— Пора б починати! — і підвівся. І в цей момент прозвучав перший дзвоник. Смеркло.

Аудиторія була з трьох фігур. Тоді рішили пустити хлоп'ят, які сиділи, чекаючи, на деревах. Сайгор, звичайно, одмовився говорити вступне слово: для кого? Потім сказав студентові, що даремно турбували його і всіх учасників. Студент прохав вибачення й дивувався некультурності публіки з вілл.

— Дружок! Дружок! — закричала з лісу мадмуазель Арйон.

Сайгор інстинктивно повернувся й побачив у напівтемряві два холодних розумних ока пуделя. І тоді ж його раптом знервувало.

Він із злістю кинув:

— П'шов! — і вдарив собаку ногою.

А на сцені стояв уже тип. Він узяв на себе роль і конферансьє.

— Відомий балабаєчник Букетов-Розін зіграє зараз імітацію на знаменитого санкт-петербурзького Андреева: "Светіт місяц ясний".

Тип оголосив, як конферансьє, і взяв балабайку, як артист. Звичайно, ребята гучно вітали його. Тоді він іще зіграв. Потім виступали з декламацією революційних віршів "робочого" поета Бальмонта баришня з редвидату Тоня і ще якісь баришні з іншою декламацією.

Сайгор пішов у будку, де стояв рояль, і ліг на сіно.

Через півгодини, коли розтанули на заході останні відблиски й вілли поринули в темряві, з лісу побрели парочки і купували квитки "на користь". Через годину зал був повен й не було квитків, але вже нікому було виступати. Студенти викидали хлоп'ят: дати місця дорослим, і тут узнали, що спектаклеві *finis*, і побігли на сцену. Авдиторія захвилювалась.

Мадмуазель Арйон підійшла до учасників:

— Я ж казала — скандал буде!

Учасники дивувались, чому вона радіє, а вона раділа тому, що її не одурило передчуття.

Іще один скандал: контролер не впускав фігуру. Фігура кричала:

— Як смієте! Непманів понаводили, комуністи на задвірках!

Авдиторія ще більше захвилювалась. Хтось закричав з авдиторії:

— Спитайте в нього партійного квитка. Студент-розпорядник підійшов до воріт.

— Товаришу, ваш партійний квиток!

Фігура раптом знизила тон і ласкаво сказала:

— Знаєте, товариш студент, у мене партійного квитка нема, у мене дядя, і папаша, і сестра — комуністи і брат страдал на фронті.

Тоді хтось закричав:

— Геть комуністів! — І тихо додав: — Таких!

Фігура змовкла. Нарешті домовились і з авдиторією. Договорились так: виступить мадмуазель Арйон і тип Букетов-Розін. Тип на цей раз хотів здивувати публіку єврейськими анекдотами, але авди-торія його освистала. Тоді він заграв на балабайку імітацію. Його ще раз освистали. Тип скочив на лаву й закричав:

— Невежди!

Тоді його зняли із сцени й виштовхали під оплески з театру.

Мадмуазель Арйон казала:

— От. Вийшло по-моєму. Хіба не скандал?

Спектакль скінчився все-таки нічого: мадмуазель Арйон проспівала "душещипательний" романс, який подобався авдиторії. Навіть більше: Букетов-Розін зійшов на кін і попросив у присутніх пробачення за свою нервовість. Йому "пробачили" — і він зіграв свою імітацію.

Потім виходили з натовпу одиниці й нарешті цілі групи імпровізувати: декламували,

співали, а наприкінці хтось ударив по клавішах розбитого рояля, і явились танцори.

Іще хтось крикнув:

— "Інтернаціонал"!

Але голос його не найшов відгуку й поринув в аматорським шумі.

Розходились. І тоді повернувся Григорій із повною торбинкою качок.

Витягав важких крижнів і побідно держав їх над головою. Біля його вертівся й показував зуби Марчик.

Небо поринуло в зеленій перебіжці зір. Зорі казково жевріли над віллами, над лісом: бавились, перелітали, сковзались над ставком.

Дерева таємно відступали в темряву і, як велетні невідомих країн, тяглися до синіх верховин, до синьої прекрасної безодні. З села на віллу залітали неясні звуки й танули на темних ріжах.

IV

Глуха ніч. На віллі, на віллах, за віллами — темно-зелена тиша. Причаїлась, слухає. Тільки де-не-де прошелестить торішнє листя, трісне гілка: то закохані юнаки й коханки пізнали в урочистій задумі дерев радість великого таїнства.

Після шумного вечора не спалось. Лежали на свіжій запашній сіні біля театру й дивилися в надмрійну безодню неба. Тип — із мадмуазель Арйон в кутку. Студент із Тонею за стіжком. Тільки окремо; до Сайрона фатально тулився пес. Хотів його потихеньку відштовхнути, але пудель не рухався. Нарешті Сайгор не витерпів і спитав:

— У вас він завше такий нав'язливий?

— Ви до мене?

— Так.

— Уявіть собі, сеньйоре: Дружок ніколи не забуває своїх друзів. Ви йому дали тільки три конфети, а він і досі охороняє вас... Поки образите.

— Да, цікавий пес.

Мадмуазель Арйон це подобалось — і вона ще розказувала про талановитого пуделя. Сайгор мовчав. Вдарити ж собаку він не рішався, бо це б значило викликати ще один "скандал".

Хотів заснути й не міг: комарі дзижчали над вухом і палили руки й обличчя. Стихло. За стіжками важко дихала Тоня і щось незв'язно говорила. Студент мовчав. Зрідка верещала мадмуазель Арйон, і тоді незв'язно говорив тип.

— ...Ви не спите?

Сайгор повернувся. Сказала баришня Татьяна. Іще раз:

— Вам не холодно?

— Ні.

— Я думаю,— і засміялась.

— Що думаєте?

— Думаю — не холодно.

Несподівано фаркнуло: "ідіотка". Потім рахував до сотні: заснути. Хотів, щоб було байдуже, але дратувала баришня Татьяна, і інші баришні, що безцеремонними рухами в

сіні чимсь щось тривожили. Просковзнула мисль — мабуть, від нуди — як клопоть туману: підлізти до Татяни й навалитись, облапати її — один чорт, натякає ж сміхом!

Мадмуазель Арйон раптом стихла й важко задихала.

Тоді Сайгор не витримав: підвівся й пішов повз стіжки. Але не пройшов і десяти-п'ятнадцяти кроків — почув голоси. Потім знайомий мотив: тихо співав Григорій. Зупинився.

Будьонновець на коні,

Комісар в кареті,

А бідненькі партизани

Сидять в очереті,—

вивів Григорій і стих. Сказав жіночий голос:

— Бач, і сам співаєш! Чого ж ти так за комісарів?

— Дурна! — відповів Григорій,— сам я і комісар, і камуніст.

— І камуніст?

— І камуніст,— роздратовано сказав Григорій і враз іще випалив: — Хіба агітнуть тебе? Га? Ну от говори: ти знаєш, що таке "чон"? Не знаєш? Ну й мовчи!.. Відкіля ти? З вілли? Видно, що від бариньки... Ех! Щоб бариня вгарела... много сахара поєла... Держись! Ще раз агітну!

— Хі! Хі! Куди поліз? Ач, який! Спершу полапай як слід!

— Що там лапать? Не кадетка ж? Ні?

Далі Сайгор не чув. Прийшов і ліг на своє місце.

Зареготала мадмуазель Арйон і голосно сказала:

— Сеньйоре, не спите?

Відповіли: студент, Тоня, Татяна — не спали. Сказав тип:

— Майне кляйне медхен, у нас чудова фантазія. Сеньйоре, айда на ставок купатися. Це ж прелість: купатись уночі.

Тільки Сайгор мовчав. Тоді підійшла до нього баришня Татяна:

— Хіба ви не підете?

..Не думав, підвівся і взяв її під руку, потім інстинктивно нахабно прижав їй лікоть. Татяна тягнула його: бігом! Побігли.

Зайшли всі в одну, здається, жіночу купальню. Тип роздягався поволі. Тоня прикривалася спідницею. Сайгор не купався. Мадмуазель Арйон звернулася до типа:

— Вам подобається моє тіло? Ви бачите?

Тип іще сказав якусь банальність, а мадмуазель Арйон спитала:

— Парле ву франсе? — і з розльоту полетіла у воду.

Говорив тип:

— У вас, Татьяно, чудове тіло!

Студент захіхікав. Татяна мовчала. Сайгор уп'явся очима в темряву, в тіло. І в ту ж хвилину відвернувся, мов спіймав себе на якомусь злочині. Потім і Татяна з розльоту полетіла у воду. Купались: і студент, і Тоня, і тип.

Через півгодини вийшли з купальні. Сайгор взяв знову під руку Татяну. Від неї

пахло свіжим тілом, тому ще більше дурманило голову. Всі побігли вперед. Татяна й Сайгор пішли через кручу.

Простори закутав темний серпанок ночі. Далеко за ставком лунало перепелине поле. Поверхня сріблясте сковзалася до верболожів.

Коли звернули з доріжки, шелестіло листя. Обходили столітні дуби. Пролетів кажан, і обізвалась птиця над ставком. Проходила глуха, густа, післяпетропавлівська темрява.

Сайгор подумав: що сказати в цей момент? Що кажуть у цей момент? І інстинктивно давив Татянину руку — пухку, вище ліктя. Ішли до стіжків.

І тоді несподівано сказала Татяна — і несподівано, ніби не вона, з легким відтінком болю:

— Думаю от про що: жила-була дівчина — це казка-бувальщина — росла, піросла, ходила в гімназію, училась, училась і ще училась. Нарешті вийшла з гімназії з золотою медаллю. І нарешті — стала машиністкою. Щаслива доля? Як ви гадаєте?

— Це ви про себе? — здивовано спитав, ніби машиністка не могла мати такого доступного минулого.

— Так. Ну, як ви гадаєте: щаслива доля? — І поспішно сказала: — Проте не треба. Це важке запитання — важко відповісти.

І тут же інстинктивно, як притискав, залишив її руку. Помовчали.

Заверещала мадмуазель Арйон.

Проходив тихий тепловій. І він, як дзвін, легко ступаючи оксамитною лапкою. Невідомо росла ніч, росли нічні звуки, і невідомо ріс запашний дуб. Збігалися зорі на тайну вечерю, і нечутно зідхав зелений Орйон на голубиних гонах.

Росла ніч.

Хотілось упасти на землю, крикнути збентежений крик, потім надхнеуно молитися в тайну вечерю зір. І ріс невідомо запашний дуб. І хотілось взяти запашного дубового листя, приложити його до чола й зойкати радісним зойком і положити в дуб шматок живого серця й струмок — від нього — диму, і знову впасти на землю, і крикнути збентежений крик.

За півверстви кричали сичі.

Од ставка запахло осокою.

Баришня Татяна говорила просто, не так, як баришні з кавалерами, спеціально підготовляючи розмову про кохання.

І Сайгор не міг не відчути це.

— От, скажімо, небо,— і Татяна зідхнула.— Це ж дивне явище в житті людини. Але ми його ніколи не бачимо. Правда? Думаю зараз: загубилися сотні, тисячі, мільйони в темряві, і загубилися сотні, тисячі, мільйони в стосах паперу, і думаю: хіба вони помічають це надзвичайне, дивне явище в житті людини — небо?

Татяна "дивне" вимовляла надто тепло й чітко.

А густа темрява вже непевно брела між дерев: незабаром із загірних гін фаркне перламутровий ранок. Задумається за ставком — рожевий чуйний, як сентиментальний

юнак, і здивовано подивиться на світ повноросими очима.

— І от десь у стосах паперу загубилась людина. Просто — людина,— Татьяна зупинилась.— Як ви гадаєте: банальне це слово? Я думаю, ні. І думаю, що мислі на тему "людина", поки існує земля, завжди будуть свіжі, як наливне яблуко на яблуні... Так от: загубилась людина в стосах паперу, і ніхто не бачить її, бо видно тільки машиністку. Це я, звичайно, не про себе — взагалі.

Потім Татьяна скинулась.

— Проте, може, вам не цікаво? Воно й так: і справді, все це тільки інтелігентщина. Може. Не знаю. Знаєте, всього не пізнаєш: життя коротке, а Маркса пробувала читати, та якось не дочитувала: ніколи й дуже нудно.

Сайгор був здивований. І більше за все дивував цей тон — надто впевнений. І тут же відчув себе — не перед Татьяною, перед кимсь — не то винним за те, що досі не давив на сні цю баришню, як тип мадмуазель Арйон, не то винним за щось інше.

І знову пізнав той надзвичайний біль, коли радість і жура сплітаються в єдину гармонію.

— Що ж ви мовчите?

Підходили до стіжка.

— Знаєте, по правді, ви мене трохи здивували,— просто несподівано для себе сказав Сайгор.

— Я цього не хотіла,— засміялась баришня Татьяна і, хутко лягаючи, не то жартома, не то серйозно сказала:

— Ну, ідіть до мене.

Потім розкидала біля себе сіно, очевидно готуючи для нього місце.

Мовчала.

Сайгор стояв і дивився на Татьяну.

Мовчала.

Тоді, не думаючи, ліг на своє попереднє місце.

Компанія рішила, мабуть, не спати всю ніч. Мадмуазель Арйон верещала, і по черзі запитували:

— Ви самотня? Ха! Ха!

— Я — самотня,— напівжартуючи, зідхала Татьяна. Тоді ж Сайгор знову примітив пуделя, який і тепер лежав біля його ніг. І тоді ж раптом рознервувався.

Від компанії кричали:

— Ви самотня?

— Я — самотня! — зідхала Татьяна.

Іще кричали сичі. Десь загавкав Марчик — дзвінко, як дзвоник. Зірвався метеор, помчав і в розпуці розбив собі голову об дерево. Сайгор даремно гадав заснути — не міг. Знову важко задихала мадмуазель Арйон.

— Чорт!

Сайгор якось похапцем підвівся й пішов скорим кроком від стіжків далі на дорогу.

Хто чорт — невідомо. І інстинктивно оглянувся. Побачив: за ним, як примара, брів

пес.

— П'шов!

Пудель подивився розумно й холодно й помахав хвостом.

Цей ідіотський випадок із собакою підносив матеріаліста Сайгора тут, на порожній дорозі, в темну даль, на верхів'я фаталізму.

І це, звичайно, дратувало, і дратували згадки про сьогоднішній день; і резиденція юнаків, і порнографічні малюнки з купальні, і тип, і мадмуазель Айрон, і Татьяна, і запах жіночого тіла.

— П'шов!

Але пудель не відставав на крок. Сайгор засунув руку в кишеню — нічого не було. Згадав — щось забув дома, в городі.

На сході невідомо ріс день. Починався світлими стежками. Запахло ранком.

Ріс невідомо ранок. І впали на обрій бліді червінці. Кричали з сіл півні, і тремтіла, горіла буйна земля. Скоро зійде сонце, зазгучить проміння, і хтось упаде на землю, і хтось крикне збентежений крик. Назустріч пливли буйні трави й зелений океан дерев.

На другій верстві пудель нарешті відстав і повернувся на віллу. Сайгор подивився йому вслід: до болю хотілось розмозжити собачу голову.

І тільки на шостій верстві, коли раптом брякнуло вогняне сонце, згадав день, ніч — там — і почервонів.

Перша вілла на узгір'ї майнула білим крилом і пропала за обрієм.

Сайгор, суворий і блідий, поспішав до города.

"ЛІЛЮЛІ"

Павлові Тичині

І

Вилітає експрес і курить.

Тоді в калейдоскопі:

— жита, степи, гони й північний туман із

осінньої магістралі. Провалюються темні горизонти, оселі, байраки, глухі нетрі. Виростають фабричні поселки, содові заводи, шахти, домни. Експрес перелітає яри, могили, похмурі перевали, і чути далекий надзвичайний гул.

...А за Тайгайським мостом,

де починається робітничий поселок:

— реальні результати капебеу.

То заводський квартал, що вже не мовчить — вийшов із німого мертвого кола й шпурляє в блакитні межі крицевий і грізний клекіт.

Це знає город.

...А вранці, ввечорі, вночі в завданий час довго й спроволюка гудить заводський гудок.— В центрі города гудка не чути.

— ...А що під Тайгайським мостом?

Там теж гудки: то паровики — і в степ, і на станцію. То за кар'єрами пронизливо "кукушка" — кар'єри далі, за кілька гін.

Товариш Огре живе за мостом:

справа, недалеко, коли з города. Він татарського, казанського походження. Татарського мало: смуглявість, матовість, тьмяність, от. З ним живе двоє. Так що газетна сучасність. Прекрасна газетна сучасність, як запах на клумбі: тютюн. Тоді ранкова зоря надіне нові сап'янці й тихо, нечутно рипить по траві. Тоді каже горбун Альоша:

— Ізмайле, ти чудак.

Товариш Орге мило всміхається:

— Чому чудак?

І справді, чому чудак?.. А у вікно ллється блакить, а десь кричать паровики.— Горбун теж усміхається.

...І прийшла ще Маруся, і тому, що вона якась екзальтована дівчина (горить і тече п'яною вишнівкою), думайте: каесему.

Так. Верещить:

— Бачила барахло минулого: академтеатр.

Точка... Айда, хлопці, на суботник. Це ж чудовий пережиток каламбурного часу... Чуєте?.. А ти, Альошко, живо в райком!.. Що?

І розкаже: політперевірка, готовляться. Ха-ха! — Горбун узяв партквиток.

...А Льоля подивилась на Марусю й подумала: "Боже мій, хоч би скоріш вечір, хоч би не провалити пародії на "Лілюлі".

Так що сьогодні дебют: пародія на "Лілюлі". І Льоля надзвичайно наелектризована.

...А це в даль майбутніх віків:

— Зима в п'ятім році нової ери була хора, бо довго не було снігу, а була чвиря. Потім випав сріблястий сніжок, але задмухав південний з Озівського моря вітер, і сніжок — сріблястий — розтанув. Зимою були калюжі, і туберкульозний город (90% сухотних) занідів у журі. Це, безперечно, було боляче.

Капебеу формально забігло вперед на тринадцять день — по календарю, місяцеслову, Юліянському, і Україна стала жити по Григоріянському новому стилю, "в стилі" уесесер.

Саме про тринадцять день, чортову дюжину: сьогодні Новий рік був раніш різдва приблизно (хто знає?) на тиждень. І це були не диканські фантазії геніального Гоголя, а просто — факт.

Під Новий рік снігу не було, і, здається, за Тайгайським мостом не гув гудок. Тільки гули паровики — і в степ, і на станцію. Але про ці гудки потім.

...З товаришем Огре в тім же домі живе

й француженка Фур'є. Коли Фур'є брала віолончель (а в степу кричав гудок), вона, Фур'є, думала і про віолончель, і про Бордо.

І ще сказати: дім із фасаду — в дим, а задні вікна виходять туди, де рейки спішають од станції й пропадають у лісах, в перельотах далі.

...Так що сидить горбун Альоша

(некрасивий карлик) біля вікна, що в степ, і переписує героїчні п'єси для Льолі.

Льоля з волоссям різдвяних ляльок і з тендітним біло-рожевим обличчям. Обличчя нагадує серпанкову фату — під вінець. Вона працює в місцевім пролет —

— культі, в театральній студії,

де керують (в пролеткульті) один бувший половий тульського трактиру, один бувший-небувший швайцар (відкіля — в анкеті не записано) і вісім чи дев'ять інтелігентів. Інтелігенти щиро віддаються праці, деякі навіть члени капебеу.

...Але Льоля надзвичайно наелектризована: як вона поставить пародію на "Лілюлі"?

...І ще сказати: напередодні Нового року над городом паслись зоряні отари, а місяць, може, був, а може, і не був, бо кожному багато справ і кожний кудись спішив.

...— Здається, не був: були зоряні отари й майже весняна теплінь.

От.

...Вечір. О дванадцятій ночі буде Новий Рік. Це веселечність. Це всі знають.

Бо тоді ж згадують молодість, коли хочеться рости вперед, мов дерево, мов рослина, щоб потім умерти, але про останнє не знати — про смерть. Так. Люди завше хочуть жити — і це велика правда, яка на землі, без якої буде порожнеча.— Про інші правди дехто любить говорити й гадати, як під Новий Рік або водохрещу: на воді, з воском і як: "Світлана". Це так; сказано так, бо митець пізнає світ.

...А трамвай теж дзвенить, а коли на поворотах — тоскує або рипить і виє. До цього звикли, цієї жури не знають. Митець знає...— Маруся улетіла.

І знову до товаришів Огре підходить горбун. І знову у вікно ллється блакить.

...— Ти будеш на пародії?

— Буду, Альошо.

Так що пародію на "Лілюлі" будуть ставити під Новий Рік, сьогодні, в пролеткульті.

...Товариш Огре — в капебеу, в експедиції, в редвидаті і ще десь. Любить більш за все відділ хроніки. Колись був членом капебеу, але потім механічно вийшов. Каже: філософські непорозуміння з капебеу. Товариша Огре можна бачити всюди й ніде.— Льоля в партії не була.

..Льоля?

— Ну да, жінка товариша Огре.

...Вечір.

З площі Рози Люксембург трамвай до Тайгайського мосту. Побувати треба дома, щоб потім до півночі збирати хроніку в новорічний випуск.

Приїхав давно.

Дома Льоля й горбун Альоша (горбун швагер, брат Льолин). Горбун і зараз переписує героїчні п'єси для Льолі — для пролеткульту, для інших клубів, де працює тендітна Льоля.

Горбун каже:

— Ізмайле, подивись у вікно.

Товариш Огре підійшов і подивився у вікно... (Горбун — некрасивий карлик, євнух, без рослини й пом'ятый, але його очі нагадують Голгофу, коли йшов легендарний Христос на Голгофу).

Горбун задумливо дивиться в присмерк і каже:

— Бачиш? Завше так: паровики чогось сується, шиплять, свистять, гудуть. А навкруги — бруд, грязь... Що це? Не знаєш? А коли паровик, минувши депо, вилітає в степ, він кричить не то радісно, не то журливо: "Гу-гу-у!..." "І от недалеко спускають пари: "Чох-чих!..." "А я чомусь думаю, що паровик гудить спровока так: "Ка-пе-бе-у! Ка-пе-бе-у!"

І Альоша провів "капебеу", мов голодний вовк у голоднім і дикім степу.

Льоля сказала:

— Ти, Альошо, фантазер. От і все.

Товариш Огре сказав:

— Так, він фантазор. Але він художник. Це правда: паровик у степу кричить "капебеу". Я теж думав про це, але я не найшов образа. Ти, Альошо, художник. Тоді некрасивий карлик іще сказав:

— А пар по насипу стелеться — ви знаєте чому?.. Коли потяг мчить до семафору — ви знаєте чому?

І засміявся тихо й щиро.

Товариш Огре спитав:

— А чому?

...Альоша не говорив і ще сміявся тихо й щиро й дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

...Сказала й Льоля:

— Ну, говори...

...Вже зовсім присмерк.

І далеко, за паровиками, що шиплять, свистять, за брудом вугілля й пару, далеко фаркнув зелений вогонь семафора. І був такий нетутешній, ніби химерний вартовий забутих заулків города... А далі степи причаїлись на глухих неосяжних гонах. Із станції вилетів потяг й кричав на весь степ:

— Гу-у!..

...Альоша не сказав чому і знову

переписував героїчну п'єсу для Льолі... А Льоля біля вікна й поспішно пришивала до панталонів (білих як сніг) мереживо. Бо Льоля, хоч і сама прала панталони, але без білих, як сніг, панталонів ходити не могла, і без мережива на панталонах.

...Запалили електрику.

Посередині — залізна пічка, а збоку — рояль. А ще збоку біля стіни — туалетний столик. Їдять мало. Іноді Льоля радить, жартуючи, в помкомгол. Але це буквально. А втім, без одеколону ніхто не може: ні Льоля, ні Ізмайло, ні навіть Альоша.

На туалетнім столику й художні фігурки. Льоля ще з першого курсу (курси покинула — революція) купувала й любила туалетні прибори, щоб пахло від неї молодістю, радістю, гімназією, закоханими вечорами, коли хочеться кохати й без кінця когось невідомого, де малинник, де крижовник, де, може, ходять серпанкові тіні забутих дівчат із забутого теремка, де цілий світ минулого.

...Товариш Огре похапцем різав на маленькі шматки маленький шматок білого хліба й дивився у вікно, де стояв зелений вогонь семафора... І знов у вечорових сутінках степу шипіли, свистіли й вовтузились паровики.

Альоша теж зрідка поглядав туди, і невідомо було, чого поглядав туди некрасивий карлик Альоша.

II

Дивно: під Новий Рік весна. Це так геніально, мов замріяні фантазії геніального Гоголя. Це так прекрасно, так надзвичайно...

...Товариш Огре вийшов і поспішно пішов у задуму зимової весни. Льоля піде потім— ще рано, вона ще встигне зробити репетицію пародії на "Лілюлі".

...До трамвайної постійки — сорок кроків, іде. Калюжі тихо замислились на вечірнє небо. Біжить собака, понюхав калюжу й побіг далі. Ще вийшли з двору, що напроти, меланхолійні гуси. Потім із геготом кинулися знову до двору, бо собака раптом звернув і рішуче помчав до воріт.

...Але не калюжі думають про небо. То зорі подумали в калюжі й одразу сховались... Так буває часто, коли починає темніти і в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес.

...Товариш Огре, звичайно, буде збирати хроніку до одинадцятої, а потім піде в клуб пролеткульту, що на Садовій, 30. Це ж там Льоля буде стрічати Новий Рік по новому стилю в "стилі" уесесер. Це ж там вона буде ставити пародію не на Ромена Роллана, а на постановку "Лі-лю-лі", п'єси Ромена Роллана. так що на постановку мільярди, а колізей без плебеїв. І от ставили пародію на "Лілюлі". Товаришка Льоля Огре.

На постійнці була й Маруся. Прилетіла, влетіла, ковтає слова й так розказує газетну сучасність, так од неї пахне життям, що хочеться заверещати на всю землю, як Глаголін у "Собаці садівника".

І летять уривки:

— Тоді духмяний сум не буває п'яною радістю, коли вмирають дзвони кармазинового сонця за тихими гаями сільської ідилії. І як Миклуха-Маклай на острові Нової Гвінеї вивчає побут папуасів, так...

так...

...Маруся верещить:

— Я питаю. Я питаю: що за журнал? А він мені: "Купіть, бариш-ня: тут заперещонное про Леніна". І це так серйозно, так підпільно... Ха-ха-ха!.. Максиміліяна Гардена з "De profundis".

Присмерк. На тротуарах лежить присмерк. Іще заплутався в заулках і біжить до "Дикої Кішки", до "Дитячого "Спартака"... а десь "ундервуд" шаленіє, а десь стихійна композиція.

І знову Маруся ковтає слова, і знову розказує анекдоти, правду, про це:

— На веранді сидить стара діва й плаче.— "Чого плачете?" — Тоді вона скаржиться, що вона, мовляв, до сорока літ була чиста, мов сльоза, а тепер її спокусив курортний лікар (на веранді) і погубив навіки. Це ж жах! Ви чуєте: навіки! Тепер вона хоче їхати в

столицю й ознайомитись із програмою капебеу, бо тепер хто її візьме... Га?.. Кому вона потрібна?

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

І Маруся так заливається, що прямо — чорт!.. А потім знову про веранду, про скелі, про море, про морський вітер, що голубий, мов запах, і запашний, мов смак.

Все переплуталось. Стихія.

...А трамвай підійшов і одійшов у задуму зимової весни — з товаришем Огре, з Марусею, через Тайгайський міст, до центру го-рода, повз міські будівлі, завітчані червоними стягами. У стягах ходив химерний вітер і перебирав полотнища.

По всій вулиці на всім протязі стояли ватажки світової революції, наче вулиця й справді хотіла, щоб більш було ватажків світової революції.

Але була жура: ватажки розтаборились, загатили всю вулицю з наказу виконкому, і були тільки рисунки:

— Так?

— Так?

Звичайно, справа зовсім не в рисунках. Безперечно, ілюзія прекрасна річ, але — на жаль, не завше.

...Чуєте, потенціальні підсвинки з "прекрасної синьої свині"?

— Так?

— Так!

...І шумів трамвай.

...— Гражданин, ваш білет?

Товариш Огре подав гроші.

Минали червоні вітрини. Назустріч кутив автомобіль і дивився гарячими очима. Такими ж очима дивилась і Маруся — вперед, назад, навкруги. І знову верещала:

— Це ж прелість, Огре! Чуєш?

Тоді товариш Огре розказав про фантазію некрасивого карлика — про гудки, про капебеу. Маруся заливається: це ж чудовий матеріал для поеми. Але...

— Ха-ха-ха! Да-ха-ха-ха!.. Ну, уяви ж, голубчику Огре: прийшов поет із своєю поемою в редакцію, де сидить суворий редактор із золотими окулярами на носі. Поет дивиться на окуляри, на золоті дротики, і вони нагадують йому золоті австралійські розсипи, і, може, далекий Індійський океан, і, можливо, — нарешті! — невідомий південний бігун. Але він ніяк не знає, чому не приймають його поему. І тоді виходить поет із редакції з безпорадною тоскою й рве на маленькі клапті свою поему "Лі-лю-лі".

...Товариш Огре згадав Альошу й суворо спитав:

— Що ж тут смішного?

— Що ж тут смішного? Дурний! Це ж побут революції. Це ж прелість, Огре!

Потім вискочила з трамвая й крикнула:

— До побачення, Огре! До вечора! Буду і я на пародії... Хай живе Пупишкін — голова пролеткульту і його заступник — Мамочка! О-о, як стрінемо Новий Рік!.. До побачення, Огре!

...Знову летіли, минали червоні вітрини. Знову!

...І знову була в цьому така химерна фантастика, що провалитись у безодню, захлинутись, умерти. Воістину в той день город жив невідомим загоризонтним життям.

І здавалось, що тротуаром бредуть надхненні міністрелі. Здавалось...

...І раптом — здалось:

— в шумі трамвая хтось розплющив сентиментальні очі й скрикнув нечутно — в розпуці, в божевільні — невідомо:

...— о мій прекрасний загоризонтний
краю!

Вірю! Вірю так глибоко, так незносно, як пахнуть на зубатих кварталах степові бур'яни. Вірю!.. Бо бачу — і Дафніса, і Хлою, і молоде кохання, а далі Боккаччо "Ameto", а далі ідилія на обніжках духмяних степів. Отари золоторунних і зелена пісня, мов хміль, тиха, мов пух на скроню...

...І дрижить підо мною земля, мов полонянка з диких озер! І пливе мій радісний біль у столітні далі, і мій біль, мов перша пастораль про золоторунну Хлою...

ПУПИШКІН І МАМОЧКА

(Цей фрагмент вставлено,
мабуть, для контрасту)

...Товариш Огре, зиркнув у вікно.

— Хто це?

...Ну, да, товариш Пупишкін. Він поспішає до Тагайського мосту до товариша Огре в такій справі, у справі сьогоднішньої пародії на "Лілюлі".

...— І справді: хіба такий поганий товариш Пупишкін?

Безперечно, хороший! Живе він, значить, на такій-то вулиці, такий-то №...

— Живе?

— Живе!

— Ну і Бог з ним!

Але хтось не вгомняється.

Тоді це:

— Товариш Пупишкін, голова пролеткульту — не просто голова: і письменник. Оповідання його починається фатально так: "Галя внесла самовар і розставила чашки. Петро допіру прийшов із заводу й приніс із собою декілька прокламацій etc". Пише товариш Пупишкін свої оповідання за чашкою чаю; говорить: "Я вам кажу понятним руским язиком. Як же так, що ви не розумієте?" І дійсно: як не розуміти? Навіть тульський акцент чути!

...— Це який? Це той, що йде!

— Ну да, той, що йде: товариш Пупишкін. Він же ще не прийшов — не підійшов до Тайгайського мосту. Він розминувся з товаришем Огре.

...товариш Пупишкін

має "чотирьох ребятыонков" і щиро стоїть на посту. Він дуже задоволений із балетної студії. Там такі еластичні дівчата (учаться), що "антік маре з шоколадом".

Правда, хтось каже, що це міські міщаночки...— Ну, то вільному воля! Знаємо цих архінітиків! Все їм не так!

...— А як же так?

— А так, значить, "вопче".

І от Сонгород. За Тайгайським мостом гудуть паровики.

...Товариш Пупишкін любить говорити, як він захищав Петроград: "Ми захищали Петроград... А коли приходить товариш Мамочка, заступник його, товариш Пупишкін питає:

— Так як по-твоєму: битіє не определяет сознание?

— Не!

— Дурак! Битіє завше определяет сознание. От тобі приклад і доказ: що таке битіє?

— Сознание!

— Дурак!.. А що таке сознание?

Товариш Мамочка хилиться на канапу:

— Душенька! Яке може бути сознание, коли сплошна безсознательність.

Тоді товариш Пупишкін розгортає книгу й рішуче парирує удар:

— От тобі й Бухарін сказав... нарешті й я тобі кажу!

— Не!

— Дурак... ти, мабуть, і сьогодні підпив?

Тоді Мамочка в обійми:

— А ти не дурак, а дура. Ти, голубок, так би мовити, під пресом авторитарности. А я от кажу: "Геть усяку авторитарність і да здрастует коллективнее творчество!". Понімаєш? От де собака зарита: пролеткульт!

Мамочка, безперечно, тяпнув десь спиртозу: дух нехороший. Правда, і товариш Пупишкін трохи того...

— Ну-ну, не кричи. Лягай спати.

Мамочка:

— Я? Спати? Потомственный пролетарій? Ні за які коврижки! Будемо бодрствовать. До последней капли крови... Понімаєш?

І т.д. і т.п., etc.

...Здається, товариш Пупишкін підходить до будинку?

— Ну да!

...Тайгайський міст залишився позаду. Знову в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес. Тихо вмирає блакить. А з заходу насуваються сині тачанки.

...І знову на далеких пустирях тоскує трамвай.

III

Льоля пришила мереживо й слухала, як у сусідній кімнаті віолончель. Це французенка Фур'є.

Мадам Фур'є вранці ходила на ринок в охотний ряд, розкладала біля себе барахло, що залишилось після революції: вази, мереживо, всякі дрібниці, що їх ніхто не купував, а вона думала — куплять. Удень давала уроки, а ввечері грала на віолончелі, її вважали

за "іскопаемое", бо гроші за уроки вона віддавала за воду, за електрику, інше, і не тільки за себе, а майже за всіх квартирантів. Сама ж жила "бож'ім духом" і віолончелею, музикою, що сама творила.

Француженка — породиста жінка, і коли вона стоїть в охотнім ряду біля барахла, вона імponує своєю постаттю й своїм обличчям. До неї підходять і дивляться на неї. А барахло лежить, і його не купують.

Фур'є каже:

— Колега, товар хороший. Може, купите?

"Колега" усміхається й нахабно дивиться на її обличчя. Це більше випадкові завітальники ринку: з кокардами на капелюхах. Спекулянти на Фур'є вже не дивляться, і вона вже їм не каже:

— Колега, товар хороший.

Фур'є вся в зажурних піснях віолончелі. Вона всіх любить, всі для неї друзі: і нарком, і провокатор — це логіка її любови.

...А Льоля підвелась і зідхнула.

Тоді в кімнату входить горбун.

Він розказує про одну комуністку, що має золотий перстень: колись одбирали в паркасу на голодних, а вона "забула" віддати й тепер хоче комусь продати.

...— Як по-твоєму: треба говорити про це чи ні?

— Покинь дурниці! Нічого я не знаю.

— А я от знаю...— І горбун засміявся тихо й щиро і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім сів і теж слухав мадам Фур'є: віолончелю.

...А музика така:

— на мільонних шляхах, на закинутих дорогах брякнула, кинула шпагу зоря. Там же плентаються багрянні коні.

...І раптом шум: то за вікном проходять табуни, мабуть, каравани на північ...

— Хеопс-Хуфу! Хеопс-Хуфу!..

Але віолончель бурю — тоді степовий вітер, і летять в чебрецеву далечінь дороги. Тоді коні вдарять на гони й скаженів... І знову гриміла зоря на далеких шляхах....— Хеопс-Хуфу!..

...— Льольо!

— Я.

— Ти слухаєш?

— Слухаю.

Француженка не стихала.

...І тоді ж, коли чуєш віолончель, мадам Фур'є хочеться сказати, що в житті не буває такого болю, коли проходять вітри тривожні.

І сідає поет, і хоче творити не безпорадний реквієм, а гімн весняному шумові. Він не хоче творити реквієм, бо редактор із золотими окулярами на носі скаже написати іншу поему. Тоді поет виходить на вулицю й думає про життя, що воно обов'язково прекрасне, і думає про тайфун, якого ніколи не бачив; і тоді золоті ріки течуть біля

його серця. Поет каже:

— Савойя!

І думає, що савояри — убогі люди, що уходять з гір на чужину, на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя —

безмежна кармазінова ріка, і протікає вона по віках невідомо відкіля і невідомо куди.

...Альоша сидить, задумався над героїчною п'єсою, а потяг кричить у степу:

— Гу-гу!..— довго, спроволюка.

І думає горбун тоді про Мафію, і думає, що він ніколи не належав до таємної Мафії — він тільки врізається клинком у нальоти плутократії, його біль у Сіденгемі життя,

...І знову зажурно сказав Альоша.

— Савойя!

МАДАМ ФУР'Є

..Льоля пішла й сказала:

— Драстуйте, мадам Фур'є!

— А, це ви, Льолю?.. Харашо! Сідайте! Здрастуйте!.. Знаю, знаю: у вас Новий Рік. Це радісно... А я сюди вже давно приїхала й звикла по-старому. Але це нічого: Новий рік — це радісно... Я буду святкувати і ваш.

Льоля сказала:

— Ви хорошая, мадам Фур'є, і я вас люблю за вашу щирість. Мадам Фур'є збентежилась, заметушилась, а потім не знала куди положити руки.

— Ви, Льольо, мене так схвилювали — і мені соромно, бо я забула про ласку.

Потім французенка заспокоїлась і грала Льолі якусь маленьку пісню з Бордо, здається, з департаменту Жіронди. Пісня була тепла й запашна, але й туманна, як винний город далекої Франції, як закинутий берег замріяної Гаронни.

Льоля думала, що йти на Садову, 30, рано:

ще не зібралась студія, щоб готувитись — генеральне — до постановки пародії на "Лілюлі". Льоля слухала пісню й згадувала гімназію й товариша Огре, коли він кінчав університета і коли вони стрілись на концерті Карузе на гальорці. Це перший раз. Огре сказав:

— Я люблю Карузе за теплоту в його голосі.

І Льоля тоді подумала, що він сказав:

— Я люблю тебе, моя кохана.

Потім він провів її до самої квартири, і вона цілу ніч не спала: боялась, щоб товариша Огре не зачепили хулігани.

...Мадам Фур'є два рази зіграла малесеньку пісню з Бордо і ще грала. Французенка прекрасно володіла віолончелею, бо вона була колись у консерваторії.

...Проходив трамвай повз будинок — це було чути. Ще було чути: біля Тайгайського мосту гудки. Ще було чути: іде зимою весна.

...У мадам Фур'є була порожня кімната, і тільки стояла біла кровать, а над кроваттю на стіні білий килим із білим лебедем, який хотів улетіти.

Француженці на лівій щоці родимка й три волосики на ній. ...Тоді Льоля подумала: мадам Фур'є і "Лілюлі". А потім подумала про Бордо, про далекий город Франції. Коли віолончель стихла, Льоля сказала:

— Я слухаю віолончель і думаю, що все-таки моїй душі чогось бракує.

Мадам Фур'є сказала:

— Я, Льольо, не скінчила консерваторії — і я не передам тонких нюансів моєї симфонії.

Льоля сказала:

— Ах, мадам Фур'є, ви мене не зрозуміли. Ви так надхненно, так талановито передаєте маленьку пісню з Бордо!.. Я думаю, що ваша віолончель — жива істота, і в ній жодного дисонансу... А от у моїй душі не те.

Француженка обняла Льолю й сказала:

— Ви Льольо, тендітна дівчинка, яка літає, як метелик. А щоб жити, треба... як це сказати? В Бордо так кажуть: *ordre de bataille*.

Льоля тихо дивилась на мадам Фур'є й мовчала. Тоді французженка говорила далі:

— Так. Бойовий порядок. *Ordre de bataille*.

Інакше й ви, Льольо, будете "іскопаємое". Я знаю, це мене так... Але я вже інакше не можу. Вам треба інакше, по-новому. Інший дух. Більшовизм. А я, Льольо, труп.

Мадам Фур'є схилила голову на віолончель й задумалась. Льоля теж задумалась. А потім раптом французженка скинулась:

— Я, Льольо, дуже рада, що ви сьогодні стрічаєте Новий Рік. І я буду стрічати Новий Рік — гарно: все думаєш — "а чи не прийде щось інше..."

Ще шумів трамвай. Льоля подумала, що мадам Фур'є піде стрічати Новий Рік, і їй було шкода французженки, бо Льоля не могла покликати мадам Фур'є стрічати Новий Рік у пролеткульти, що на Садовій, 30.

Льоля попрощалась і пішла в свою кімнату, бо вже час було їхати в город. Льоля згадала скриньку з дрібницями біля охотного ряду і на тумбочці підручники й французький роман, здається, Гюго, і Анна Кареніна французькою мовою з порнографічним малюнком на обкладинці.

...Сидів некрасивий карлик Альоша, і Льоля йому сказала:

— Ти, Альошо, дійсно художник. Ти гарно придумав: саме так і кричить паровик, коли вилітає в степ.

IV

Товариш Огре був на тютюновій фабриці — по хроніку. Там його стріла жіночий організатор — товаришка Шмідт, яку він часто бачив у парткомі. Товаришка Шмідт схопила його за руку й потягла у фабричний клуб.

...— От подивіться, як ми будемо святкувати. От подивіться.

...Був зал, в —залі — буфет, а в буфеті — конфети, яблука та інше. Ще в залі було багато дівчат-робітниць із фабрики, які вибігали в зал, підбігали до вікна, дивились у свічадо, і від них пахло дешевими духами. Потім дівчата товпились біля дверей і питали схвилювано.

— Ще?.. Та де ж вони. Господи...

Вони чекали оркестрантів.

Ще було: піраміди (стояли для краси) з рекламою — "Папіроси тов. Петровській" і з рекламою — "Осінні скрипки".

...Товаришка Шмідт схвильовано говорила:

— Ну, скажіть щиро: де це в світі?.. А може б, хто інший зробив?

Товариш Огре сказав:

— Ясно. Тільки — ми!

Товаришка Шмідт була безмежно рада і рожево-схвильована. Вона побігла до піраміди "тов. Петровській" і до дівчат, що нетерпляче чекали оркестрантів, і не знала, що їй іще зробити, бо все вже було зроблено.

...А коли товариш Огре зібрав хроніку, товаришка Шмідт спитала:

— Ну, а як у вашім районі? Ви, здається, в Замалайськім? Тоді товариш Огре почервонів і збентежено сказав:

— Я — безпартійний!

— ?.. Ви безпартійний?

...І побігла чорна кішка.

...Товаришка Шмідт холодно сказала:

— А я думала, ви в парткомі... Товариш Огре гадав, що він згорить, і думав несподівано про Тайгайський міст і — під ним паровики.

Товариш Огре сказав:

— До побачення!

Товариш Шмідт сказала:

— До побачення!

Але це було так холодно, ніби зима, і непривітливо, ніби глибока осінь.

...В голові блукали уривки. "Ясно. Тільки — ми!"

...На Байкальській вулиці товариш Огре бачив великий прожектор, що освітлював усю вулицю й комольську новорічну процесію. Це, безперечно, було грандіозне видовисько. Пливло голубе небо, з ріки пахло баговинням, ніби й справді баговиння було зимою. За ріку в темряву відходила міська жура.

...А комольці сурмили в сурми, дзвонили в дзвоники й освіщали вулицю сотнями чарівних смолоскипів. За комольцями гуділи натовпи.

...На розі товариш Огре побачив заступника Пупишкіна — товариша Мамочку. Мамочка біг у трактир до вірмена.

...Сотні ватажків світової революції дивились із будівель із наказу виконкому... Але знову була розпроклята тоска.

...— Гражданін, будь ласка, пропустіть!

...— Полюбуйтеся, гражданін, на кощунство...

Сссволочі!

...— Ішла бабка напроти комольців, напроти попів-комольців, і побачила кадила в комольців... Скрикнула! і — впала!

За бабкою карета допомоги не приїхала, бабку підвели громадяни.

...З південних кварталів міста пішов теплий вітер; тоді комольці смолоскипи пускали, вогняні язики на тротуари. Біля собору, що напроти виконкому, комольці справляли комольське свято Нового Року.

...— Гражданін, подивіться, яке кошунство!..

...А висока каланча собору мовчки відходила в синю безодню неба. Ще пролетів вітер із південних кварталів міста...

..Новий Рік. Щастя.

Думаю: чи не прийде щось інше? — Товариш Огре почув у чоботях воду, бо чоботи були діряві — і туди набралась вода... А під Новий Рік і Водохрища старого стилю, не "в стилі" уесесер, гадають про майбутнє на воді з воском і як "Світлана".

Товариш Огре згадав (бачив у друкарні), що на Різдво комольці мають колядки й щедрівки, але не ці:

— Щедрик-ведрик, дай вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...

...Ні!.. Не ці...— ...А життя йде рік за роком, і кожного року — стрічаємо Новий Рік: "чи не прийде щось інше?.."

...Товаришка Шмідт сказала: "Ви безпартійний?" — і стало холодно, як зима, і непривітливо, мов осінь.

...А збоку хтось регоче й розкажує про "артемівців"; про дім пролетарського студента, про жінвідділ, про каесему. Тоді блакитнить весна дзвональними дзвониками й похмуро костилить баба-яга костяна нога — сива зима із шкульгальною лицею в зимальну північ.

...— О...О...О, новельний Фальстафе! Як Мануель Сведенборг, віриш у своє призначення пророка!..

...І тоді дзвональна звена веснальної дзвими блакитнить на душальній душі поета. І припустім, він питає:

— Марусино, скільки років до наших великодніх дзвонів?

Тоді Маруся скаже:

— Я — радість. Я — тема твого життя. Летять журавлі по далеких полинних дорогах. Кричать одуди в гаях: "Уту-тут! уту-тут!" І ти знаєш, як буває біля річки, коли ловимо коропів, коли в прозорі воду падає небо!.. О, дзвональна звена веснальної дзвими!..

...— А коли комольська процесія зникла за собором, прожектор погас. Тільки синє небо пливло в тротуари Байкальської вулиці:

606

Браво! Браво! Браво!

Гучні оплески стріли Льолю, коли вона вийшла після постановки пародії на "Пілюлі". Льоля горіла. Льолі згоріли вуха; потім зробила реверанс і побігла за лаштунки.

Вже все. Більше нічого не буде. Там, на Садовій, 30, у пролеткульті.

Тоді із зала вийшла публіка. Була публіка і публіка.

Одна публіка розходилась, друга публіка залишилась стрічати Новий Рік.

...Героїня вечора — Льоля.

Але герой вечора — бувший і т. д. — товариш Пупишкін. У фойє його качали на руках за труди по організації пролеткульту й пролеткультівських ідей. І за постановку — теж — пародії на "Лілюлі", п'єси Ромена Роллана: качали.

Товаришеві Пупишкіну хотіли зробити приємність і піднести від публіки сюрприз. Пішли за сюрпризом.

...Але в цей момент хтось уже підніс несподіваний сюрприз (це, безперечно, було нетактовно): статуетку з Дон-Кіхота.

Товариш Пупишкін трохи збентежився, але раптом кинувся на підносителя. І, обійнявши його, три рази — по руському звичаю — поцілував.

Тоді публіка (машиністка пролеткульту і писар пролеткульту) вийшли з сусідньої кімнати й піднесли вже справжній сюрприз Пупишкіну. Саме —

ТУЛЬСЬКИЙ ПУЗАТИЙ САМОВАР.

Товариш Пупишкін до того був зворушений, що заплакав радісними сльозами й поцілував по три рази — по руському звичаю — публіку, що підносила йому самовар: машиністку пролеткульту й писаря пролеткульту. Потім публіка ще щиро вітала товариша Пупишкіна й качала його на руках.

...А потім одна публіка зовсім розійшлась, а друга публіка зовсім залишилась.

...В театральній студії дзвеніли тарілки.

...Новий Рік. Щастя. На вулиці було ясно, бо людське щастя і найсправжніше це: бачити глибоке небо" чути весняні подихи, бачити зиму, літо, осінь, вересень... Це найсправжніше щастя, і не треба для цього гадати на воді, з воском і як "Світлана".

...В пролеткульті був некрасивий карлик Альоша — з Льолею приїхав. Прийшов уже й товариш Огре.

Але знову дивився горбун Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім раптом із тоскою і спорзно дивився на красивих дівчат.

..Летіла Маруся з товаришем Мамочкою й підморгувала товаришеві Огре. За стіл не сідали до пів на дванадцяту й никали з кімнати в кімнату.

Бігав пролеткультівський поет і всім декламував:

— "О, красний прекрасний цвет! Рабочій, рабства больше нет! Вперьод, вперьод! Время не ждьот. Так, і вздыхая, і вздыхая, на панелі ізмизганих улїц струїтся Первое мая".

Пролеткультівський поет ніяких авторитетів теж не визнавав,— як і Мамочка. Він був, так би мовити, зовні всякої "авторитарносте". Маруся каже: "Раніш досить порядні вірші писав. А тепер лаври імажинізму не дають покою... Пороть треба".

І ще Маруся каже: "Буває, люди течуть біля серця... Правда?" — і від неї так пахне сонцем, наче вона перепливла сонце, коли ярами проходив туман, а луки співали на "достойно" в юне небо... а хлоп'ята розкладали вогнище й пасли коней. Коні підводять голови, прядуть вухами й тривожно дивляться в ніч.

...Некрасивий карлик спорзно дивився на красивих дівчат, але дівчата не звертали

на нього уваги.

Тоді підійшла до Альоші дівчинка, і некрасивий карлик погладив її по голівці.

Віддалік сиділа (теж) некрасива жінка. Від тієї жінки й пішла дівчинка. То була її мама... І мама сказала дівчинці:

— Настенько! Коли тебе будуть питати про маму, так ти не кажи, що я твоя мама, а скажи, що я твоя сестра.

Некрасива жінка, мабуть, хотіла кохати й тому не хотіла, щоб знали, що в неї єсть уже така велика дівчинка.

...Некрасивий карлик іще раз погладив по голівці дівчинку, по її м'яких, як пух, волоссях. Він спитав, показуючи на некрасиву жінку:

— Дівчинко! Ото твоя мама?

Тоді дівчинка сказала:

— Я сестра мамина, у мене мами нема!

...Прийшов товариш Огре з Льолею й з товаришем Пупишкіним. Дзвеніли тарілки. В одній кімнаті співали "малоросійських" пісень — трохи зажурних, не таких, як під Новий Рік.

...А Новий Рік — щастя.— У Льолі згоріли вуха, Льоля горіла й досі. Товариш Огре розгублено відповідав на запитання...

...Товаришка Шмідт сказала:

"Ви безпартійний?"

...О, красний, прекрасний цвет! Робочій, рабства больше нет!..

А в фойє й досі говорили про те, як товариші Пупишкіну піднесли самовар — сюрприз од публіки, і досі кричав Мамочка.

...Нарешті покликав за стіл. Дзвеніли тарілки. Було пиво. В сусідній кімнаті була й "миколаївська". "Миколаївську" пили ті, кого викликав — по секрету — пролеткультівський поет. Були тости.

...Маруся верещала:

— Слухайте про начотчиків. Скоро почнеться політпровірка. Наша публіка майже збожеволіла: зудить-зудить, як приготівка. Скоро на Сабурову дачу пачками... Словом — Гопсаса!

Але Марусі ніхто не слухав, і вона втекла з вечора.

...Товариш Огре захмелів.

Захмелів і горбун. Тоді сказав товариш Огре товаришеві Пупишкіну: — Так, я п'яний.

Але що в п'яного на язиці, те в тверезого на думці... Знаєте?.. І скажу правду: боляче! Бо ні сюди ні туди: біла ворона.

Товариш Пупишкін сказав:

— Совершенно правильно: ні сюди Микита, ні туди Микита... Це участь інтелігенції... Ну, а як мені правду сказати, то і я трохи інтелігент. Правда, не той, так би мовити...

...А пролеткультівський поет знову кричав над Льоліним вухом:

— Вперьод! Вперьод! Время не ждьот!

Льоля думала про постановку пародії на "Лілюлі", потім подивилась на товариша Огре й задумалась.

...Дванадцята година.

Новий рік. Щастя. Новий рік по новому стилю, "в стилі" уесесер.

...Товариш Огре говорив:

— Так, я трохи п'яний і скажу: сіра осінь на моїй душі... А два з половиною роки я був членом капебеу, і на всіх фронтах... а тепер боляче: знаєте — біла ворона...

Товариш Пупишкін говорив:

— Совершенно правильно! Це закон матеріалістичної діалектики. Битіє определяет сознание. Іде на зміну пролетаріат.

Потім товариш Пупишкін підійшов до самовара, до свого сюрприза, і сказав:

— Хороший самовар. Справжній тульський... Так що молодці, хлопці!

...Некрасивий карлик Альоша раптом зірвався й пішов у куток. Теплий хміль із голови перейшов йому в нутро, і відчував горбун, що наростає в грудях, накипає щось, і дивився на красивих дівчат уже злісно й спорзно. Але раптом усе туманилось — тоді виростили перед очима дикі поля й розстріляний горизонт,— і от загорівся захід. Вечір. Перепелиний бій, і так незносно пахне трава.

...— Чого ви замислились?

До Альоші підійшла некрасива жінка, яка залишила свою дівчинку в сусідній кімнаті. Некрасива жінка, граючи очима, сіла біля горбуна.

...— Сіла?

— Сіла!

...Тоді некрасивий карлик спитав злісно й яро:

— Чого я задумався?

І плюнув в обличчя некрасивої жінки. Цього ніхто не бачив, і некрасива жінка мовчки відійшла, знизивши голову: покійно, як на Голгофу.

...Ішла друга година. Дехто пішов уже в сусідню кімнату й там заснув. Але більшість сиділа за столом.

Льоля ще випила трохи, й була вже весела, і говорила про постановку пародії на "Лілюлі". Товариш Огре мовчки слухав товариша Пупишкіна.

...Тоді підійшов до столу Альоша й сів біля Льолі. Дехто дивився у вікно, де мріяло небо...

ФІНАЛ

...Некрасивий карлик сказав голосно — і всі стихли:

— От що: хочу новину сказати... Знаєте, як гудить паровик, коли вилітає в далекий степ?..

Ви думаєте так: гу-у-у?..

Льоля сказала:

— Ну, да... Він чудово придумав. Скажи, Альошо!..

Всі причаїлись, слухали. ...Тоді некрасивий карлик голосно й схвильовано сказав:

— Коли паровик вилітає в далекий степ, коли він пролетить зелений семафор, тоді він назад кричить так: в п...— у-у!

Альоша так чітко протягнув на "у" площадне слово, що майже всі підскочили.

Льоля фаркнула.

Всі фаркнули.

Товариш Пупишкін закричав:

— Скоріш ведіть його... він п'яний!..

Товариш Огре підвівся:

— Альошо, ходім додому...

Льоля збентежено підбрала волосся й здивовано дивилася на Альошу.

...Некрасивий карлик мовчав.

ЕПІЛОГ

До Тайгайського мосту йти далеко. Льолю так зденервував Альошин вчинок, що вона не могла йти з ним поруч. І Льоля побігла вперед.

В центрі міста о другій годині зимою в п'ятім році нової ери, під Новий Рік по новому стилю, "в стилі" уесесер — шумували вулиці...

...І думалось, що савояри — убогі люди, які уходять із гір на чужину на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя —

безмежна кармазинова ріка і протікає вона по віках невідомо відкіля й невідомо куди.

...Далі шум стихав.

І нарешті зовсім стих, коли наблизились до робітничого поселку.

З півдня на місто навішував туман

...Товариш Огре й горбун йшли поруч. Альоша іронічно подивився у вогку заквартирну даль і зідхнув. Потім спитав:

— Ізмайле, ти на мене сердишся?

Товариш Огре сказав:

— Ні.

— А коли ні, то скажу тобі: нудно мені, Ізмайле, і скоро я умру.

Товариш Огре зиркнув на некрасивого карлика і не бачив: жартує він? І в сірих потоках мряки, що йшла на місто, знову пізнавав Голгофу, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

І спитав — трохи патетично — товариш Огре:

— Скажи, Альошо: ти не знаєш, в чому полягає краса й радість земної муки?

— Не знаю.

— А я гадав, що ти знаєш, бо ти, Альошо, художник.

...Підходили до Тайгайського мосту.

Вночі під Тайгайським мостом стихають паровики, тільки біля депа чути задумане шипіння.

...Над Тайгайським мостом — далекі — зоряні верхів'я, і їх прикрив туман.

...Ішов Новий Рік.

Почався не зовсім весело, і, коли гадати на воді, з воском і як "Світлана", — не весело на цілі довгі — короткі місяці.

...Крізь мряку, туди в степ, маячів зелений огонь семафора.

...Льоля пройшла вже Тайгайський міст і стукала в двері.

Раптом із станції вилетів потяг.

...А коли увійшли в кімнату, чули, як далеко в степу кричав паровик:

— Гу-у!..

...Сказав товариш Огре:

— Альошо, у мене болить голова. Будь ласка, подай графин.

Сказала Льоля:

— Води в графині нема. Хай набере з крана. Горбун підійшов до столика, де лежали героїчні п'єси, і взяв склянку. Потім некрасивий карлик Альоша подумав, що завтра йому треба йти в райком.

...А за стіною мадам Фур'є, очевидно взяла віолончель.

І знову чути було зажурну пісню з Бордо — з далекого міста загоризонтної Франції.

Мадам Фур'є, мабуть, стрічала Новий Рік.

АРАБЕСКИ

ІХ слово

Г о р о д.

Я безумно люблю город. Я люблю виходити ввечері із своєї кімнати, іти на шумні бульвари, випивати шум, нюхати запах бензолу й тоді йти на закинуті квартали, щоб побачити японські ліхтарики — так, здається — в трикутниках цифр: будинок на розі, №: горить. Я люблю, коли далеко на дальніх міських левадах рипить трамвай: щось неможливе нагадує цей рип, щоб постали переді мною теплі образи, як хрустальні дороги, як прозоро-фантастичні леденці (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я люблю Іспанію, тому що вона далеко, тому що я фантаст, тому що я пізнаю й кохаю город не так, як інші, тому що город — це Сервантес Сааведра-Мігуель, тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до алжирських піратів. Тому підходить до мене Марія і каже:

— Nicolas! Я читала сьогодні еспанські новели, і я скажу: Мартінес Сієрра — моя радість, бо в його новелах маленька музика, мелодія слів, як оркестр моєї душі, коли у вишневих садках моєї чумацької країни жевріють зорі: падають на ягоди крізь темну темряву літньої синєблюзої ночі й падають на ставки, щоб прозвучати. Мартінес Сієрра — маленька флейта, веснянка дум про далеку Іспанію.

Ми зупинилися на мосту. Гримить повінь. Над рікою важкі весняні хмари. Тоді Марія дивиться на далекий огонь, що горить на костьолі, і творить поему. Гримить повінь. Над рікою важкі весняні хмари.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

О Мартінесе Сієрра! Тобі, музичному музикантові, твоїм новелам, де звучить така широка й радісна весна, де міріяди міріядів голубих метеликів над гармонією моєї душі,— тобі шлю із своєї чумацької країни привіт. О Мартінесе Сієрра! Не тільки ти закоханий у звуки, фарби й запах слова — я теж естет. Я вірю, що на душі зійдуться десь у міріядах міріядів голубих метеликів, у цій голубій хуртовині, коли серце так енергійно стисне, наче таємна мавка розказує океанну казку, коли в океанах горять жемчуги, як горить сонце на шляхах моєї чумацької надзвичайної країни. О Мартінесе Сієрра! Про що розповім тобі? Чи розкажу тобі, як співають наші дівчата біля шведських могил, коли пісня з буряків, як сіроока жура, як геніальний Леонтович у бур'янах мого степового краю? Чи розкажу тобі, як повільною ходою бредуть круторогі воли з молочної ферми? Чи сплету тобі вінок із польових дзвоників — з подій: як була, як пройшла, як гриміла, як народжувалася молода епоха? Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із сходу — сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул. Через перевали, з азійського степу, з глухої тайги, летіли: депеша за депешою.

О Мартінесе Сієрра!..

Ніч. Весна. Гримить повінь. На дальньому костьолі горить огонь і теж творить поему. Я мовчу. Марія мовчить. На мосту тихо, і тільки мутні води клеочуть і тікають у невідому даль. Тоді я знову пізнаю, як я безумно люблю город. Уранці, в городі, де незнайомі вулиці, а по них проходиш, якось невідомо й задумано: проходять і зникають давно забуті тіні іхтіозаврів, і розчиняється рожеве вікно в майбуття. Гарно приїхати в город із села, коли в кварталах дримає тиша, дримають візники, а по вулицях метуть двірники, коли в городі прокидається ранок і гулко процокотить фаєтон, а потім —

— змовкне.

Слухай, Nicolas! Коли я думаю про міські квартали, я думаю, що я чула юнка з голубими прозорими віями, що я амазонянка й джигітую десь у заозерних краях... Слухай, Nicolas!

Ніч. Весна. Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Але так можна збожеволіти, коли ранок почне рундуки: за м'якою зеленню дерев стоять рундуки. І плентаються сюди люди — білі, незнайомі, забуті, як далека Еспанія, як троглодитний вік, коли люди ловили за хвіст леопарда й тут же роздирали його надвоє, щоб їсти. І починає ще ранок — битий шлях, а за ним плентаються фургони селянської городини.

— Маріє! Я безумно люблю город! Я люблю робітничі квартали й квартали єврейської голоти, коли дивишся відтіля на костьол, коли на костьолі в діадемі ночі горить казковим огнем циферблат. Тоді я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що

я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки і молюся, щоб "Боженька" зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок на розі, №: горить.

Я безумно люблю город.

Д е т а л ь і з м о є ї б і о г р а ф і ї

Народився я (Сойрейль, припустім, бо для мене просвітянський реалізм — "к чорту" ...навіть у прізвищах, бо я його органічно "органонами" не виношу), народився я, Сойрейль, которого не треба плутати з Карейлем, автором "Французької республіки", оскільки в Англії нема просвітянства такого, як у нас, але, може, є й покраще: я маю на увазі Ірландію й англійський бокс, після якого й після літургії (підсмалені очі д'горі) навіть coitus за "розписанням",— народився я в одному з тих городків, саме в степовому краю, саме в полковій залозі, де колись — так давно! — слобожанські полки, а потім недалеко Диканька з Мазепою на шведських могилах перед полтавським побоїщем. Я був сином якогось чиновника, який від мене одмовився. Звичайна історія: чиновник спокусив гоняшку однієї прекрасної травневої ночі, коли зацвіли яблуні, під яблунями. А коли я народився, чиновник, котрий мене народив, щоб не годувати Сойрейля, утік із провінціального городка. Таким чином у країні покриток стало одною покриткою більше. Але моя мати не пішла дорогою — на Сагайдак — шевченківської Катерини й моєї Оксани із "Життя" — з тієї книги, що "Сині етюди", яких, етюдів, я вже ніколи, ніколи не буду писати, бо я пишу —

— роман.

Моя мати не пішла цією дорогою, бо на другий день умерла. Тоді другий чиновник, гадаючи, що його жінка безплідна й нездібна родити, взяв мене за сина. Чиновник помилився. Прийшла друга травнева ніч, коли небо було в яблуневій завірюсі й пахло горизонтом (а небо може пахнути горизонтом наперекір усякій міщанській логіці), коли степовий городок Дрімав під голубим крилом весняної ночі, безплідна чиновникова жінка родила майбутнього колезького реєстратора.

Чиновник цикнув і сказав:

— Помилка-с!

А мене не можна було викинути, бо формальності щодо закріплення було пророблено. Таким чином, не глядячи на те, що чиновникова жінка була не безплідна, що в травневу ніч, коли стояла яблунева завірюха, родила колезького реєстратора,— не зважаючи на все це, я лишився в чиновника на його хлібах.

Я не буду описувати те інше, що, може, когось і цікавить, але мене, навпаки, і ніскільки; не буду описувати так, як писали наші корифеї; я буду писати так, щоб зрідка почути кармазинові дзвони з глухого заріччя, коли серце так стисне, ніби погляд стрункої юнки, коли вона на моє буйне бажання каже крізь яблуневу завірюху, здригнувши:

— Да!

...Але як же хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків, біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі!

— Слухай, Nicolas! А що ж далі? Як же з твоїм чиновником?

— Маріє! Ти наївничаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова.

Ніч. Весна. Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

...А сьогодні вітри насідають із півночі. Цілий день шаленіє хуртовина, і ростуть на дорозі замети. Іде грудень року від народження легендарного Христа тисяча дев'яťсот двадцять третього, від народження епохи громадянських війн — шостого. Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі — біль. Бо ж подумай, Маріє:

— Я читаю кожного дня книжки, але я ані разу не зустрів справжньої книжки (поеми) про нашу — у віки — революцію. Тоді я знову молюся, щоб "Боженька" зробив мене генієм, щоб розказати, як ішла, як пройшла, як гриміла молода епоха.

Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із сходу, сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул.

Ще деталь

Мені пророкують велике майбуття: одні кажуть, що я буду командором нової художньої школи; на погляд других, я "прорублю вікно в Європу", куди й буде (біс!) виглядати мій чумацький надзвичайний край; треті запевняють мене, що я в потенції...
...Мені навіть неловко писати...

Є, правда, і четверті, які вважають мене графоманом, дилетантом, парвеню і т. д. Але, на радість, я цим не хочу вірити: я гадаю, що я все-таки напишу гарний твір, бо ж яблуні тільки-но зацвітають у садах моєї духмяної фантазії, бо ж переді мною й за мною гори поетичного матеріалу.

Словом, коли б я хотів загубити свою індивідуальність, я б давно її загубив. А коли б я був через міру шанобливою людиною (зовсім без шанобства — ні риба ні м'ясо), я міг би використати своє становище.

Але я дуже тиха, лагідна людина. І тому, коли мені, як літераторові, що подає надії, запропонували взяти посаду командора одного чималого, правда, видавництва, я навіть з охотою взяв її.

Отже, там, де я працюю, де все так імпозантно, там ви знайдете всіх, кого вам треба. Тут і Пульхерія Іванівна Жоха, тут і тов. Крутик (мій заступник, прекрасний "зам"), тут і ціла академія різнобарвної професури.

Але більш за все мені подобаються ті весняні дні, коли потоки ласкавого сонця заливають усі кімнати моєї установи, коли з мого імпозантного будинку падає весняна

"капель", коли за моїм кабінетом шум ділового будня.

Я розвалююсь у кріслі, закурюю гаванську сигару (недавно прислав із Германії дипломатичний кур'єр) і кричу:

— Антошка!

Антошка тут як тут. Цей бородатий симпатяга до чотирьох годин сидить за моїми дверима й тиче — автоматично — пальцем у напис:

— "Без докладу не входити".

— Що прикажете, товаришу?

Що ж я йому прикажу? Власне, мені нічого приказувати, бо за мене приказали мої підручні, мої прекрасні підручні, які зараз шумлять, як музика, за дверима мого кабінету.

Тоді я кажу:

— Антошка! — і потираю руки.— Альянс?

Антошка:

— Альянс!

— Ах ти, моя карапуля,— млію я від гарного настрою.— Ах ти, моя дурашка!

— Так точно! — каже Антошка й підходить до мого столу.— Дозвольте прикурити?

Ця фамільярність мене зовсім не нервує: по-перше, в кабінеті нікого нема; по-друге, я радий ще раз доказати свою демократичність, свій комунальний лібералізм.

— Прикурюй, каналья! Прикурюй! — і я галантно підношу йому свою гаванську сигару.

За моїм вікном грає голубе небо. Десь, очевидно, гомонять жайворонки; десь, очевидно, такий простір, така легкокрила даль, що я не можу не мріяти. З мого імпозантного будинку летить весняна "капель", її не може заглушити навіть шум шумного міста.

— Антошка! — і я потираю руки.— Альянс?

Антошка:

— Альянс!

...А Пульхерія Іванівна завідує в мене редвидатом. Це славетна людина. Коли я приймав посаду, мені стільки про неї наговорили, що я й справді думав її викинути з установи. Але тепер я бачу, що це була робота злих язиків. І справді — Пульхерія Іванівна така прекрасна жінчина: у неї таке прекрасне волосся — золотом, що я прямо дивуюсь. І потім вона така енергійна, така розбитна.

— Пульхеріє Іванівно! — питаю я.— Ви заключили договір із професором Чам?

— Як же! Давно заключила. Він такий хороший чоловік; у нього таке, знаєте, велике горе: вчора фокстер'єр здох, і потім він такі прекрасні роботи пише... Я гадаю, що йому треба дати найвищу ставку.

О, Пульхерія Іванівна не проморгне. Це я добре знаю. Вона не підірве авторитету нашого видавництва. Вона викине на ринок, так би мовити, сливки наукової мислі.

— Обов'язково! Обов'язково! — кажу я.— Найвищу ставку. І, щоб завжди бути в курсі справ, виймаю з бокової кишені порожній блокнот і беру олівець.

— Дозвольте, Пульхеріє Іванівно, записати ці прекрасні роботи, які незабаром випустить наше видавництво.

Вона:

— Ах, Миколо Григоровичу, я й забула... От пам'ять... Я зараз принесу їх.

— Що ви! Що ви, Пульхеріє Іванівно! Не турбуйтеся. Дозвольте тоді мені просто написати: в якому це буде відділі?

Вона:

— Відділі?.. Ах, боже мій... от пам'ять... Це ж відомий професор Чам... по... по... неврогеології, здається. Професор Чам. Професор Чам.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому дадь.

— Nicolas! Про що ти думаєш? Милий мій!.. Ти думаєш про осінь? Невже ти думаєш про осінь? Милий мій! Похили свою голову на моє плече, розкажи мені голубу поему.

— Маріє! — і я чую, як гримить повінь, як біжать мутні води в невідому даль, і моя радісна Марія кладе на моє чоло свої духмяні кучеряшки й пахне, як юність, як безмежні дороги в прекрасний невідомий край.

...Уранці прийшла весна.

І цілий день тануть сніги. Біжать по дорогах потоки, і чути: десь хропуть коні. Стоїть таке неможливе небо, нібито воно тільки-но народилось.

Учора опівночі, коли за городом урочисто скликав гудок нічну зміну, над костьолом із західного боку повис теплий туман. Учора я думав про Тургенєва й про вальдшнепів, тому що це в крові, тому що мій батько був стрільцем, думав про заводи на Ворсклі, про свій степовий край, про його одинокі озера, що стоять там, де пересікаються чумацькі шляхи. Сьогодні мої мислі про інше. Це знає й Марія. Я думаю зараз про жінчину революції.

— Nicolas! — і Марія виймає хустку, що пахне конвалією, і підбирає волосинки під капелюшок, що їх розкидає весняний вітер.— Nicolas! Ти скажи мені: невже жінчина так міцно зв'язана з революцією, що без неї новелістові не можна обійтись?

— Да, Маріє! Без жінчини не можна обійтись. Бо жінчина — це круг наших емоцій.

— А я от тобі не вірю! — говорить Марія й підставляє весняному вітрові своє обличчя.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить весняна повінь. І тікають мутні води в невідому даль. Ми стоїмо на мосту. Перед нами й за нами — город. Ми чуємо, як глухо б'ється крига. Над костьолом горить

ОГОНЬ.

— Nicolas! Я тобі не вірю, тому що ти й досі не показав жінщини в революції.

— Да, Marie! Я ще не показав, але я покажу.

— Ні, ти її не покажеш, бо в твоїм уявленні вона не більше, як самичка.

— Marie!

— Да, Nicolas! Так.

Гримить повінь.

І тікають мутні води в невідому даль.

К в о д л і б е т.

У Діккенса, здається, в "Записках Піквікського клубу" герой скрикнув: —

— Їхать — так їхать, як говорив папуга, коли кішка потягла його за хвіст. У Діккенса, здається, з тих же "Записок Піквікського клубу", є й такий радісний вираз:

— А от і я! — як сказав хтось, падаючи з десятиповерхового будинку.

Студент жив у підвалі, в кімнаті з одним тусклим вікном, що виходило на глуху брудну вулицю. Але й тут він жив милостю якоїсь грузної баби, що знімала весь підвал і одводила йому цю кімнату виключно за його прекрасні очі: кожної суботи баба тягла студента до себе на кухню, напоювала його там жовтим (якась примісь) самогоном, і, коли студент часто починав хилити голову на бік, коли повз вікна проходив із калатушкою сторож, грузна баба брала енергійним жестом свою жертву за плече, роздягала її догола і клала на своє ліжко. Після так званої суботньої ночі студент завжди почував у роті якийсь неприємний запах і потім цілий день спльовував. Це теж деталь, і, "позаяк" вона з життя, я й її пишу.

— Marie! Не будь наївна. Я даю тобі запах слова.

...І знову переді мною легко-синя даль надзвичайного минулого. І знову я чую далекий загірний голос: "Пройдуть віки, найдуть свою змужнілість, пізнають радість і журу твоєї прекрасної землі, відійдуть по древній дорозі в небуття, але ніколи не повториться народження твоєї м'ятежної нареченої".

— Тільки один раз!

— Тільки один раз!

Так б'є годинник над ратушею глибокої ночі, коли тривожно горить циферблат.

...І я, романтик, закоханий у свою наречену, знову бачу її сіроокою гарячою юнкою з багряною полоскою на простріленій скроні. Вона затулила рану жмутом духмяного чебрецю й мчить по ланах часу в безсмертя.

— Чи наздожену її — свою сірооку м'ятежну наречену? Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Я безумно люблю город. Але я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки й молюся, щоб "Боженька" зробив мене генієм: щоб розказати,

як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок, на розі, №: горить. Я безумовно люблю город! Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

— Маріє! Ти пам'ятаєш той день, коли. я перший раз побачив тебе? ,

— Да, Nicolas! Ходім! — і вона енергійно переступає калюжі весняної води.— Да, Nicolas, пам'ятаю.

— Маріє! — і я зупинився.

Вона — теж.

Тоді я беру кінчик її солдатської блузки й кладу на нього свої гарячі уста. Марія мовчить. Я мовчу. Пахне конвалією. Весняний вітерець б'ється в кучеряшки моєї нареченої.

— Nicolas! Милий мій! Не треба думати про осінь.

— Маріє! — і я тисну їй руку.

Вона мовчить. Я мовчу. На костюлі горить циферблат, і далеко гримить повінь. Марія оправляє блузку й раптом зникає в темряву, в глухий міський заулочок.

Р. С. Я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову: про метелика, що з черепом на голові. Мені навіть сни якісь химерні. З-під канапи вискочив звичайний пацюк з перебитим задом. Мені кажуть, щоб я його добив. Тоді я беру чималий молоток, і, коли пацюк іде на передніх лапах повз мене, я з гидливістю опускаю з силою молоток на його голову. Але диво: після мого удару пацюк раптом виріс, став розміром із болонку й пішов на задніх лапах, а на його голові я бачу череп: я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову, про метелика. Тоді мені зупиняються мислі, і стоїть переді мною якась настирлива пляма, що може довести до божевілля. Я знову підводжу чималий молоток і з гидливістю опускаю з силою на пацюкову голову. Але диво: пацюк знову виріс і став розміром з фокстер'єра. Пацюк з перебитим задом іде на задніх лапках. В кімнаті тихо, за вікном тихо, і тільки на костюлі горить циферблат. Я мовчу.

XIV слово

...Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливо привабливий огник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

— І от поет з тієї божественно-незрівнянної країни, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, пізнав сірого чортика й тісно жив з ним, і не в сенсі банально-сентиментальної нудьги, а так, як може жити художник. Він був страшений нахаба, але він міг тільки жевріти, і то в тайзі, і то для утилізацій обмеженого кола часто обмежених людей. Поет знає, як далеко одійшов запах тобілевичо-старицьких бур'янів, що прекрасно пахли після "Гайдамаків" і "Катерини", як далеко і "Тіні забутих предків", і все, що хвилювало юність, а тепер залишило тільки сірого чортика. Поет знав, що в

історії народів його божественно-незрівнянній країні, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, принаймні на першу півсотню літ одведено силою рабської психіки тільки два рядки, і то петитом; і на ці два рядки ніхто й ніколи (аж поки пройде півсотні літ!) не зверне уваги. І поет, що крізь огонь своєї інтуїції побачить нові береги, загине, як Катерина на глухій дорозі неві-домости.

...Тоді біжить коник моєї фантазії по першій сніговій дорозі, і летять од його копит діаманти сніжинок. У далекому бору, що ледве маячить, дід-мороз трусить білою бородою, і якась фантасмагорія навкруги. Під столом сидить кішечка і муркотить про радість морозного дня. Над оселею здіймаються димки й пливуть у тихе голубе небо. І ніхто не розкаже мені: що це?

Степова .оселя й дальні виноградники — все потопало в мовчазному концерті цвіркунів. Стояли похмурі хмари, і десь традиційно глухо билось і грало з берегами сіре туманне море. Природа, цей незрівнянний художник, шукала цієї ночі химерного жанру. В кожному шелесті й тремтінні приморської сиротливої флори я відчував напружену боротьбу за майбутнього прекрасного Рафаеля. Вмирала стара форма, як лицарство, як запорожці. По таємних лабіринтах мистецтва мчав вітер із незнаного краю.

...І жили в тій оселі, що її звали по циркулярах курортом, люди, собаки, коти та інші тварини. Чим годували котів чи то собак, я напевне не знаю. Але людей годували дохлою гнилою рибою, трохи не кращими яйцями й такими ж сосисками. Все це привозили з нудного провінціального міста.

За тих днів, коли до столу подавали (висловлюючись канцелярською мовою) вищезазначене, за тих днів зчинявся бунт. Бунтували пролетарі, службовці й навіть комунари. Тоді комунарів збирали й говорили:

— Вам бунтувати не можна, бо ви — комунари, будівничі нової держави, а курорт, як вам відомо, державний.

Комунари хвилювались, але вони знали, що їм бунтувати не можна, а можна говорити іншим "халатникам" (хорі), що курорт дуже гарний і коли риба гнила, то це — помилка, бо вона зовсім не гнила.

І комунари розпинались і доказували, бо вони знали, що таке дисципліна і що таке для всесвітньої революції ця неприємна деталь, коли ми стоїмо напередодні. Тільки один написав щось у центральну пресу, після чого стало багато краще, бо вже не подавали гнилої риби, а подавали гнилі сосиски.

Проте не зайвим буде зупинитись і на цій деталі: нудне провінціальне місто, на жаль, лежало далеко від степової оселі, що по циркулярах називалась курортом. Отже, підтримуючи інтереси свого населення, курортна адміністрація організувала на своїй території непоганий буфет. Коли халатники були незадоволені обідом, вони мали цілковите право піти до буфету й узяти там те, що їм було потрібно. Дешевка тут була надзвичайна: коли, припустім, десь пачка цигарок коштувала сімнадцять копійок, то тут брали всього (за таку ж таки пачку) тридцять п'ять. Те саме і з іншими продуктами.

Тоді в мовчазнім концерті цвіркунів я бачив жінку, її звали панна... не пам'ятаю

добре — хай буде за Винниченком: панна Мара. Вона виходила, коли йшли з вечері халатники, до виноградників, де кінчається степ і починається море, і думала. Панна Мара думала про те, що вона — жінка-лікар, прийшла сюди за три червінці на вісімнадцять годин праці, але вона ніколи не почула ласкавого слова від своїх пацієнтів, бо вона була трохи крива і з звичайним сірим обличчям, що ніколи не зупиняє. Вона дивувалась, чому хорі незадоволені гнилою рибою, бо ж гнилу рибу подають не кожного дня, а вона добре знає, як важко відбудувати курорт, що зазнав великих пертурбацій за часів громадянської війни. Правда, є багато неприємних явищ і їх легко усунути, висловлюючись газетною мовою, але для цього бунтувати не треба, особливо комунарам (вона зовсім позапартійна!), бо про це напишуть письменники в різних газетах та журналах.

Але панна Мара думала й про те, як би гарно йти в цей вечір, коли цвіркуни починають свій химерний концерт, а недалеко рокотить море, з гарною людиною, що буде її нареченим. Вона була за цих хвилин безмежно сентиментальною й вона трошки плакала.

Море традиційно глухо билось у береги, і тоді за виноградниками зливалися в єдину гармонію і море, і нічний степ, і одинока оселя серед пустелі.

Панна Мара йшла до курзалі, сідала там біля шахматистів, дивилася. Але ніхто на неї не звертав уваги й ніхто не хотів покохати панну Мару, бо такий уже жорстокий закон природи.

..."Мила мамусю! Яке хороше життя, який божественний запах навкруги мене. Тут море таке надзвичайне і тут такі мислі, наче я не звичайний рядовий лікар, якого ніхто не знає і який нікому, за винятком хорих, непотрібний, а якийсь Персі-Біш Шеллі, що про нього я мріяла колись у своїй студентській кімнатці. Увечері я йду до моря, дивлюся в сині краї й думаю: відтіля буря принесла уламки кайори й тіло Шеллі, а тут, на піщаному березі, його наречена вихопила з огню його прекрасне серце. Ти, мамусю, будь ласка, не читай нікому мого листа, бо цим ти зробиш мені багато неприємного. Прошу я тебе також ніколи, ніколи не згадувати в своїх листах Стефана, бо я й досі не можу прийти в себе. Ах, як він насміявся наді мною! Але я йому простила, я йому все простила. Ти, як жінка, повіриш мені, бо знаєш, що нема меж тій любові, що її носимо ми. Я пізнала цю любов, і я щаслива. Нехай фігляри й скептики "возводять в канон" бездушний американізм, але людини вони все одно не перероблять. Ах, мамусю! Яке прекрасне життя, який божественний запах навкруги мене, як чудово пахне одвічне море, яка даль за темними виноградниками, що так тривожать мою душу цієї химерної південної ночі".

Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливий морський вогник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

— ...Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І, коли я умру і на моїй могилі ви положите пучок чебрецю — знайте: я воскрес.

І знайте: біля тієї криниці, що в ній, як у верцадлі, ввесь світ, давно вже стою я, і на моїй душі таке тихе, таке світле й прозоре озерце, що я відчуваю себе Господом-Богом. Товаришко Маро, схиліть свою голову на мої груди і знайте: я ваш друг.

...Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову в порту неможливий морський вогник. Праворуч — море, далі — виноградники й моя мука за пароплавом — у виноградну даль.

Тихо. Тільки одвічні цвіркуні плетуть легенду із далі первісних віків, і нема їй ні кінця ні краю. Тоді зникають і дороги в диких половецьких краях.

Літо тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року. — Головний лікар читав сьогодні лекцію про душу. Це характерно: про душу. Народу було досить, майже всі халатники.

Цікавились усі й особливо комунари. Справді, що може сказати спец про душу?

І от, коли головний лікар скінчив, один несміливий голос запитав:

— А дозвольте, товаришу професоре, спитати вас, що появилось раніш: мисль чи слово?

Лікар, що мусів сказати не те, що хотів сказати, крутнувся:

— А ви як думаєте?

— Скажіть, як ви думаєте,— уперто сказав комунар.

— Я думаю,— головний лікар проковтнув слово й кинув: — Я думаю — мисль.

— Тоді дозвольте й мені слово,— і комунар поліз на трибуну.

Він говорив довго, уперто. Він говорив так весело, що майже всі поснули. Комунар був добрим книжником, бо вчився він у партшколі й не міг не знати, як на це питання дивиться товариш Богданов.

І, коли б спец не прийшов у себе після першої й не зовсім вдалої вилазки і, набравшись нахабства, не зупинив промовця, промовець, мабуть, і досі розмахував би руками.

Спец:

— Зупиніться, будь ласка. Ми з вами ніколи не договоримося, бо це аналогічно цьому: що раніш появилось — курка чи яйце.

— Звичайно, курка,— вирвалось з мовчазної аудиторії (жіночий голос), бо курка...

— Ну, ну, що ж таке курка,— єхидно запитав спец,— слово чи мисль?

— Ви, товаришу професоре, застали нас зовсім не підготовленими,— скрикнув жіночий голос.— Треба було попередити комгурток.

Тоді головний лікар зняв окуляри й сказав, що лекцію скінчено і що халатники можуть розходитись. Що ж до того, що раніш появилось — мисль чи слово, даному зібранню нема ніякого діла, бо хорим заборонено хвилюватись, і потім останні наукові дані недвозначно натякають: раніш появилась мисль.

Отже, мораль: раніш появилось не слово і не мисль, а гнила риба, бо лекцію про душу було розраховано спеціально на заспокоєння нервів, які розтривожено було вищезазначеною морською твариною.

Повз одинокої оселі, що біля моря, іде залізниця — тупик. І на тупику, коли вийдеш увечері слухати, як приливає море, бачиш зруйновані вагони, розірвані снаряди, бачиш

руїну.

То пройшла махновщина і зникла в степовій тирсі, як згадка про дику татарву. Увечері, коли на малому лимані кричать чайки й десь важко сідають баклани, над морем стоїть чіткий місяць і грає срібними веслами на поверхні синьої води. На березі, як хрусталь, медуза. Кажуть; медуза горить, коли йде зграями. І це — як древнє сказання. Тоді в пустельному кутку приморської полоси рибалки підводять чайму над кайорою, беруть невід і йдуть у море.

Міцнішає вітер. Вітер із моря. У порту проревів пароплав, але враз змовк: він сьогодні не вийде за хвилеріз, бо збирається на ніч неабияка буря. Кайора метнулася на обрії й раптом зникла. Тоді з саодиної рибальської хати вийшла мати й дивилася на море. І підійшла до неї ще молода жінка, і вони довго стояли на березі.

І сьогодні море казиться, і казяться піщані береги в хуртовині камінців, але це останній шквал. Даль жене табуни: вал, вали і гребні хвиль розкидають бісер. Сходить сонце. І саодикий рибачкий посьолок зустрічає його золотих вершників тишею.

На якорі кайора. Вона плавко колисається. Але вже скоро вщухне вітер, над морем стане мертвий зиб. Тоді вщухнуть і береги. На камінцях буде муркотіти море. Чайки полинуть на болота, і стане велика морська пустеля.

II

І от вранці Бригіта була на узліссі й там рвала проліски. Бригіті було щось біля шістнадцятьох. Вона рвала проліски й дивилась на них. Потім вона пішла до батька. Це було в тому лісі, де її батько був лісником.

У цей час біля хати з шумом зупинилась кавалькада. То приїхав молодий граф. Він був як казковий лицар, і одяг йому було всипано діамантами. На кашкеті, збоку, біля фазанового пера, стояв великий рубін. Молодий граф грав тростинкою. Кінь його раз у раз хропів і переступав з ноги на ногу. Це був породистий англійський жеребець з агатом на лобі. Бригіта винесла кухоль криничної води й подала молодому графові. Той подивився на неї, сильно вдарив коня, так що кінь знявся на диби, і сказав, що Бригіта як мавка. Всі зареготали, Бригіта почервоніла. Кавалькада поскакала далі.

Був весняний вечір; за лісом, в оселі, скликали до вечірні. Бригіта вийшла з хати, взяла пойнтера Мілорда й пішла в глуш.

Там вона знову зустріла графа. Він зліз із коня, погладив пойнтера й підійшов до Бригіти.

Він притиснув її до своїх грудей і скрикнув. Бригіта не перелякалась і тільки зідхнула глибоко. Молодий граф схопив її й положив на свого коня. Потім вони поскакали по лісових доріжках.

За годину граф був у своєму маєтку. Він узяв Бригіту за руку й повів її до себе. Там він сказав їй, що вона відци вже ніколи не піде.

Бригіта вирвала руку й стала серед кімнати.

— Графе,— сказала вона,— я виросла в лісі. Пустіть мене.

Граф став її умовляти, але вона його не слухала. Тоді він пообіцяв їй, що примусить її силою. Бригіта підскочила до вікна й вискочила на веранду. Граф свиснув; зграя

борзяків кинулась за Бригітою, але її вже не було.

Вона прибігла до своєї лісової хатки й нічого не сказала батькові. Цілу ніч вона думала про графа. А вранці по слідах копит вона сама пішла до графського маєтку.— От!

І от моїм арабескам несподіваний *finis*. Навколо тиша. Тільки зрідка постріли вартових, тільки зрідка прошелестять подошви незнайомих людей. Люди йдуть і зникають, мов безшумні шуми моїх строкатих аналогій і асоціацій. Город спить. Над ратушею даль божевільне далекого неба. І нерозгаданий зоряний Віфлієм стоїть у квадрильйонах віків таємною загадкою. Мовчки бавляться люкси своїм світлом — білим до різи в очах; і ховаються по темних кутках луни трамвайних ударів. Мовчазно стоїть нічний город, стоять заулки, під'їзди, й усе, що тут на землі, загубилося в хаосі планетарного руху і тільки ледве-ледве блищить у свідомості. І здається: це химерний Сатурн біжить у телескопі, і біжать його кільця й десять дальніх супутників.

Моїм арабескам — *finis*. І герої, і події, і пригоди, що їх зовсім не було, здається, ідуть і вже ніколи-ніколи не прийдуть. І ніколи я не повернусь до своїх арабесок, щоб мучити себе над кожною крапкою. І вже ніколи не промчать фойєрверки гіперболізму крізь темряву буденщини, і не спалахне огнецвіт моєї фантазії: на рік буває тільки одна ніч — на Івана Купала — коли в зачарованому колі жевріє жемчуг химерної папороті.

Моїм арабескам — *finis*. Але я не тоскую. Я ще раз пізнав силу безсмертного слова, і воно перетворилось у мені. І з океану варіацій я випливаю, м'ятежний і радісний, до нових невідомих берегів.

— О Маріям! Хіба не коштовні крупинки золотих камчатських розсипин хочу я вихопити з бурі емоціональних вибухів.

Моїм арабескам — *finis*. Тоді Стерн, Гоголь, Діккенс, Гофман, Свіфт ідуть теж від мене, і вже маячать їхні романтичні постаті, як голубі диліжанси на шляхах моєї безумної подорожі.

Так сказав Теодор: це радість бунту проти логіки. Я такий же химерний, як Сатурн у телескопі в хаосі планетарного руху. Я — щасливий, о Маріям! Який орган так божественно звучить у кожному нерві моєї істоти? Кому так. співають славу?

Це тобі, моє синє, вечірнє місто з легенд Шехерезади. Це ж з тобою я розмовляв по заході сонця, коли треба було найти слово.

— О Маріям! Ти — жінка, й ти пізнаєш радість моєї пісні про синій вечірній город.

...Тихий вечір. Синій вечірній город. Азія. І я цього тут не бачу: ні проституток, ні чорної біржі, ні старців, ні бруду. Я бачу: ідуть квакери — не ті, XVII віку, а ці, сповідники світла, горожани щасливої країни. І я вірю, я безумно вірю: це — не квадратура кола, це — істина, що буде на моєму сентиментальному серці. І тоді в молитовній екстазі я дивлюся, як мільйони разів дивився, в далекий димок на курган, де скликає муедзин до загірної Мекки.

Синій вечірній город. Азія. І мені, Сатурнові, не божеству, що біжить у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією, мені радісно сказати, що тут увесь я: із своєю мукою, із своїм "знаю", із своїми трьома кільцями: віра, надія, любов. Синій

вечір. Синій вечірній город. Азія.

— Але на сучасність я дивлюсь крізь призму легенд Шехерезади. *Liberum arbitrum*. Для епохи великого ренесансу характерним буде тихий азіатський город — без проституток, без чорної біржі, без бруду. І душевна дисгармонія буде тоді легенький вир під водяними ліліями, коли човен без весел несе не несе, а комиші стоять на кордоні зелених луків і прислухаються.

Для епохи великого ренесансу буде характерним строката весна й плебеїв Великдень. Тоді підуть тисячі горожан на площу м'ятежної комуни, а потім підуть карнавалом на аеродром. І цей строкатий колір б'є мені в вічі, мов чітка червона пляма, що від слова "ярмарок".

— О Маріям, я безмежно щасливий. Тільки тепер не забрудню твоєї родинки, що впала на твоє слонове рамено.

Так сказав Теодор.

Тоді прийшла слава про синій вечірній город. Азія. Тоді пішли горожани не в академічні колізеї, де йшла нудота декадансу, де тисячі анемічних надломлених людей дивилися на бутафорію минулої епохи, а пішли до цирку, на футбольне поле, в спортивні клуби. І були ще клуби ділового будня і клуби наук.

— ...Мат королю! Я вам готовий дати форою й ферзя, але й тоді я вийду переможцем. Бо й великий маестро Капабланка не міг перемогти модерніста Реті.

...Моїм арабескам — *finis*. І тобі, синє вечірнє місто, надхненно співаю славу. І йдуть, і пливуть квартали, а за ними трамваї й густий присмерк.

Сторожкий дзвін. Бігають огники — такі химерні, мов фіолетово-рожеві ліхтарики в ресторані японських куртизанок. Над площею м'ятежної комуни стоїть прожектор і уперто розглядає строкаті вітрини державних крамниць. Іду. Раптом падає під ноги різнокольорова реклама, і я згадую чарівний ліхтар, що в забутій школі мого дитинства демонстрував на стіні картини. Це — не кіно, це — примітив, але я його ніколи не зрівняю з кіно, бо тоді була надзвичайна вразливість і таке миле й симпатичне дитинство.

Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду.

...А за мною прожектор, трамвайні ліхтарики, тротуарні світлові плакати й мільйон інших дрібниць. І все це мчить в химерному колі асоціацій і пливе, мов Сатурн у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією і все, що тут, на землі, загубилось у хаосі планетарного руху і тільки ледве-ледве блищить у свідомості.

...Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду.

Я (РОМАНТИКА)

"Цвітові яблуні"

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюсь в даль.— Тоді дума за думою, як амазонянки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний

степ... Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!). І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

Мати каже, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе... Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я.

— Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за отрогами сизого боку, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії, зі сходу. І томиться природа в передгроззі. А втім, за хмарним накіпом чути й інший гул — ...глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, м'ята вмирає в тузі. Мати каже: "Надходить гроза!" І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

I

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі — до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в "чека".

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портьери, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонне наспівує азійське: "ала-ла-ла".

Я дивлюсь на портрети: князь хмуристь брови, княгиня — надменна зневага, княжата — в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, всю безсилу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

— я — чекіст, але і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (маєток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші,— за підворіття, у канареєчний замок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті

збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жахна смерть. Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

— ...(мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степену доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний ріжок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З давніх покоїв виходять льокаї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу не сила досягти навіть чверти кабінету. У височині ледве манячить жирандоля. В городі — тьма. І тут — тьма: електричну станцію зірвано. Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завжди нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в "чека", проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

— "розстрілять",

завше мнеться, завше розписується так:

не ім'я і прізвище на суворому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф, хвостик.

Я:

— Діло все. Докторе Тагабате, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячи і непевним голосом, каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грохот хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

— ..."Розстрілять"???

І мати тихо, зажурено дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха канонада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За порт'єрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по закутках міських підворіть. В городі тиша й мовчазний передзвін серця.

....Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді льокай приносить на підносі старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю "так треба".

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так нечесно, що так комунари не роблять, що це — бакханалія і т. д. і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

— "розстрілять", —

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, — це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій .звірячий інстинкт. І я, главковерх , чорного трибуналу комуни, — нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

"Але який вихід?"

— Який вихід?? — І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: "коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини".

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — прообраз загірної Марії, і застигала, у тьмі чекаючи.

...Свічі танули.

Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

— шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азійське: "ала-ла-ла". Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях.— Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече мавзер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контратаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверкий край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий маєток, тепер — чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюсь туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,

шість тисяч, шість мільйонів —

тьма на моїй совісті!!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовне дивлюся на східний волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. У дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю мавзера й запалюю свічу.

...— Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя. Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії.— Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше, як фантом.

— Фантом? — знову здригнув я.

Ні, саме це — неправда! Тут, у тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного злочинного "я", якому я даю волю. Тут, у глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в тваринній екстазі я заплющую очі і, як самець напровесні, захиляюся і шепочу.

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті — паніка, в тилу — паніка. Мій батальйон наготові. За два дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

— Ідуть глухі нарікання.

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гонці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, покриваючи мутне вогняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли; версальці знають:

— Штаб Духоніна!

...А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгрозя: скоро буде гроза.

...Я входжу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно печально каже:

— Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе.— Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає "своє право" купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! так його! — і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат.— Так його! так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінимий вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялися доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції, і тільки тоді йшов з поля, коли танули димки й закопували розстріляних).

...Порт'єра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: жінчина в траурі й чоловічина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпardonно-плаксивий тон: він просив милости. Жінщина втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там-то!

— За що вас забрали?

— За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Будда, ні Магомет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

— Так по-вашому, значить, назрів час приходу Месії?

Мужчина й жінщина:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінщина:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробите цього Месію з "чека"?

Жінщина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносились канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник навідає на наші станції — передають у телефон. З міста долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милости. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць.

Жінщина приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Жінщина сказала глухо й мертво:

— Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстрілять!

Вмить підскочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графина вина й залпом випив. Потім положив на

холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мені одложити діла й розібрати позачергову справу:

— Тільки-но привели з города нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на город. Вечоріло — Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде! — Вечоріло.— І знову передгрозві блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро — це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні богатирі, кавалерійські сторожові загони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі й поливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За моєю спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити: в підвалі битком набито. Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

— Роз-стрі-лять!

але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це — галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

— Сину! мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

— "Мамо"?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? "Мамо"?!! Я вмить опам'ятався й схопився рукою за мавзер. '

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з "мамою" (він підкреслив "з мамою"), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк (Це ,я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти).

Так! — схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинне ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

— нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне "я".

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуну?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! — я махнув рукою в бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостові тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя. і

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

...Так, це були неможливі хвилини. Це була мука.— Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

— я, главковерх чорного трибуналу комуні, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почую, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене.

Його рішуче не можна пізнати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

— Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

— Слухай!..

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці наслідують, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показалися біля станції: інсургенти відступають.— Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша вискочив. За ним я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонце-мідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі й знову мчали і мчали. Стояло, мов зачароване, передгроззя.

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і — сам не пам'ятаю, як я попав до підвалу.

Із дзвоном розірвався біля мене шрапнель, і надворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —

— дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали!.. хі... хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

— "це сторож моєї душі" — і без мислі побрів на міські пустирі.

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусіли йти на північ, залишили город. Проте інсургентам дано наказу задержатись до ночі, і вони стійко вмирили на валах, на підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закутках підворіть.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,
і я остаточно збився з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заручників. Брали решту контрибуцій...

...Я остаточно збився з ніг!

...Але раптом виринали обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. І знову вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжники, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

— Докторе Тагабат! через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор єхидно дивиться на мене й усміхається.— О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

— Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити мавзера й тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю,

що від мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменний портрет княгині.

Тьма.

...— Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

...Із-за дальніх отрогів виринав місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав зеніт і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії — темного натовпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць, в авангарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова. Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді — в нікуди, а збоку мене брели сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— там ішла моя мати

з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою.

Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загірна даль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовне дивитися на волохатий силует чорного трибуналу комуні.

...Я здавив голову й пішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

Я раптом відкинувся: що це? галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені — так, як у дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

— невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність — хижа й жорстока, як згря голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка? '

Може, треба інакше зробити?

— Ах, це ж боюнство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: errare humanum est. Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть

бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів у вогні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть, що хочете!

Я подивився:

— з натовпу виділилася постать і тихо самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у зеніті й висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячів сторожовий загін мого батальйону. І в цей момент над городом знявся рясний вогонь — перестрілка знову була тривогу. То відходили інсургенти,— то помітив ворог.— Збоку розірвався снаряд.

...Я вийняв із кобури мавзера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі вогні: так кінчали з черницями.

І тоді ж, пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник.— Загудів ліс.

Метнувся вогонь — раз,

два—

і ще — удар! удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а самотня постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а самотня постать усе там же, все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць ллє зелений світ з пронизаного зеніту. Я держу в руці мавзера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях. Я пориваюся крикнути:

— Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу вбити тебе. І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? невже знову галюцинація?

Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожньому узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору.

Здіймались вогні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожегою якоїсь неможливої радості, закинув руку за шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів мавзера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся.— Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць.— Недалеко грохотіли орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

"От дурень!" — подумав я.

...Потім скинувся:

— Де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! — І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як мене щось зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве.

По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб.— Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! — Тоді я поправив ремінь свого мавзера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні богатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному зеніті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

...Я зупинився серед мертвого степу:

— там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі, озера загірної комуни.

СЕНТИМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ

I

...Вікно було чорне, як атрамент, але по темних садках уже брів тихий провінціальний світанок.

"Ну, пора",— подумала я й вийшла з кімнати.

Біля ґанку стояла підвода, і ледве чутно іржав кінь. Мама плакала й казала, що я зовсім неможливо поведжуся з нею. Ну, навіщо, мовляв, їхати кудись у невідомий край? Ну, навіщо? Мама прожила свій вік у чотирьох стінах нашого біленького домика, і для неї все, що простягається далі Загадайського мосту, все було темною й страшною загадкою. Я поцілувала маму й сказала їй, що я все-таки не можу зостатися дома. Невже вона не уявляє собі, як мене тягне в даль? Невже вона бачить тут самодурство. Пам'ятаю, я схопила її в обійми й майже простогнала:

— Моя ти милуська! Милу-усько!

Мама перелякано подивилася на мене і ахнула. Тоді я зареготала й ще раз поцілувала її. Потім узяла букет квітів із нашої маленької оранжереї й сіла на підводу. Золотий півник злетів на флюгер і голосно закукурікав. Провінціальний домик, ґанок і мама з тоскою подивилися на мене. Я сказала їхати. Потім упала на свіже пахуче сіно і

вже сказала сама собі: "Навіки". Я прикусила губу й так боляче, що аж сльози покотилися мені по щоці. Але хіба можна було відмовитися від цієї поїздки?

Пам'ятаю дитинство, його передчуття й неясну тривогу. Коли мені було щось біля шести років, я сама тягла маму до церкви, щоб стати десь у темному закутку й прислухатися до таємного шамотіння.

Бабуся розповідала мені про катакомби, і здавалось, що я стою в катакомбах. Я любила ходити й на луки, любила запах осоки й це зелене море трав, що хлюпотіло за рікою, я безумно любила вечорові кучугури, і червінькову шелюгу, і димки над нашою оселею. Але я ненавиділа наших провінціальних людей, таких темних і диких, як дичавина тамерланівщини, і завжди тоскувала за тим незнайомим, що загубилося десь у далеких краях. Колись небіжчик-брат (він був страшенний мрійник, і він загинув на барикадах), колись він патетично декламував мені.

— Б'янку, я вже, мабуть, не повернусь додому, і багато нас, очевидно, не повернуться. Але йдемо ми з такою радістю, ніби чекає нас не смерть, а якесь надзвичайне безсмертя.

Потім він говорив мені про світові пожари, про невідомий фантастичний край. Я довго слухала його, і перед моїми очима виростало химерне коло, і я вже бачила внутрішніми очима нових людей якоїсь ідеальної країни. Пам'ятаю, я випрямилась на весь свій дитячий зріст (я й справді тоді була ще дитиною) і сказала надхненно:

— Клянусь тобі, брате!

Більше нічого не сказала, бо знала, що далі не треба говорити, і він зрозумів мене.

Але потім раптом побачила (тоді вже брата давно не було), що прийшла якась нова дичавина, і над нашою провінцією зашуміла модернізована тайга азійщини, і тільки зрідка проривалися молоді вітерці. Тоді почала вірити, що десь живуть інші люди, і мене неможливо тягнуло до них.

Очевидно, і це зміцнювало моє бажання полетіти кудись, до того ж і журавлі принесли мені сімнадцяту весну. Я виходила вночі в садок і вже не могла спокійно слухати їхнього крику. Ця весна так затривожила мене, ніби я була перелітною птицею й мусіла летіти кудись за море.

Я не оглядалася назад і вже не бачила (це візниця мені говорив), як мама випроводжала мене білою хустиною, і не бачила (це теж візниця говорив мені), як повз нас пройшов наш маленький дячок і здивовано подивився на мене.

— Кукуріку,— стояло мені в ушах, але коник біг жваво, і жваво куріла дорога.

Ми вже давно проминули провінціальний виконком, потім ми залишили за собою й комсомольський клуб. "Ах ти, клуб, ти мій клуб, зелененький клубе",— подумала я й зідхнула. Це місце нашої оселі я обминала з якоюсь полегкістю. Мені було відкрито дорогу до комолу, але я рішуче відмовилася вступити туди. Мене ненавиділи за це, бо знали, чому я стою осторонь. А я стояла осторонь от чому. Я пам'ятала, скільки відважних комольців загинуло в часи горожанської війни, і частенько десь у закутку прославляла цих незнаних героїв. Але тут, у нашому комолі, була якась дика розгнuzданість, і дівчата, що йшли туди, вже з п'ятнадцяти років робились "чесними

давалками"— так у нас називали їх. Я прилюдно говорила про це, і мене називали реакціонеркою. Пам'ятаю, тільки один комунар, що раптово приїхав у наше містечко, тільки він обурився колись:

— В чому справа, хлоп'ята,— сказав він,— хіба вона неправду говорить?

...На нас почала наступати синя полоска далекого лісу. З боку вже розправляло свої малинові крила золоте, як і завжди, невідоме сонце. Ми раptom поїхали поволі: попереду нас ішла отара овець, і йшов пастушок. Пастушок заграв на сопілку. Він був маленький, але він заграв щось сумне, і мені стало ще сумніше. Я свиснула, сказала їхати скоріш — і коник знову побіг. За ним побіг і ранковий вітрець.

— Гоп! Гоп! Гоп! — кричала я.

Потім підставляла вітрові свої молоді груди, і вітер їх лоскотав. Я реготала й реготала всю дорогу до самої станції. Але візниця так і не сказала причини. Справа в тому, що я вже тоді хотіла бути матір'ю, а вітер мене збентежив: мені (хоч це й смішно!) захотілось завагітніти від нього. Мені хотілось так чисто завагітніти, як завагітніло голубе небо, що вже мільйони віків хоронить у собі таємницю найпрекраснішого й найчистішого зачаття. Моя дика фантазія не давала мені спокою й цілу дорогу тривожила мене. Бігли поля, і суворо обминали нас шведські кургани. Я згадала Марію Кочубей.

На станцію ми приїхали, коли вже зовсім стемніло. Я купила квиток, поцілувала візницю (він страшенно здивувався) і взяла з возика свій маленький пакунок.

"Саме тепер навіки" — прийшла мені думка, бо візниця був останньою близькою людиною.

Тоді, як ніколи до того, я відчула великий біль розлуки й саме тому, що цей біль був сильний і справжній, саме тому пізнала себе найщирішою людиною.

"Очевидно, теличка нездібна пережити цього" — промайнуло мені в голові, і я почала філософствувати.

Це, звичайно, була страшенно наївна філософія, бо я тоді знайома була (і то поверхово) тільки з Платоном. Але вона мені зовсім не шкодила і навіть більше того: тільки через неї я діставала собі заспокоєння.

...Візниця давно вже зник зі своїм возиком за кучугурами, а я все стояла й дивилась йому вслід. І тільки за півгодини опам'яталась. Треба було кінчати, і я скінчила: махнула рукою й пішла на темний станційний силует.

Станція була глуха, як сотні степових станцій, і там лежали якісь чужі люди. Трохи пахло прісним запахом, бо відціля, здається, за дев'ять верстов була цукроварня. Я подумала, що, коли прийде осінь, наші дівчата підуть на буряки. Тоді будуть сумувати полтавські кургани, і побредуть мої спогади крізь мариво віків за виконкомом, за комольську леваду. І мені здавалось, що такі думки приходять усім, хто знає вишневооку Україну — цей химерний край диких і темних доріг до романтичної комуни. Я знову згадала Марію Кочубей.

Потім пішла на пустельний перон і дивилась на рейки, на зелені вогні й відчула присмерк. Хтось пройшов повз мене (очевидно, начальник станції) і уважно подивився

мені в очі. Потім із степу прилетів потяг, заревів, зашумів, загоготав. Я ще раз подивилася в степ — туди, де стоїть наш біленький домок і сидить півник на флюгері, де невеличка оранжерея й темні провінціальні садки. Але вже нічого не хотіла згадувати й рішуче полізла у вагон. Те, що було, зникло навіки. Ще раз побачити? Ні! Ні! Ні! І тільки, коли потяг заревів і рушив, я в останній раз уклонила напівтемній степовій станції. Силуети будівель промайнули перед моїми очима й зникли. Я вже не думала повертатись сюди. Життя було таке широке й безмежне, а вік мій такий коротенький, як носик горобчика.

— Тра-та-та! — одбивали колеса.

Уночі блимала свіча, десь гомоніли пасажирів, потяг похитувався, але я не могла заснути. Вдень бігли поля, летіти кургани, але вони мене вже не цікавили. Пам'ятаю, я всю дорогу безумствувала: мислі шалено летіли, наздоганяючи одна одну. Такі переживання не могли не відбитися на моїм обличчі, і тому пасажирів раз у раз здивовано поглядали на мене.

На третій день я була в Z.

II

Коли йшла з вокзалу, мені було страшенно весело. Я оглядала вітрини, автобуси, трамваї, а мені казали збоку:

— Подивіться, яка пейзажечка!

Йшла по великій вулиці й раптом попала на ринок. Стояли селянки з клубникою. Клубника так пахла, що я тут же купила два фунти. Потім довго блукала по городу й зовсім незчулась, як прийшов синій міський вечір. Пам'ятаю, вийняла з пакунка одну соковиту клубнику (одну ягоду) і взяла її на губи. Я взяла її необережно, бо рожевий сік потік і зробив мені на блузці рожеву пляму. Це було неприємно, і я посіпала себе за вухо.

Коли вечір заглибився, тоді по вулиці пішли проститутки. Вони страшенно лаялися, так що мені кілька разів почервоніли уші. І я ніколи б не знайшла в цьому городі свою Лізбет, коли б не випадок.

Стояв літній сад, а біля нього рекламний плакат. Тоді вискочив хлопчик і закричав мені в обличчя: "Бути-тути! трап-трап!" Потім почали під'їжджати фаєтони, спалахнув люкс, і вечірне небо зробилось таким синім-синім, я пішла в літній сад, з'їла там на п'ять копійок морозива й звернула на алею "Синього кабачка". Там я й зустріла Лізбет. По дорозі товаришка потріпала мене по тазові й сказала:

— Як гарно, як гарно, що ти приїхала!

З Лізбет я товаришувала ще з шкільного часу й ніколи не губила з нею зв'язків. Вона мене страшенно любила. Лізбет працювала в установі машиністкою й обіцяла в ту ж установу й на ту ж посаду пристроїти й мене.

Але як вона зробить це, коли я в цьому нічого не розумію? Лізбет зареготала й запевнила, що за місяць або за півтора з мене буде робітниця "на ять". І дійсно: за місяць я вже була машиністкою "на ять". Я навіть сама здивувалась, як скоро це вийшло, і ми з'ясували такий успіх моїм неабияким хистом. Потім Лізбет хитренько

примружила око й сказала, що я мушу тепер піти з нею в установу й там трохи посидіти.

— Для чого це? — спитала я.

Вона ще раз зареготала й назвала мене наївною. Невже я й досі не доміркувалась, що моїм обличчям і моєю фігурою можна цілий світ перевернути? Лізбет піднесла мені дзеркало й запропонувала подивитися на себе. Тоді я запротестувала: невже вона радить мені продати своє тіло? Лізбет почала запевняти, що ніякого тут продажу нема: на мене будуть дивитись і тільки! Я погодилась і одержала посаду. За кілька тижнів Лізбет поїхала до тьоті й залишила мені свою квартиру.

— Ну, прощай,— сказала вона.— Може, ще колись побачимось. Вікно моєї кімнати виходило з підвалу в невеличкий дворик, де стояла стара зелена альтанка. Я любила сидіти біля нього й дивитися на клаптик голубого неба: воно було тут таке надзвичайне, ніби всю його радість природа сконцентрувала в цьому закутку. Тут, біля цього вікна, я так багато передумала, скільки, очевидно, мені вже не прийдеться думати. Я думала про химерну даль, що потягла мене з рідного краю, і думала, що до неї — ах, як далеко! Власне, в Z я не сподівалась найти її, але вірила, що в Z я зустрінусь з якимсь великим чоловіком, і тоді станеться чудо.

Іноді після роботи я не йшла додому, я йшла куди очі дивляться. Тоді городяни здивовано оглядали мене. Ішла в південно-східну частину міста на край, де тулились по ярках убогі хатки. В степу блимали вогнища, надходила ніч. Я зупинялась на якомусь кургані й згадувала "Пісню Нібелунгів" і юнака Зігфріда й думала, що для нашої країни примітивний "Кобзар", як Нібелунги. Потім споглядала. Я довго споглядала, і мені здавалось, що якась невідома сила насувається на мене. За кілька годин я йшла додому, лягала на ліжко й довго лежала з заплющеними очима. На міській башті бив годинник:

— Бов! Бов!

...Отже, в своїй установі я, очевидно, була самотньою. Коли правду говорити, то тільки в машинці я знаходила свого друга. Один час я так полюбила її, що вона навіть снилася мені. І снилось мені так, ніби вона зовсім живе створіння і ніби вона на всі мої запитання відповідає таким теплим, хорошим голосом. Тоді я схиляла свою голову на її літери, і валок щось мені муркотів і тихо наспівував. Підводились і літери й вистукували так зажурено, начеб потяг летів у невідомий край. Тоді знову бачила дорогу, степ і руді пахучі обніжки.

— Ах ти, дружечок мій,— говорила я іноді, виймаючи з неї якусь інструкцію для діловода Кука.

Я маю на увазі того діловода, що взяв мене на посаду. Він був дуже спокійною людиною, носив чистенький костюм і завжди мав на голові прилизаний проділ. Він мало чим відрізнявся від гоголівських героїв. Підписував папірці чітко, і від другого "к" (Кук) робив униз розчерк, подібний до маленького бутончика. Перед тим, як поставити печатку на той чи інший папірець, він страсно потирив руки й робив язиком незрозумілий звук задоволення. Ніс його був надзвичайно великий і в усякому разі не

відповідав дрібному обличчю.

Мені було відомо, що він пристаркуватий і аморальний холостяк, і саме цим я й хочу з'ясувати його шалену любов до молоденьких машиністок. Особливо часто він підходив до мене й грав своїми маленькими олив'яними очима. Ця "гра" робила з нього майже мавпу, але він цього не помічав. Діловод був страшенно мало розвинена людина й говорив такою мовою, ніби шаржував когось.

— Яка краса,— говорив він мені,— іти з красунею в парку, припустім (Кук натякував на себе й на мене), і почувати, що вона гідна тебе.

Мені було дуже неприємно вислухувати цю парикмахерську пошлятину, і я поспішала від нього відійти.

Але тоді в коридорі я обов'язково зустрічалась із сіроокою журналісткою. Це була досить-таки приємна жінка, але вона ніколи не давала спокою моїм рукам. Проходячи повз мене, сіроока журналістка обов'язково зупинялась біля мого столика й запитувала мене на вухо: "Чи не дозволю я їй іще раз "ущипнути" Б'яночку". Я їй, звичайно не дозволяла, і все-таки на моїй руці було кілька синців, і навіть був один синець на правому грудному яблуку. Вона безперечно була садисткою, і я за кілька місяців у цьому остаточно переконалась.

— Я примушена буду,— говорила я їй колись,— звернутися до місцевкому.

Сіроока журналістка реготала: звертайся, мовляв, звертайся, я вже давно знаю, що ти "ябеда" (вона так і сказала — "ябеда")... Але що я могла їй на це відповісти?

Отже, залишалась тільки єдина жінка, що з нею я почувала себе досить спокійною. Я говорю про товаришку Уляну, комуністку, жінку колишнього комуніста, товариша Бе. Вона жила зі мною в одному будинку, і, коли я приходила додому, товаришка Уляна стукала мені в двері й прохала дозволу зайти. Я казала "прошу" — і вона заходила. Вона відразу починала запевняти мене, що в неї страшенно некрасиве обличчя. Я розуміла свою сусідку й тому завжди заспокоювала її: мовляв, нічого подібного нема, вона не така вже некрасива, як це їй здається. Я говорила, що в неї, наприклад, і волосся прекрасне, і очі добрі. Товаришка Уляна не погоджувалась зі мною й дуже сперечалась. Вона приводила убивчі аргументи й нещадно била ними мене.

Так що утворювалось таке вражіння, ніби я захищаю не її, а себе, і ніби некрасива не вона, а я.

Товаришка Уляна чекала чуда, а чуда не було й не могло бути. Вона була досить-таки розвинена людина й прекрасно знала ціну своєму обличчю й своїй фігурі (моя сусідка була високою й тонкою щукою й до того з перебитим носом). Але вона зі мною відводила душу, і я їй з охотою допомагала в цьому. Мені було відомо, що товаришка Уляна дуже погано живе із своїм чоловіком, але про товариша Бе вона ніколи зі мною не говорила.

— Бідний, бідний товариш Бе,— тільки зрідка проривалось їй, і тоді вона глибоко зідхала.

Товаришкою Уляною, власне, і замикалось коло моїх знайомих. Всі ці люди були, на мій погляд, маленькими людьми, так чи інакше подібними до мене, і, очевидно, не

могли допомогти мені вийти з того зачарованого круга дичавини, що загородив мені якусь таємну даль.

Колись після роботи до мене підійшов діловод і почав умовляти мене, щоб я пішла з ним обідати. Він говорив: "Позаяк" (він так і говорив — "позаяк") йому видавали аванс й "позаяк" сьогодні день його народження, він хоче трохи пошпацірувати зі мною на бульварі й випити зі мною ж пляшку пива. Я погодилась — і ми пішли. Ми пішли в б'єргалку, сіли за столик і замовили десяток раків. В пивній стояв гомін і стояв дим. Пахло п'яним запахом. Запах був різкий, перегорілий і одразу ж п'янив голову. Оркестра грала щось похабне з якоїсь похабною оперетки. Ми випили дві пляшки, і Кук почав тулитись до мене. Потім ми випили ще чотири пляшки. Тоді діловод почав цілувати мені лікоть і розповідати мені про своє нещасне життя. Його нещастя було в тому, що на нього мало уваги звертало начальство й не давало йому вищої посади, а "позаяк" він хотів бути управділом, то "така затримка кар'єри" не могла не тривожити його. Він навіть трошки заплакав, і мені його стало шкода.

— Ах, Б'янку! — говорив він мені.— Яке чудове життя, коли, наприклад, перед тобою стоїть широка кар'єра і ти можеш бути управділом Раднаркому.

Діловод вимовляв це з красномовними й патетичними наголосами, і я ще більше пожаліла його. Він мені знов цілував лікоть і запевняв, що тільки одну мене кохає. Кук мені цілком серйозно говорив про кохання, наче я й справді була зацікавлена в цьому.

Ми вже випили добре, діловод попросив мене, щоб я його провела додому. При всій своїй малорозвиненості він завжди жив задньою, захищеною думкою й знав, що пиво його добре сп'янило й сам він буде похитуватись. Під руку ж зі мною він не боявся себе скомпрометувати. Я погодилась — і ми пішли.

По дорозі ми зайшли в театральний садок і там сіли на стілець.

Збоку нас сидів якийсь мужчина. Я зиркнула на нього. Йому були зажурені і (мені так здалося) прекрасні очі. Він сидів, як різьблення, і дивився кудись у небо.

Раптом Кук підвівся, посіпав із боків свій піджак, наче збирався відрекомендуватись якомусь начальникові, і звернувся до незнайомого мужчины:

— Так що, дозвольте вас запитати: ви, здається, художник Чаргар?

— Так, я — художник Чаргар,— сказав мужчина, і таким м'яким і приємним баритоном, який я чула тільки в любовних романах.— Чим маю честь служити вам?

Я здригнула. Хіба я могла не здригнути? Мені довелося сидіти поруч із славетним малярем нашої країни. Присутність художника так схвилювала мене, що я відразу спалахнула й відчула, як мені загорілись уші.

Чаргар повернув голову й уважно подивився на мене. Можливо, він подивився звичайними очима, але я тоді не могла витримати цього погляду й знизилася вії.

Кук говорив, що він давно вже знає художника й давно вже хотів познайомитись із суб'єктом (він так і сказав "суб'єктом") незрівнянних чоргарівських картин. Тоді художник його поправив: "Ви, очевидно, хотіли сказати творцем?" Діловод розв'язне сказав, що під суб'єктом він саме це й мав на увазі.

Потім сиділи мовчки й дивилися, як горять дроти синім блиском (трамвай летів

після дощук). Десь кричала сирена. Кук похилився й почав засинати. Тоді художник сказав:

— Я маю честь говорити з дружиною діловода?

— Ви маєте честь говорити зовсім не з дружиною діловода,— сказала я й зареготала.

Кілька хвилин надзвичайного внутрішнього напруження розірвались у напівістеричному реготі. Я реготала якось зовсім не до речі (очевидно, хміль заохочував), але Чаргар і натяку не подав, що він може мене вважати за дурочку. Потім художник іще раз уважно подивився на мене й сказав:

— Я, знаєте, і не припускаю, щоб у нашому городі були такі прекрасні жінки.

— Хіба? — спитала я і знову спалахнула, бо це була найвища похвала моєму тілу.

Потім я нічого іншого не придумала, як сказати той же комплімент і Чаргарові. Він усміхнувся й говорив, що йому страшенно подобається моя простота й непримушеність. Мовляв, у наш брехливий вік це велика рідкість і, коли хочете, навіть моветон. Був він стрункий, із добре виголеним смуглявим обличчям, у простій толстовці й без усяких претензій на якусь оригінальність. Але він увесь час якось розгублено дивився.

Тоді почало вечоріти, і, коли звечоріло, на вуличному екрані застрочила вечірня газета. Небо посиніло. Діловод хропів. Я покликала візницю, записала його номер, номер квартири Кука,— і візниця повіз діловода додому. Все це я робила не оглядаючись. Але серце мені так хутко билось, що я певна була — художник стоїть десь іззаду й чекає мене.

Я не помилилась: він стояв. Тоді підійшла до нього (так підійшла до нього, ніби ми були давно знайомі), і він мені запропонував руку. Я взяла, і ми пішли по алеї. Чаргар поцікавився, хто я. Сказала. Потім ми вийшли з садка й пішли по вулиці Повстання. Дійшли Раднаркому й зупинились. На чатах біля дверей стояв червоноармієць у буденівці. Він стояв, як різьблення, і Чаргар сказав:

— Вам він нічого не нагадує?

Я сказала, що нагадує. Тоді Чаргар чомусь усміхнувся. Я спитала "чому", він нічого не відповів і раптом подав мені руку. Ми попрощались. Я пішла в одну сторону, він — у протилежну.

Додому я прийшла з таким почуттям, що з ним я йшла в дитинстві з великодньої "заутрені". Світ мені став таким милим і рожевим, що я готова була вибігти на вулицю і обіймати й цілувати першого зустрічного.

— Мій милий, хороший! — кричала вся моя істота.— Саме тебе й бракувало мені.

Заснула я тоді тільки перед світанком: цілу ніч думала про те, де знову зустріну Чаргара.

III

Зустріч і знайомство наше було зовсім випадковим, і мені вже спало на думку, що більше такого випадку не трапиться. Не трапиться саме тому, що художник уже, мабуть, і забув про мене. Хіба мало, думала я, зустрічав Чаргар на своєму шляху подібних мені жінок?

Колись я вийшла з установи й кілька годин блукала по городу. Блукала якимось без цілі, а підійшла все ж таки до того місця, де ми розлучились із Чаргаром. Я зупинилась. Праворуч мене стояла темна будівля синагоги, і над нею прорізав розірвані хмари ріжок молодика. Під ногами мені грали фіолетові тротуарні реклами. Раптом мене хтось узяв ззаду за руку. Я повернулась і побачила сірооку журналістку.

— Добрий вечір,— сказала вона.— Нарешті я побачила тебе на вулиці. Я гадала, що ти взагалі нікуди не ходиш.

— Даремно,— сказала я.— Я майже кожного вечора буваю в міських садах.

— Скажіть, будь ласка! А я й не знала!

Потім вона говорила мені, що "в тихому болоті чорти водяться", що... і т. д.

Я сказала, що "чорти" тут зовсім ні при чому, бо ходжу сама й навіть не маю знайомих мужчин. Сіроока журналістка поправила свій капелюшок і кинула:

— Що ж це — світова скорбота з'їдає твоє серце?.. Чи, може інтелігентська самотність спокою не дає?

Вона раптом сплюнула. Був це жест чи був прояв справжнього обурення — я й досі не знаю. У всякому разі це цвіркання крізь зуби ніяк не йшло до її худенької фігури. Я їй, звичайно, про це нічого не сказала й тільки трохи покривила обличчя.

Але вона не вгамонялась і фанфаронувала далі. Вона розказувала мені про білі петербурзькі ночі, про страсть, яка кипить у ці ночі, і т. д. Особливо її інтригують ці ночі, коли на Невському проспекті блукають юнаки з задуманими очима й продають своє тіло.

Я здивувалась: невже й юнаки продають своє тіло? Сіроока журналістка зареготала й заціпила зуби. Потім вона казала мені, що це звичайна річ, і її дуже дивує, що їх нема в нашому городі. Вони б добре заробляли: хіба вона, припустім, не купувала б їх?

— Але до такого розпутства,— сказала я,— може дійти тільки гнила людина.

— Покинь наливати (вона так і сказала — "наливати"), знаємо вас, тихонь: на словах одно, а на ділі — зовсім інше: все одно в комячейку не візьмуть!

— При чому тут ком'ячейка? — усміхнулась я.

Вона відповіла якимось неясно. Потім повернулась до колишньої розмови й знову настирливо запевняла мене, що юнаки мають рацію продавати своє тіло. Коли б її фортуна зробила панянкою, вона б обов'язково держала при собі козачків для розпутства.

Журналістка з таким цинізмом розмовляла зі мною, що мене взяв сумнів: чи не з божевільною я маю справу. На цю тему вона говорила мені дуже багато, але, коли я рішуче хотіла вклонитись їй і сказала, що поспішаю, вона раптом зідхнула й вже зовсім іншим тоном кинула мені:

— Яка ти, Б'яно, наївна! Їй-бо! Невже ти не бачиш, що земля давно вже летить у безодню й що ми напередодні світової катастрофи. Ну?

Я подивилась на неї. Вона мрійливо дивилась у небо й ніби розмовляла сама з собою.

— Ах, як мало нам жити залишилось! Хіба ти не відчуваєш, що на землі холодніш

становиться?

Вона здригнула, наче й справді їй зимно було. Я не знала, що їй сказати, і мовчала.

— Можливо, іде льодовиковий період. Можливо, щось інше... От якби нам богами зробитись?.. Правда?..

Потім раптом запропонувала мені піти з нею в бардачок, і, коли я відмовилась, журналістка не попрощавшись, пішла від мене.

Повз мене пролетів трамвай, далі пролетів автобус, і я почула крик: автобус роздавив дитину. Ішла мати, перелякалась і випустила дитину. Тоді наскочила машина — і від дитини залишилось одно м'ясо. Мати тут же збожеволіла, і її повезли в лікарню. Далі над ратушею заблимала вечірня зоря, і побігли квадрати будинків у присмеркову даль. Стояла струнка вулиця, починалась від клубу товариства радянських асенізаторів.

Я пішла далі й чомусь зупинилась біля японського кабачка: висів химерний ліхтар, і закликала автоматична японочка.

Раптом я здригнула: мене знову хтось узяв за лікоть. Я повернулась і побачила Чаргара. Я, очевидно, сильно зблідла, бо він подивився на мене своїми прекрасними очима й промовив:

— Що з вами? Чого вам таке бліде обличчя?

Я сказала, що це йому просто здається, бо почуваю себе цілком добре. Він говорив, що він давно вже хоче бачити мене, але не знав моєї адреси.

— Хіба? — спитала я.

Він почав гаряче наступати на мене: мовляв, я не маю підстави сумніватись. Він запевняє мене, що в останні дні він тільки й думав про те, як би зустрітись зі мною. Хіба це не його так зворушила "свята" (він так і казав — "свята") простота?

Чаргар іще щось говорив мені, але й цього було досить. Я з безмежною вдячністю подивилась на художника.

Ми пішли в підвал. Коли йшли по східцях, Чаргар узяв мене за руку. Нас зустрів вірмен. Я зареготала й спитала, чому ж називається японський кабачок? Вірмен нічого не відповів і запросив нас до окремого кабінету.

Поки нам готували вечерю, ми стояли в загальній залі, де грав на скрипку циган і танцювала проститутка. Чаргар кинув циганові кілька срібних монет, і той загравав щось із "Корсара".

Я тоді цілий вечір сміялась і пила коньяк. В кабінеті ми сиділи години дві. Чаргар гладив мої пальці й говорив, що йому подобається моя рука, і особливо йому подобається те, що мої нігті обрізані й вони зовсім не такі, як у сучасних жінок.

— Щось хижацьке й розпусне,— говорив він,— символізують ці довгі нігті.

Потім умочив хустку в склянку вина і, усміхаючись, попрохав дозволу "проверити моє обличчя". Я дозволила, і він переконався, що я й не підмальовуюсь. Він розповідав щось про полову невинність і нарешті звернув на мою.

— Я не помиляюсь? — спитав він.

— Ви не помиляєтесь,— сказала я, одразу зрозумівши, про що йде мова. Тоді він говорив, як його хвилює невинність і зовсім не в тому сенсі, що в нім прокидається

самець, а в тому, що в нім прокидається художник.

Ми випили на брудершафт. Він замовив іще пляшку шампанського, і, коли ми виходили з кабачка, я похитувалась. Чаргар держав однією рукою мою талію, а я уважно дивилась йому в очі. Очі йому блищали, і я бачила в них таку безмежну даль, що можна було збожеволіти.

— Чаргаре,— сказала я.— Ми зовсім випадково зішлися. Але чи не відчуваєш ти в цьому...

Я не підбрала слова й замовкла. Тоді він сказав: "Судьба",— і я його зрозуміла.

— Тебе ніколи не мучила даль? — раптом спитала я. Він помовчав. Я його знову спитала. Він забрав свою руку з моєї талії й сказав якось неохоче:

— Я тебе не розумію!

— Ти мене не розумієш? — здивовано спитала я, бо мені і в голову не могло прийти, що Чаргар міг мене не зрозуміти.

Тоді плутано почала вияснити свою мисль.

Від абстракції раптом перебігла до конкретних засад. З одного боку, мою даль було обумовлено певними соціальними взаємовідносинами, з другого — вона мені стояла якось самотньо, одірвано від життя, від його буденних інтересів. Мені перший раз довелося відповідати на пряме запитання, і тільки тоді я зрозуміла, яка без кінця складна проблема стоїть переді мною. Це трохи збентежило мене, але зате ще з більшою силою спалахнуло в мені бажання пізнати цю таємну даль.

— Я, очевидно, плутано говорю,— сказала я.— Але ти не можеш не розуміти мене. От що: віддайся, будь ласка, на волю інтуїції — і тобі все буде ясно.

— Мені вже ясно! — раптом сказав Чаргар.

— Значить, і тебе мучила?

Він щось хотів відповісти, але потім якось нервово відкинув назад волосся й перевів розмову на іншу тему. Від нього повіяло холодком. Я спитала, чому він ухиляється від відповіді. Чаргар став іще суворіший і вже всю дорогу мовчав. Мені прийшла мисль, що я дуже некоректно поводитись із Чаргаром. Це ж була тільки друга наша зустріч, і я, по суті, не мала права бути такою в'їдливою. Я хотіла попрохати пробачення, але так і не попрохала й тільки щільно притиснулась до художника. Він, очевидно, зрозумів мене і взяв мою руку. Він мовчки гладив її цілу дорогу.

Коли ми підходили до моєї вулиці, в авіаційному городку забігали вогні й раптово піднялись до неба. То були люкси, і небо стало агатовим. Десь кричав перепел. В саду Паризьких Комунарів пускали ракети. Вони різали небо червоними хвостами й розсипались на мільйони зір.

Нарешті ми стояли біля мого будинку. Чаргар стиснув мені руку й сказав трохи холоднувато:

— До побачення!

Ну, що ж, "до побачення". Тоді я на цей холодок не звернула уваги. Але, коли залишилась сама, я довго думала, чому він сказав холоднувато. Мені прийшла мисль, що Чаргар хотів у мені бачити тільки наївну дівчину, і тому його знервували мої

запитання. Потім прийшла думка, що художник чомусь ревниво береже підступи до свого внутрішнього світу. Це припущення здалося цілком правдивим, коли я пригадала нашу розмову.

"Ну, і добре,— подумала я,— бережи! Але ти їх не вбережеш, бо ти вже дав мені право фамільярничати з тобою".

Колись до мене зайшла товаришка Уляна. Вона була страшенно схвильована, і під очима їй були темно-сині синці. Ми сіли на канапі й почали розмовляти. Спершу ми говорили щось про театр (не пам'ятаю добре), потім товаришка Уляна раптом сказала мені:

— Я вам, Б'яно, страшенно заздрю й зовсім не тому, що ви красуня. От догадайтесь, чому?

Про театр я говорила якось механічно, увесь час підтакувала (я думала про нову зустріч із художником) і тому сказала коротко:

— Не знаю.

Товаришка Уляна підійшла до дзеркала й почала поправляти волосся. Був сірий день, і над городом ішли сірі хмари, так що в моїй кімнаті майже стемніло. Навпроти в кравця-єврея спалахнув навіть каганець.

Я подивилася на товаришку Уляну: їй було бліде чоло, і вона всміхалась. Вона так неприємно всміхалась, що на моєму обличчі відбилась, очевидно, почуття страху. Вона спитала, чого я перелякалась.

— Мені здалось,— сказала я,— що ви дивитесь на мене надзвичайно злим обличчям.

— Нічого подібного! — різко сказала товаришка Уляна, нервово хапаючись за перебитий ніс.— Я на вас дивилася звичайнісінькими очима. Але скажіть мені, чому ви не хочете мене слухати?

Я згадала, що товаришка Уляна подала якесь запитання, і я справді не уважно поставилась до нього. Тоді я попрохала пробачення й сказала, що в останні дні почую себе якось розгублено.

— Я вам заздрю от чому,— сказала вона.— Я вам заздрю тому, що ви людина нового покоління, і для вас наші терзання — порожній звук.

— Ви зовсім даремно так думаете! — сказала я.

— Не говоріть! — замахала вона руками.— Справа в тому, що ви ніколи не були в ролі Єви і ви ніколи не можете затоскувати за раєм, як я й тисячі нас, надломлених людей громадянської війни.

— Ви зовсім даремно так думаете! — уперто повторила я.

— Не говоріть! Ви ніколи не були на тому березі, і ви нічого не знаєте. Тільки ми, і тільки нас вигнали відтіля. І .от ми ходимо з тоскою. Боже мій, ви й не уявляєте, яка це прекрасна країна. Під її сонцем не тільки внутрішній світ кожного з нас перетворювався й робив нас ідеальними, мало того, ми фізично перероджувались. Клянусь вам! Навіть фізично це були зразкові люди.

Товаришка Уляна глибоко зідхнула. В кімнаті вже зовсім посіріло, але я бачила, що

її обличчя світилося в сяйві якоїсь надзвичайної радості.

— Ви, звичайно, не вірите мені, що я кілька років тому була красунею — це я знаю! Але повірте мені, що товариш Бе любив мене. Клянусь вам! Він так любив мене... так любив мене...

Товаришка Уляна раптом похилилася на спинку канапи й тихо заридала. В квартирах було тихо (тільки в зубного лікаря якось жалібно тьвкала болонка), і ридання товаришки Уляни так глухо розривалися в повітрі, ніби вона лежала в домовині.

Я почала її заспокоювати. Вона довго не могла заспокоїтись, і тільки за півгодини я почула, як товаришка Уляна крізь сльози прохає мене не звертати на неї уваги, бо після плачу їй завжди легше буває. Вона навіть усміхнулась, і ця усмішка була такою дитячою, що я стала перед нею на коліна й цілком серйозно сказала:

— Товаришко Уляно, клянусь вам, що я вас ніколи не бачила такою! Ви світитесь сьогодні неземною красою й нагадуєте мені Рафаелеву мадонну.

Але вона мовчала. Тоді я схилила свою голову до її подертих черевиків і завмерла. Потім обняла її ноги й жагуче їх поцілувала. Мене обхопило майже релігійне почуття любови до цього маленького людського страждання. І коли б товаришка Уляна в цей момент захотіла мене повести на смерть, я б пішла не здригнувши.

Тоді почав виступати цвіркун, і десь довго й протяжно кричала зарізана сирена. За вікном плакав кравців хлопчик, і щось глухо кричав єврей. Товаришка Уляна підвелась. Вона взяла в свої руки мою голову й поцілувала її. Вона так поцілувала, що мені й зараз ходить дріж по спині. Потім вона пішла від мене.

Я раптом заплакала. Це були мої перші сльози в цьому великому городі.

IV

З Чаргаром я зустрічалася дуже часто, але на квартиру до нього попала через три місяці після нашого знайомства. Я зовсім не уявляла собі, як бідно живе наш славетний художник. Кімната його, як і моя, була в підвалі. Із стін завжди несло льохом, а із стелі ніколи не сходила вогка руда пляма. Над його кімнатою був клуб радслужбовців, і тому його стеля завжди дрижала від тупотіння й крику. Чаргар мені сказав, що він уже кілька разів звертався до комхозу, але... словом, він, очевидно, ніколи не вибереться відціля. Я сказала, що треба поговорити з головою виконкому, але, сказавши, махнула рукою. Він теж махнув рукою. Ми зареготали.

Пам'ятаю, я скинула жакетку, поправила волосся й стала переглядати важкі томи, що їх у безпорядку розкидано було по кімнаті. У вікно зазірав промінь сонця й зайчиком грав на стіні. Чаргар сидів напроти мольберта й уважно дивився на полотно. Я спитала, чи не хоче він намалювати моє тіло — я з охотою буду йому позувати. Він сказав, що не має в цьому потреби, бо це не його фах.

— Я жінок іще ніколи не малював і, очевидно, не буду малювати. Я спитала чому. Він не відповів. І тоді ж мене зацікавила важка книга: це була розвідка про шведські кургани. Художник це помітив і сказав, що він уже кілька років мучиться над ідеєю дати широке полотно, що по ньому будуть мчати Карло XII і Мазепа після поразки. Він

думає написати картину універсального значення.

Чаргар взагалі мало говорив. Фрази йому виривались якось несподівано, ніби він і справді ненормальний був. Але на цей раз він виступив із цілим оповіданням. Говорив він, правда, страшенно плутано й незрозуміле, але мені й цього було досить: я могла вже доводити нашу інтимність до останньої межі, і я рішила взяти його нахабством. Він держав мою руку в своїй руці й цілував мої пальці. Але поцілунки ці були якісь холодні, німі.

— От ти мені цілуєш руки,— сказала я,— але скажи мені: які це поцілунки?

— Що ти хочеш сказати? — спитав Чаргар.

— Я питаю: це ті поцілунки, що ти їх можеш уживати (я нарочито сказала "уживати") при зустрічі з якою жінкою?

Він знизав плечима й подивився на мене здивовано: мовляв, він рішуче відмовляється розуміти мене.

— Pardon!.. Але мені здається, що я говорю ясно,— і я посунула від нього мольберт.

Чаргар нервово здригнув і якось жалкенько відповів мені дрібним смішком:

— Знаєш... давай покиньмо ці розмови!

Мене це раптом зірвало — і я сказала досить-таки різко:

— Ну, а коли б це справа йшла про кохання, то й тоді б ти те ж саме сказав мені?

Він прибито подивився на мене й ледве чутно промовив:

— Я не вмію кохати.

Його м'який приємний баритон якось загубився, і говорив він майже дитячим дискантом. Тоді перший раз мені прокинулось до нього щось подібне до огиди.

— Ну, добре,— сказала я.— Я й не хочу, щоб ти мене кохав, я й мріяти про це не смію. Але дозволь мені кохати тебе.

Він знову дрібно засміявся і, враз перетворившись, суворо промовив:

— Чи не час нам покинути цю розмову?

— Ти так гадаєш? — кинула я.— Ну, а коли б... я хотіла віддатись тобі... ти взяв би мене?

Ця остання фраза вирвалась мені якось зовсім несподівано. До такого цинізму я ще ніколи не доходила, але тоді передчуття чогось надзвичайного, що раптом із страшною силою затривожило мене, це передчуття могло штовхнути й далі.

— Може, про це сьогодні не будемо говорити? — холодно сказав Чаргар.

Він, як мені здалося, зробив наголос на "сьогодні", і тому я спитала:

— Тоді ти, може, дозволиш мені зайти до тебе завтра?

Чаргар нічого не відповів і заплющив очі. Обличчя йому було майже мертве — і я перелякалась. Якось одразу я усвідомила собі весь жах мого становища. Я ж таки випадкова постать на життєвій дорозі славетного художника. Варто йому сказати "досить" — і я вже його ніколи не побачу. "Ах, Боже мій,— думала про себе,— яке нахабство. Хто мені дав право так поводитись із ним? Хіба він не розуміє, що мої цинічні пропозиції — це є тільки один із прийомів, що ними я намагаюсь вивести його на світло".

Але "ахи" ("Ах! Ах!") якось тихо прозвучали в моїй душі. Другий голос диявольськи нашіптував уже зовсім інше. Він говорив, що на життєвій дорозі художника я зовсім не випадкова постать. Хіба в мене не всі дані? Інтелектуально я досить розвинена людина, фізично мене вважають красунею, на моїм боці і молодість, і полова невинність. І потім, що значить "випадкова"? Мене вже це слово почало нервувати, бо я якось раптом узнала собі ціну.

— Словом, ти мені рекомендуєш не чіпати цього питання і мовчати? Я мовчу.

— Це краще! — сказав він і раптом спитав: — Ти зі мною підеш обідати?

— Обідати? Який різкий перехід!..— Але я все-таки погодилась, і ми вийшли на вулицю.

За півгодини ми вже були в їдальні Каракадзе. Там ми зустріли молодого композитора. Я познайомилась (прізвище зараз не пам'ятаю). Композитор запропонував нам піти після обіду в зоологічний сад. Він запевняв, що ми не пошкодуємо; туди нещодавно привезено прекрасні екземпляри.

— Мене трохи дивує,— сказала я,— що композитор цікавиться зоологією.

— Це й справді трохи химерно, але в наш вік без природознавства не обійдешся.

Він це сказав із іронією. Але я її не зрозуміла.

— От тільки погано, що наш шановний Чаргар не цікавиться цією наукою.

— Правда? — спитала я, звертаючись до художника. Чаргар суворо подивився на мене. Композитор, що, мабуть, вважав мене за Чаргарову любовницю, раптом підвівся й уклонився нам: мовляв, він забирає свою пропозицію назад, бо зовсім не хоче бути винуватком сімейної драми.

Коли композитор пішов, я звернулася до Чаргара:

— Чуєш,— сказала я,— він зовсім не сумнівається, що я вже твоя любовниця.

— А хіба тебе це дуже цікавить? — тим же рівним і холодним голосом сказав Чаргар.

— Коли б не цікавило, я б не говорила,— сказала я й зрозуміла, що між нами вже почалась якась внутрішня боротьба.

Я підвелась і підійшла до дзеркала. Я знала собі ціну, але такою прекрасною я ще себе не бачила. Тоді мені ще ясніше стало, що Чаргар сьогодні свідомо й проти бажання відштовхує мене від себе. Для мене ясно стало, що він запобігає більш інтимних стосунків між нами. Він чомусь (це вже для мене ясно було) боявся їх.

Але мені вони були потрібні, як повітря, бо тільки такі відношення приводили мене до останнього, невідомого мені закутка людської душі, що в ньому найкраще мусіли віддзеркалитись химерні озера загадкової далі.

Я сказала, що йду додому; він запропонував провести мене. Я відмовилась. Тоді між нами виник іще такий діалог:

— Так от, не турбуйся, я сама піду,— сказала я.— Але дозволь нагадати, що я подобалась тобі за одвертість... правда, за одвертість?

— Ну, да! — сказав Чаргар.

— Так от, одвертість. Міщанська умовність не дозволяє жінці першій заговорити

про кохання. Я від цієї умовности далеко стою й тому кажу тобі: я безумно кохаю тебе.

— Я це знаю,— холодно сказав Чаргар.

— І ти, очевидно, знаєш, що я досі не знала мужчини?

— І це знаю.

— Так от, я хочу, щоб ти був моїм першим мужчиною. Я хочу віддатись тобі.

— І це знаю,— знову холодно сказав Чаргар.

— Значить, фізично я противна тобі?

— Нічого подібного,— кинув він і зціпив зуби.

Це була страшенно зворушлива картина. Серед шумної вулиці стояла красива жінка й пропонувала своє тіло. Повз нас пробігали городяни і здивовано оглядали і мене, і Чаргара. В мені палало те почуття, яке переживають спортсмени в часи гри. Я сказала, що мені треба піти в книгозбірню. Чаргар запропонував провести мене. Я не відмовилась. Але, коли ми підійшли до дверей, їх було замкнено. Я згадала, що сьогодні день відпочинку бібліотекарів.

— Ти мені дозволиш прийти до тебе завтра? — сказала я й подивилась на Чаргара.

— Я тобі вже казав!

— Ти мені сказав, що цього не хочеш?

— Так!

Тоді я стиснула йому руку й пішла додому. Я йшла і ввесь час здригалась, ніби мені була зимниця. Я й не могла не здригатись: в перший раз мені довелося так одверто й так цинічно говорити. "Як сіроока журналістка",— подумала я.

Пам'ятаю, тоді в перший раз я розгорнула біблію й почала її уважно читати. Читала мало не всю ніч. Коли я одривалась од неї, переді мною поставав наш біленький домок, золотий півник на флюгері й дорога до нашої глухої степової провінції. "Боже мій, до чого я дійшла! Що це таке? Навіщо мучити себе й другого?" Але тоді якийсь голос диявольськи шепотів мені:

— Він знає все, ти мусиш його побороти й взяти в нього те, без чого тебе нема, без чого ти не існуєш!

Це був, звичайно, страшенний ідеалізм, але я його й зараз поважаю. Поважаю за непохитну волю, за прояви справжнього людського безумства. Справа в тому, що я, як це потім виявилось, відважно намагалася протиставити себе своєму вікові, а він, вік, глузував із мене. Я хотіла прилучити чистий, я сказала б, святий романтизм своєї натури до заголеної й брудної правди життя але це моє бажання розбивалось об глуху стіну наманікюреного віку. Уже з останньої зустрічі з Чаргаром щось ворухнулось мені, що з цього, мабуть, нічого не вийде, в цій нерівній боротьбі мене буде деморалізовано — і тільки. Проте все це я, мабуть, лише відчула, але не пізнала, бо інакше Чаргар не маячів би мені так довго серед бурного моря сірої, нудної й частіш за все паскудної буденщини.

— Ах, ти, мій нещасненький дон-Квізасто! — думала я про себе. Вся трагедія була в тому, що я народилася все-таки людиною свого часу. Були такі хвилини, коли я й сама глузувала з себе. Тоді всесильний скепсис з'їдав мою гарячу віру — і від мого

романтизму залишалося розбите корито. Вісімнадцяти років я вже знала: знала і глуху провінцію, і столичний рух і навіть знала, чим живе цей прекрасний цвинтар — так звана гнила Європа. Інших доріг я вже не бачила. Повертатися на провінцію я не могла, і ніякий Руссо не зміг би привабити мене сільськими пейзажами.

— Ах, ти, мій нещасненький дон-Квізадо! — знову думала я про себе.

Повз моє вікно йшла синя міська ніч, і десь торохтіли традиційні підводи. Тоді я нарешті покинула біблію й підійшла до вмивальника. Я почистила зуби, витерла холодною водою свої тугі грудні яблука й лягла спати. Але і в ліжку я довго не могла заснути.

Уночі пішов дощик. Була гроза, і блискавиці різали скло мого підвального вікна. Я підвелась і довго дивилася на зелену альтанку. Я згадувала княжий теремок і Ярославну, і згадувала тургенєвських жінок — таких чистих і хороших — і подумала, що вже таких жінок ніколи не буде й що навіть я, що не знала ще жодного чоловіка, навіть я давно вже загубила свою чистоту й свою невинність.

Блискавиці різали скло. Я відчинила вікно. Цвіла десь липа, і запахло чимсь прекрасним далеким. Город спав, але я тієї ночі не спала.

V

Коли я тепер мисленно перегортаю сторінку того часу, тоді мені здається, що з моєї історії вийшов би не зовсім поганий людський документ. І як я шкодую, що мені бракує тієї елементарної майстерності, якою обточують слова.

Отже, пройшло літо, прийшла осінь, а я з Чаргаром бачилась, здається, тільки два чи три рази. Але й ці зустрічі були страшенно коротенькі.

Чаргар після тієї розмови, коли я пропонувала йому віддатись, якось замкнувся і, безперечно, запобігав мене. До нього я, звичайно жодного разу не ходила, бо тут уже голосно говорило моє самолюбство. Але я весь час чекала чогось і тому завжди була в стані якогось неясного передчуття.

Колись до мене підійшов діловод і, як завжди, почав зі мною загравати. Він питав мене, чому я не ходжу в міський парк.

— Так що, — сказав він, — мені дуже хотілося б пройтись із такою красунею по парку... біля бюсту Карла Маркса, припустім.

Я сказала, що взагалі рідко виходжу з дому, і, щоб якомога швидше відв'язатися від нього, подала йому для підпису папірець. Але діловод, очевидно, на цей раз не хотів кінчати розмови.

— А що ж ви робите після роботи? — спитав він. — Книжечки читаете? Просвіщенське діло! Я теж люблю різні романи (він так і сказав "романи") читати. Знаєте, — чомусь захоплено продовжував він, — ляжеш на ліжко, розгорнеш книжечку й читаєш! Про любов та про всякі пригоди.

Я рішуче не мала охоти його слухати й сказала йому, що поспішаю, бо в мене лежить строчна праця. Тоді він знову почав запрошувати мене до парку...

— Не, — говорив він. — їй-богу, прийдіть! Там, наприклад, увесь цвіт нашого міста збирається. Це є прямо таки Бульйонський ліс! (він так і сказав "Бульйонський"). З

одного боку, дивишся, прийдуть народний комісар, з другого — ідуть сливки художества. Недавно бачив, наприклад, отого художника... Пам'ятаєте?

Мені раптом забилося серце. Кілька останніх днів я навіть спеціально блукала по городу з надією зустріти Чаргара. І тому, коли діловод сказав мені, що бачив його в міському саду, одразу ж рішила поїхати туди.

Як тільки смерклося, я негайно пішла до автобусної стоянки. Там сіла на шостий номер і за півгодини була вже біля входу в міський парк.

Стояла тепла й прозора осінь. По алеях шелестіли парочки. В глибинах гаїв падало листя. Коли я зупинилась на дальньому горбику, мені здалося, що йде частий дощ. Я тоді подивилась на небо — воно було криштально чисте, і його тиха бірюза ласкала мої очі. За парком, десь на польових гонах, співали дівчата. Я згадала нашу провінціальну дичавину й шведські могили. З-за дерев сховався місяць. Мене затривожило. Передчуття зустрічі з Чаргаром після довгої розлуки примушувало моє серце то стискатись, то прискорено битись. Хвилинами мені здавалось навіть, що цей вечір буде судним днем мого неспокійного життя. Коли я тепер оглядаю пройдену путь, то мені цілком ясно, що в мені менше всього говорила самичка. Але в той вечір мені навіть приходила думка, що хочу я одного: хочу віддатись художникові. Я хочу взяти його голову на свої коліна й ласкати її.

— Яка безумна радість, — навіть раз прошепотіла я, — бути рабою цієї людини. Яке щастя лежати біля його ніг і почувати себе такою маленькою й нікчемною.

Мені тоді і в голову не приходило чогось вимагати від нього. Мені вже не потрібні були його тайники — так принаймні здалося мені того вечора. Я просто чекала Чаргара.

Тоді, як завжди було зі мною в такі хвилини, мені захотілося реготати й свистіти. Я свиснула. Потім вивернула свій капелюшок і вивернутим наділа його. Я пішла й сіла на стілець. До мене летіла тоска віолончелі: на обсерваторії стояв радіорупор, і це почалися вечорові концерти. Віолончель тоскувала над парком. Потім я зірвалась до виходу: мій терпець луснув — так я хотіла бачити Чаргара.

Але в цей момент із-за дерева виринала діловодова постать і зупинилась біля мене.

— Добрий вечір! — сказав він.

Я незадоволено відповіла. Кук сказав мені, що він уже давно шпацірує по алеях і зовсім не припускав, що й я тут. Потім він зробив мені руку калачиком і запропонував трохи поблукати з ним. Я хотіла відмовитись, але згадала нашу вранішню розмову й пішла: я боялась, щоб він мене не запідозрив що до Чаргара.

— Ви, наприклад, не думаєте виходити заміж? — раптом спитав діловод і подивився мені в очі.

— Це мені подобається, — іронічно сказала я.

— Що вам подобається? — не зрозумів мене Кук.

— А от те, що ви з місця в кар'єр приступили до діла.

— З місця в кар'єр? Гм... Цю справу, як той казав, треба розжувати.

Кук грав олив'яними очима й так піжонськи помахував хлестиком, що я ледве

втрималась, щоб не зареготати. Це було в буквальному сенсі втілення шаржу. Я дивилась на нього й думала, як могла затриматись до нашого часу така архівна фігура, та ще й у великому городі.

Але довго тішитись із діловодом я, звичайно, не мала охоти, і в слідуючий момент він почав уже нервувати мене. Щохвилини озиралась по сторонах, приглядалась до городян і шукала серед них художника. Я вже проклинала діловода й шукала зачіпки якось одійти від нього.

— Ервика! — раптом крикнув Кук.

— Еврика! — поправила я його.

Він, мабуть, почервонів, бо йому заблищали очі. Кук одвернувся і змовк. Він був страшенно самолюбивий, і всякий казус, подібний до "ервики", його страшенно хвилював. Тоді я, щоб зам'яти неловкий момент, спитала його:

— Ви, здається, хотіли мені щось сказати?

— Так, я вам хотів щось сказати,— ледве чутно промовив Кук.

— От скажіть мені, чому ви на мене розгнівались?

— Коли це я на вас розгнівалась? — здивовано спитала я.

— Тоді ж ото, як з "місця в кар'єр". Ви, може, подумали, що я вас хочу по компрометувати (він так і сказав "покомпрометувати")? Так це зовсім напрасно: Боже спаси,— і в думках не було!

— В чому справа? — занервувалась я.

— Ви, може, подумали,— сказав Кук,— що я насмішки строю над вами (він так і сказав "насмішки строю"): мовляв, не беруть її — от і не виходить заміж!

Я зареготала. І справді: як було не реготати? Ця мавпа не тільки була високого розуміння про себе, більше того: він хотів якось там співчувати мені!

— А може, ви мене візьмете за дружину? — іронічно запитала я. Діловод зам'явся: виходить, і ця мавпа не хотіла брати мене. Власне, цей уже не хотів мене брати за дружину.

— Не турбуйтеся, товаришу Кук,— сказала я.— То просто жарт, я не думаю виходити заміж.

Діловод одразу ж пояснив. Тоді я сказала Кукові, що я хочу просто бути його любовницею, я хочу віддатись йому, бо мені скучно жити. Я хочу, щоб він заходив до мене на квартиру, і ми вдвох будемо вбивати час. Я, мовляв, завжди була проти міщанської сім'ї з геранню на етажерці. Навіщо, мовляв, це? Можна й так прожити.

Ми виходили в місячну полосу. Це було далеко від головного виходу, і городяни тут майже не зустрічались. Зрідка пройде боковою алеєю парочка й раптом зникне за деревами. На вокзалі кричав традиційний паровик голосно і протягне. Падало листя, як тихий дощ.

Я подивилась на Кука: він тулився до мене і був блідий. З рота йому (можливо, це мені здалося) текла слина.

— Так що ви це правду говорите? — сказав він тремтячим голосом і змовк.

— Істинну правду! — сказала я.

Тоді він спитав, чи дозволю я йому переночувати в себе. Я спитала для чого — він мовчав. Я сказала, що хочу в нього переночувати. Кук зідхнув: в нього, мовляв, не можна, бо до нього на ці дні приїхала мати. Тоді ж я спитала, що ж робити? Діловод знову мовчав. Мені прийшла думка і я кинула:

— А може, зараз підемо в кущі?

Він здригнув і погодився піти в кущі. Він іще щільніше притиснувся до мене й взявся правою рукою за моє ліве грудне яблуко. Я обережно відхилила йому руку. Потім діловод зупинився.

— От тільки я думаю,— сказав він,— скільки тепер аборт коштує?

— А вам це для чого? — спитала я.

Кук знову зам'явся... Тоді я зрозуміла його й кинула:

— Я з вас на аборт нічого не буду вимагати.

Діловод знову прояснів. Він із вдячністю подивився й ще щільніш притулювався до мене. Тоді ми прискореним кроком пішли до кущів. Небо було таке прекрасне, а на душі мені лежав камінь. Я тоді вже забула про Чаргара, ніби й справді мене цікавив тільки Кук — цей діловод із мавпячою фізіономією.

Над парком тоскувала віолончель. Місяць стояв над гігантським дубом і байдуже продовжував свою гігантську путь. Я спокійно йшла поруч діловода, але тепер я не найду епітета тій бурі, що кипіла тоді в моїх грудях. Раптом я зупинилась:

— А знаєте що,— сказала я.— Аборта я не думаю робити!

— Як так? — зупинився й Кук.

— Дуже просто: я хочу народити дитину.

Діловод зам'явся. Я зрозуміла його й сказала, що перед coitusom йому прийде трохи подумати. Він не вісімнадцятилітній юнак і повинен знати, чим це пахне.

— Ви, мабуть, говорите про аліменти? — хутко зрозумів він.

— Так, я говорю про аліменти.

Тоді Кук свиснув і сказав розв'язне, що на таке діло він не хоче йти, бо це йому не по кишені, і він краще буде користуватись проститутками. Та не встиг він договорити останньої фрази, як я з усього розмаху вдарила його по фізіономії. Кук зблід і стояв з опущеними очима.

Але я вже погасла. "За віщо я його вдарила?" — метнулося мені в голову, і моє серце занило. Справа в тому, що по суті на землі я не бачила винних, і справа в тому, що й себе я завжди вважала за добру наволоку. Кук був такою маленькою й нікчемною крапкою, що мені до болю шкода його стало. Тоді ледве чутно промовила:

— Пробачте мені, товаришу Кук. Що хочете робить зі мною, але не гнівайтесь на мене!

— Нічого! Нічого! — говорив він.— Це залишиться між нами... Я не думаю віднімати у вас посади.

Він так і сказав "я не думаю віднімати у вас посади". Я тільки це почула. Ця фраза, як ножем різонула мені в грудях, бо Кук так і не зрозумів мене.

...Діловод давно вже зник за деревами, а я стояла біля дуба на пустельній алеї й

тупо дивилась у голубе небо.

VI

З Чаргаром мені так і не вдалося побачитись, аж поки прийшла зима. Зимою я бачилась із ним кілька разів. Ці зустрічі були холодні — і тільки нервували мене. Я вже й сама стала запобігати йому. Але мені весь час було таке почуття, яке буває людині, коли вона ще щось не скінчила й мусить скінчити. І те, що вона мусить скінчити, прийде обов'язково, бо воно таке ж неминуче, як і природна смерть.

Я ходила з порожнечою в душі, але розглядала такий свій стан, як тимчасове явище, як необхідний і цілком природний етап на темній дорозі мого неспокійного життя. Вранці я йшла до установи, працювала там вісім годин, потім брала якусь роботу додому й дома працювала ще кілька годин.

Зима була вогка, брудна. На вулицях завжди тонули в тумані міські ліхтарі, і мені зовсім не хотілось іти на бульвари.

Іноді до мене заходила товаришка Уляна, але я рідко розмовляла з нею. Іноді я писала листи до мами — і тоді мені знову прокидалися далекі спогади: біленький домок, півник на флюгері й темні провінціальні садки. Але додому мене тепер зовсім не тягнуло — я вже знала, що туди мені нема повороту.

Розбуркала мене, як і треба було чекати, весна. Ця нова весна й була, коли так можна висловитись, початком мого кінця. Вже в перших числах березня я знову затривожилась, і мій зимовий сон якось хутко відлетів. Я знову затоскувала за даллю. Але ця тоска була така неможлива, що мене й справді взяв сумнів, чи не захоріла я. З тоскою знову прийшло буйство, веселий сміх і безтурботність. Іноді підходила я до дзеркала й дивилась на себе, тоді я бачила дві гарячі й вогкі темно-криваві вишні: то були мої очі.

Очевидно, і Чаргар захвилювався. Колись він прислав мені листа й прохав мене поїхати з ним у пригородний молодняк. "Моя хороша Б'янка (писав він), сьогодні так пахне весною, і сьогодні мене так тягне в даль (він так і написав "в даль"), сьогодні летіли з вирію гуси, і ми мусимо побачити захід сонця. Ти згодна?"

Ще б пак: хіба я могла не погодитись? По дорозі до місця зустрічі я купила плитку шоколаду і весь час облизувала губи.

Я іноді працювала по п'ятнадцять годин на добу, я жила так, як хотіла, і за це, до речі, мене в установі називали князівною. Я любила шоколад, голубе небо й прекрасні очі художника.

Чаргара я застала на призначеному місці зустрічі, біля площі Трьох комунарів. Я міцно стиснула йому руку, він відповів мені тим же. Коли я сідала в фаетон, Чаргар невзначай зачепив мені груди. Це так мене схвилювало, що я всю дорогу почувала, як поширюються мені ніздрі.

Коли ми виїхали з останнього міського кварталу й перед нами спалахнув безмежністю степ, я подивилася на Чаргара й сказала:

— Чому ти на протязі цілої зими був такий холодний до мене?

— Чому я був холодний, ти мусиш догадатись,— усміхнувся він.

— Цю зиму так почували себе всі хмурі люди города.

— Рішуче всі? — спитала я.— І комуністи, і радслужбовці, словом, усі ті, хто не може помириться із своїм оточенням?

— Рішуче всі! — знову усміхнувся він.

— Значить, і ти належиш до категорії хмурих людей? Мені раптом прийшла думка, що Чаргар в тяжкому ж становищі, як і я, і боліє моїми дрібненькими болями. Це припущення було таким несподіваним, що я зареготала. Зареготала не то від радості, що я зовсім не самотня в своїх терзаннях: їх, мовляв, не запобіг навіть великий художник, чи тому, що мені гірко стало на душі, бо ж мій кумир мусів при такому припущенні негайно полетіти із свого п'єдесталу.

— А що значить хмурі люди? — спитала я.— Як мені розуміти тебе?

— Я думаю, цей термін такий же старий, як і сам світ,— ухилився він од відповіді.

— А от я й не пам'ятаю, де я чула його.

Я збрехала, і Чаргар це помітив. Тоді він прикусив нижню губу. Так завжди було з ним, коли він починав нервуватись. Я рішила не чіпати його, і далі ми поїхали мовчки.

З фаетона ми вийшли верстов за десять від города. Ми наказали візникові чекати нас і пішли на услісся. Якраз заходило коротке сонце. Була хрустальна тиша. Дерев стояли ще голі, але рання молода весна вже побідно ступала з півдня. То там, то тут проривалась зелена трава, і всюди гомоніло птаство.

Ми пішли по якомусь лісовому кварталі. Ішли довго й мовчки. Потім перекидались фразами (я зараз забула їх). Раптом Чаргар зупинився й сказав:

— Я хочу тебе залишити на якісь п'ять хвилин. Ти нічого не маєш проти?

— Прошу,— спокійно сказала я, припускаючи, що йому треба... Ну, словом, ясно.

Чаргар пішов, і я залишилась серед лісу сама. Тоді я знову подивилась на небо. Воно було надзвичайно чисте й молоде. Тільки з півдня наступала якась хмарина, але й вона скоро розтанула в просторах. Я глибоко зідхнула й подумала про неznані світи, про мільйони соняшних систем. Ці думки якось придавили мене. Я відчула себе страшенно нікчемною й маленькою. Всі мої болі й радості були такими смішними на фоні цього грандіозного космосу, як смішний мені біль комах. Я подумала, що такі думки приходять уже тисячі років мільйонам людей і що вони будуть приходити ще тисячі років і новим мільйонам людей. Тоді зачарований тупик постав переді мною з такою ясністю, ніби я відчула його якимсь новим, невідомим мені почуттям.

Я стояла без Чаргара вже більше десяти хвилин, і це мене затривожило. Чи не трапилось із ним якогось нещастя? Я рішуче рушила в тому напрямку, куди пішов художник. Ішла по гущавині, і гілки раз у раз били мене по голові. Ішла довго (так здавалось мені тоді), а Чаргара не було. В лісі стояла надзвичайна тиша, і було вечірньо. Що далі, то більше сутеніло. Тоді мені прийшла думка, що я можу тут заблудитись — і мені стало сумно. Я зупинилась і скрикнула:

— Агов!

Але тільки луна відгукувалась мені й замерла десь у гущавині.

"Наче ліс життя",— подумала я й кинулась у другий бік. Раптом я вийшла на

поляну. Я вийшла на поляну й зупинилась, як укопана. А втім, інакше й не могло бути. Бо й справді: Чаргар стояв серед дерев на колінах обличчям до вечірнього сонця, і було таке вражіння, ніби він молиться. Це мене так здивувало, що я навіть не найшла, що йому сказати, і мовчки чекала його.

На дальньому дереві жевріла полоска конаючого сонця, і відблиск її падав на південний край чорного лісу. Був прекрасний момент для споглядання. Я пригадала Індію й священні гімни "Рамаяни". "Чи не найшли вже на вітчизні Тагора,— подумала я,— мою химерну даль?"

Нарешті Чаргар підвівся. Він пішов тихою ходою до мене, ніби нічого не трапилося. Його хода буквально загіпнотизувала мене, і я зустріла його мовчанкою.

— Ходім! — спокійно сказав він.

Очі йому було затуманено, він ішов, похитуючись, мов п'яний. Пам'ятаю, зідхнув і взяв мене під руку. Потім забрав мою руку й притиснув її до свого серця. Почуття радості охопило мене, бо мені прийшла думка, що тільки сьогодні Чаргар став близькою мені людиною. Я вже не хотіла тривожити його своїми частенько невдалими запитаннями й тому мовчала. Але на цей раз він сам почав розмову.

— Я гадаю, Б'янко,— сказав він,— ти розумієш мій душевний стан і простиш мені, що я тебе примусив так довго чекати.

— Я тебе розумію, — сказала я.

Потім він говорив, що йому приблизно такий стан, який був Мойсееві, коли він сходив з гори із скрижалями. Але потім він чомусь усміхнувся, наче не довіряв сам собі чи то іронізував над своєю останньою фразою про Мойсея.

— Я тебе розумію,— ще раз сказала я.

— Ти мене й не можеш не розуміти. Я вже не раз думав про споріднення наших душ.

— Спорідненість наших душ? — якимось хутко спитала я.

— Спорідненість наших душ! — ще раз підкреслив Чаргар. Ця остання фраза знов, як обухом, ударила мене по голові.— Отже, і він говорить, що я нічим не відрізняюсь від нього? Я жодним рухом не показала цього Чаргарові. Я тепер так боялась, щоб він не покинув свою одвертість! Я вже добре знала його — і знала, що найменша моя цікавість одразу викличе небажану мені реакцію, і Чаргар знову стане неприступним.

— Ти знаєш,— раптом зупинився він,— мені на поляні блиснула така геніальна думка, якої існування я й не міг припускати. І цікаво.— говорив він далі,— сиджу я десь у підвалі, а наді мною клуб...як його...

— Радслужбовців.

— Ну да, радслужбовців,— раптом занервувався він.

— Чому ти хвилюєшся? — спитала я.

— А тому,— різко скрикнув він (і мені знову здалося — дитячим дискантом), що я не виношу цієї самовпевненості нашого віку. Всі ці ячейки, комісари, комуністи — все це така дешева демагогія. Така...

Чаргар не міг підібрати слова і змовк. Потім зупинив мене, подивився уважно мені

в очі й сказав тихо:

— Тобі можна довірятись?..

— Що з тобою? — здивовано кинула я.

— Я тобі вірю,— сказав він і схопився руками за голову.

— Ах, Б'янку. Якби ти могла зрозуміти мене! Ну навіщо?.. Ну навіщо ці комуністи, ці ячейки, ці профспілки й тисячі інших організацій? Боже мій, ну навіщо? Я задихаюсь! Я їх зовсім не хочу чіпати — Боже, спаси! Хай вони завойовують цілий світ. Але при чому ж тут я? Чому я повинен кожної хвилини озиратись і повинен слухати ці мітинги? Боже мій, як я хотів би, щоб вони зовсім не знали про моє існування!

Чаргар іще раз у розпуці схопився за голову і змовк. Я подивилась на нього. Він плакав. Далекі, він плакав: я бачила, як кілька сльозинок покотилось йому по щоці. Тоді мені прокинулось почуття неможливої огиди — і я різко й чітко сказала:

— Сер Чаргаре. Що з вами?

Він стояв спиною до мене, похилившись на дерево. Він так постояв хвилини дві. Але коли він повернувся, то я вже знову бачила колишнього неприступного художника.

— В житті все буває,— нарешті зовсім іншим тоном і холодно сказав він.

Я здивовано подивилась на нього. Мені прийшла думка, що Чаргар побачив, як він далеко забрів у розмовах зі мною, і поспішив замести сліди. Спеціально для цього й було розіграно жалкеньку мелодраму. Ця думка здалася мені такою правдивою, що я на другий день навіть забула про цей епізод. "Ну не,— подумала я.— Тепер ти в моїх руках — і я примушу тебе сказати недоговорене".

...Ми вже знову стояли на узліссі. Сонце зайшло. Стояв темний ліс, і бігла темна дорога. На дорозі маячів наш фаєтон. Скоро ми сіли в нього й повертались до міста. Чаргар усю дорогу мовчав, і розпрощались ми також мовчки. Пам'ятаю, я стиснула йому руку й трохи її придержала. Він здригнув, але я руки його все-таки не випустила. Тоді Чаргар мусів її вирвати. Я зареготала, він на це ніяк не реагував. Він просто повернувся і пішов од мене прискореним кроком.

VII

За кілька днів я знову бачилася з Чаргаром, але ця зустріч нецікава — і я її обминаю. Пішла я від нього, коли на небі стояв уже молодик. На вулиці Делаключа я зустріла сірооку журналістку. Вона попрохала в мене п'ять карбованців. Я дала. Вона сказала, що їде до своєї матері, що "живе на північному краю міста". Вона хоче повезти їй подарунок. Я їй, звичайно, не повірила, бо знала, що вона просто їде до свого любовника — він, здається, тайний розпусник. Вона трохи збентежилась, але потім зупинила мене біля вечірньої вітрини й тихо, на вухо, запропонувала поїхати з нею. Вони — її любовник і вона — хочуть улаштувати ніч п'янки й любовної оргії.

— Ну, Б'янку, поїдемо на п'янку,— зробила вона гру слів і всміхнулась.

Я сказала, що я, можливо, і поїхала б, коли б загубила свою невинність.

— Себто яку невинність? — здивовано спитала вона. Я сказала й хотіла йти. Тоді журналістка схопила мене за руку й нахабно зареготала.

— Так ти ще... — і вона кинула непристойне слово. Потім затягла мене в куток

підворіття і, майже захлинаючись, говорила мені:

— Так ти не брешеш, що не знала мужчини?

Я побожилась і раптом відчула, як мене обхопило пожаром бажання. Тоді сіроока журналістка здавила мені руку вище ліктя й так сильно, що я мусіла її відштовхнути. Вона казала мені, що я красуня, що за моє тіло дадуть дві тисячі карбованців, що такі жінки живуть в Одесі й Москві, де багато буржуа з капіталом. Я, мовляв, мушу негайно йти з нею — і я найду такий чудовий закуток, який мені й не снився.

Вона мені малювала напрочуд привабливі й цинічні картини. Але вона такими божевільними очима дивилась на мене, що я мусіла її ще раз одштовхнути.

— Ти не поїдеш зі мною? — нарешті в розпуці скрикнула вона.

— Не поїду!

Я сказала рішуче. Тоді вона замахнулась і хотіла вдарити мене в обличчя. Але я вчасно схопила її за руку й одвела удар. Я її так міцно схопила, що вона мусіла стати на коліна. Я й сама не знала, що я така сильна жінка. Журналістка раптом заплакала. Тоді я поцілувала її в голову (пахло поганенькою пудрою) і посадила її в трамвай. Вона поїхала, а я пішла додому.

Додому я йшла переулками, не поспішаючи. Легенька тривога раз у раз примушувала мене здригатись. На площі Повстання я зупинилася біля шоколадного кіоска й купила плитку мінйону.

Я прийшла за півтори години й сіла за стіл. Пам'ятаю, до мого вікна підійшла товаришка Уляна й спитала, чи не хочу я посидіти в альтанці. Мені не хотілось виходити з кімнати — і я сказала:

— Чи не холоднуватو надворі?

— Що ви? — сказала товаришка.

Я не знала, що їй говорити, й мусіла вийти до альтанки. Ми сіли на стілець і почали розмовляти. З півгодини ми перекидалися якимись незначними фразами, а потім між нами виникла така розмова:

— Ви вірите в судьбу? — спитала товаришка Уляна.

— Як би сказати вам... очевидно, не вірю.

— Знаєте, — сказала вона, — теоретично, коли так можна висловитись, я теж не вірю. Власне, я і не маю права вірити (вона, очевидно, натякала на приналежність свою до партії), але от на практиці якось інакше виходить.

— Чи не думаєте ви, — сказала я, — що ідеалістичні теорії мають рацію існувати?

Товаришка Уляна замахала руками.

— Що ви! Як може прийти мені така мисль, — перелякано сказала вона. — Я думаю тільки, що в світі завжди варіюються два світогляди. Але коли ідеалізм має багато недоговоренности, то я думаю, що й матеріалізм не без слабих боків.

— Іншими словами — вас не задовольняє ваша партія?

Товаришка Уляна знову замахала руками.

— Нічого подібного! Мені хочеться внести деякі ясності в свій світогляд. Я, знаєте, — казала вона далі, — раніш ніколи не задумувалась над цими питаннями, а

тепер вони мене страшенно тривожать.

— Без причини нічого не буває,— резонерствовала я.— Очевидно, і в вашій тривозі єсть якась причина.

— От! — раптом підхопила товаришка Уляна.— Ви цілком справедливо кажете. Я, знаєте, почуваю якусь небезпеку. Я певна, що зі мною трапиться якесь нещастя.

Вона зробила не зовсім логічний висновок, але я на це не звернула уваги й стала її заспокоювати. Тоді вона відстоювала свою думку й ніяк не могла заспокоїтись.

— Саме якесь нещастя,— говорила товаришка Уляна.— Я ніколи не помиляюсь. Колись на фронті мені прийшла думка, що вночі трапиться несподіванка. Я сказала, мені не повірили. Один комісар запропонував навіть викинути мене за пророцтво з партії... А вийшло все-таки по-моєму: наш штаб захопили, і тільки я вирвалась.

— Ну, це — випадок! — сказала я.

Тоді товаришка Уляна знову запротестувала, і я вже з нею не сперечалась. Я тільки думала, що товаришка Уляна, може, й має рацію настоювати на своєму, і думала, що вона одна з тих невдачників, що приходять на світ тільки для того, щоб мучитись.

Раптом по садках долетів до нас рев із зоологічного: то ревів лев за ґратами. Рев був якийсь сумний і безвихідний. Можливо, звірові приснились далекі простори його вітчизни, можливо — щось інше.

— От!—з великим наголосом на "от" сказала товаришка Уляна.— Реве лев! Іноді й людям хочеться так ревити.

Потім вона зідхнула. А потім вона багато говорила мені про часи громадянської війни. Вона довго говорила мені того вечора про той дикий і тривожний час, коли люди ходили голі й голодні й були велетнями й богами. Вона так тепло говорила про свою епоху, як про неї не скаже жодний поет. Той химерний час я зачепила тільки одним крилом своєї юности, але товаришка Уляна зовсім даремно думала, що я не розумію його. Він і мені лежав на серці. Я подумала, що тоді всі пізнали таємну даль, але той час уже не прийде ніколи, як не прийде ніколи й голуба молодість.

"Значить, і даль треба шукати на якихось інших шляхах?" — подумала я.

На другий день я не пішла на службу: я прокинулась із головними болями. Коли вийшла в сіни, щоб там скуп'ятити чаю на примусі, в наш коридор хтось постукав. Я пішла і відчинила двері. Увійшов товариш Бе. Обличчя йому було пом'яте й бліде: він, очевидно, не спав цілу ніч. Я до цього часу ніколи з ним не розмовляла (був він якийсь суворий і нелюдимий). Але на цей раз якимось механічно кинула:

— Здрастуйте!

Він здивовано подивився на мене й підморгнув мені лівим оком. Тоді я в свою чергу здивовано подивилась на нього. І тоді ж я побачила, що він п'яний. Щоб якимось одв'язатись од нього, я сказала йому, що його чекає товаришка Уляна.

— Ви кажете Уляна? — сказав він і підійшов до мого примусу.

— Так!

Товариш Бе вийняв із кишені портсигар й несподівано кинув:

— А ви, знаєте... бабйонка нічого собі... цимес!

Я суворо подивилася на нього й сказала, що він краще зробить, коли піде до себе.

— Чого ж це до себе? — п'яно забелькотів він.

— Там вас чекає товаришка Уляна! — різко сказала я.

Товариш Бе стукнув ногою й вилаяв свою дружину матернім словом. Я круто повернулась і пішла в свою хату. Я довго думала про життя товаришки Уляни, але як їй допомогти — не знала. А втім, можливо, це тільки тепер мені здається, що я турбувалась за товаришку Уляну. Можливо, і товаришка Уляна, і сіроока журналістка, і діловод — всі вони давали відпочинок — і тільки. Бо, і справді, всі вони були по суті епізодичні особи в моїй історії й не могли мене цікавити. Я просто дурила себе.

Але цьому мусів прийти кінець, і він прийшов.

VIII

Отже, ішла весна, прилетіли солов'ї. Я кілька разів була в театрі, але частіше я блукала по —городу, як бродячий пес. Легенька тривога ніколи не покидала мене. Як і раніш, я ходила безтурботною пейзажною, посвистуючи. В ці дні я з'їла стільки шоколаду, скільки не з'їла його за весь свій вік.

Уже надходило свято першого травня. Напередодні я зробила ванну, вимила й надушила своє тіло. Все це так ретельно робила, ніби й справді збиралась до шлюбної ночі. Я наділа сорочку з рожевими стьождками й лягла спати.

Прокинулась щось о восьмій годині, і мені на душі було як ніколи, радісно й дзвінко. Стояв добрий весняний ранок. На вулицях уже грали оркестри й носились автомобілі до загороднього поля. Я хутко одяглась і побігла до установи. Там ми мусіли зібратись і відтіля йти на іподром. Мені місцком дав роль організатора, і я перев'язала руку червоною хусткою. В першому коридорі мене зустрів діловод. Я поклонила, він мені не відповів. З останньої нашої розмови він став уникати мене й завжди сухо звертався до мого столика. Проте повадився він зі мною досить чемно. Я це з'ясовую не так його порядністю, як тим, що до мене гарно ставився місцевий комгурток (я проводила в установі досить-таки велику громадську роботу), Кук страшенно боявся комуністів і завжди ходив перед ними на задніх лапках.

Ми вийшли організованими шеренгами на майдан Ляссаля й відтіля пішли на іподром.

Всі вулиці ломилися від городян, і я подумала, що свято Першого травня стало вже нашим національним святом, бо навіть буржуазія святкує його. Я згадала Париж, Францію, тамтешнє всенароднє свято й подумала, що між нами й французами є багато спільного. Цю думку я сказала одній машиністці, що йшла поруч мене. Вона мені нічого розумного не відповіла, бо вона була страшенно нерозвинена. Тоді почула нашу розмову сіроока журналістка й підійшла до мене.

— Ти гадаєш, що між нами й Францією можна провести паралелю? — спитала вона.

— Так!

— В якому сенсі? — і вона чомусь зло подивилась на мене.

Я сказала. Я говорила, що велика французька революція страшенно нагадує нашу, що... і т. д.

— Ти говориш, як Ціцерон! — іронічно сказала вона.

— При чому тут Ціцерон? — спитала я.

— А при тому,— раптом занервувалась вона,— що не тобі тикатись із своїм носом... в політику!

— Припустім, я помиляюсь,— спокійно сказала я.— Але хіба я не маю права думати?

Сіроока журналістка мовчки подивилась на мене й пішла вбік. В цей момент нашу групу зупинили: ми вже підійшли до іподрому.

Було море квітів на величезному майдані, і стояв грохот десятка оркестрів. На головному плаці піонери й комсомольці робили фізичні вправи. На кількох трибунах оратори виступали з доповідями. Ревли сирени, метушились автомобілі. За півгодини великі групи почали розбиватись на невеличкі гуртки. потім уже блукали й одиночки. Тоді передвижні трупи розкинули передвижні сцени, і на майдані виросло кілька мініатюрних театрів.

Я покинула своїх і пішла блукати. Десь тут я мусіла зустріти Чаргара, бо я не припускала, щоб він не вийшов сюди.

Пам'ятаю, зупинилась біля ларка № 4. Взяла пляшку квасу й пожадливо випила. Потім пішла до екрану малярів. Там художники за п'ять хвилин малювали карикатури діячів революції. Там я й зустрілась із Чаргаром.

Він був веселий і весело стиснув мені руку.

— Сьогодні надзвичайно чудовий ранок! — сказав він Я притиснулась до нього, і ми пішли. З годину ми блукали по іподрому, потім рушили в степ. Мені прийшла думка повартувати.

— Ти знаєш,— кинула я,— сьогодні ти йдеш зовсім не з дівчиною, а з молодичкою!

— Що ти цим хочеш сказати? — спитав він.

Я зареготала й сказала йому, що я вже вийшла заміж. Він почервонів чомусь і, галантно вклонившись, поцікавився:

— Так, я його знаю. Здається... прекрасна людина!

Я певна була, що він не вірить мені й жартує, і тому перейшла на іншу тему, не думаючи робити спростування.

Ми йшли в морі безсмертників. Праворуч нас летів у небо величезний спис радіо. Пам'ятаю, мені раптом здалося чомусь, що Чаргар під невеличким "градусом".

— Ти сьогодні наче трохи підвипивши? — спитала я.

— Я сьогодні трохи відвипивши,— усміхнувся він. Я спитала, чому так рано. Він сказав, що він уже кілька тижнів починає дні горілкою. Він горілку не дуже любить, але не може не визнати, що "горілчані" дні безтурботніші й веселіші. "Невже він серйозно плакав тоді в лісі?" — подумала я й сказала:

— Чому тобі такий безнадійний погляд на життя?

— Відкіля це ти взяла? — усміхнувся Чаргар.

Потім запевняв мене, що він на життя дивиться дуже весело. Він у той день багато реготав, реготала й я. В такому безтурботному реготі і в таких розмовах ми проблукали

до вечора. Нарешті Чаргар сказав:

— Ну, пора вже й додому... Ти не думаєш зайти до мене? Я погодилась, і ми пішли до нього. З півгодини ми блукали по переулках, поки нарешті не вийшли на майдан Трьох комунарів. Біля Чаргарової квартири ми були, коли вже почало темніти. Раптом до нас підійшла циганка. Я погодилась, щоб вона погадала мені. Чаргар занервувався й сказав, що це некультурно фанфаронствувати своєю некультурністю.

— Це — резонерство! — сказала я.

Потім говорила, що він теж деколи впадає в містику, натякаючи на історію в лісі. Чаргар занервувався. Але я вперто стояла на своєму. Тоді він порадив мені відійти вбік, щоб мене хоч не бачили в клубі радторгслужбовців. Я нарешті зрозуміла його й сказала циганці, що гадати не буду. Коли ми сходили на ґанок, я звернулась до Чаргара:

— Скажи мені, коли б циганка підійшла до нас десь у безлюдному місці... ти дозволив би їй гадати?

Чаргар мовчав. Ада я вже без нього знала, як би він зробив у цьому випадку, і негарне почуття знову прокинулось у мені до художника.

В кімнаті ми сіли на ліжку. Я взяла в руки якусь книгу. Чаргар теж. Так — мовчки — ми просиділи кілька хвилин. Тоді на небо налетіла темна хмара, і в кімнаті майже зовсім стемніло. Десь замирали Першотравневі оркестри. Город стихав. Потім за вікном закрапало, і пішов дрібний дощ. Легенький вітер увірвався в кімнату, і запахло якимись польовими квітами.

Хоч Чаргар і зіпсував мені трохи настроїв, але я ще переповнена була враженнями дня, і тому, коли він положив свою руку мені на коліно, я із вдячністю подивилась йому в обличчя: в очах йому стояв тихий блиск і нагадував мені нашу першу зустріч. Очі його знову вабили мене своєю неясністю. Що далі, то більше мене хвилювало тіло художника. Нарешті він узяв мене за руку й промовив:

— Б'яно. Ти й сьогодні скажеш, що говорила колись?

— Що саме? — спитала я й здригнула.

Чаргар зам'явся й мовчав. Тоді я впевнено підійшла до електрики й погасила її. Потім я знову сіла на ліжку.

— Ти, може, маєш на увазі циганку? — спитала я, свідомо відтягуючи рішучий момент.

Чаргар мовчав і ласкав мої руки. Потім він цілував мені пальці.

— Ну, в чому ж справа? — знову спитала я.

— Я говорю... — замнявся він і рішуче додав, — ти говорила, що кохаєш мене?

— Так. Говорила.

Він знову промовчав. Потім плутано почав запевняти, що й він покохав мене, що... і т. д.

— Ти теж говорив мені про це! — усміхнулась я.

Але — почекайте! — то ж були, мовляв, несерйозні розмови! Словом, він тільки тепер відчув, як він кохає мене. Я згадала недавній свій жарт про весілля з Куком і спитала, чи не трапилось із ним того, що з Онегіном. Коли Татьяна була вільна, він її

відштовхував. Як вийшла заміж... Ну, ясно: історія повторюється. Тоді Чаргар став божитись, що нічого подібного не трапилось, що це мої вигадки.

Я занервувалась. Невже це говорить славетний художник? І тоді ж мені блиснула жахна мисль. Чи не думає він і справді, що я вийшла заміж за Кука? "Так от чому покохав він мене!.. Теж аліменти!" Я обережно стала його випитувати.

— Ну, добре,— сказала я.— Припустім, що ти мене кохаєш, і припустім, що я обдурила тебе.

— Себто як? — не зрозумів мене Чаргар.

— А так,— спокійно сказала я.— Я й не думала виходити заміж. Це просто був жарт.

Він ураз одхилився від мене й захвилювався: мовляв, навіщо ці жарти? І потім, хто мені дав право так жартувати з ним? (Він так і сказав "хто мені дав право"). Тоді я вмить підвелася й засвітила електрику. Я стала напроти Чаргара й різко сказала:

— Що значить — "хто дав мені право?" Відкіля цей тон?

Він сидів блідий і мовчав. Мені знову пришила мисль, що я перебільшую, що я зовсім не зрозуміла його (він, мовляв, просто не любить жартів у серйозні хвилини), що я зовсім даремно турбуюсь: Чаргар і не думав мене ображати. Я підійшла до нього й закинула свою руку на його шию.

— Милий мій,— сказала я,— не гнівайся! Я, їй-бо проти волі образила тебе.

Він довгим і уважним поглядом подивився мені в очі. В ці хвилини мені буквально забивало дух і бракувало повітря — так хвилювалась я. За один момент мені в голові пронеслось мільйон думок. Вони летіли, як блискавиці, наздоганяючи одна одну.

— Добре, я на тебе не гніваюсь! — сказав художник.— Але все-таки ти мені мусиш сказати: ти вийшла заміж чи ні?

Тоді мені блиснула мисль, і я сказала:

— Вийшла, мій милий! Вийшла!

Він рішуче взяв мене за руку й посадовив на ліжку. "Аліменти", — якось мляво подумала я й відчула в усьому тілі неміч. Чаргар мене ласкав. Свіжий вітрець летів у кімнату, і знову запахло якимись польовими травами. Дрібний весняний дощик ущух, і в вікно зазірала темна ніч. Чаргар підійшов до електрики й погасив її. Він обережними рухами примусив мене розтягнутись на ліжку. Чаргар хотів уже брати мене, як у цей момент мені вернулись сили. Я так одштовхнула його, що він ледве вдержався на кроваті. Потім я скочила з ліжка й знову запалила електрику. Я підійшла до Чаргара. Він здивовано поставив на мене свої очі. Тоді я красномовно подивилась на нього, плюнула в обличчя й мовчки пішла до дверей.

IX

Так скінчилася моя історія з художником. Так ганебно скінчилось це святе (він так і говорив колись: "свята простота") і тепле кохання. Хіба можна написати ту муку, що творилась тоді в моїй романтичній душі? Сьогодні я на життя дивлюсь цілком реально. Сьогодні я й сама іноді посміхаюсь із себе. Але тоді в моїх очах маячила сентиментальна даль, і тому, коли я побачила, що Чаргар, моя остання надія, не міг утекти від світового

бардачка, я кинулась у розпач.

Пройшло кілька днів із того часу, як я бачила Чаргара, але мені здалось, що це було так давно й так далеко, як далеко маячить глухий закуток моєї неповторної молодости й тих духмяних золотих півників, що не то ліденцями на ярмарку снилися мені, не то серед "анютиних глазок", кануперу й м'яти закукурікали моє дитинство.

Вечір Першого травня рішуче й навіки відкинув усі мої надії й сподівання, і я раптом зупинилась перед порожнечою канцелярських буднів.

Як я тепер ненавиділа художника! Боже мій, як я його ненавиділа! Тільки тоді я зрозуміла, що по суті і біленький домок, і золотого півника на флюгелі, і темні провінціальні садки — все це я покинула в ім'я його. Спершу, як і треба було чекати, я хотіла якось помститись за розбиті надії. Мені так хотілось принизити й наочно показати Чаргарові, чого він вартий. Але потім це бажання погасло в мені, і я вже просто не згадувала його — таким маленьким і нікчемним зробився він у моїх очах.

Але тоска за даллю не покидала мене. Більше того: вона тепер так розгорілась, як ніколи. Це було її останнє полум'я.

Ніхто з радслужбовців не брав такої великої громадської нагрузки, як я в ці дні. Я, як п'яничка горілкою, захлиналась нею. Мені здавалось, що я затоплю в цій роботі своє лихо. Але скепсис уже з'їдав мене. Мені ввижалось, що я по суті виконую дрібну й зовсім непотрібну роботу дрібних і нікчемних людей, що живуть, як воли, як корови, що коло їхніх інтересів обмежується "геранню" на столі. Я брала активну участь в організації жінок, в делегатських зібраннях, в редагуванні місцевої стінгазети, але я завжди думала, що нашу стінгазету зовсім не випадково називають "Стінгазом" ("стінгаз"). Саме все це — газ, димок. Горить вогка солома, а люди сидять біля цього ілюзорного вогнища й гадають, що "без огню не буває диму".

Коли я виходила з установи й на порозі зустріла сірооку журналістку. Вона якось нахабно подивилась на мене, взяла мене під руку й пішла зі мною. Коли ми підійшли до театрального садка, вона сказала:

— Ну, так ти й досі Париж згадуєш?

— Який Париж? — спитала я.

— Ах, боже мій,— сказала вона.— Навіщо ховатись від мене? Я говорю про той Париж, що... Велика французька революція?

— Одмовляюсь тебе зрозуміти! — холодно сказала я.

Тоді журналістка запевнила мене, що Париж уже ніколи не повернеться й не може повернутися. Вона говорила, що бачить мене наскрізь. Але вона мені радить не турбуватись, бо я зовсім не те, чим здаюся собі.

— Ти знаєш,— раптом сказала вона,— єсть багато непомітних людей. Ну... комісарів, припустім, але вони живуть так, як усі живуть. І саме тому вони й герої. А що таке ти? Ну, скажи — що таке ти?

Я здвинула плечима й мовчала, бо я й справді не розуміла, чого вона хоче від мене. Тоді журналістка потріпала мене по плечу й несподівано зареготала.

— От що,— сказала вона,— поспішай на мою доріжку, а то буде пізно.

Потім вона покинула мене, і я пішла додому.

Того дня я не обідала. Мені в'їдливо лізла в голову якась думка, і я вперто затримувала її в півсвідомості. Так пройшло кілька годин.

В коридорі товаришка Уляна роздмухувала чоботом самовар і гулко кахала. Вже пройшло кілька днів із того часу, як вона заходила до мене, і мені прийшла думка, що я проти волі холодніш тепер поводжуся з нею. Тоді я пригадала її перебитий ніс, і він зупинився переді мною якоюсь настирливою плямою. Ще я пригадала товариша Бе і його дику розкуйовджену голову й ніяк не могла уявити його в ролі закоханого юнака.

Раптом біля мого вікна сіла якась пташка й заспівала. Це було так химерно на фоні темно-голубого неба, що я згадала дитячу казку про щастя: "Жив-був дід з бабою, і от прилетіла до них..." і т. д. У дворі кричали діти єврея, і я подумала, що старий єврей і досі мудрує над талмудом, як тисячі років тому мудрували такі ж старі євреї.

В моїй кімнатці стемніло, і мені прийшов у голову таємний "голем", чорт-хапун, і судний день єврейської провінції.

Вечоріло. Товаришка Уляна й досі роздмухувала самовар. Десь настирливо кричала сирена. І тоді я раптом відчула, що я вже не гідна далі тікати від себе.

— Отже, журналістка пропонує поспішати? — сказала я. — Але куди поспішати? Що значить поспішати?.. Боже мій, що це зі мною робиться!

— Ага! тепер і "Боже мій"! — подумала я.

І саме тоді мені раптом усе ясно стало. І справді: хіба я весь час не боролась із Богом? Я хотіла своїми власними силами пізнати напіваабстрактну даль. Але без "Нього" (я пишу "Нього", бо він і справді був мені тоді безвихідною судьбою) це неможливо було зробити. Я хотіла пізнати даль без "Нього", але він не міг мені пробачити цього.

— Так, — подумала я. — Це мені за нахабство.

Я підвелась із ліжка. Я ще ніколи не вірила в Бога й тому обрушилась на нього з такою силою свого нового почуття, з якою звертались до неба тільки фанатики. Тоді я відчула потребу стати на коліна перед образом Спасителя.

Я хутко пішла до дверей і вийшла в коридор. В кладовій товаришки Уляни я колись бачила стару ікону: її туди викинув, очевидно, тов. Бе. Я рішила взяти її відтіля й поставити в своїй кімнаті. Але як я зроблю це? Товаришка Уляна кладову завжди замикала, і мені треба було дістати ключ. Але тут же я згадала, що в кладовій стоїть прас. Тоді я пішла до товаришки Уляни за прасом. Я постукала. Вийшла товаришка Уляна з замотаною головою.

— Що з вами? — спитала я.

Вона почервоніла й подивилась на мене зажуреними очима. Вона говорила, що необережно опеклася водою з самовара, і говорила, що це скоро пройде. Але я їй, звичайно, не повірила, бо синці під очима говорили зовсім інше. Це була справа тов. Бе: він, безперечно, бив її цієї ночі.

Товаришка Уляна зідхнула важко і раптом прошепотіла:

— Бідний, бідний товариш Бе!

Потім ми ще з півхвилини постояли в напівтемному коридорі мовчки. Потім у

кладовій зашаруділи пацюки, і я сказала:

— Чи не дозволите мені забрати ваш прас?

Товаришка Уляна засуєтилась і побігла в кімнату. Я гадала, що вона винесе ключ, а вона винесла прас: він був на кухні. Так що на цей раз я так і не дістала ключа. Але зате я його дістала пізніш, коли зайшло вже сонце.

Ікона, що я за нею схопилась якось похапки і з тривогою, була старою дошкою, і на ній ледве-ледве вирисовувався образ Спасителя. Спаситель мав надзвичайно привабливе обличчя й одразу настроїв мене на відповідний лад.

Я внесла його в кімнату, прив'язала до нього (до неї, до ікони) невеличку мотузку й повісила в куток.

Потім я побігла в місто й купила там у якоїсь торговки біля базару лампадку й пляшку лампадкового масла.

Потім прибігла додому й засвітила лампадку перед Спасителем. Я не світила електрики, і тому в кімнаті стояв напівмістичний присмерк. Збоку в кладовій шаруділи пацюки.

Тоді я впала на коліна, схрестила на грудях руки й мовчки фанатично дивилась на образ Спасителя. Я молилась. Я так молилась, як молилась тільки в дитинстві. Раз у раз я зідхала тяжко і тоді я думала, що стою в катакомбах перших християн і несучи на собі великий хрест. Переді мною проходили фанатики середньовіччя, велика інквізиція й глухі монастирі моєї вітчизни. Страждання людей, їхня хресна путь до світової Голгофи — все це так ясно постало переді мною.

Я дивилась на образ Спасителя, але я думала про темну ніч нашої дійсності, що загубилась в таємному космосі, про придушення фортуною людей моєї вітчизни, і я так хотіла, щоб легенда про фантастичного доброго ангела перетворилася в дійсність, і я так безумствувала всім тим чистим, що залишилося в мені.

— Боженько! Мій милий, хороший Боженько! — шепотіла я й уважно дивилась на образ Спасителя.

Тихі дитячі сльози падали мені по щоках, і я вже вірила, що прийде якесь чудо раптово й несподівано. Я стояла на колінах кілька годин, але я не почувала втоми.

Вже давно над городом стояла темрява. На башті годинник пробив два рази. Свіже повітря рвалось у мою кімнату й колихало вогненний язичок моєї лампадки. Знову шаруділи в кладовій пацюки.

— Боженько! Мій милий, хороший Боженько!

Я молилась так тепло, як тоді в дитинстві, коли ми з мамою виходили з білого домика і йшли по темних провінціальних садках зустрічати світле Воскресіння Христа.

Я простояла на колінах цілу ніч і тільки тоді підвелась, коли в кімнаті зовсім розвиднилось.

З того часу я кожного дня світила лампадку й кожного дня ставала на коліна перед образом Спасителя.

Іноді я молилась за товаришку Уляну, за сірооку журналістку і навіть за Кука. Чаргара я не згадувала, і не тому, що мені була злоба до нього, а просто тому, що він

якось вилетів мені з голови. Він уже не існував для мене, його місце на моєму серці запосів образ Спасителя. Пройшла весна, прийшло знову гаряче літо. Я працювала в установі так акуратно, як раніш. Більше того: комуністи вважали мене за зразкового робітника. Тільки тепер я не вміла реготати й не вміла так смачно їсти шоколад.

Колись я прийшла з роботи страшенно стомлена й рано лягла спати. Уночі до мене хтось постукав. Я запалила електрику й тільки-но хотіла піти до дверей і одчинити, як двері знову загриміли ще з більшою силою. Я ніколи, здається, нічого не боялась. Але на цей раз я просто обурилась.— Мене здивувало нахабство. Така пізня ніч — і так стукати до самотньої дівчини. Я знову погасила електрику й лягла спати. В мої двері стукали ще з півгодини, але я не звертала уваги й засинала. Місячна пляма впала на спинку мого ліжка, і я згадувала молоді роки й пригадала сусіда-візника. Він теж так уперто стукав на свою жінку, як той невідомий, що стоїть за моїми дверима.

Нарешті я заснула. І сниться мені химерний сон. Ніби я напередодні якоїсь подорожі й чогось чекаю. Завтра ніби буде якийсь карнавал і буде мандоліна. Завтра біля степового вогнища під вечірнім небом — Декамерон. І тоді мій край, як ідилія узавітної Ніцци. Раптом Дон-Квізасто виносить на прилюдний диспут (і думає захищати) магістерську дисертацію на тему "душа матерії". Маестро Дантон усміхнувся.

— О, маестро! — скрикнув Дон-Квізасто.— І на моїй мові каламар звучить надто прозаїчно, бо він асоціюється з паламарем. Але от я беру це слово і, як індійський факір, зачаровую ним ваше притуплене ухо. Тоді твій мужній голос у мемуарах твоєї доби — як тигр серед чвирі. Бери перо, наливай у свій каламар атраменту й пиши.

Тоді маестро Дантон пише. І його древній каламар, що з нього падають ножі дві сотні літ, зачаровує таким незначним деталем, як спогад, коли він уперше взяв у руки перо й з тривогою вивів першу літеру. Це була "М". Мисль? Милість? М'ятеж? — не знає, але він думає, чи не була то Марія.

— Я тебе заклинаю, як індійський факір! — кричить Дон-Квізасто.— Я хочу пізнати твою душу, о матеріє! Невже ти, як панцерник, і сила моєї художньої інтуїції не найде дороги до твоєї темної душі?

Маестро Дантон усміхнувся й кинув царственно-похабний жест. Дон-Квізасто змовк. Балаганчик заревів, загримів, зарокотав. Вискочив циган, метнувся перед публікою і пропав за тиром".

— ...Фу, чорт! яка нерозбериха! — скрикнула я й прокинулась. За вікном стояла мертва ніч. Але я, очевидно, недовго спала, бо в двері мені знову настирливо стукали. "Стукаєш?" Ну і стукай! — подумала я, і знову почала засинати. Тоді сниться мені другий сон.

На краю оселі, де праворуч порожній майдан і старовинна козацька церква, стоїть хатка на курячих ніжках. І хатка, мов казка, мов пушкінська няня, як Гофман, як бризки Вайлда, як ночі, що тисяча їх і одна. Летять у ніч безшумно кажани. Кричить тривожно сич:

— Угу!

В хатці я, аферистка, провокаторка, убивця, і моя сестра — проститутка. Сестра

допіру прийшла з тайного публічного дому й сидить на печі біля сибірського kota. Кіт таємно муркотить своє одвічне муркотіння.

— ...Але як мені обмити руки,— з тоскою думаю я,— коли вони в людській крові? Кому розповісти свою муку — я, аферистка, провокаторка, убивця? Вчора я зарізала на великій дорозі, що ховається за мигдальними кучугурами, що пересікає тракт Карла XII,— вчора я зарізала жінку з дитиною. Три дні позад я спровокувала цілу країну.

— Б'янку,— раптом звертається до мене сестра, і в її очах стоїть невимовна скорбота.— Яка тоска!

Тоді я повертаюсь і бачу в первіснім степу над вітром тирси гострі списи. Іде ватага, і стоїть степ, як мариво в пожарах. Тисяча й одна ніч, забута країна, медові ландшафти, екзотика круторогих волів...

— Чи не це понесе Чаргар на олтар світового мистецтва,— думаю я.

Тоді мене знову зажурено перебиває сестра:

— Б'янку, ти чуєш?

— Що чуєш? — скрикнула я.— Сволоч! Замовчи, потаскухо!

Сестра уткнула обличчя у вовну сибірського kota й тихенько заплакала.

— Сестро! — говорю я далі.— Ти не знаєш, хто буде цезарем майбутньої імперії — світовий мільярдер чи світовий чиновник?

І каже сестра крізь сльози:

— Яка ти чудна, Б'янку, хіба ця думка і тебе тривожить? Тоді починає колихатись хатка на курячих ніжках. Мене хилить. Я безумовно хочу заснути. Сестра пестить мою голову. В кімнаті — домовина — така змертвіла тиша, і... раптом очі мої зупинились: вони найшли крапку.

— Морітурі те салютант! — скрикнула я, як римські гладіатори, що йдуть повз імператора на бій.

Але це було тільки передчуття. Навколо мовчазно, і лише цвіркун, як дячок над мертвим, одбиває речитативом. Тоді я підходжу до вікна й бачу: на темно-синьому фоні бездонного неба, над порожнім майданом, над козацькою церквою, що самотньо стоїть на краю оселі, в повітряних просторах маячить велетенський чорний силует. Це була така божевільна фантастика, що я мимоволі відкинулась від вікна. Але — даремно: дика кішка тривоги вже торкнула мене своєю ласкавою лапкою. Ще раз торкнула і так м'яко, і так енергійно. І впало моє серце, і розсипалось ледве чутним тривожним дзвоном. Я напружую мислі, де я бачила цей велетенський силует в кепі?

— О, далекий! — раптом скрикнула я й побачила: з жахною силою, розсікаючи темно-сині простори, летів на землю витвір геніального скульптора. Потім удар — і тиша.

— О, далекий! — знову скрикнула я і, божевільна, вискочила з хатки, що на курячих ніжках.

І знову переді мною змертвілий порожній майдан і нічне темно-синє небо. "Де ж він упав? — думаю я.— Де ж цей геніальний витвір у кепі?"

Тоді я побачила: там, де впав він, замаячили три могили. І лежать у цих могилах у

середньовічних капелюхах три витязі. І сказав перший:

— Морітурі те салютант!

...Я знову прокинулась. На чолі мені лежали краплі холодного поту. У вікно вже зазірав міський світанок. Я підвелась і наділа виступці. Якесь передчуття охопило всю мою істоту. Невідома сила потягла мене до дверей. Я в розпуці відчинила їх і побачила перед дверима закривавлений труп товаришки Уляни з розрубаною головою. Але дивно: я навіть не скрикнула. Я тільки подумала тоді, що товаришку Уляну вбив, очевидно, товариш Бе.

"Бідний, бідний товариш Бе!" — згадала я її теплу фразу.

Тоді я заперла двері й, підійшла до ікони (перед нею жевріла лампадка). Я спершу здивовано подивилась на образ Спасителя, а потім суворо сказала:

— Ну, Боженько! Чому ж ти не відчинив дверей, коли до мене стукала твоя раба Уляна? Ну?

В кімнаті стояла півтемрява, і на неї поволі і обережно насувався міський світанок. Лампадка весь час миготіла й робила на образі Спасителя химерні тіні. Було тихо й урочисто.

Але я вже безумствувала. Якась дика злоба свердлила мені мозок, і страшна образа лягла на моє серце. Мені прийшла думка, що образ "Спасителя" — це не що інше, як мертвий Чаргар. Я відкинулась від ікони й підійшла до вікна. Я буквально ковтала свіже повітря, бо мені здавалось, що от-от задихнуся. Потім я підійшла до Спасителя й з не меншою насолодою, як і Чаргарові, плюнула в його прекрасне обличчя. Потім узяла із стола кухонний ніж і порубала дошку з образом Боженьки на маленькі трісочки. Я погасила лампадку й викинула її у вікно.

Ішов світанок. Я вийшла в коридор, переступила через закривавлений труп товаришки Уляни й пішла на вулицю. В коридорі біля розрубаної голови, очевидно, було багато крові, бо я трохи забруднила свою спідницю.

Я йшла поволі. Я вийшла на ту дорогу, що веде до глухої провінції. Тоді я круто повернула й пішла до квартири Кука. Повз мене проїхав асенізаційний обоз, і вулиця раптом запахла важким калом. Але я не тільки не кинулась убік, навпаки — з якоюсь пожадливістю я вбирала носом важкий запах міських нечистот.

Наді мною, очевидно, стояло м'яко-голубе ранкове небо, але я його не бачила. Я виходила на нову дорогу, де так усе просто й ясно, де люди живуть і вмирають, як справжні епікурейці. Ця дорога ніколи не була для мене загадковою, і я знала, скільки м'ятежних людей пройшло нею. Це мене підбадьорювало. Я вийшла на майдан Трьох комунарів і звернула в кривий завулок.

Х

На цьому я й мусіла б скінчити свою бліденьку історію, коли б не маленька деталь, що остаточно схарактеризує мого останнього бога.

Я прийшла на квартиру Кука, коли він іще спав. Я постукала. Він вийшов у кальсонах і став прохати в мене пробачення. Тоді я сказала, що нічого не маю проти. Він мене, звичайно, не зрозумів. Я сказала йому, в чому справа. Мовляв, я хочу

віддатись йому, але... з умовою: він мусить негайно дістати мені посильного. Кук спершу не повірив мені — він, очевидно, боявся, щоб я його знову не обдурила. Але ранній час і моє бліде обличчя його переконали, що я не жартую. Він заметушився.

Тоді я зайшла в кімнату й сіла до столу. На конверті я написала: "Художникові Чаргарові", а в листі прохала Чаргара спішно прийти до Кука (я дала й адресу), — інакше я негайно віддамся діловодів. Я написала, що я й справді ще не виходила заміж і взагалі не думаю виходити. Але сьогодні вранці я хочу подарувати свою невинність. Коли він встигне — я дарю йому, не встигне — її забере діловод із мавпячою фізіономією.

Я писала дуже незв'язно, але все-таки, що Чаргар мусів мене зрозуміти. Потім я передала листа посильному.

Коли посильний побіг, я сіла біля Кука й обняла його. Від нього пахло неприємним потом, і я подумала: "асенізаційний обоз". Потім я йому віддалася.

Але я ще не встигла й підвестися з ліжка, як у двері постукали. Я вже знала, хто там стояв. Тоді я взяла простиню й понесла її за двері.

Чаргар стояв блідий. Я йому мовчки показала на кров (мені на мить блиснула розрубана голова товаришки Уляни) і сказала, усміхаючись:

— Це рештки моєї невинности... Забери, коли хочеш.

Чаргар мовчав. Тоді я круто повернулась і пішла в свою установу.

НАРЕЧЕНИЙ

Вона була тихесенька собі телефоністка з волосної телефонної станції. Вона жила й виросла в такій глушині, де, крім фанта, ніяких розваг не знають. Ім'я їй було Катруся. Її не можна було назвати красунею, але навіть місцеві кумушки добачали в ній багато симпатичних рисок. Якось так трапилось, що вона закохалась у волосного писаря і якось так трапилось, що волосний писар пішов у партизани — у ті партизани, що проти білих загонів. До цього часу вона буквально нічого не розуміла в політиці. Але тепер вона зрозуміла, що треба воювати проти генералів і що не треба царя. Вона, нарешті, навіть зробилась справжньою революціонеркою, бо Михайлик (так звали її коханого) писав, що справжні революціонери не тільки проти царя, але й проти соціал-угодівців. Коли приходили нудні й довгі степові ночі, вона сідала до столу й писала:

"Дорогий мій, золотий мій Михайлику! Пишу тобі на твою колишню адресу, але не знаю, чи дійде і чи дістанеш ти цього листа. Я тебе кохаю, як і колись кохала — дуже, так, що аж зідхати важко. Я вже тепер не тільки проти царя, а й проти соціал-угодівців. Коли до нас приходять червоні, я страшенно радію і навіть плачу від радості. Всі вони такі гарні й хороші, ніби всі вони були твоїми близькими товаришами. Так що, дорогий мій, золотий мій Михайлику, тільки вони мене трохи втішають у моєму самотньому житті".

І далі вона писала в такому ж дусі і довго потім плакала і радісними й сумними слізьми.

Михайлик написав їй колись, що листів від неї зовсім не одержує, бо їхній загін весь час пересувається з одного місця на друге, їй боляче було прочитати це, але вона

мусіла примиритись з таким становищем.

Так пройшов рік, другий і, нарешті, надійшли останні дні громадянської війни. Одного ясного дня, коли над забутим селом стояло ласкаве осіннє сонце, Катруся одержала від Михайлика звістку, що він днями, мабуть, пройде з загonom своє рідне село. Він нічого більше не писав, (але вона певна була, що він тепер обов'язково залишиться біля неї, бо не вік же йому воювати за революцію і страждати по фронтах: мовляв, тільки його та ще двох, здається, нема на селі, а решта давно вже сидить по своїх хатах. Вона думала, що вони тепер обов'язково поберуться і заживуть щасливим життям, бо Михайлик тепер не звичайний собі писар, а червоний і, можливо, навіть писар-комуніст.

Сидячи біля телефонного апарата, вона раз у раз зазірала у вікно й дивилась на дорогу, що йшла від далекої сиротливої станції, де мусів зіскочити з потяга її наречений: вона не припускала й мислі, що Михайлик може прийти зовсім не зі станції, а з широкого степу, з якоїсь іншої слобідки, походом.

На селі було зовсім тихо, ніби тут ніколи й не було громадянської війни.

Зрідка із степу тягнулися вози із снопами і пахло молодим хлібом. На бані самотньої церкви лежало спокійне сонце і спокійно випроваджало з вигону першу череду ідилічних корів. Бігли пастушки і чітко замикали коло селянського сентиментального ландшафту.

До Катрусі увечері приходили подружки: Таня-попівна й Соня — молода вчителька. Вони довго й багато говорили про Михайлика і страшенно заздрили Катрусі. Приходила ще до Катрусі й її мати і теж говорила про Михайлика. Але й мати, й Таня-попівна, і молода вчителька йшли додому, і тоді Катруся брала з полицки якусь книжку життя (у телефонній кімнаті була ще й місцева бібліотека томів на 20) і читала її, сторожко прислухаючись до кожного шелесту за вікном, бо вже було зовсім темно й не видно було дороги до станції.

Так пройшло кілька днів. Кожного дня над волосним селом сходило ласкаве осіннє сонце і кожного дня заходило за золотою банею самотньої церкви. Кожного дня пахло молодим хлібом і з вигону повертались сентиментальні пастушки. Катруся навіть змарніла трохи: коли ж, нарешті, повернеться її Михайлик? Вона вже не боялась, що його десь уб'ють злі вороги-царисти й соціал-угодовці, але вона вже боялась, що її нареченого одіб'є якась інша жінка з тих невідомих країв, що про них вона буквально нічого не знає. Жінок на світі багато і кожна з них може покохати її Михайлика й навіть може його причарувати. І тепер їй так тривожно билось серце, як ніколи. "Боже мій! хоч би скоріш він їхав!" — колись прошепотіла вона і тяжко зідхнула.

Саме в цей момент телефон задзвонив. Катруся здригнула. Дзвоник був якийсь незвичайний і тривожний. Вона взяла до вуха рурку й сказала:

— Я слухаю.

— Дуже приємно, що ти слухаєш,— фамільярно сказав незнайомий голос.

Катрусі хутко забилося серце, її раптом прийшла думка, що говорить з нею ніхто інший, як її довгожданий Михайлик. І справді: він же йде з отрядом, і, очевидно, вони

їдуть на конях, а не по залізниці.

Як це вона досі про це не думала?

— Це ти, Михайлику? — ледве вимовила вона від хвилювання. В рурці зареготало.

Регіт був якийсь неприємний і такий образливий, що їй одразу ж тоскно заскиміло в грудях.

— Я слухаю! — уже тремтячим голосом промовила вона.

— Дуже приємно, що ти слухаєш,— знову фамільярно сказав той же голос.

Іншим разом Катруся, очевидно, з обуренням положила б рурку на місце і вже не відповідала б нахабі, але тепер вона цього не могла зробити й стояла біля апарата з розгубленими і стривоженими очима.

— Так ти чекаєш Михайлика? — нарешті спитав її той же голос. Відкіля ж він мусить дзвонити тобі?

— Коли ви щось знаєте про нього, то, будь ласка, не жартуйте зі мною! — у розпуці промовила Катруся.

Тоді голос сказав їй, що він, звичайно, знає Михайлика, але все-таки цікавиться, відкіля вона чекає його.

Тоді Катруся сказала, що вона чекає його з Червоної Армії і що він мусить днями приїхати додому. Голос спитав, чи не наречена вона його? Вона сказала — "так"! Тоді вияснилось, що той, хто говорить з нею, начальник її Михайлика, і вони за якісь дві години будуть у неї. І ще він спитав, як вона ставиться до червоних. Катруся почервоніла і сказала, що вона давно вже на боці червоних і проти царя та соціал-угодівців.

І ще він спитав, чи нема в її селі зараз загону якогось.

Вона сказала, що загону ніякого нема і що взагалі тут давно вже бачили військо. Тоді той, хто говорив з нею, покинув рурку, і вона одійшла від апарата. Вона дуже хвилювалась і навіть розчервонілась від хвилювання, бо за якісь дві години мусіла, нарешті, побачити свого довгожданого Михайлика.

Уже зовсім звечоріло. На ліве вікно впав промінь від срібного місяця, і сам він, срібний місяць, почав зазирати в кімнату. На селі співали дівчата.

На дзвіниці старий дзвонар почав довго бити у розбитий дзвін, ніби доба має не 24 години, а ніяк не менше, як 240. Катруся метушилася біля своєї скрині, а потім метушилася біля дзеркала, що стояло на столі біля запаленої лампи. Вона готувалася до зустрічі зі своїм нареченим. На ній уже було найкраще її блакитне плаття, пошите за останньою провінційною модою, і також її найкращі черевики, що вона їх торік купила в найближчому городі, на толкучці. Їй дуже хотілось зараз поділитись з кимось своєю радістю, але їй ні з ким було поділитись, бо мати, як і Таня-попівна та молода вчителька, сьогодні не прийшли до неї, а до них бігти вона боялась, бо їй здавалось, що от-от застукують у двері й на порозі появиться її золотий Михайлик.

Вона раз у раз виглядала у вікно і прислухалась до степу.

Але поки що в степу було тихо. Тільки вози зрідка рипіли та перегукувалися селяни. Десь угорі кричали гуси і так далеко, ніби вони були вже за невідомими

морями. Колись Катрусі було сумно слухати їхній сумний гелгіт. Але тепер вона ставилась до нього зовсім байдуже.

Катруся подивилася на годинник: треба було чекати з хвилини на хвилину.

Але вона вже не могла чекати. І тоді ж вона почула, як у степу раптом зашуміло, загоготало й пішов кінський тупіт. То до села наближався дорогий загін з її Михайликом. Вона одійшла від вікна й сіла до апарата. Вона зараз уже покине виглядати, бо — хто його знає! — може, Михайликові й ніяково буде перед товаришами, коли вони побачать, як тоскує за ним його наречена.

Шум, гоготіння й кінський тупіт наближались. Нарешті вона почула голоси якоїсь команди і нарешті біля телефонної станції зупинилось кілька коней.

Хтось зійшов на ганок і постукав у двері. Катруся відчула, як їй затремтіли коліна, і вона ледве-ледве дійшла до сіней. Вона так довго шукала заціпки, що за дверима навіть почали гніватись.

Та от рука їй зупинилась і заціпка з дзвоном одлетіла вбік. Вона пропустила гостей і пішла за ними в кімнату. При світлі своєї маленької лампочки вона побачила, що поки що нема її Михайлика. І тоді ж їй чомусь одразу ж тоскно стиснуло серце. Люди, що зайшли в кімнату, були дуже озброєні, але якимось химерно виглядали вони. На них зовсім не було червоноармійських зірок і не було навіть ніяких прикмет, що вони червоні. Коли б це було рік тому або навіть півроку, вона б подумала, що це ті, що за царя і соціал-угодівців. Але тепер вона цього не могла подумати, бо їй, як і всій волості, було відомо, що фронтів уже нема і навіть Крим давно вже забрано. Катруся зовсім розгубилась і мовчки стояла перед химерними людьми.

Тоді підвівся зі стільця чорнявий (очевидно, старший серед них) і сказав, звертаючись до Катрусі:

— Так що ви, баришня, чекаєте свого нареченого? Вона одразу ж пізнала цей голос — це той, що говорив з нею по телефону і так неприємно реготав.

— Чого ж ви мовчите? Вашого нареченого, здається, звуть Михайликом?

— Його звуть Михайликом,— сказала Катруся і зблідла.— Але чому його нема з вами?.. Чи, може, він позаду залишився?

Чорнявий зареготав: мовляв, її Михайлик дійсно позаду залишився. Але чи не розповість вона йому ще раз, як вона ставиться до червоних? Чи, може, вона вже не має охоти розповідати про це?

Катрусі раптом прийшло в голову, що ці незнайомі люди запідозрюють її чомусь у прихильності до тих, що за царя й за соціал-угодівців. Вона сіла на стілець і почала розповідати, як вона любить червоних, як їй подобається обличчя Леніна і як вона, нарешті, рада бачити їх у своїй кімнаті. Словом, їм зовсім нічого турбуватись за неї, бо вона вже давно мріє вступити до більшовицької партії.

— Так ви, баришня, так би мовити, уже більшовичка? — зареготав неприємним реготом чорнявий.

Зареготали й інші гості. І інші гості реготали також неприємно. Катруся здивовано подивилась на чорнявого і знову зблідла.

— Ну, а як ви, баришня, нащот п'ятикутньої зірки? Не проти неї? Боже мій, як вона може бути проти? Чи, може, вони все-таки гадають, що вона з тих, що за царя й соціал-угодівців? Так хай тоді вони спитають Михайлика — він їм розкаже. Це просто непорозуміння — не довіряти їй. Словом, вона ніколи не була проти п'ятикутньої зірки.

— Коли ви, баришня, не проти п'ятикутньої зірки,— неприємно усміхнувся чорнявий,— то ви її мусите носити при собі... Ану-бо, хлопці, заголіть їй,— звернувся він до білявого,— подивимось!

Тільки тут Катруся зрозуміла, що вона в лабетах невідомих ворогів. Вона кинулась до дверей, але вже було пізно: на плечах її лежали дві важкі руки. Вона хотіла закричати, але й кричати було пізно: обличчя їй затулено було величезною долонею. Вона відчула тільки, як щось слизьке черкнуло по її коліну і як кінці її блакитного плаття залетіли їй на голову.

— Ні!.. Поки що нема! — зареготав чорнявий, і важкі руки покинули її.

Катруся знову стояла серед страшних химерних людей.

— Чого вам треба від мене? — спитала вона і раптом заплакала.

— Я маю бажання бути твоїм нареченим! — сказав чорнявий і, схопивши її в міцні обійми, посадив на свої коліна. Вона ще раз хотіла закричати, але й тепер їй не дали цього зробити. Тоді вона якось враз відчула в собі велику порожнечу й мовчки дивилася сухими очима на підлогу. Все це трапилось так несподівано й так дико, ніби це був важкий кошмар, їй навіть прийшло в голову, що це їй сниться і що цього ніколи не було і не буде в її тихому житті.

Але коли гості почали пити горілку й коли один із них повалив її на підлогу, вона раптом згадала про свого Михайлика і закричала диким криком. Вона кусала чийсь важкі руки, билась об підлогу, і тільки тоді стихла, коли загубила свідомість.

— Ну, а тепер чия черга? — спитав чорнявий і сплюнув на блакитне плаття нареченої.

До Катрусі підійшов білявий з важкими руками і смачно облизався. ...А за якісь півгодини в кімнату зайшов стрункий хлопець і одрапортував:

— Батьку отамане! Варту всюди розставлено і можна бути спокійним!

Він ще щось почав був говорити, але, зиркнувши на підлогу, де лежала в блакитному розірваному платті Катруся, раптом змовк і подивився на отамана очима божевільного.

Це був Михайлик, Катрусин наречений,— той, що не тільки проти царя, але й проти соціал-угодівців.

Ранком, коли ще в небі стояв блідий осінній місяць і темно-голубе небо тільки-но займалось добрим, здоровим світанком, махнівський загін поспішав на захід, до Румунії.

БАНДИТИ

I

До самого вечора сліпа Килина сиділа на призьбі й наставляла вухо в той бік, де по зеленому оксамиту луків сріблястою гадюкою плазувала ріка: там погрозово шуміло.

Вона раз у раз зідхала й хрестилась: мовляв, спаси мене, Царице небесна! Потім, налапуючи кілочки на тину, ішла до воріт і кликала:

— Марько! Де ти є?

— Осьдечки, тьотю,— озивалась дівчинка.

— Пасеш?

— Пасу, тьотю!

— Ну й паси з богом!

І знову прямувала до призьби, і знову прислухалась. Все їй здавалося, що хтось скрадається до хати, і шепотіла:

— Одведи, мати божя! Змилуйся, заступнице! Яка ж то заздрість людська! Безпремінно одберуть, чує моє серце!.. Та воно й так: де ж таки водиться, щоб чужу корову у дворі содержати?.. Незаможниця, кажуть... Яка ж то я незаможниця — сліпенька я.

І ще раз зідхала.

В цей час дячок Нечипір, обгорнувшись добре свіжими снопами, дививсь у невеличку дірку на село. З Гордієвої клуні, де лежав він із Кажаном. Грушівка була майже на долоні. Видно було, як сновигали люди по дворах, іноді чути було навіть, про що говорять. Згадав дячок, як за ним гнались; от-от доженуть, от-от!.. І дріж пробігав по спині! Згадав червоне Кажанове обличчя, і було гидко; мабуть, тому, що той такий влибезний парубок, а мав вигляд переможеного півня. Навіть волосся йому стовбурчилось, як у того.

Кажан зарився в снопи й сопів.

І подумав дячок про свого товариша: "Їй-бо, можна зарізати, як кабанця. Тільки зареве, мабуть".

Було навіть трохи весело. Так завжди почував, коли мав біля себе боягуза.

Липнєве сонце стояло вже над Котелевським лісом. Але надворі було душно, і майже в кожній хаті селяни порозчиняли вікна. Чути було, як хтось під вікном люшню лагодив, а недалеко гавкав собака.

Надвечір почало стихати і нарешті зовсім стихло.

— Чи не час нам вилазити? — сказав дячок.

Але Кажан і слухати не хотів. Він прохав тремтячим голосом помовчати, поки стемніє.

Тоді хотілось говорити голосно, навіть налякати цього кабанця. "Плаче чи ще?" — і нарочито давив ногою у той сніп, де лежала Кажанова голова.

На ріг до обідраної хати сходились уже цікаві молодичі, і доносились відтіля розмови про Бурися: мовляв, це з ним баталія. Вже потяглися й фури із степу. Вже й селяни пішли до розправи. Видно, як посідали на ганочку, дехто до пожежного інструменту побрів.

Подивився Нечипір на луки й не міг не продерти ще більшу дірку. Парувала ріка, а над нею скиглили чайки.

На покрівлі клуні цвірінькали горобці, і він згадав, як у дитинстві драв їх. Теж у

клуні. Дядько у нього був, любив цю справу. Візьмуть лантухи, свічку й сірники — і під стріху. Горобці від світла зовсім дуріють. Ну й складали їх, як грудки. А як накладуть досить, дядько несе лантух на середину двору й б'є по ньому великим кийком. Пищать горобці. А на завтра хоч лантух і в крові, зате на обід гарних засухарених горобців подають. Тоді він, пам'ятає, частенько в кутку плакав — шкода було пташину...

Нечипір повернувся й сказав:

— Мабуть, незручно лежати, друже?

Заворушився Кажан і якимось жалібно прошепотів:

— Та що там говорити... Ех!

Дячок витер рукавом піт на чолі і скинув із себе снопи. Він подивився на селянина, що спокійною ходою пройшов повз клуню, і промовив:

— Може, хоч тепер підемо?

Але Кажан і зараз боявся вилазити. Тоді Нечипір сплюнув і поліз у кишеню по цигарку.

II

Біля розправи стояв гомін.

Підбіг до голови Ванько Петренячий і закричав тоненьким голоском:

— Дядю, а якщо вони вискочуть із тієї вулиці, що на Олексієву леваду веде?... Що тоді буде?

— А тобі яке діло? — сказав голова.

Хлопчик не зрозумів "дядю" й весело застрекотав: мовляв, він напевно знає, що "вони" саме відтіля вийдуть. Він не бачить, що селянський патріярх уже брови зводить до купи. І тільки тоді почав угомонятись, коли хтось із селян порадив голові:

— Та ви його паличкою! — порадив хтось і додав: — Ану-бо, вишкварок, додому гиля!

— Та ж я кажу, дядю, що вони вискочуть, а вам і не видно буде,— образився хлопчик.

— А воно й справді,— сказав один.

— Та й на самім ділі,— додав другий і звернувся до Ванька: — Чий ти є? Чи не вдовиної дочки?

— Та це ж Петренячий. Ось і батько сидить.

— Так би ти й казав одразу. Отож, мабуть, іди до Омельчиного тину та дивись на шлях. А як зобачиш кого, то й подавай знак рукою.

Хлопчик побіг, а чоловіки запалили люльки.

Прителіпався й дід Кудря. Довго не хотів з льоху вилазити: ховався від куль.

— Про мене що? — сказав дід Кудря.— Моя хата з краю. А все ж таки жалько хлопців. Це я завсіди скажу.

— Жалько? — на діда Микита Гордійович (глитай місцевий).— Чом же ти їх тоді не жалів, як вони закликали до них у "партію"? Ну?

— Куди мені в партію, як я вже на кладовище дивлюсь.

— Отож-бо й є: як цукор роздавали, то й ти брав. А як підсобити їм, то й нема.

Підійшов до гурту й Онисько Кривий, і одразу ж до Микити Гордійовича звернувся:

— А по-твоєму, Микито, як? За кого нам руку держати? За цих чи за тих?

— Це вже ти, голубчику, спитай у Панаса: він більше звісний у цім... Ось іди сюди, Панасе! — покликав глитай худе обличчя із зляканими очима.

Онисько рішуче махнув рукою.

— Ти мені не наливай! — сказав він.— Панас Кажанів, а Кажан у Бурисевій сотні. Ти мені сам кажи.

— Що казати?

— Те, що я спитав.

— А що ти спитав?

— Не хитруй, Микито, не хитруй!

А Микита Гордійович до людей спрожога:

— Людоньки добрі! Чого він присікався до мене? Чим я винний перед ним? Увільніть, спасибі вам!

— Та й справді, Онисько! — загомоніли селяни.— Чого ти прилип до чоловіка? І вічно ти, кривий, з Микитою Гордійовичем вовтузишся!

Одійшов Онисько вбік і похилив голову: мовляв, знає сорока, про що стрекоче.

Та тільки не встиг він про це промовити, як усі — на ноги! Що там таке? Та що там таке?

Подивились на Ванька, а він ніби сказився. Голівку в плечі втяг, руками, як вітряк крилами..

— Та що там таке? — скрикнув нарешті хтось.

— Ку-урява! По вулиці... біжить! — закричав хлопчик.

Одразу трапилась надзвичайна метушня: хто куди. Той через тин, другий у двір, а дехто навіть під ґанок заліз — тільки ноги видно. Патріярх ніяк не влучить, куди йому бігти. На лиці жах. Та зиркнув у цей момент на Ванька. А той присів, аж за живіт береться та регочеться.

— Кажи ж, сукин сину, що там таке? чого регочешся? — закричав голова.

— То, дядю,— кричить хлопчик,— Мар'янчина дівка біжить. Мабуть, до Палажки Христиної.

— Ах ти, байстря незаконне!.. — сказав патріярх.— Чуєте, хлопці?

Знову зійшлися. Не дивляться один на одного — соромно. І кожному хочеться над Ванькою помститись, та не знають, як зробити це. Перший заговорив дід Кудря. До Петренячого звернувся:

— І коли це ти вилупив такого?

— Це ти про Ванька?

— Авжеж!

Мовчить Петренячий — ніяково і йому. А Микита Гордійович стоїть біля дверей і обтрушується., Шкода: нову жилетку уболотив.

— Та ви б його хоч за вухо посмикали,— порадив хтось.

— Звісно, що слід,— нерішуче додав другий.

Голова одкашлявся і сказав "несміло":

— Ванько, ану-бо йди сюди!

— Чого, дядю?

— Іди, я тебе за вухо...

Крутить голівкою хлопчик: мовляв, що це ви надумали?

— Як ти кажеш? — спитав патріарх.

— Не!

— Як це "не"?

— Не хочу.

Шипить Микита Гордійович: "

— Порядки нові! — "не хочу!". Теж у товариші приписалось. Сказав би мені це літ п'ять позад. Я б тебе "не захотів".

І витер чоло хусткою.

...А сонце вже зовсім сховалось за Котелевським лісом. Дмухав сухувій. Заговорили про врожай. Скаржились, що озиме нікуди. Ванько хотів додому бігти — не пустили.

Проте вийшло зовсім несподівано. Гості хоч і явились у Грушівку, та не з того боку. Вискочили з Гордієвого городу — і вже біля збірні. Дехто не встиг навіть підвестись. Були це ніхто інший, як дячок Нечипір із Троїцької церкви, що торік пішов у партизани, та Кажан.

..."Тюхтії!" — думав дячок і нахабно дивився на селян. Очі бігали йому, як у миші, зовнішньо вів себе спокійно й почував, що викликає своєю маленькою постаттю повагу.

Кажан, порішивши, що вороги сюди не прийдуть, одразу ж закричав на людей і замахав одрізом. Був на півтори голови вищий за Нечипора, а селяни все ж таки дивились на дячка.

Стояли, похиливши голови. Кажан нахвалявся:

— Ви думаєте, що це нас так і розбили? Чорта з два! Хай спробують узяти Бурися.

А коли хтось кашлянув несміливо. Кажан майже проверещав:

— Може, хто зачепити нас хоче? Ану, спробуй. За селом цілий отряд стоїть.

Подивились у той бік, куди Кажан головою мотнув, — нічого нема.

— Так то, люди... — усміхнувся єхидно дячок і думав про Кажана:

"Дурень!"

— Недарма амнестію випустили, — казав далі той. — Миритись хочуть!.. Дзуськи! Хай повернуть тих і те, що в "чеку" забрали! Правда, Нечипоре? Не дозволимо цього!

Селяни з цікавістю дивилися на Нечипора, а він сидів на дровиняці й пахтів кільцями. Знали його раніш, чули про його діла, і чомусь не вирилось, що це є він. Хотілось підійти й полапати його. Це ж таки була права рука Бурися. А Бурися хто не знає? От уже цілий рік ловлять і нічого не вдіють — як в'юн крутиться.

Кажан ще казав про згоду, хоч його ніхто й не питав.

— Да! Доки не повернуть — миру нема.

— А що ж у тебе, голубчику, забрали? — спитав Кудря.

— Це вам звісно.

— Та я про те кажу, що в тебе нібито й не було нічого? Засіпався Кажан, а дячок знову єхидно усміхається.

— Ось я тобі покажу, що в мене було,— і зняв одріза.

— Та про мене, голубчику, все одно... сказав дід Кудря і зблід. Дивиться дячок на Кажана й ніби нацьковує: ану-бо ахни! Правда, і думав про це. Але Кажан опустив гвинтівку й підійшов до Микити Гордійовича. Одійшли вбік. Шепотіли. Пішов і Нечипір, став оддала. Чув:

— Мені незручно. Ви вже йдіть до себе... Якби ж у мене не кумував Нечипір...

— Ну й добре...

Потім Кажан покликав свого батька й Нечипора і пішов до розправи. Дивилися їм мовчки услід, аж поки їхні ледве помітні у присмерках постаті зовсім зникли за кучугурами.

— Розбили їх, мабуть,— сказав хтось і зідхнув.

— Звісно, розбили.

— Отож їм і тікати б куди-небудь. Воно ж, мабуть, цього діла так не зоставлять. Шукатимуть.

— А звісно, війська хоч сьогодні жди.

— Одно слово, буде шаломотня,— сказав дід Кудря й підвівся.— Мабуть, ходім, хлопці, додому.

I, спираючись на ґирлиґу, зашкандибав по вулиці.

III

Уже зорі почали бліднути, а біля Потапової хати, що на тім краю села, на піщаних кучугурах, стояв галас і п'яні вигуки. Грушівці почували себе в цю ніч моторошно. Майже всюди чекали, що от-от хтось загуркотить у вікна або підніметься стрілянина з гвинтівок. За цей рік так засіпали бійками, що вже й на світ дивитись не хотілось. Але на селі було тихо. Тільки в Потапа дим коромислом.

— Неси ще! Кажу тобі? — куражився Кажан.— Та гляди — найкращого. Ми звикли гарний самогон пити.

— З удовольством,— п'яно лепетав Онисько й звертався до Микити Гордійовича:

— Дозвольте вас, хороший чоловіче, улобизати.

Микита Гордійович ухилився:

— Іди од мене, причина! Не можу тебе, і квит!

— За що ж така немилість приключилась?

— За те, що і нашим, і вашим. О!

— От тобі й два... чи то пак раз! Це ви нащот сьогоднішнього?

— Звісно, не вчорашнього!

Підсів і Кажан. Хрипить:

— А що там таке? Ну-бо, Микито, кажи! У нас не довго — під ніготь — і в дамках! Одно слово — жир козир, а по пиці — лясь! І вдарив кулаком об стіл. Задріб'яжчали пляшки.

— Правильно, Нечипоре?

Дячок сидів біля богів і їв яблука. Він випив усього три наперстки й почував себе тверезим. Тільки очі йому підмаслились, а ліве ніби підморгувати стало. Він знав, що тут не тільки пиячити, а й сидіти небезпечно. Але все-таки думав: "Правильно, бельбас! Правильно..."

Микита Гордійович і не радий був, що нагадав про сьогоднішнє.

— Ну, годі, Кажане, годі!.. Схаменіть його, Нечипоре!..

Дячок значно промовив:

— Картьожиться треба покинути!

Кажан подивився на Нечипора й зразу замовк. А Микита Гордійович виправдував Ониська:

— Така проклята вдача — ніколи не піде однією стежкою. Йому щоб одразу дві.

Потім підвівсь і підійшов до вікна:

— Щоб, чого доброго, не заснуло кляте хлоп'я. Слухай, свате, чуєш? Не засне твій Ванько?

Але розбуркати Петренячого не можна було. Він схилився на стіл і, держачи в одній руці пляшку, хropів. Микита Гордійович махнув рукою й вийшов із хати.

А Онисько говорив до дячка:

— Це, так би сказати, ви попівську халамиду на вольное життя змінили? Хороше діло! Як це в святім писанні сказано: і променях отця і матір свою і пойди за мною. Ну, як ви нащот того... Мабуть, багацько зарізали?

Нечипір здригнув, але промовив спокійно:

— Всяко бувало.

— Правильно! Це мені ндравиться. Одно слово — атльоти!

— А як ці "атльоти" і з тобою те ж зроблять?

Дячок підняв брови й наставив гострі свої очі на Ониська. Той подивився на Нечипора й усміхнувся полохливо.

— Воно, звичайно, ваша власть і сила, але цього робити не можна. Забороняється, як той казав.

Думав: "Дурить сволоч". Знає, що тепер нічого з ним не вдіємо. Хотілось підвестись і вдарити по пиці.

А Кажанові похвалялись хотілось. Випив випалом із стакана й почав:

— Воно, конешно, всяко. А як розказати як слід, то вийде так. Значить, візьмеш його, положиш горічерева — і нумо видовбувати очі. Звісно, не фунт ізюму. Та ще й нігті на пальцях обценьками пооддираєш. Да! Одно слово, помститися ми майстри. Ну, а Нечипір молодець. Майстер первий сорт!

Дячок хотів сказати, щоб Кажан помовчав, і не знав, як це зробити.

А Кажан випив ще і ще розказував. Онисько слухав уважно, а Панас сидів біля дверей і миготів очима. Потім підійшов до Кажана і говорив йому пошепки:

— Так що, сину мій дорогий, покинь, прошю тебе, оції напасті. Незручно нам. Він же таки (і Панас кивав головою на дячка) вийшов із панів, мабуть. Бог із ним, а наше діло сторона.

Кажан похилив голову на стіл і цідив крізь зуби:

— Ви, тату, нічого не розумієте. Звісно, ваше діло сторона, а моє ні! Бо як був я у пліну, в Германії, скажем, то говоріть мені...

Сів знову струнко:

— Ну, як для приміра содержати картошку в нашій селі? Га? От бачите, і не знаєте. А я цю прахтику пройшов. Скажемо так: вирили ви йому в піску...

Розказав, як збудувати дешевенький льох для бараболі на піщаному ґрунті.

А Потап утирав очі кулаками й хитав головою:

— Вмерла матір, не зумів я тебе призвести до діла. Ох! бідна моя головонька!

— Воно, звісно, так,— згодився Кажан.— Я сам думав, коли їхав з полону: батько чоловік плохенький, а з матір'ю треба було хатню революцію строїти. Конешно, мати з клевером пшениці не схоче сіяти. А це перше діло!

В хаті було душно й повно диму. Смерділо паленою ганчіркою і — від розлитого самогону. В розчинене вікно бігли струмки свіжого повітря і чути було крик перепела.

Кажан і Онисько ще наливали в чарки, але Нечипір давно вже не пив і, схилившись на підвіконня, думав про щось. Раптом він підхопився і запитав:

— Де Микита Гордійович?

Заспокоїли: щойно був на дворі, Онисько бачив його за ворітьми. Сидить, вартує, а то, мовляв, клятий хлопець утік, мабуть, додому.

Поки Кажан не розказував про "їхні діла", дячок почував себе спокійно. Тепер була напруженість, і кожне маленьке шамотіння змушувало серце стискатись. Не думав уже із зловтіхою про Кажана, навіть, радісно було, що одурив його: Кажан безумовно втік би куди-небудь далі, якби знав, що Нечипір тільки тому й залишається тут, що має на це наказ від Бурися. Удосвіта хтось тихесенько підійшов до вікна, біля якого сидів дячок, і постукав.

Нечипір від несподіванки аж відкинувся. Підхопився і Кажан, одріз узяв. Але за вікном було тихо, а через хвилину увійшла сліпа Килина з проводарем Марькою.

— Це ви стукали?

Стукала, звісно, не вона, а Марька. Побачили, що в хаті майже всі сплять, діло ж таке, що треба Нечипора й Кажана побачити.

Дячок, як почув це,— до дверей, а в Кажана знову чуб настовбурчився.

Виявилося: сліпа хоче дізнатися в них, чи не одберуть у неї корову, що комнезам подарував. А як ступила, перехрестилась:

— Хай вас мати божа спасе й помилує!

Кажан одразу зрозумів, у чому справа:

— Не підходь, стара,— сказав він,— за сто верстов. Кажі просто: чи дозволимо держати її чи ні?

— Отож, отож, мої дітоньки,— закланялась у пояс сліпа.

— Ну, то ще подивимось! — кинув Кажан.

Так і пішла Килина, не заспокоївши свого серця. Аж поки сонце зійшло, ходила все коло хліва й прислухалась до шамотіння корови.

...А коли зайнялась рожева зоря, в хату вскочив Микита Гордійович і ледве промовив:

— Тікайте, хлопці, їдуть!

Як убачив Кажан лице Микити Гордійовича — одразу зійшов і хміль, і сон.

— Куди ж ховатись? — забігав він по кімнаті й раптом став як стовп. Очі витріщив, з місця не рушить і так жалібно до дядька звернувся:

— Що ти наробив, Нечипоре? Було б же зарання сховатись куди-небудь.

— Було б,— перекривив Нечипір і сплюнув.

...Як кішка стоїть він біля дверей: от-от плигне кудись. Шию витягнув, нібито вищий став. Обличчя червоними плямами взялось.

Прокинувся й Онисько, розпух весь, і каже таким насмішкуватим голосом:

— Оце — атльоти, вже й полякались!

— Тікайте в мій очерет,— сказав Микита Гордійович. Кулею вискочив з хати. Кажан по дорозі згадав, що рушниці забули. Микита Гордійович махнув рукою:

— Та що там про одрізи думати, як "вони" вже цепом ідуть по селу!

Бігли через городи на луки. Зупинились біля розбитої блискавкою верби, перевели дух.

Микита Гордійович указав те місце, де безпечніш було, і вони побігли в болото. Через дві хвилини зникли в очереті.

На селі гавкали собаки — завзято, погрозово.

Постріл один, другий. І знову тихо. До села вступав загін червоноармійців.

IV

Кажан присів навшпиньки й ледве чутно, спроквола, промовив:

— Ді-іла!

Нечипір, як і раніш, стояв нерухомо, мовчки устроївши погляд кудись у даль.

На корчах було дуже незручно. Перш за все ніяк було присісти, бо прийшлося би весь час держати ноги в воді, по-друге, призвичаїтись босоніж до гостряків — теж не легка справа.

А жити тут невідомо скільки прийдеться. Принаймні доки не виїде з Грушівки отряд, покинути це місце небезпечно. Куди там,— мабуть, усе село облазили, в кожну хату заходили. Вийди тільки — так тебе й підхоплять.

— Люди ж які,— каже Кажан,— сьогодні одному богові вклоняються, а завтра другому. Не встигнеш із очерету вилізти, як уже вкажуть, де ти є...

"Так!.. Різні люди бувають,— продовжує далі думати Нечипір.— Інший так і розпинається перед тобою, а за очі готовісінький у спину ніж устроїти".

Особливо хвилює дядька Онисько: це ж такий мізерний чоловік. Що він надумав? Чи не викаже? І пробігають по спині холодні колючки. Сидіти ж треба. Нічого не вдієш. Тепер уже тікати нікуди.

Дивиться на Кажана. Читає на обличчі:

"...Чого я забіг із тобою в Грушівку? Показати, з якими людьми валандаюсь? Не варто було!.."

Думає, мабуть, що то є він, дячок. "Мабуть, здаюсь йому нікчемним. Вигляд у мене який?" — і подивився у воду. Потім знову на Кажана.

В очереті тихо. Іноді забреде на лисину дике молоде курча і, побачивши людей, швидко закрутить голівкою й пурхне прожогом у гущавину. Потім по річці пройде дикий пташиний крик. На воді, біля корчів, як у люстерці, відбився шматок блакитного простору. Зелений перстень водяних трав боязко зазирає сюди. А по стрункому стану очерету пробігає легке тріпоніння: — "Ч-і-іч!" — і зникло. Високо над головою пролетіли качки.

— Мабуть, і Бурися піймали вже... звісно! Може, й розстріляли вже... Авжеж не помилюють. Діла!

Кажан став на весь зріст і, як кінь, що десь застоявся, спирався то на одну, то на другу ногу. Сплюнув.

— Хоч би табаку захватили... А тепер і живи, як хочеш.

Нечипір мовчав. Почував, що Кажан до нього недоброхитне ставиться, й хотілось йому як-небудь задобрити. Не знав. Пожальів, що послухав Бурися. Ця людина, що чарувала його цілий рік, тепер робилась звичайною й навіть непотрібною.

Зате розкуйовджена постать Кажанова раптом почала якось перетворюватись, і він не міг уже глузувати з неї.

— Ну, чого ж ти нічого не кажеш? — кинув Кажан.

Нечипір здригнув. Провів по голові долонею — боліла після випивки. Проте вона, мабуть, боліла й Кажанові.

— Чого я нічого не кажу? — сказав він. — Що ж я буду говорити?

— От тобі й маєш: що ж це ми на печі лежимо, чи що? Треба щось думати.

"...Треба думати — це він правду говорить. І саме мені думати". Але придумати нічого не міг і кинув:

— Будемо ждати. Може, поїдуть сьогодні.

— А як не поїдуть?

— Не поїдуть?.. Ні, як же, поїдуть!

— Тьху! наче пообіцяли йому... — сплюнув Кажан. — А я кажу — не поїдуть!

Тоді стало якось дразливо. І тому, що він не міг чогось розумного порадити, відчув себе дячок майже нікчемним, тим більше нікчемним, що постать Кажанова робилась загадковою й навіть страшною.

Хотів сказати щось бадьоре, а вийшло огидно слізливо:

— Не треба, братіку, серчати. Хто ж винен у тім, що приключилося?

Дячок подивився на Кажана. Бачив, як той похилив голову, — мабуть, і йому стало ніяково. А голова ще більш боліла, ніби її хтось обценьками сховає.

От уже сонце й на полудень повернуло, а чуток ніяких. Микити Гордійовича нема, а обіцяв був прийти, коли виїдуть, "...Може, його вже забрали?" — стиснуло серце дячкові, і знову пригадав він Ониська.

Кажан скаржився, що вже їсти хочеться. Нечипір почував те ж.

З далекого заходу підіймалась величезна синя хмара. Повагом сунула вона з обрію

вгору, охоплюючи мало не весь краєвид. Над очеретами стрілами носились ластівки, а десь скигвила чайка: різко, нібито в неї були не пташині легені. Пурхали зграями шпаки.

Кажан знову підвівсь і злосливе сказав:

— Сволоч!

— Що ти кажеш? — спитав дячок.

— То кажу,— зло усміхнувся той,— що інший страждає, а другий здається. Приміром, надіявся я на декого із своїх, а получилось — ніщо. Так, аби казати та вводити нашого брата.

— А ти що — маленький? Не знаєш, куди тоді йти? — суворо кинув дячок: йому раптово прокинулась ненависть.

Кажан, мабуть, уже не чекав бачити таким свого приятеля й змішався. Змішався він, правда, не на довго, бо Нечипір знову відчув себе безсилим.

— Робили всі, а розквитатись одному, мабуть, прийдеться,— казав Кажан далі.

Дячок подивився на нього: стоїть блідий і щелепи розвернуло, тільки нібито понижчав.

— Інші, може, вже й розплатились,— кинув він.— Та й мене не забувай, бо не один ти тут.

Зрозуміло Нечипорові, чого це Кажанові самому розквитатись прийдеться. Натякає, певно, на його: мовляв, стане осторонь, а його, Кажана, розстріляють. Але це дурниця: хитрує, бельбас, не знає, як вигородити себе.

В цей час нібито хтось когось покликав. Нашорошились — нема. Але в другий раз уже Кажан попередив.

— Хло-о-пці! — нарешті долетіло з очерету. Кажан заметушився й ледве не впав з корча. А коли голос покликав іще ближче, дячок спитав пошепки:

— Хто там такий?

— Це я, Ванько Петренячий,— долетіло з гушавини і забулькотіло по воді.

— Чого тобі треба? — знову запитав дячок.

— Та їсти приніс.

Почуття голоду зразу дало знати про себе. Хай буде, що буде,— аби наїстися. Кажан уперед дивиться,— очі як у вовка: голодний. Так в отряді не приходилось голодувати.

— Це Килина сліпа прислала,— казав хлопчик, оддаючи клуночка.— Молоко тут та хліб. Просила, щоб корову не одібрали.

Нечипір усміхнувся: де там уже одбирати!

Їли із смаком, опережаючи один одного. Коли в горнятку нічого не залишилось, почували, що тільки роздратували себе. Кажан утер губи рукавом і сказав:

— Мало.

— А вона казала, що й завтра пришле... Почали розпитувати, як на селі, чи великий загін стоїть. Розказував Ванько багато, а того, що треба,— не знає: мовляв, де там йому до справи, коли дядьки там такі гарні поприїжджали.

— А не бачив, скільки їх? — спитав Кажан.

— У нас двоє стоїть... Книжку мені подарували... а далі ще кільканадцять.

— А довго вони тут будуть, не чув?

— Мабуть, недовго. Казали, тільки позавтра виставу зроблять. А там, мабуть, і поїдуть... А може й ні!

Кажан нахмурився, повернув обличчя вбік і — мало не скрикнув. Крізь очерет дивилась на нього пара очей.

— Дядю, чого ви так зблідли? — спитав хлопчисько.

Побачив Нечипір обличчя Кажанове й зрозумів: "Пропали!" Ванькові теж, мабуть, страшно стало, бо хотів кинутись назад, а ноги не несуть, нібито прив'язані.

— Діду Кудря, де ви є? — проскиглив він жалібно.

Дивиться — у Кажана знову обличчя почервоніло.

— Так ти не сам прийшов? — зідхнув з полегшенням Кажан.

— От ще дурне! Чого ж ти не сказав? — кинув дячок і подивився в гущавину: — Чого ви прийшли, діду?

— Як це, господи, чого? Вам же, бідненьким, мабуть, тут нелегко стояти.

— Ну?

— Навшпиньках, кажу. Це хоч би кому. Біда з вами, хлопці! Жалько мені вас, та й годі!

Скаржився далі Кудря, що занапрасно його вчора Кажан вилаяв. Довго говорив дід, а Нечипір думав: "Прокляті люди, навіть умерти спокійно не дають".

Дід Кудря зовсім розійшовся, навіть доліз до корчів і розказував:

— Дивлюсь — хлоп'я біжить до очерету. Я за ним. Міркую — безпремінно до них. А як догнав — призналось. Спасибі, небрежлива дитина. Ну, оце й побачив вас.

Ще раз пожалів, що на корчах стояти прихопиться, і нарешті догадався, що вже час йому й додому поспішати. За кілька хвилин дід і хлопчисько зникли в гущавині.

День хилився до вечора. Синя хмара хоч і повагом плазувала, але вже майже половину неба охопила. Сонце остільки до обрію схилилось, що його вже не видно було за очеретом. Лише золоте проміння проточувалось і лягло на синю воду, що відбивала на собі охмарені рожеві плями. Рипів деркач. На селі іржали коні.

..."Кінні", — подумав дячок. І хотілось, щоб були піші. Злість брала на діда й на хлопця. Наче з неба скотились. Невже не можна було роздивитись усе як слід?

Згадав Микиту Гордійовича. "Яхида! Хоч би їсти приніс". Але зате трішки заспокоївся за Ониська: мабуть, не викаже. А Кажан ще темніш, ще похмурніш робився. І тоді знову стискало серце.

Не хотілось говорити. Навіть слова виходили з легенів якісь чудні, кострубаті, ніби на шмаття розірвані.

В очереті сумніло. Знову прошумували шпаки й зашарудів очерет.

Думав про життя. Згадав Килину: "Дурна!"

V

Накрапав дощ і поволі перейшов у мжичку. Синя хмара загубила свій колір і сірим

шматтям звисла над землею. Ніде не було просвіту. Із сходу дмухав свіженький вітрець і хвилював ріку. Булькотіло в гущавині.

Йшла дванадцята година ночі.

Кажан і Нечипір удягнені були легко, і швидко їх сорочки так ізмокли, що прийшлося знімати й викручувати. Пізніш дощ перестав, але не розпогоджувалось, і знову мусіли чекати, коли за комір поллються струмки холодної води.

Уже виходили на берег, сиділи навіть там. Дивились на село, слухали, як десь під повіткою хтось награвав на балабайку — мабуть, із отряду. Дивились на вогники, що фаркали по вулиці й раптово зникали — запалювали цигарки, мабуть. Прийшла думка перебратись на той берег, хоч і не бачили в цім нічого певного, бо на березі зараз за великою могилою починались Золоті Півні, де йшов учора бій і де безумовно розставлено варту. Але коли підійшли до того місця, куди завжди витягував свій човен рибалка,— човна не було: мабуть, поїхав рибалити. Далі йти не наважились. Знову сиділи на старім місці. Потім Кажанові вздрілося, що хтось скрадається по цій вулиці, що на луки веде, і потихесеньку полізли до корчів, в очерет.

З годину стоять мовчки.

Нечипір підложив на корч трави й сів, спустивши ноги у воду. Навіть тепліш було, бо після дощу ріка приймала в себе з радістю й м'яко та тепло обгортала покалічені колючками ноги. Кажан стояв, як пугач, настовбурчившись. Його постать нібито закам'яніла, навіть рухів непримітно було.

Дячок слухав звуки балабайки, що ледве долітали сюди, і йому було сумно. І сіре небо, і жалібна пісня, яку вигравали там,— усе сприяло такому настроєві. І тому, мабуть, що ногам було тепло, хотілось думати про минуле.

Згадав духовну семінарію. Коли закрили її (державна коштів не видавала) , він приїхав до свого батька — дякона поганенького приходу — і тут вирішив помститись.

Він певний був, що йде боротись за щось світле й справедливе. До ватаги він завжди ставився з презирством, але ж ватага — тільки засіб. Правда, "світле й справедливе" з часом стушувались.

Але ж...

Тут йому раптом прийшло на думку: що ж таке це "але ж"? За віщо ж він боровся так уперто? І коли боротьба загубила свій сенс, то чого бракувало йому? Тоді промайнуло йому в голові якесь просте слово і соромливо сховалось. Воно справило на нього таке вражіння, нібито він його почув уперше, нібито скотилось воно з цих сірих хмар і упало в воду — тому так тепло стало йому.

А вода дійсно робилась усе тепліша і тепліша. І, коли по спині проходив дріж від подиху легенького вітру, хотілось зовсім залізти в воду.

Кумкали жаби, і знову рипів деркач.

Просте слово прозвучало несподівано так: "любов". Але кого любити? Бідних? Смішно. Але "любов" виходить все-таки природно, а "смішно" — пусто. Правда, раніш любов уявляв дячок в образі християнки, яка буде носити йому яйця в клуночку, коли він одержить парафію, але ця любов зараз була ще безглуздіша й недоречна.

Дячок сидів до Кажана спиною, і коли той заворушився, спитав, зітхнувши:

— Що там таке, друже?

Кажан мовчав.

А хмари пливли кудись у далечінь, і здавалось іноді, що й очерет пнеться вгору і от-от досягне сірого шмаття. І ще десь булькотіло: водяна твар жила своїм нічним життям.

Знову долетіли звуки балабайки. Хтось грав невміло, але з надхненням.

Кажан кашлянув і ніби пробурмотів щось.

— Що ти говориш? — сказав Нечипір і повернувся до приятеля. Кажан заговорив чітко, з розпачем у голосі.

— Хліб із поля звезли, жити будуть... Мабуть, байдуже, що і як..

— Жалієш, що пішов з нами? — спитав дячок.

— Якби не втік тоді, — казав далі Кажан, не відповідаючи, — то, може, призвів би до діла хазяйство... Год мій одпустили... Да.

Дячок почув у голосі Кажана тоску і скаргу на те, що втік він, мовляв, зовсім даремно.

— От, скажемо, луки... Хіба їх так содержуть? Як зійшла вода — треба граблі в руки та зібрати все, що зверху. А в нас цього нема. Дідів слухають: що Бог дасть... Він дасть...

Кажан зідхнув, а Нечипір почув, що перед ним росте якась велика, досі невідома йому сила. Це вже був не той бельбас, якого хотілось ногою в голову штурхнути, це було щось таке, що перед ним він був занадто маленький.

— Да! Взяти хоч би й попіл. У нас ним двори закапостили. А германець не дурак, на ці самі луки розвій той попіл — от тобі й трава... Травище!

Останнє слово сказав Кажан так, ніби йому трудно було вимовляти його.

Щоб не мовчати, щоб легше було, дячок спитав:

— Це ти в Германії, в пліну?

І коли приятель не відповів, йому знову стукнуло в голову: — "Любов". І вже важко було від цього слова, як у дитинстві бачити уві сні чийсь допитливі очі.

А Кажан, що все більш загублював свої людські форми, гудів:

— Отож і пісок... Да! В пісок, як у нас, треба садовити картошку з гноєм. Тоді й буде більш од кулака. Германець не дурак!

Потім змовк і довго переступав з однієї ноги на другу. Почувалось, що головного він ще не сказав. То був лише вступ до чогось жорстокого, що повинно трапитись на воді, розбуркати цей байдужий очерет і розрядити напружену атмосферу.

Дячок хвилювався. Робилось зимно і трясло: зуб на зуб не попадав.

І от спершу тихенько, потім голосніш завило на корчах: "Бу-у-у". "Це кажан", — метнулося дячкові в голову і знову стукнуло в голову: "любов".

— Куди ви мене призвели? — раптом сказав Кажан.

— Призвели? — розгублено спитав Нечипір.

— Да, призвели... Микита їсти не принесе... Атож! Він говорив на весь голос, і від голосу йшла луна до річці. В Грушівці кричали завзято півні.

— Якби знати про амнецію. Як воно... ну?..

— Мабуть, помилують,— кинув дячок і чомусь сам перелякався свого голосу.

— Помилують? Не знаю... мабуть, не всіх.

Кажан, як велетень, стояв перед дячком, навіть цей голос розпачу був не його, а когось другого, що сховався за ним в очереті.

Кажан мало не плакав і довго говорив про те, що він нічого нікому не зробив, що його одурили, що він невинний. Але була якась безвихідна упертість у цих словах, і Нечипір зрозумів: свідків Кажанові не треба. Що було — того нема. Кажан невинний. І знову боліла голова, а в висках знову стукало.

Десь далеко падала вода, і здавалось іноді, що це торохтить по бруку віз. Вже не перекликалися і півні. Затихли перед світанком. Тільки хмари, як і раніш, сунули кудись та шарудів від легкого подиху очерет. '

Раптом розтянувся постріл. Загавкали собаки, і заіржав десь кінь.

Замовкла вже й балабайка.

І чує тут дячок напружений голос:

— Нечипоре!

— Що таке? Я тебе слухаю.

— Нечипоре, ти не скажеш? Ти нічого не скажеш? — говорить Кажан.

— Про що? Кому?

Знав, про що питає, хотів сказати й не міг: "Свідків не може бути".

А Кажан ліз уже в воду. Близько. Навіть чути, як важко дихає. Серце закалатало. Хотів дячок кинутись убік і не міг, ніби скований був. Вже не видно було — ні неба, ні очерету, не чув нічого. Ніби величезна гамула нависла над ним, і темніло в очах.

От простягло руку...

...Ой! — розрізав повітря задушений крик, і раптом стихло.

Промайнуло в голові: "любов"...

...А пальці здавлювали горло все міцніш і міцніш. Спершу налилось кров'ю лице, а потім стало пусто, тільки десь у кутку билась думка... Потім і її не стало.

...Шарудів очерет.

ЗАВ'ЯЗКА

(Етюд)

I

На двадцятій верстві від кордону експрес зупинили бандити. Результатом перестрілки було: одне вибите вікно і затримання потяга на кілька хвилин. Коли експрес знову рушив у сизу далечінь туманного дня, в купе Криленка ввійшов повожатий і попрохав його дати притулок двом громадянам.

— Прошу пробачення,— сказав він.— В розбите бандою вікно вривається вітер, і пасажири вимагають, щоб я їх перевів у інше місце. Чи не дозволите використати купе дипломатичних кур'єрів?

— Будь ласка,— кинув Криленко і підвівся з ліжка. В купе увійшло двоє. Один із них середнього зросту, з живими мишачими очима — мовчки положив на полицю чемодана і, не привітавшись, сів. Другий, очевидно, супутник першого, не в міру худий, не в міру

високий, так що, входячи в купе, мусів низько вклонити голову, щоб не зачепитись, нервово відкинув плече і попрохав пробачення за турботу. Сідаючи напроти Криленка, він поправив ремінь свого саквояжа й сказав:

— Я вам не заважаю, шановний добродію?

— Очевидно, ні,— промовив Криленко і здивовано подивився на пасажирів: його увагу зупинила зайва запобігливість.

Не в міру високий пасажир мовчки, не підводячись, скинув пальто й подивився своїми світло-синіми очима у вікно. В такому положенні він просидів декілька станцій, і тільки коли в купе спалахнув ріжок електрики, пасажир здригнув, кинув швидкий погляд на Криленка і, підсівши ближче до столика, забубонів по ньому сухими музичними пальцями.

За цей час його супутник встиг декілька разів вибігти з купе і вихопити з подорожніх станційних буфетів кілька фунтів шинки, цукерок, яблук та іншої їжі. Раз у раз він наливав чаю в свою металеву чашку і набивав рота принесеним. Коли потяг одходив від станції, швидкий пасажир розгортав якийсь журнал, виймав відтіля записну книжку і щось там занотовував. Іноді, коли вагони пролітали повз оселі, він підбігав до вікна, безцеремонне затуляв його своїм станом і пильно вдивлявся десь. За дві хвилини він знову сідав на своє місце і знову брав олівця. Ні до свого супутника, ні до Криленка він не промовив жодного слова. Очевидно, цей пасажир зайнятий був якимись мислями, що не давали йому спокою. Весь час він наспівував веселу шансонетку, вимовляючи тільки:

— Труля-ля-да-труля-ля!

Осінній вечір несміливо зазирнув у вікно. Що далі, то все міцнішало світло електрики. Одноманітні перебої коліс глухо бились у вагон і заколисували. Експрес летів у тумани, одкидаючи верстви, обганяючи гони. Мчались озера, ліси; одлітали стовпи. Паровик, побачивши далекий червоний семафор, тривожно кричав серед порожнього степу.

Коли Криленко розплющив очі, він побачив: високий пасажир і зараз бубонів по столу, викидаючи свої тендітні пальці. Його супутника не було. Від парового опалення в купе стало душно, і Криленко підвівся з ліжка, щоб скинути піджак. Осінній вечір уже розтанув, і в купе заглядала темна мряка дощовитої ночі. З сусіднього купе, що праворуч, доносились голоси.

— Дозвольте спитати вас,— сказав після довгої мовчанки високий пасажир, коли Криленко, повісивши піджака, знову збирався лягти,— відкіля ви їдете?

— З Німеччини,— не повертаючись, коротко кинув Криленко.

— Мабуть, в посольстві працювали? — спитав пасажир і уважно подивився на свого співбесідника.

— Так!

— Я одразу догадався,— усміхнувся він.— Саме в посольстві, бо інакше ви не мали б такого вигляду.

Криленко швидко поправив рогово-совині окуляри: його неприємно вразила така

несподівана фамільярність.

— Якого вигляду? — трохи суворо спитав він і круто повернувся. Пасажир враз знітився і обличчя йому перекошилось.

— Коли я вас образив, то прошу пробачення,— промовив він.— Мені здалося, що я з вами можу поговорити. Я дуже рідко говорю.

Криленко, який мав здібність завжди й всюди хутко зорієнтуватись, рішив, що він має справу з людиною не зовсім психічно нормальною.

— Я теж радий поговорити з вами,— поспішив він сказати іншим тоном,— ви, очевидно, не зрозуміли мене. Але я знову повторюю: якого вигляду?

— Бачите,— помовчавши, промовив химерний пасажир,— коли б ви були випадковим туристом, то ці ваші гостроносі щиблети дуже хамлуvато сиділи б на ваших ногах. А втім,— раптом підводячись і несподівано простягаючи руку, сказав він,— дозвольте одрекомендуватися: інженер Сердюк.

— Дуже приємно,— машинально, не називаючи свого прізвища, стиснув руку Криленко, і тут вже відчув, що приємного було надто мало. Інженер, не по-звичайному представившись, знову замовк, і на його N обличчі заграла хороблива усмішка. І ясно: це не могло не вплинути на Криленка. Короткий, але химерний діалог з випадковим подорожником нагадав йому чомусь перші дні 17-го року. В уяві йому промчалось кілька несподіванок, і він здригнув. Але зате Криленко згадав і рівні берлінські вулиці, і тихий кабінет над Шпрее, і нормальне й точне, мов годинниковий механізм, німецьке життя. Все це перший раз за всю дорогу пройшло перед ним з кінематографічною швидкістю і залишило за собою в його душі трохи гіркий і неприємний слід. І що його з Берліна зовсім одкликано, він тільки зараз гостро відчув.

— Так от я й дивлюсь на вас,— сказав після невеличкої павзи Сердюк,— не турист ви... А я, знаєте,— і він весело зареготав,— знаєте, поїхав колись до Шварцвальду. Це було комічне турне. Хоч як повернусь — усе моветон. Німкеня, знаєте, за мною як за немовляtkом ходить. Це, каже, інженер "рюсь" і робить наголос на "рюсь" мовляв, пробачте йому. Це було так комічно...

Інженер уважно подивився на свого співбесідника. Обличчя йому мінялося щохвилини, і на цей раз воно розпливалося в нудну гримасу.

— Чи не думаєте ви підкреслити відому банальність про німецьке філістерство? — кинув Криленко з метою розхолодити інженера та добитись таки нарешті, хто перед ним сидить.

— Саме це я й хотів підкреслити,— поспішно сказав Сердюк.— Хіба вас не цікавить таке питання: як впливає на психічну рівновагу людини комбінація, що складається з Лоенгріга, Шпільгагена та бюргера? Я маю на увазі цивілізованого тевтона.

— Але в ваших словах звучить якась образа,— усміхнувся Криленко.— Чому ви з таким завзяттям нападаєте на них?

— На кого це?

— На цих же, вищезгаданих, тевтонів.

Інженер подивився й сказав обурено:

— По-перше, ви даремно підкреслюєте "тевтонів": що було, те не вернеться. А потім,— невже ви й досі не догадалися, шановний пане... будь ласка, ваше прізвище.

— Криленко.

...— Шановний пане Криленко. Я, бачите, заздрю цим гомункулам. Крім того, я думаю,— і Сердюк узяв зовсім професорський тон,— оскільки наша сучасність характеризується проблемами, так би мовити, вищого інтернаціонального порядку, оскільки я, частка цієї сучасности, не можу не цікавитися внутрішнім змістом відомих мені народів. Ви мене, очевидно, розумієте?

— На жаль, ні,— вже трохи різко кинув Криленко.

— І я шкодую,— серйозно сказав Сердюк і раптом по-дитячому зареготав: — Ви мене, будь ласка, не слухайте. Все це — експеримент, не більше. Сидів напроти вас і думав: а що як я візьму та й заговорю з цим добродієм езопівською мовою?

Криленко зміряв спокійним поглядом свого співбесідника і мовчки вийняв з кишені портсигара. На цей раз він і натяку не подав, що інженер дратує його своїми виходками. Тепер не залишилось жодного сумніву, що перед ним сиділа психічно ненормальна людина.

Одноманітні перебої коліс бились у вагон з колишньою настирливістю. Сердюк мовчав і дивився у вікно, повз котре з тоскним посвистом летіла осіння ніч. Криленко, запаливши сигару, ліг і одвернувся до стіни. В купе стояв той химерний електрично-тьмянний присмерк, який буває тільки у вагонах вищого класу. Було тепло і затишно, і мисль обминала і будні, і невдачі, і нудні обов'язки. Тоді десь клубились тихі асоціації і загортали купе в філософічно-задумливе мереживо.

— Так... так-с! — кинув за спиною Криленка Сердюк. Але Криленко вже не звертав уваги на інженера. Він найшов вигіднішим для себе подрімати. Він мав добрі нерви, і тому, коли попадав у становище, подібне даному, завжди вмів знайти в нім своє місце. І тепер він скоро втямив, що химерний інженер хоч і явно психічно ненормальний, але, без сумніву, має тихий темперамент, і йому нічого не заподіє. Отже, краще заплющити очі і поміркувати про своє майбутнє. За два дні він мусить увійти в зовсім нову обстановку, що в ній не був більш як чотири роки. Ще декілька станцій — і нова станція його життя. Він поліз у бокову кишеню і, діставши там паперовник, витяг з нього акуратно згорнений учетверо аркуш паперу й посунувся ближче до електрики. Аркуш було списано дрібними, але чіткими літерами — рукою самого Криленка. Це була його біографія, що її він заготував ще в берлінському будинку над Шпрее. Він завбачливо написав її, припускаючи, що в "Цека" загублено його анкету і що в час призначення його на нову посаду відсутність біографічних даних може ускладнити справу.

— Народився я,— мовчки, через рядки читав він свій життєпис,— в 1891 році, в Києві... Батько мій інженер-путієць, старий есдек (умер)... Мати — відома українська самостійниця (умерла)... Братів, сестер не мав... З двадцяти років с.-д... В есдебе з 16-го року. Освіту маю університетську, вищу школу скінчив у Німеччині... Фах — інженер-механік... З двадцяти років жив у Швейцарії, Німеччині, Росії, Україні... З дружиною розійшовся... Остання посада...

Він перечитав ще рядків 30 і положив листа на груди — одноманітний перебіг коліс заколисував — і сплющувались очі. В купе, що праворуч, зібралась, очевидно, весела компанія, і відтіля, не стихаючи, пробивався гомін. Експрес пролетів уже декілька нічних станцій і, розрізаючи осінній туман порожнього степу, поспішав до вузлового пункту. Криленко мав свій режим і тому рішуче боровся зі сном: в цей час він мусів читати. Положивши в паперовник свою біографію, він почав перебирати в ньому з напівзаплющеними очима акуратно згорнені листи. Не дивлячись, він витяг одного з них, і розгорнув.

— Мій коханий Яремо,— байдуже водив він зіницями по претензійних рядках листа колишньої своєї дружини.— Я знову про те ж: ти покинув мене, але я свого котика кохаю, як і в перші дні безумного медового місяця. Як зараз бачу перед собою твою класичну постать. Цей високий, енергійний лоб, ці розумні темно-суворі очі, цю іронічну посмішку, що ховається в куточках уст. Цього я ніколи не забуду. Але гадаю, що й ти мене не забудеш, бо за кожним твоїм кроком до самої смерти буде пильно стежити твоя колишня кішечка... І от, як тільки я узнаю, що ти покохав когось,— чекай мене: тебе уб'є жінка, яка...

Криленко, не дочитавши листа, спокійно положив його у конверт і засунув у паперовник. І тут же, зиркнувши на Сердюка, який і тепер сидів у колишній позі біля вікна, він в'яло подумав, що Сердюк по суті його колега і що в Сердюка таке ж волосся, як і в його колишньої дружини. Криленко, щоб розвіяти сон, навіть хотів заговорити з інженером. Але в цей момент двері з шумом одлетіли вбік і в купе увійшов жвавий пасажир. Він мав трохи розхристаний вигляд, і його червоне обличчя уїдливо підкреслювало, що він допіру провів декілька годин з веселою компанією в купе, що праворуч, і не без участі виноградного чи якогось там іншого вина. Криленко тільки тепер догадався, де був цей спутник, і, зиркнувши на його осадкувату фігуру, на його підсмалені очі та парикмахерський проділ, подумав, що йому, Криленкові, усміхається перспектива дещо узнати про Сердюка і головне — розвіяти сон.

II

— *Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus!* — надто непримушено скрикнув супутник інженера і підсів до Сердюка... Ну... ну... чи не досить мовчати?

— Я не мовчав, — заперечив інженер і підкинув плече.

— Очевидно, вже з вами познайомився? — звернувся жвавий пасажир до Криленка.— Це з ним буває. Так би мовити, "пар оказьон". Але говорив він безперечно не на ту тему, яка його цікавить... Так я кажу, Сердюче, чи ні? Ну?

Інженер не відповідав. По всьому видно було, що його карючить тон і непримушеність супутника.

— Так тоді дозвольте й мені познайомитись з вами,— сказав несподівано жвавий пасажир і подав свою руку Криленкові.

Це знайомство скидалось уже на сценку з оперетки, і не тільки не знервувало Криленка, навпаки: цілком задоволило його.

— Журналіст Шарко,— рекомендував себе пасажир.— Співробітник усіх газет

стольного града, автор кількох книжок на різноманітні теми, друг і добрий знайомий всіх сильних світу сього, модернізований Хлестаков. коли хочете, про що цинічно й сурмлю на всіх перехрестях. Словом, реклама, реклама й реклама... висловлюючись стилем Леніна.

— Дуже приємно,— усміхнувся іронічними куточками уст Криленко.— Я бачу, що наша країна не жартуючи збирається бути новою Америкою.

— О, безперечно! — скрикнув Шарко.— Вашу увагу (він сам догадався, що його співбесідник довго жив за кордоном) явища сучасного побуту будуть вражати на кожному кроці. Старої інтелігентської закваски ви не знайдете й духу. Звичайно, ми ще й зараз в стадії організації, але homo novus, в кращому розумінні цього слова, проходить, так би мовити, останній процес кристалізації. Я запевняю,— несподівано закінчив він,— ви ні в якому разі не пошкодуєте, що вас Цека одкликала сюди.

— А ви ж відкіля знаєте, що я їду сюди за викликом Цека? — здивовано спитав Криленко.

— Ха! ха! — зареготав, Шарко, стріляючи в співбесідника своїми швидкими мишачими очима.— На те ж я й журналіст, на те ж я й людина нового побуту!.. А потім я й фізіономіст непоганий: я певний, що вас зовсім одкликано, і ви цим незадоволені, бо ви любите стару матушку Європу, звикли до неї, і наша Євразія вас трохи коробить.... Хіба я не так говорю? Ну?

Цей в'юнкий журналіст остаточно шокував Криленка. Він зумів на протязі однієї хвилини вивести його зі звичайної колії думання. Досить уже того, що Криленко не найшовся що сказати й мовчав.

— Ну, як же: не так я говорю? — жонглював словами, Шарко.— Чи, може, "може так, може ні"? І до речі, як ви дивитесь на Д'Анунціо? Я давно вже збираюсь написати про нього брошуру. Пробачте мені, але цей експансивний суб'єкт безперечно багато має спільного з нашим національним героєм, що ім'я йому Симон. Знаєте — життя, пертурбації, ну, і т. п... А втім, я ухилився від теми. Вас цікавить, як ми, я й мій супутник, вельмишановний інженер Сердюк, забрели в ці краї? Я не помиляюсь?

— Так. Ви не помиляєтесь,— збираючись з мислями, сказав Криленко і усміхнувся: ця зустріч його вже зацікавлювала. Як практична людина, він зробив той висновок, що йому і в дорозі не гріх ознайомитися з побутовими явищами тутешнього життя.

— От і добре,— сказав журналіст і, запаливши англійську люльку, сів напроти Криленка.— Їздили ми, власне, в дуже цікавих справах. Як вам відомо, в сузір'ї Рака появилась нова комета. Обсерваторія встановила, що вона в образі туманної плями, що в центрі пляма світліша, що хвоста комета не має, і т. д., і т. п. Комету ми вже розглядали в призматичний бінокль: видно добре. Але справа, бачите, не в тому. Мій друг, астроном Грахе, найшов, що деталі видніші на прикордонній смузі. Ясно: комета наближається до сонця, видимість її зменшується, скоро вона зовсім сховається на цілих 1208 днів, і було б злочином перед республікою не вивчити її деталей. І от я поспішив до щасливого місця, саме до прикордонної полоси. І знаєте — не жалію. Завтра дам декілька нотаток у столичну пресу.

Криленко знову усміхнувся.

— А не находите ви потрібним написати цілу брошуру з приводу цих деталей?

— Чому ж, можна й брошуру!.. — і, перескочивши з легкістю лані до другої теми, він кинув: — До речі: ви не можете мені сказати, скільки нових видавництв появилось за останні три місяці в Німеччині?

— Не можу.

— Шкода! — серйозно пошкодував Шарко.— Тоді ви, може, знаєте, яка книга користується там зараз найбільшим успіхом?

Криленко згадав одну з недавно випущених у Берліні "популярних" брошур і сказав іронічно:

— Чув я, книга Клари Гофер користується успіхом.

— Дякую. Це я знаю. "Брачне життя Гете". Але ви помиляєтесь: більшим успіхом зустріли "Білого Домініканця".

— Виходить, ви краще поінформовані про тамошнє життя,— сказав Криленко.

— Е, все це ерунда! Дрібниці! — скрикнув журналіст.— Моя поінформованість безперечно бліда. В даному разі я цікавлюсь справжньою сенсацією... Знаєте, не хочеться інтелігентній людині плентатись у хвості подій.

Криленко вийняв з бокової кишені нову сигару й запалив її. Сну як не було. Слухав він Шарка все з більшою увагою і тепер напружував мислі, пригадуючи останні європейські новини: треба було підтримати балакучого журналіста.

— От теж "до речі",— нарешті кинув він.— Астрономічна сенсація. Ви нічого не чули про спостереження потсдамського професора Шнавдера?

Журналіст насторожився і вмить дістав олівця.

— Прошу!

— Так от: його спостереження і справді надзвичайні,— сказав Криленко.— Виявляється, що географічна широта потсдамської обсерваторії на протязі 21-го року почала рухатись і нарешті... перемістилась. За кілька років вона одійшла від північного бігуна на 15 метрів.

— Це — сенсація,— скрикнув Шарко, дописуючи останню фразу.— Дуже вам вдячний. Може, ви дасте ще якусь інформацію?

— На жаль, більше не маю!

— Ну, нічого. Будемо задоволені й цим... Але до речі,— і журналіст повернувся до Сердюка.— Невже вас не цікавить, які цілі мав у цій подорожі наш шановний інженер?

Тільки тепер Криленко знову звернув увагу на Сердюка. Той сидів у колишній позі і бубонів по столі пальцями. Тільки тепер він звернув увагу, що його супутники мали однакові костюми, однакові капелюхи, що в них був спільний саквояж, і це його навело на таку мисль:

Сердюка й Шарка зв'язано якимись спільними інтересами, вони живуть на одній квартирі, навіть користуються одним магазином. І Криленко, якого в новій обстановці цікавила кожна дрібниця, не міг не зупинитися перед цим припущенням.

Але що ж спільного між інженером і журналістом? Яким чином звела їх фортуна?

Чи не винні в цьому неприродному сполученні якісь цікаві обставини? Криленко згадав туманні поля, що бігли йому назустріч, рештки княжих палаців, які вискакували на кургани і раптом ховались у сиротливій далечині. Вибухи, повстання зробили своє діло з матеріальними цінностями, очевидно, вони мусіли вплинути й на психіку сучасників. Саме тут і треба шукати розгадки.

Шарко не втихав. За кілька хвилин він устиг наговорити ще одну книгу сенсацій.

— Ну, як же ти, інженере, одрекомендувався? — знову звернувся він до Сердюка.

— Залиш мене, Шарко, ти під градусом! — з несподіваною різкістю кинув інженер.

Журналіст підвівся і, роблячи суворе обличчя, спитав:

— Що ви сказали, сер?

— Ти під градусом,— ще раз різко кинув Сердюк.

Журналіст уже стояв перед інженером у трохи комічній, але небезпечній позі. Його присадкувата фігура насторожилась.

— Ви, сер, не думаєте забрати своїх слів?

Криленко чекав скандалу. Але Шарко раптом схопився за живіт і гучно зареготав.

— Умора! — скрикнув він.— Оракул ти мій перпендикулярний! Невже ж ти гадаєш, що я, випивши трохи цензурного паркового вина, не зумію тебе відрекомендувати?

Інженер підвівся, подивився прищуленими очима на Шарка й хутко вийшов із купе.

— Ну, от уже й образився,— звернувся журналіст до Криленка.— Все нерви. "Міжпланетні інтервали", так би мовити... Але я вам не договорив. Які ж цілі мав мій друг у цій подорожі? А цілі мав він от які. Будучи членом товариства міжпланетної комунікації... Він про це вам не говорив? А це ж цимес! Хіба це не блискуча рисочка нового побуту? Га? Ви розумієте: членом товариства міжпланетної комунікації, сиріч — напівмарсіянином, напівбогом!.. І от, будучи такою цікавою особою, він, звичайно, не міг не поцікавитись і новою кометою. І їздив він саме для того, щоб вияснити: чи не пошкодить дана комета його ракеті, що на ній він збирається летіти на Марс. Як ви на це дивитесь? Га?

— Так, це цікаво! — сказав Криленко, шукаючи в чемодані чайника і готуючись зізнати на підлогу: потяг підходив до вузлового пункту, де Криленко хотів набрати гарячої води.

Шарко повалився на ліжку.

— Ви хочете подивитись на наші вокзали,— позіхнув він,— подивіться. Це не пошкодить. Європа — Європою, в біленькому кожний полюбить, ти покохай мене в чорненькому... Йдіть подивіться! А я, мабуть, поки заспокоїться мій друг, подрімаю трохи.

Експрес підходив до семафора. Раптом тривожно заревів він, але хутко змовк: червоний вогник, і йому дали дорогу. Метнулися в тумані білим світлом люкси, будівлі, і потяг підлетів до перону. Тут мусіли одчепити паровик і подати новий з депа. Тому вагони стояли біля перону щось біля 30 хвилин.

Мало не весь цей час Криленко блукав по вокзалу. Тієї пустелі, що її він спостерігав кілька років тому, як не бувало. Ані півголих людей з мішками, ані нудних, часто

стривожених, обличчя він уже не бачив. Вокзал виблискував пофарбованою підлогою, такими ж вікнами та підремнтованими жирандолями. В залі першого класу також холодно й чітко, як і до горожанської війни, стояли стільці й буфети. Навіть люди сиділи тут хоч і заклопотаними, але з холодними обличчями.

В кіоску дрімав хлопець, а ззаду нього, на стіні, висіла поруч із сучасним (теж трохи холодним) плакатом об'ява про шустівський коньяк. Було враження, нібито хтось нарочито вийняв її з архіву, щоб підкреслити недоречність мініатюрного оголошення на тій же стіні про зібрання комгуртка.

Чинно й холодно підносив льокай заспанним пасажиром буфетні продукти.

Тільки в "уборній" Криленко перенісся в минуле: на дверях було намальовано якимсь "братухою" похабне обличчя буржуа з відповідним текстом під ним. Але й це було не до місця й різало очі.

Загальна картина вокзалу цілком задовoliла Криленка. Але, порівнюючи її з німецькими станціями, він найшов, що якусь нарочиту холоднечу втиснуто сюди і що таке враження в'їдливо лізе в голову. Внутрішній ледве вловимий зміст вокзалу мав щось інше, зовсім протилежне зовнішньому виглядові. Саме це його трохи й непокоїло.

Криленко пішов на перон. Проходив важкий осінній туман. В депі кричали паровики. За білою стіною люксів стояв темний степ. З багажного вагона поспішно виносили якісь кошики. Метушились і кудись поспішали сірі тіні людей.

Коли Криленко ввійшов у своє купе, в ньому вже сидів інженер. Журналіст хропів.

— Не хочете гарячої води? — звернувся Криленко до Сердюка. Той щось буркнув, і Криленко, не розібравши що, поставив чайника на столик і поліз на горове ліжко. Скоро він, засинаючи з надією в'яснити таки місце й значіння своїх цікавих супутників у сучасному побуті, почув, що потяг покинув вузловий пункт.

III

Розворушив Криленка галас. Осіннє небо вже зайнялося світанком, і світанок поволі йшов у купе, блідий, анемічний, непевний. І при цьому світлі, що ніяк не могло пригасити електрики, Криленко побачив таку картину: там, де розкинувся звечора журналіст, лежав з заплющеними очима Сердюк, сам журналіст стояв серед купе і, щось викрикуючи, держав в обіймах низеньку й чорненьку жінку.

— Те-е-мочко! — розібрав нарешті Криленко один із чергових викриків, Шарка. — Ну, і що б ти робила, коли б я не вийшов з вагона? І досі б чекала потягу?

Жінка безпорадно борсалась у міцних обіймах і щось тихо говорила, раз у раз поглядаючи на Криленка.

— Ну, сідай-но, моя голубонько! — сказав Шарко, цілуючи волосся жінчиної голови, і посадив її на ліжко.

Журналіст так ласкаво й так без кінця фамільярно поводився з новою особою, що Криленко з певністю рішив: це — Шаркова дружина, по меншій мірі наречена, і, очевидно, він зустрівся з нею після довгої розлуки. І тому Криленко був дуже здивований, коли почув потім від журналіста, що він з цією жінкою не бачився "цілих" два дні і що з нею він познайомився місяць тому, і що він, нарешті, ніколи не покохає

Темочку, бо вона пахне фабричним димом. Шарко і сьогодні говорив з тією ж непримушеністю, як і вчора; але сьогодні в нім більше було заклопотаності.

— Ви пробачте мені,— звернувся він до Криленка.— Я гадаю, що присутність нової особи у вашому купе і без вашого дозволу не вплине на ваші ж нерви. Тим паче, ми вже під'їжджаємо до стольного града.

Криленкові нічого іншого не залишилось, як прийняти факт. Після цієї церемонії журналіст, як і треба було чекати, познайомив Криленка з жінкою. Вона подала мініатюрну руку й сказала, що її звать Тема Брук. Це вже було третє знайомство в дорозі, і Криленко мав певний трафарет реагувати на нього.

— Дуже радий!

— От бачиш, Темочко,— скрикнув журналіст.— Тебе навіть з радістю зустрічають. А ти боялась залишитись без місця.

Тендітна жінка підвела свої вишневі очі й хутко заговорила:

— Товаришу Шарко, я вас дуже прошу не конфузити мене... Ну, навіщо це?.. Не треба!

— Не треба? Ну, й не треба! — і журналіст фамільярно обняв її.— Ах ти, моя жидівочко...

Шарко довго не вгомнявся. Він розпитував жінку, як їй "працюється" на фабриці, чи не думає вона покинути цю посаду і перейти в інше місце. Невже вона не розуміє, що їй, інтелігентній партійці, не варт сидіти десь у тютюновому пилу. Це ж безвихідний ідеалізм, це архаїчне народництво. І коли вона запевняє, що нічого подібного нема, то він їй ніколи не повірить, бо інакше б вона не віддавала так багато часу та енергії тій праці. Ні, хоч він і безпартійний журналіст, але вона, комуністка, ніколи його не переконає. І не тому не переконає, що він не має партквитка (це єрунда, бо, по суті, він має більше права називатись комуністом), а тому, що вона справді помиляється, хоч вона й не дівчина, тому, що жодний із визначних комдіячів, з якими він щодня зустрічається, не поділяє її поглядів.

— Слухайте, товаришу,— гостро заперечила жінка.— Відкіля ці фантазії? Невже ви це про мене говорите?

— Про тебе, моя мила жидівочко, про тебе!

Жінка почервоніла.

— Слухайте,— ще суворіш сказала вона,— хто вам дав право говорити таку нісенітницю в присутності сторонньої людини?

Але Шарко не вгомнявся. Розкидаючи скорострільні сентенції, він раз у раз притискав до себе жінку.

Це вже переходило межі жарту і набирало безпардонної похабщини. За час цієї сценки Криленко почув себе ніяково, особливо збільшилась ця ніяковість, коли він узнав, що перед ним стоїть однопартійка. Але й втручатись він теж не мав бажання: по-перше — він не знав новітнього місцевого побуту, по-друге, він завжди уникав скандалу, і, щоб вийти з ніякового становища, Криленко спробував був заснути. Але заснути він теж не міг: ані одноманітні перебої коліс, ані рання година не допомогли

йому. Звикши до нормального життя, дисциплінованого певним режимом, він фізично не міг піддатися снові більше того, як припадало йому за встановленим у блокноті розписом.

Криленко похилився на вікно, вдаючи, що він уважно розглядає подорожні краєвиди і нічого не чує.

Потяг ішов з надзвичайною швидкістю, так що треба було припустити — за годину-дві вони будуть на місці призначення. Вже зовсім розвиднилось. І сьогодні стояв туманний ранок, і тільки зрідка, коли розходились хмари, одкривалась убога перспектива в сіру осінню далечінь. Також зрідка одлітали оселі, але Криленків погляд зупинявся лише на тих будівлях, що виникали руїною. Він уважно придивлявся до них, наче шукав тут того майбутнього, яке чекає його. Він так замислився, що й не звернув уваги, як Шарко вийшов.

Інженер уже прокинувся і розмовляв з жінкою. Остання, коли її, нарешті, залишив Шарко, зовсім перетворилась. З обличчя зникла розгубленість, і повеселішали вишневі очі. В особі Сердюка вона найшла свого справжнього співбесідника. Але й інженер став балакучіший.

— А все-таки, панно Темо, ви спізнались на роботу,— сказав він.

— Товаришу Сердюче, який ви чудний,— зареготала Брук:— сьогодні ж неділя!

— Неділя?.. Так чому ж ви так поспішаєте?

— Як чому? От тобі й раз: не вік же мені жити в подруги, я й без того спізналась на дачний.

— На дачний? — чомусь здивовано спитав Сердюк.

— Ну да, на дачний! — і жінка знову зареготала:— Ой, який ви чудний, товаришу!

Інженер підвівся, подивився на Криленка і, підкинувши плече, кинув несподівано:

— Тільки ви, будь ласка, не кажіть панні Іраїді, що зустріли мене тут.

— Чому ж це?

— Та, бачите... словом, я не хочу! — і, помовчавши трохи, додав:— Я все-таки певний, що ніхто не догадається, яку роль зіграє комета із сузір'я Рака.

— Ви вже про комету? — сказала Брук, очевидно, зовсім не дивуючись різкому переходові на іншу тему.— Ну, добре, яку ж роль?

Вона зложила свої руки і так уважно, з такою легкою теплою іронією подивилась на інженера, наче вона мала слухати трьохлітню дитину.

— Мене цікавить, головним чином,— сказав інженер, постоявши хвилину серед купе,— так звана "червона комета", що пройшла по еліпсі ще в 1811 році. Появиться вона мусить тільки через 3000 років. Припускаючи, що цей термін для істоти, яка живе на Землі і зветься людиною, являється терміном поза всяким виміром, я не можу погодитись з вами, що цей же термін для свідомості істот іншої планети являється ірраціональною величиною... Але ви, будь ласка, не шукайте тут якогось символу: ця комета в астрономії так і зветься "червоною".

— Товаришу Сердюче, ви ж допіру говорили про комету в сузір'ї Рака,— заперечила Брук.

Інженер по-дитячому зареготав.

— Так, я говорив про комету із сузір'я Рака, і ви, будь ласка, не звертайте на мене уваги.

Криленко не витримав і, повернувшись, зустрівся з очима Сердюка. Той уважно подивився на нього і з легкою усмішкою перевів погляд на жінку. Все це Криленка збивало з тями. В чому справа: ненормальність чи дешевенька інтрига? Це питання його так зацікавило, що він забув навіть основне: потяг наближався до останньої станції, і йому надходив час збиратися. Він знов ув'язався в розмову.

— Скажіть, будь ласка, товаришко,— звернувся він до жінки,— на якій ви фабриці працюєте?

— На шостій тютюновій.

— Ну... а живете де? — підбирав слова Криленко.

Жінка раптом почервоніла: вона згадала, очевидно, поводження Шаркове з нею.

— А вам яке діло?

Криленко теж почервонів: він і справді кинув нетактовне запитання.

— Будь ласка, пробачте мені,— сказав він.— Я погано знаю город, і мене цікавили деякі дані про розположення вулиць.

Брук заспокоїлась.

— Вулиць?.. хіба вам це потрібно?.. Щодо мене, то живу я в провулку Вільної Академії, будинок професора Полоза. Не знаю тільки, як ви скористуетесь з цієї інформації.

— Професора Полоза? — повторив запитанням Криленко: це прізвище по асоціації знову перенесло його в Берлін.

— Так, професора Полоза.

— Тоді скажіть, коли ласка ваша: сам професор чи не був недавно в еміграції?

— Ви саме про нього й говорите: професор декілька місяців як повернувся з-за кордону. Хіба ви знаєте його?

— Так, знаю. Мені приходилося з ним зустрічатись у Берліні.

— Дуже приємно,— кинула Брук,— виявляється, ми маємо спільних знайомих.

Сказавши це, жінка повернулась до Сердюка й повела з ним колишню розмову. Що ж до Криленка, то він, дивуючись випадкові, пригадував останню зустріч з професором.

Це було ще в посольстві. До нього в кабінет увійшов (він акуратно приходив кожного тижня) низенький вчений з довгою, як у схимника, бородою. Він і на цей раз тихо, вкрадливо говорив, що він хоче повернутися знову на Україну і працювати в Радянській Республіці, що він буде корисний новому суспільству і т. д. Криленко і на цей раз дивувався, як солодко говорить цей низенький професор, як тонко обходить небезпечні місця розмови. Навіть на пряме запитання, як він дивиться на диктатуру молодого класу і чи не думає він публічно одмовитись від своєї колишньої політичної позиції, яка привела його до еміграції, професор так відповів, що, з одного боку, можна було розуміти одне, а з другого — зовсім протилежне. Але у всякому разі професор справляв дуже приємне враження і безперечно хотів повернутися на батьківщину.

Цього ж разу він навіть показав Криленкові портрет своєї старшої дочки, яка, хоч це й дивно, давно вже належить до комуністичної партії і, очевидно, могла б явитись певною порукою того, що він, не дивлячись на його роки, ще багато б приніс користі суспільству. Уряд амністував професора, професор зі своєю тонкою дипломатією переїхав на Україну, але образ його дочки на деякий час залишився в Німеччині. Потім в пам'яті Криленка стерся й він.

Тепер, перекинувшись кількома фразами з Темою Брук, він знову пригадав професорову карточку, і щось приємне лягло йому на душу.

— А скажіть, товаришко: нема у професора Полоза дочки? — спитав Криленко, перевіряючи, чи дійсно про знайомого йому вченого йшла допіру розмова.

— Яку вам треба? У нього не одна. Вас, очевидно, цікавить Іраїда?

— Можливо, я про неї й чув. Вона комуністка?

— Одразу видно, що ви не тутешній, — усміхнулась Брук. — Але як ви про неї чули?

Криленко розказав про зустріч з професором, про розмову в посольстві і, нарешті, про портрет.

— І що ж: подобалась вона вам? — спитала Брук і в перший раз із зацікавленням зміряла Криленка.

— Я її не знаю, — заперечив той. — Я тільки бачив її портрет.

— Хіба вам не досить цього? — ядовито сказала жінка. — Це ж ще з самого Адама ведеться: жінчину судять по фізії. Це, так би мовити, формула... партійна... Ви, здається, теж партійний?

— Так.

— Дуже приємно. Я завжди почуваю себе страшенно зворушеною, коли зустрічаюся з партійним. Так і хочеться кинутись в обійми: як же, такі близькі родичі — я теж належу до тієї ж партії — і така безодня в нас спільних інтересів... Але я ухиляюсь. Добре, я вас можу познайомити з Іраїдою. Завітайте до професора.

— Можливо, завітаю, — сказав Криленко. — Передайте, будь ласка, професорові мій щирий привіт.

Тема Брук ще раз подивилась на свого співбесідника й кинула:

— Як же! Не сумнівайтесь. Найщиріший! Я завжди люблю прислужитися там, де спостерігаю зворушливе єднання комунара з безпартійним вченим.

Потяг підходив до перону, і жінка, не слухаючи Криленка й не дивлячись на Сердюка, вискочила за двері. Через хвилину вбіг журналіст. За той час, коли Криленко збирав свої речі, він встиг наговорити йому ще одну книгу сенсацій. Розлучились вони добрими знайомими з надією (так говорив Шарко) зустрітись в городі. Сердюк після розмови з жінкою не сказав жодного слова і, тільки виходячи з купе, несподівано повернувся до Криленка й кинув:

— Ну, а я з вами зустрінусь обов'язково.

МАТИ

Приїхали до матері та три сини:

Три сини вояки, да не 'днакі,

Що 'дин за бідних,
Другий за багатих...

П. ТИЧИНА

Батько цих бойових хлопців помер дуже давно — так давно, що й не скажеш. Поховали його на осінньому кладовищі в тому ж таки дореволюційному містечку і саме тоді, коли Остап та Андрій тільки-но розпочинали свою життєву путь. Як пам'ятають старожили, з батька був звичайний собі кравець і — можна сказати — надзвичайна людина. Ну, хто б, скажімо, наважився назвати його Тарасом Бульбою? Хто б ризикнув з цього сморчка зробити хоч би поганенького вояку? А от глядіть же: тільки й думок у нього було, що про тую неспокійну козацьку старовину. Зігнувшись над якимись штанцями, скажімо, та перегортаючи сторінки молодого Гоголя, кравець (розповідають старожили) завжди тяжко зідхав і з такими словами звертався до своєї молодії дружини:

— А чи не думаєш ти, що з мене вийшов би непоганий кошовий отаман?

З історії містечка відомо, що коли Остап (старший кравців син) скінчив т. зв. "приходську школу", кравець ціле літо бігав по сусідських дворах і розпитував у мешканців, як йому добитися із своїм перваком до кадетського корпусу. За всяку ціну хотів кравець зробити зі свого любого сина (як і з другого сина) військову людину, й за всяку ціну хотів він бачити своїх синів на вороних кониках. З його біганини, звичайно, нічого не вийшло (не допоміг навіть пан "справник"), і кравець примушений був, продавши своє майно (козу й курку з півнем), повести свого первака до місцевої гімназії. І привів кравець свого первака до місцевої гімназії й благословив його приблизно такими словами:

— Так от що, дорогий мій сину! Не забувай батьківського заповіту: як виростеш, синку, то, прошу я тебе, піди ще ти до військової школи і причепи собі там блискучу шаблюку... щоб був ти мені, значить, як Остап для Тараса Бульби.

Остап уважно вислухав батька й побіг на іспити. І поступив він, значить, в тую гімназію, й саме тієї осені, коли чудакуватий кравець навіки розпрощався з нашим білим і без кінця загадковим світом.

Кравець був типовий містечковий кравець, і не наважився він порушити вікову традицію: як і всі містечкові кравці, він був страшенно бідний. Не залишив він після себе буквально нічого, крім двох пар стареньких ножиць та поганенької швацької машинки. Так що мусіла, значить, його дружина перебиватися з хліба на сіль та жити в неможливих злиднях. І вже не могла вона віддати свого другого сина в гімназію й віддала його до простенької ремісної школи.

Таким чином, сама судьба повела двох братів по різних дорогах, і сталося так, як у сентиментальних народніх казках: один завжди носив чистенький костюмчик та вже з дитинства мав тенденцію зробитись негативним типом, а другий і не знімав засмальцьованої сорочки. Одного мати мусіла годувати пахучими сосісками ("На дві копійки на сніданок, щоб не глузували паничі!"), а другий їв чорний хліб з олією. І тому Остапові, як і треба було чекати, завжди грала на обличчі весела усмішка, а Андрій

ніколи й не посміхався: він завжди дивився на світ суворим поглядом незадоволеної людини.

Мати розуміла другого сина, і великим болем стискало їй серце. Як їй хотілось тоді, щоб і Андрій ходив у чистенькій сорочці і ходив учитись у чистеньку гімназію. Хіба він не такий близький і рідний їй, як Остап? Чи, може, й справді вона не на рівні частини поділила свою матерню любов? Ні, вона однаково любить своїх дорогих синів, і вона зовсім невинна, що має мізерний заробіток і нездібна виховати обох їх так, як хотілось би... Чи, може, вона мусить взяти Остапа з гімназії і одвести до ремісної школи?

В таких болях ішли дні, місяці і, нарешті, роки. Над містечком пролітали весни, перелітні птиці та ще якісь невідомі вітри з невідомих країн. Над містечком брели й осінні невеселі дощі, та йшов, нарешті, північний мороз. Улітку в містечку збирали вишні, сливи та яблука, і тоді пахло на базарах забутою старовиною. Містечкове життя не виходило з дореволюційного кола своїх буденних інтересів і нічим не відрізнялося від того життя, що його намальовано в тисячах новел та оповідань.

Мати починала свій день на вранішньому базарі, де купувала вона найдешевші продукти, й кінчала його коло машинки. З десятої приблизно години до неї починали стікатись люди, й вона приймала від них роботу. Цілий день вона йшла сорочки та костюмчики і зовсім не мала часу розмовляти з своїми любими синами. Тільки за обідом чи то вже вночі вона підходила до якогось із них і ласкала його своїми тихими сірими очима.

— Ну, як твоє, синку, вчення? — питала вона.

Остап на ласку відповідав ще більшою ласкою. Він обіймав свою матір і говорив їй, що його вчення добре йде, що він скоро скінчить гімназію і тоді буде годувати свою мамуську гарними цукерками, що, нарешті,— говорив,— вона ніколи вже не буде так поневірятись, як зараз поневіряється. Але Андрій не вмів ласкатись, і ніколи мати не чула від нього теплого слова. І хоч знала вона, що з таких мовчазних хлопців частіш за все виходять гарні люди, та не могла вона знести цього мовчання Андрієвого і йшла від нього в зажурі.

В 1914 році, як відомо, почалась велика європейська війна. В цей час Остап був уже у восьмому класі гімназії, а Андрій, скінчивши ремісну школу, працював у містечковій кузні. В цей час мати вже не знала колишніх злиднів, бо хоч від старшого сина вона ще й не мала допомоги, але зате Андрій тепер кожного місяця приносив їй той чи інший заробіток. Члени сім'ї могли вже ходити щонеділі до кінематографії і навіть почали думати про власний маленький будиночок. Словом, війна надійшла тоді саме, коли перед кравчихою допіру потихеньку почали розгортатись добрі обрії довгожданого щасливого життя.

Мати затривожилась. Відчула вона, що велике лихо насувається на неї. Як Остапа, так і Андрія — коли затягнеться війна — можуть забрати в солдати (першому йшов двадцятий, другому дев'ятнадцятий рік) і, значить, можуть забрати всі її надії. Вона виходила на вулицю, зупинялась і розпитувала знайомих та прислухалась до таємничих розмов, що шелестіли по закутках колись спокійного містечка.

А містечко і справді зашумувало. Із зовсім невойовничих будиночків повилазили доти невідомі войовничі патріоти своєї вітчизни і, помахуючи кулаками, кричали, що вони Франца-Йосипа знищать в два тижні, а за місяць завоюють всю Австро-Угорщину з Німеччиною вкупі. З державних установ кожної хвилини леї їли вісті про наші "надзвичайні" перемоги, і обивателі остаточно збожеволіли від несподіванок. На базарі цілий день товклися люди і передавали з уст в уста напівфантастичні чутки, і навіть можна було бачити, як дуже поважні містечкові крамарі раптом підскакували до своїх покупців і — ні з того ні з сього — починали вести з ними довгі бесіди про сучасні події. І тільки там, на вокзалах, де матері випроводжали своїх синів у далеку невідому доріженьку,— тільки там було безгоміння. Але й це безгоміння було не буденне. Словом, прийшла якась нечувана тривога й прийшла якась нечувана суєта. Якимсь химерним вентилятором вентилювало запліснявіле містечкове життя.

Тоді й надійшов перший удар для матері. Надійшов тоді, коли Остап раптом заявив за вечерею, що він вирішив іти добровольцем на фронт і що він хоче цим вирішенням, так би мовити, вшанувати пам'ять свого батька. Мати ахнула. Вона довго сперечалась із старшим сином, щоб відмовився від такої безумної думки. Вона доводила йому, що кравець трохи психічно ненормальний був і що, значить, зважати на його заповіти не приходитьсь. Але Остап стояв на своєму, і ніяка сила не могла його переконати. Тоді Андрій порадив матері "плюнути на цю справу" і сказав своєму старшому братові:

— Коли вже ти так хочеш заробити хрестика, то, мабуть, паняй, брате, на фронт і не мороч нам більше голови!

І поїхав Остап на фронт заробляти хрестика, і заробив він їх там цілих чотири. І зробився він там паном ротмістром, і дістав він собі славу бойового вояки. Узнала про це мати не з дорогих синових листів (він за весь час тільки одного написав), а з ілюстрованих журналів, де серед великих героїв вміщено було й його дороге обличчя. І радісно і сумно було дивитись на те обличчя! Радісно було, що вона народила й виховала такого сина. Сумно було, що цей син уже, мабуть, ніколи до неї не повернеться, бо зійшов він на зовсім чужу їй і невідому доріженьку. Як згадка про неповторну молодість, жевріло на серці це колись таке рідне й близьке їй обличчя. І почорніло на душі, і сумно було їй дивитись на цей присмерк, що йде над сірими калюжами її понурого містечка.

А в містечковому житті і справді почало поночіти. Войовничі патріоти вже не виходили на вулиці й не махали кулаками, як на початку війни, і з державних установ уже не летіли радісні вісті. Крамарі мовчки постачали обивателя і вже не мали охоти говорити на сучасні теми. Трапилось щось неможливе: війна робилась звичайним побутовим явищем, і нікого не зворушував лазаретний стогін оборонців вітчизни. Серця почерствіли, і обиватель похмуро чекав на якусь нову екстравагантну несподіванку.

Тоді мати зазнала дальшого удару. Задумала війна одібрати у неї й її другого сина, і покликали Андрія до військової служби. Але не пішов той на військову службу, і оголошено було його дезертиром. Тоді утік Андрій із свого рідного містечка, і залишилась мати самотньою зозулею у своїй підвальній кімнаті. Це був дуже важкий

час у її невеселому житті. Вона навіть відчула раптом, що немилий їй стає сам білий світ. Коли раніш вона знала, для кого поневіряється в своїх злиднях, то тепер вона остаточно розгубилась і тільки дивилась мертвими очима у своє туманне вікно. Надворі вже прокидалась весна, дзюрчали потоки, симпатично ніжилось над містечком молоде сонце, а мати ходила з кутка в куток похмурим автоматом і уявляла собі світ як велику й безвихідну домовину. І невідомо, до чого б привели бідну жінку її муки, коли б не революція.

Перший вибух 17-го року зазвучав матері божественним органом. Коли для звичайного містечкового обивателя революція прийшла тільки новою несподіванкою, що він її так похмуро чекав, то для матері вона була чарівним бальзамом. Мати враз посвіжішала й, виходячи з весняних плакатних вулиць за містечко, з надією дивилась в теплу легко-бірюзову далечінь. Вона вже певна була, що їй тепер недовго чекати своїх любих синів.

— Мені дуже подобається революція,— сказала вона колись своїй сусідці.

Словом, фортуна нібито зжалилась над матір'ю і навіть зжалилась над нею до кінця: за якийсь місяць вона принесла на своїх крилах її першого сина Остапа, георгієвського кавалера чотирьох хрестів. Але принесла вона Остапа саме в той час, коли вже не треба було георгіївських кавалерів і коли зривали погоники з офіцерського плеча. І що ж? Остап недовго прожив у своєму рідному містечку і недовго втішав свою рідну мамусю цукерками, що ними обіцяв колись годувати її. Тільки один раз продзвенів він своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і скоро зашумів із своїм отрядом на Дін.

Мати розгубилась: що ж це таке? Чи не солодкий сон приснився їй? Невже ж для того вона виховувала свого любого Остапа, щоб він їй дав тільки одну щасливу хвилину?

Тоді ще раз нібито зжалилась над нею фортуна і принесла їй на своїх крилах другого сина — Андрія. Але й цього вона принесла до рідного містечка з великим отрядом і саме в той час, коли в країні вже зацвіли червоні зірки на кашкетах. І що ж? І Андрій недовго жив у своєму рідному містечку і недовго втішав свою рідну мамусю. Тільки один раз він продзвенів своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і, розпитавши добре про Остапа та взявши, яким шляхом кинувся він, скоро й сам зашумів зі своїм отрядом на Дін.

І став Дін для матері якоюсь страшною загадкою. Вона чула, що на Дону гуртуються якісь офіцерські сили, вона знала, що червоні готуються до смертельної боротьби з ними, але вона ніяк не хотіла зрозуміти, що її сини в різних таборах, що десь на донських степах Остап і Андрій кидаються один на одного, як розлютовані звірі, і що, можливо, десь вони вже в мертвій схватці і якийсь із них уже хрипить на гострому кинджалі свого рідного брата. Мати схоплювалась із свого ліжка і божевільними очима дивилась у вікно. Цей сон був страшніший за всі кошмарні сни, і тільки тепер вона пізнала, що таке справжнє нещастя. І здалося їй тепер життя не домовиною, а безвихідним, страшним виттям смертельно пораненого пса.

Так проходили дні, місяці і, нарешті, роки. По селах, містах і містечках лютувала

громадянська війна.

То тут, то там блискали пожари, і дні переповнились кулеметним татаканням. То тут, то там розривались снаряди, і банди блукали по всіх великих і малих степових шляхах. То ці переможуть, то ті, і здавалося напівмертвій матері, що цьому ніколи не буде кінця і вона вже ніколи не знайде колишнього спокою.

Тоді десь раптом ударив грім і метнулась блискавка. Ніби хтось мудрий і великий взявся переконати матір, що нічого безконечного нема, і взявся найти їй довгожданий спокій. І ще раз ударив грім і метнулась блискавка: то відступав за своє рідне містечко її рідний син Андрій і навідав на нього його рідний брат Остап.

Мати, звичайно, нічого не знала. Вона не знала, що мало не на порозі її убогої кімнатки стикнулись у мертвій схватці завзяті брати. Цілий тиждень переходило містечко із рук у руки, і мати тільки під кінець узнала, що то її сини воюють один з одним на порожніх вулицях свого рідного містечка. І вона, розпатлана, кинулась до штабу. І побачила вона там Остапа. Вона впала перед ним навколяшки і почала благати його, щоб він припинив бійку. Тоді усміхнувся Остап і сказав матері чужим голосом:

— Іди, стара, додому і, будь ласка, не перешкоджай мені!

Вона подивилась на сина і не пізнала його: перед нею стояла сувора і без кінця далека їй людина. Це вже був не той Остап, що обіцяв їй годувати її смачними цукерками. Це було втілення незнаної їй і хижої мудрости. Тоді ще раз подивилась мати на свого рідного сина сухими очима і мовчки пішла додому.

І в цю ж таки ніч вона стикнулась із другою своєю дитиною. О третій годині ночі хтось тихенько постукав їй у вікно. Вона хутко підвелась з ліжка. Тоді чує вона рідний їй голос, і голос цей просить скинути защіпку з її убогих дверей. Вона кинулась до порога і побачила, нарешті, свого дорогого Андрія.

Але й його побачила вона таким же далеким і чужим, як і Остапа. Він навіть не привітав її, він навіть не дивився на неї і, як неприручений звір, увесь час ховав на підлозі свої колись добрі очі.

— Чого ж ти прийшов до мене? — нарешті, промовила вона.

— Я прийшов до тебе, матусю,— чужим голосом сказав Андрій,— щоб ти мені допомогла в моїй справі!

— Яка ж твоя справа, синку? — зідхнула мати.— Чому ж вона саме твоя і чому вона не може бути моєю?

Андрій негарно усміхнувся і сів на стільця.

— А тому не може бути твоєю,— сказав він,— що ти нічого не розумієш!

— Боже мій! — скрикнула мати.— Невже ж це не я виховувала тебе, мій любий синку? Чому ж я не найду з тобою спільної мови?

— Не найдеш, матусю,— сказав Андрій,— бо такої мови ти шукаєш і з моїм братом Остапом. З моїм найлютішим ворогом...

— З твоїм найлютішим ворогом? Синку! Що ти говориш? А-ах, Боже мій! — і мати заридала.

Тоді підійшов до неї її рідний син і сказав чужим голосом:

— Покинь, стара, виводити, бо мені ніколи зараз, і до того ж я мушу за твоєю допомогою пролізти до братового штабу.

Та не встиг Андрій вимовити своїх останніх слів, як у дворі зашуміло. Він кинувся до вікна і в присмерках місячної ночі побачив вершників. І зрозумів Андрій, що згря ворогів оточує його, і сказав він матері:

— Ховай мене, мамусю, і якомога скоріш! Ховай мене від мого брата Остапа!

Мати кинулась. Мати кинулась ховати свого любого сина Андрія. І сховала вона свого любого сина Андрія на глухому горищі і повернулась до кімнати. Тоді з шумом розчинилися двері, і зупинився на порозі Остап з двома своїми молодими вершниками.

— Ну, так де ти, стара, сховала мого брата Андрія? — грізним голосом спитав він.— Чи не думаєш ти, що мої дозорні прозивали його?!

— Не бачила я твого брата Андрія! — рішуче сказала мати і, зблідла, сіла на своє ліжко.— Не бачила!..

— Не бреш, стара! — скрикнув Остап і взявся рукою за свою блискучу шаблюку.— Чи не думаєш ти, що я помилую свого найлютішого ворога? '

І, сказавши це, Остап подивився на вершників. Вершники від задоволення крикнули. Мовляв: наш пан-отаман не знає рідні і для нього в боротьбі нема братів!

— Я радий, що ви так думаете про мене! — сказав Остап.— Отже, хочу я довести вам, що для мене в боротьбі нема і матері.

І георгіївський кавалер всіх чотирьох хрестів, що поважно виблискували на його груді, сів біля своєї матусі. І наказав він своїм вершникам обшукати двір і горище. І запалив він цигарку і звів свої суворі брови біля перенісся.

Мати сиділа бліда і мовчки дивилась на сина. Духом алькоголю так пашило від нього, що вона мимоволі повернула своє обличчя до вікна. Вона раз у раз позирала на двері і прислухалась до шуму: невже ж таки знайдуть її рідного сина? І тільки коли вершники повернулися до кімнати і доложили Остапові, що Андрія ніде нема, вона з полегшенням зіпхнула й сказала:

— Хіба я вам не говорила?! Чого ж ви прийшли до мене?

— Так ти, я бачу, хочеш хитрувати? — скрикнув Остап.— Так знай же, відьмо: нема тобі пощади від мене! Коли до ранку ти не видаси мого брата, то...

Остап схопився за клинок і показав його матері. Тоді переповнилась чаша терпіння, і сказала мати:

— Що ти говориш, Остапе? Побійся Бога! Невже ти, мій п'яний сину, забув своє дитинство й "солодкі цукерки"?!

— Ха-ха! — зареготав Остап.— Чуєте, хлопці? Моя мати згадала солодкі цукерки! Моя мати хоче мене розжалобити! Чуєте, хлопці?!

П'яні вершники теж зареготали. Зареготали й шаблі дзвоном якогось страшного розпачу. Тоді знову сказав Остап:

— Не, матуську, цукерки тебе не спасуть! Спасибі тобі, що ти мене породила й виховала, але не пишайся цим! Бо породити — то зовсім не важка штука... і навіть

деяке задоволення... Ха-ха! А виховати — це твій природний обов'язок... Ну, словом, я хочу жити і во ім'я якихось там шляхетних поривань зовсім не думаю підставляти свою голову своєму братові Андрієві!

Мати з жахом дивилась на свого сина і нічого не розуміла. Вона все втішала себе надією, що це — ніщо інше, як п'яний бред п'яної людини, і вже не могла втішати себе такою надією.— "Це пекельний сон сниться мені",— уперто думала вона і раз у раз клала на своє печальне чоло свою схудлу руку. Вона клала руку, аж поки підвівся Остап.

І підвівся Остап і сказав матері, щоб вона влаштувала йому ліжко на ґанку; мовляв, він там буде до ранку чекати відповіді і її останнього слова. Вона мусить сказати, де сховала Андрія. І, похитуючись, пішов він на ґанок, а за ним пішли і його вершники.

Стінний годинник одбивав секунди. Час ішов дуже поволі, і якась година здавалася матері за цілу вічність. Вона раз у раз підходила навшпиньках до сінешніх дверей і прислухалась. Десь кричали вранішні півні, а ще далі вили собаки безвихідним виттям. Перед матір'ю проходили одна по одній картини її невеселого життя і проходили дорогі обличчя її маленьких синів. Сьогодні в містечку порожньо і дико, сьогодні зчепились в мертвій схватці два рідних брати, а колись над містечком стояло хоч і вбоге; але ясне й ласкаве сонце, і Остап та Андрій були такими симпатичними людьми. Сьогодні грохочуть оселі грохотом громадянської війни, скачуть по шляхах божевільні вершники, і сини не хочуть визнавати один одного, навіть матері уже не визнають. А тоді вони ласкали її своїми дитячими рученятами і так добре зазирали в її обличчя. Що ж це таке? Невже ж так завжди буває в житті?

І раптом прийшла матері думка, що ніякого кошмару нема і що все, що діється зараз, є звичайне й природне явище. І коли вона не може зрозуміти цього, то вона, значить, оджила вже свій час, і, значить, на її земне місце прийшли нові люди, з новими думками й з новими, далекими їй бажаннями. І тоді захотілось матері вмерти.

Вона підійшла до сінешніх дверей і приложила до них своє ухо.

Остап хropів, хropіли й його п'яні вершники.

Тоді полізла мати на горище до свого сина Андрія й сказала йому:

— Твої вороги, синку, сплять. Отже, тікай якомога скоріш!

— Мені здається, що я від тверезих уже не втік би,— сказав Андрій.— Чи не п'яні вони, матусю?

— П'яні, синку, ти легко вискочиш у вікно... Тікай, синку!

— А де ж мій братік Остап спочиває? — спитав раптом якимсь занадто тремтячим голосом Андрій.

Мати подивилась на сина і в присмерках місячної ночі, що проточилась на горище, побачила в Андрієвих очах підозрілий блиск. І вона одразу зрозуміла його: Андрій задумав убити свого п'яного брата Остапа.

І, зрозумівши це, вона, не довго думаючи, сказала:

— Спить твій брат Остап на моїй кроваті,— сказала вона.

— Ну, то й добре! Значить, і я ще можу трохи відпочити.

І ще сказав Андрій своїй матері, щоб вона злазила з горища і не перешкоджала йому. І послухала мати сина і, ступивши на долівку, пішла в кімнату та лягла на своєму ліжку.

І лежить мати під легкою ковдрою і ніяк не може вгадати, скільки часу пройшло. Давно вже чує вона, як Андрій шелестить в сінях сторожкими носками і думає: "Мабуть, сокиру шукає".

І хоче вона йому сказати, щоб він не шукав сокири, і чомусь не може цього зробити. Місяць починає вже поночіти і, мабуть, десь далеко на землю сходить світанок. Стінний годинник одноманітно тукає, і летять у вічність бистрокрилі секунди, їх навздоганяють хвилини і — ще повільніш — години. І не чують вони цих пострілів, що тривожать порожнє містечко. Організовано, в шахматному порядку, але й байдуже, поважно ступає його королівська величність сам король-час.

Мати вже бачить, як скрадається до її затіненої кроваті її молодший любий син. Вона хоче попередити його й сказати йому, що не Остап, а вона, його мати, лежить на ліжку, і чомусь не може цього зробити. Та й навіщо попереджати, коли так приємно мріяти. І вона продовжує мріяти. І мріє вона про щасливе життя, і мріє, аж поки до неї підходить Андрій, аж поки трапилось те, чого й треба було чекати...

Він і справді підійшов. Підійшов братовбивця тихо, нечутно і зупинився, як примара.

Але чого ж він стоїть? Невже й тепер не кінець! Ні, мабуть, тепер кінець! Недарма ж їй до болю хочеться вмерти, недарма.

І тоді враз гупнуло. То Андрій, гадаючи, що на ліжку лежить його брат Остап, поспішає виконати свій громадський обов'язок.

І замість мрій, перед материними очима раптом загорілись якісь рожеві потойбічні світи. Мати навіть не встигла скрикнути. Матері вже не було. І зовсім даремно сокира знову падала на її голову і так настирливо гупала в передранковій темряві. Матері вже не було...

Тоді Андрій вискочив у вікно і побіг по порожніх улицах середньовічного містечка. І тоді ж у страшній завірюсі помчались галопом будинки, крамниці і, нарешті, сама земля.

Але матері вже не було. Вже перший удар сокирою переніс її в той загадковий світ, де нема ні печалі, ні зідхань, де ніколи не загоряється ніжна смужка молодого дня і де ніколи так завзято не кричать жовтогарячі півні, як вони кричали в містечку за тієї невеселої передранкової темряви.

Матері вже не було. Матері саме тих бойових хлопців, що їх батько помер дуже давно: так давно, що й не скажеш.

ІЗ ВАРИНОЇ БІОГРАФІЇ

Народилась Варя на Слобожанщині, в повітовому містечку Богодухові, 1900 року, здається. Мати її, Ярина Федорівна, належала до того класичного типу українських бублешниць, що їх, мабуть, ще ніхто в світі не перекичав. Батько Варин, Трохим Климентович, був, навпаки, тихенький п'яничка (за спеціальність узяв собі — носити

жінчині бублики на базар) і, можна сказати, доти не виділявся з кола богодухівських мешканців, аж поки вияснилося, що він, четвертий супруг Ярини Федорівни, зовсім не думає вмирати, як це зробили його три нещасливі попередники, цебто аж поки всі побачили, що він, цілком задовольнивши ненажерливі бажання своєї грудастої й широкозадої дружини, примусив її завагітніти й народити бистрооку дівчинку.

Перші дитячі роки Варя провела на Монастирській вулиці — на тій вулиці, де, крім бубликів, так багато ще виробляють паляниць та смачних брусиків. Коли Варі було чотири роки, Ярина Федорівна дуже вславилась своїм майстерством: кращої за неї бублешниці уже не було в цілому повіті. Прецінь приблизно біля цього часу вияснилося, що Трохим Клементович, остаточно закріпивши за собою славу неабиякого мужчини, все-таки не здібний був відбити в Ярини Федорівни охоту до чужих чоловіків і — головне — приохотити її до народження другої дитини.

Таким чином, бистроока Варя залишилась без брата й без сестри.

В Богодухові, крім вулиці Монастирської, є ще й так звані "Соболі". Це той закуток, що з нього колись вийшов і Трохим Клементович і де так багато різних кравців та чоботарів тощо. Саме на Соболях Варя й розважалась, коли їй стукнуло дев'ять років. На Соболі вона ходила до свого дідуся, до батька Трохима Климентовича, відомого богодухівського чинбаря. Там її розважав, звичайно, не запах від кожухів, — "чинбарський квасок" (такого, правда, на Монастирській вулиці не було), її розважало там Мерло — річка, що тече у славетне Ворскло, оспіване поетом Щоголевым.

На Мерлі Варя гралася "у крем'яшки" з соболівськими дівчатами і на Мерлі ж вона пізнавала життя та — головним чином — анатомію від різних Петриків та Ваньків, що дуже добре орієнтувалися в цій науці і незгірше за своїх батьків загинали в "трьохетажних янголят". З річки Варя йшла до дідуся-кожум'яки, і дідусь-кожум'яка, теж-таки тихенький п'яничка, розповідав їй, що Ворскло тече у Дніпро, а Дніпро — у Чорне море, так що коли західно-європейська культура "зачепить Расею", то з Богодухова можна буде допливти до самісінького океану.

Дідусеві казки не дуже зворушували Варю, але вона їх все-таки уважно вислуховувала. Вона знала, що, розповівши казку, дідусь дасть їй копійку, а на копійку Варя купить собі цукерок.

Таким чином, уже змалку Варя зарекомендувала себе і трошки практичною людиною і людиною без зайвих романтичних ухилів. Правда, Варя вміла і захоплюватись, і горіти, і навіть зробити непродуманий вчинок, вона вміла і гірко плакати, і голосно реготати, але і сміх, і плач, і захоплення — ніщо не виділяло її з її ж таки сіренького оточення. Варя росла на звичайну собі українську жінку, на бублешницю тощо, і можна було чекати, що в свій час і в свою чергу вона народить якусь нову бублешницю чи то якогось нового чинбаря.

Кожна людина дивиться на світ очима свого світогляду. Отже, і я інакше не вмію дивитись. Коли на Вариному життєвому шляху були такі, скажімо, роки, як 1905-й, то я й питаю: як же на неї вплинули вони?

1905 рік на Варю, очевидно, ніяк не міг вплинути, бо їй було тоді тільки п'ять весен.

Зате 1914-й, що застав її в городській школі, вже трошки вплинув на неї, і саме в тому сенсі, що вона почала мріяти про невідомого прапорщика з золотими погонами, героя й георгіївського кавалера, а також їй дуже захотілося піти на фронт сестрою милосердя. Особливо її провокували на цей вчинок безусі добровольці і ще особливіш — Петя Покровський, син богодухівського старожила й домовласника. Варя була закохана в Петю, але Петя, колишній гімназист, про це нічого не знав, і от Варі дуже хотілось, щоб він про це узнав, хоч на фронті, куди він поїхав, про її кохання до нього нічого не визнавши.

З мрій про сестру милосердя, звичайно, нічого не вийшло.

— Ти мені гляди, Варко,— сказала колись широкозада бублешниця, побачивши Варю за ілюстраціями "Огонька".— Гляди мені, щоб ці журнали не призвели тебе до мечтанія.

— Ви, мамо, вічно натякаєте на щось,— кинула незадоволено Варя.— Як самі були молоді, то тільки й знали, що до хлопців... Одчепіться від мене!

— До хлопців, кажеш? — здивовано промовила бублешниця.— Ну й падлюка ж ти, Варко!.. Ну й виродок! Ач, куди вже закидає: до хлопців! Гляди мені, щоб за ці твої ранні слова не вибила я тебе цією ось кочергою.

— Ти, того... не дуже,— вставив своє слово і Трохим Климентович — персона з малоросійської комедії.— Щоб, значить, як мати каже...

На цьому розмову й було скінчено. Ярина Федорівна взяла собі в голову, що Варя не така вже маленька дівчина, як це їй здавалося. Ярина Федорівна подумала, що Варя пішла саме в неї, а не в батька (бублешниці теж з 14 років закортіло до хлопців), а Варя подумала, що їй і справді не варто на фронт іти, коли прапорщик може й сам у Богодухів приїхати. Словом, Варя не сперечалася.

Але коли Варя чотирнадцяти років тільки мріяла про вищеназваних прапорщиків з золотими погонами, то сімнадцяти вона вже ходила з ними по алеях богодухівського скверу — того скверу, що його місцеві баришні називали чомусь "шквирею". Гуляти, до речі, було страшенно весело: по-перше, тоді якраз трапилась революція і були різні веселі гулянки, по-друге, Ярина Федорівна вже прямо порадила Варі, щоб вона не дуже гавила і, коли підвернеться порядна людина, поспішила "закрутити любов". От що сказала Ярина Федорівна в 1917-му.

— Нічого не зробиш, Варко,— сказала Ярина Федорівна.— І тілом і лицьом ти вилита мати, та й характером, мабуть, пішла в мене. Отже, я й боюсь за твою жіночу долю. Одним словом, крути. Але крути з розумом і без мечтанія. Як приведеш дитину несвоєчасно, їй-богу, з двору вижену!

Варя уважно вислухала цю пораду і добре запам'ятала її. "Лицьом" вона і справді подібна була до матері (носик задиркуватий, щічки як пампушки і червоні, а про очі й говорити не приводиться), подібна була до матері і фігуркою: така ж точнісінько широкозаденька та грудаста. Що ж до характеру, то краще давайте змовчимо: Варі такі соромні сни снилися кожної ночі, що про них Ярина Федорівна навіть і не мріяла.

Отож пішло тепер друге видання богодухівської бублешниці гуляти з матірною

інструкцією. Гуляла Варя, "канешно", в тому таки ж богодухівському сквері, що стоїть недалеко від базару, якраз напроти дому Савича, колишнього дрібного богодухівського поміщика. Гуляла вона з прапорщиками та іншими революційними вояками. Прапорщики та інші революційні вояки були люди молоді, веселі і часто водили Варю в кіно.

Ночі були чарівні, завжди пахло небо, і зорі, і весь світ. Над Богодуховом часто стояв ніжний провінціальний місяць, і тоді щось йокало в грудях і хотілося летіти в голубу височінь, під самісіньке небо... І думала, значить, Варя: "от-от закручу!" А воно з гулянок так нічого й не вийшло: мало не всі прапорщики та інші революційні вояки настоювали, щоб Варя "привела дитину несвоевременно", а Варя цього не хотіла.

Вдалося Варі "закрутити любов" хоч і з прапорщиком, певніше — з офіцером, але, на жаль, з офіцером липовим і, на жаль, не за материною інструкцією.

Богодухів — містечко непомітне. Було там, правда, щось тоді до 15 тисяч мешканців, була там, правда, і одна лікарня, і одна гімназія, і шість нижчих шкіл, і навіть до двадцяти поганеньких промислових установ, але й лікарня, і школи, взагалі всі культурні установи — все це було і по інших повітових містечках, так що мешканцям нічим було й позадаватися трохи. Правда, богодухівські бублики, як сказав би стиліст типу Гоголя, надзвичайно смачні, таких бубликів, мабуть, нема в якійсь, скажімо, Умані; правда, на богодухівських горах стояв колись досить поетичний монастир (дехто з місцевих патріотів навіть запевняв, що він поетичніший за славетний Охтирський); правда, в околицях міста є романтичні кучугури, а в самому місті жили колись два незрівнянних юродивих — Вася і Стьопа, але, на жаль, правда й те, що слава про все це так і не пішла далі Богодухова.

І все-таки і в це непомітне повітове містечко полізли більшовики, і все-таки й тут вони немало наробили репету. Так що, значить, мусіли прийти після них гетьман з німцями, і оточили всю країну шуцмани, і, значить, був серед німців один німець, що в нього Варя, звичайно, й закохалася. Але справа не в німцеві, а в гетьманському (можна сказати, колишньому петлюрівському) офіцерові, вроді як у прапорщикові, тільки без золотих наплічників.

У Богодухів прийшов хлопець — Сергій Петренко. Хлопець молодий, цікавий і — командир. Зустрілася Варя з ним на Соболях у свого дальшого родича Івана Панасовича, що служив сільським учителем на Богодухівщині і спершу стояв за Петлюру, розуміючи його, Петлюру, як революціонера, а потім, правда, як це було видно далі, зрозумівши, що це була помилка, щиро перекинувся в більшовицьку пропаганду і виступав уже далі як голова ревкому. Зустрілася Варя з офіцером гетьманським — Сергієм Петренком — і одразу ж "закрутила з ним любов". І трапилося так, що пішла вона з ним до Мерла. Йдуть вони, значить, по березі, розмовляють про те, про інше і особливо про кохання. І не помітили вони, як вийшли з города. А за городом ліс і осінь димить на горизонті. Ввійшли в ліс. Осика червона, як червоне золото, аж горить, тихі клени загрузли в ніжному янтарі свого листя, а молоді вільхи наче посміхаються — такі зелені, аж синявою взялися. Ну, тут і трапився гріх. І

незчулася Варя, як уже обтрушується — червона й щаслива — й не знає, що їй робити. Цілує Сергія, а самій зрідка в голову порада Ярини Федорівни. Та, правда, скоро заспокоїлась. Сергій пообіцяв оженитися, а про гріх не треба говорити матері. Варя й не сказала. Та поки Сергій збирався оженитися, прийшла "савецька власть". Варя не встигла навіть і похвилюватися як слід. Підводиться колись з ліжка, а на вулиці вже червоні шпацірують. Молодий сніжок рипить за вікном. Ахнула Варя, а воно, виходить, що її Серьога й не думав тікати кудись. Виявилося, що він був за шпійона в гетьманському війську і зовсім не гетьманець чи то петлюрівець, а "камунічеськой большевик", як одразу ж назвала його Ярина Федорівна. Варя дуже зраділа, хоч їй і неприємно було, що Сергій тепер не офіцер. Але потім зовсім зраділа, бо Серьога і при "савецькій власті" залишився за командира. Так що почала Варя гуляти з ним і при новому режимі.

— Він, канешно, твій Серьога, не з благородних виходить і; кажуть, мастеровой з заводського цеху,— сказала колись Ярина Федорівна, бачачи, що Варя не "шутейно" "заварила любов",— але що ж зробиш, коли тепер і пропагандисти і командири пішли з простого народу. Так тому й бути: благословляю... коли не бреше і сурйозно наміряється оженитись.

— Тільки він, мамо, хоче гражданським браком,— несміливо почала Варя.

— Не видумуй. Варко! — скрикнула Ярина Федорівна.— Я тобі дам такого гражданського, що ти й у двері не потрапиш!

— Ти того... не дуже! — вставив своє слово і Трохим Климентович.— Щоб, значить, як мати каже...

— Та я ж, мамо, нічого... Я ж говорю тільки, що він говорить.

— Отож-бо й є! Адійотка ти! Ти говори, що мати говорить, а він хай каже, що ти кажеш. О! Спитай свого батька: посмів би він мені щось непристойне запропонувати?

— Ти того... не дуже! — знову вставив своє слово Трохим Климентович.— Щоб, значить, як мати каже...

— Я, мамо, нічого,— ще раз заперечила Варя.— Я тільки про те, що Серьозі камунічеські правила не дозволяють у церкві вінчатися.

Ярина Федорівна стукнула ногою.

— Ой, краще змовч. Варко! Доки ти мені будеш насупроти виражатись? Га? — Ярина Федорівна так захвилювалась, що аж піт їй виступив на лобі. Тоді вона витерла піт кінцями своєї голов'яної хустки і замовкла. Але потім скоро одійшла й сказала вже багато тихше:

— Так що-на тобі, Варко, моє последнее слово: не хоче він вінчатися прилюдно — ми поїдемо до якогось деревенського попа! Скажи йому, що пущай вон асабливо не турбується: все устрою як слід. Так устрою, що ні одна собака не буде знати.

Можливо, Ярина Федорівна і "устроїла б все як слід", але Сергій Петренко все-таки не схотів вінчатися в церкві. Варя захвилювалась. Саме тому захвилювалась, що під серцем їй вже заворушилось маленьке. Тоді Ярина Федорівна, догадуючись, мабуть, що Варка обов'язково "приведе дитину несвоевременно", а може, й просто не бажаючи

випустити з рук цікавого командира, примушена була остаточно піддатися.

— Ай, дівко,— нарешті сказала вона.— Біда мені з тобою! Та, мабуть, прийдеться плюнути на попа... Прости мені. Господи, на цьому кощунському слові (бублешниця перехрестилася). Іди, мабуть, до ревкому та записуйся там на гражданський брак. Понравився мені твій Серьога і Іван Панасович (Іван Панасович і справді був уже головою ревкому) розпинається за нього. Каже: і командир отлічної і пропагандист небикновеной.

Варя, "канешно", дуже зраділа й побігла до Серьоги. А за кілька днів вона вже перейшла до нього й на квартиру.

Сергій цілий день був на ногах і тільки ввечорі приходив до своєї молодої дружини. Але Варя ходила як божевільна, і їй здавалося, що вона ні на хвилину не розлучається з Серьогою. Її неповторний медовий місяць пройшов, звичайно, під золотом осик і, можна сказати, вже давно пройшов, та Варі він знову прийшов. Варя була занадто гаряча самичка, і ягоди її трохи набухлих грушоподібних грудей також сторожко здригалися, як і кілька місяців тому. Одним словом, світ взяло в тісне коло, і в цьому колі залишився один Сергій. Десь когось розстрілювали, десь (і навіть дуже близько) йшла запекла боротьба, десь напружено клекотіло громадське життя, а для Варі існували тільки запашні провінціальні ночі, що в тривозі мчалися над Богодуховом. Варя зідхала спорзними зідханнями гарячої бистроокої самички і нічого не чула й не бачила.

Так пройшло кілька місяців, кілька солодких надзвичайних місяців.

Але от вітер, що стих було, раптом рвонувся і вогні мало не погашеної пожежі знову зашумували. Контрреволюційний південь зібрав усі свої останні сили і, підтриманий гарматами англо-французьких рантьє, перейшов у наступ. Офіцерські частини так рішучо й упевнено рушили вперед, що армії робітничо-селянського уряду ніяк не могли вдержати позиції і з боями почали відходити на північ.

Країна насторожилась і захвилювалась. Але тепер захвилювалась по-справжньому й Варя. Раніш на зміну влади Варя дивилась дуже просто (мовляв, як же воно за цих буде!), зате тепер вона так просто дивитись не могла. Коли в останній час навіть розмови про рештки генеральських банд — розмови, які загубили свою гостроту,— Варя почала приймати з деякою неохотою, то тепер, побачивши, що недалеко майбутнє багате на серйозні події й обіцяє чимало несподіваних сюрпризів,— тепер вона дуже затривожилась. Правда, Богодухів, як і інші північні райони республіки, жив ще рожевими надіями й тільки по деяких галузях будівництва крадькома (щоб не налякати обивателя) приступа до часткової ліквідації справ, але це Варю зовсім не тішило, і особливо не тішило Ярину Федорівну: бублешниця, а через неї й Варя, знала, що мало не весь південний край вже кипить напруженим, подекуди переляканим життям військового табору, що там замість ревкомів функціонують диктаторські трійки, а замість оптимістичних бюлетнів перемоги населення дістає тривожні й не завжди приємні накази, що там, нарешті, ворога чекають з хвилини на хвилину, і ніхто вже не припускає, що цей раптовий наступ є хоч і красивий, але недовговічний вогонь від

феєрверку.

— Ой, Варко! Що ж це ти наробила! Спортила ти все моє життя!— схвильовано сказала колись Ярина Федорівна.— Якби побралася з офіцером, то не було б цієї суматохи... Ну й сукин же син твій шпійон! Ну й гадюка камунічеська! Ех, Варко, Варко! Мовчала я, але тепер не можу мовчати. Як подивлюсь на твій несвоевременний живіт, так би й розірвала твого Серьогу. Таки обдузив, падлюка... Коли ж це ти з ним нагуляла? Ще, мабуть,-за гетьмана?

Ярина Федорівна прямо-таки виходила з себе. Але справжня паніка знялася тоді, коли Варин Серьога вирішив покинути Богодухів. Сергій Петренко був один із тих відважних і відданих людей революції, які добровільно поспішали на найнебезпечніші ділянки фронту й яких навіть ніжні очі молодих дружин не могли зупинити. Він виїхав з Богодухова однієї літньої душної ночі й залишив Варку в сльозах біля Ярини Федорівни. Перед тим, як покинути її, він довго втішав її (також втішав і Ярину Федорівну). Він обіцяв, що все буде добре і що він скоро повернеться з фронту. Та втішити йому так і не вдалося, бо Ярина Федорівна не стільки була стривожена судьбою Сергія Петренка ("пропадай він пропадом"), скільки тим, що Варку вже тепер не візьме "благородной чоловік", скільки тим, що... як же тепер бути? Чи не влетить Варці від офіцерської влади за її "командира"?

— Главное діло — живіт видають! — говорила Ярина Федорівна.— Хто там зна, як ти жила з ним? Може, за горняшку служила... А от живіт видають!..

Варин живіт і справді був величезний і дуже помітний. Вона була в стані мало не закінченої вагітності й на протязі якихсь трьох-чотирьох тижнів мусіла народити дитину.

— Главное діло — живіт видають! — знову зідхала Ярина Федорівна і скреготіла зубами.— І главное діло — не знаю, що й робити, бо чує моє серце, що скоро вже...

Бублешниця не помилилась. Дні рожевих надій і прихованої турботи пройшли. Захвилювалась і північ України, а зокрема й Варин городок. Проголошено було становище облоги, і місцевий гарнізон почав реорганізовуватись у партизанський полк. По всіх поштових і степових трактах та дорогах загадучились обози слобожанських возів. Обози так енергійно поспішали на північ, що вже не було жадного сумніву: білі таки будуть в Богодухові!

Хоч Варя й не проклинала з Яриною Федорівною свою судьбу, але вона все-таки кохала свого Серьогу і все-таки думала про те, що їй не можна залишатися в своєму городі, коли її городок покинуть армії робітничо-селянського уряду. Варя, звичайно, ніколи не належала до партії, але хіба це дає їй хоч маленьку гарантію, що її не зачепить караюча рука контррозвідки? Правда, Серьога, від'їжджаючи на фронт і не припускаючи, очевидно, що далекий від позицій Богодухів скоро почне евакуюватись, не дав їй жадної поради.

Але Варя й без чоловіка знала, що їй треба негайно поспішати з від'їздом.

— Мамо! — сказала колись Варя, звертаючись до Ярини Федорівни.— Чи не підете ви до Івана Панасовича порадитись, як мені виїхати з города?

— Виїхати з міста?.. Чи не здурила ти? — скрикнула бублешниця. — Куди ти поїдеш, та ще й з таким животом?

Ярина Федорівна почала доводити Варі, що їй нема ніякого сенсу "теліпатись кудись у прірву", що, може, нічого й не трапиться і, може (та й напевне!), ніхто її не зачепає за нової влади, що коли вже говорити про Серьогу, то — чорт з ним! На чорта він здався, коли так поводитьсь з дружиною й залишає її саму? Був гріх — согрішила, ну, так тому й бути! Може, ще й знайдеться "благородной человек" і обвінчається з нею. До речі, вона ж і не вінчалася по-християнськи. Може, то сам Бог так зробив, не допустив до другого гріха.

— Мамо! — почала було Варя, але Ярина Федорівна її різко перебила:

— Покинь, я тобі кажу, мамкати! Що ти там розумієш?

— Ти того... не дуже! — вставив своє слово й Трохим Климентович. — Щоб, значить, як мати каже...

І Варя змовкла. І Варя, можна сказати, упокорилась. Але не тому, між іншим, вона упокорилась, що так дуже боялась батьків, а тому, що вона й сама почала зрідка думати, що й справді її ніхто не зачепає за нової влади, тому що нарешті, хоч Серьога і гарний хлопець, але, може, його нема вже й на світі, а коли живий він, то вже тепер, за нової влади, не бути йому ні пропандистом, ні командиром.

Так що вирішено було пересидіти баталію в своєму рідному закутку, що на Манастирській, і не думати про евакуацію.

І з тим більшим задоволенням Варя не думала про евакуацію, що евакуація прямо-таки лякала її своїм хаосом.

Треба щиро сказати: революційний нарід уміє перемагати й наступати, та ніяк не вміє відступати й тягати за собою барахло. Плани евакуації і справді виглядали дуже химерно. Вивозили снаряди, військовий одяг і цілі цейхгавзи, але й вивозили десятки пакгавзів (висловлюючись фігурально) жіночих панталонів та ліфчиків. Вивозили друкарські машинки й цілі типографії, але й вивозили для чогось старі столи, десятки старих столів і надзвичайно багато звичайних стільців, що тоскно витикалися в небо своїми мало не столітніми ніжками. Вивозили курей, гусей, свиней та іншу домашню живність, але й вивозили матраци, кроваті й ще багато дечого з мертвого спального реманенту. Все це посувалося з Богодухова і через Богодухів на слобожанських возах. І ці обози так лякали Варю, що навіть Ярина Федорівна порадила їй рідше виходити з дому й сама взялася діставати інформації про події в місті і на фронтах.

Словом, евакуація йшла прискореним темпом. За обозами поволі й досить поважно для такого блискавичного моменту посувалися отари овець і гурти рогатої худоби. Воли ревли, коні іржали. Над дорогами стояли хмари сірого пороку. Раз у раз, наздоганяючи й переганяючи навантажені тачанки, на шляхи вискакували одинокі вершники й, стурбовані, раптом зникали десь. Появлялися й цілі загони кавалерії. Але ці чомусь весело погикували й так войновничо помахували шаблями, що тил, куди вони рішучо мчалися, кожної такої хвилини можна було прийняти за фронт.

Але те ж приблизно Ярина Федорівна (Варя тепер майже не виходила з дому)

спостерігала й на залізниці. Станція ломилась від деморалізованих натовпів і від не менш дезорганізованих вагонів. Тільки "пульман з заложниками" чітко вирисовувався з цього евакуаційного хаосу. Все поспішало від грізної канонади й пожарів, які обхоплювали мало не всі кінці нічного південного неба.

Хоч Ярина Федорівна категорично була проти виїзду своєї доньки з Богодухова, але вона не могла не цікавитись, хто ж тікає на північ. Зрідка їй самій боляче йокало під серцем і вона думала: "а може, хай виїздить?" Та, придивляючись до евакуаційної публіки, вона тільки ще більше заплуталась.

Людей, що поспішали на північ, і справді не можна було назвати єдиним організованим і організуючим цілим. Це був розхристаний конгломерат. Тікали з містечка й фізично безсилі батьки та матері комуністів, тікали й деякі комунари з барахлом, які вважали, що фронт може почекати, а барахло обов'язково треба "спастися" й обов'язково треба здати "під розписку" десть за тисячу верстов від позиції. Тікали деякі нервові обивателі, котрі страждали на манію пересліду і, щиро симпатизуючи південному військові, ніяк не могли припустити, що їх помилують за "зраду", за те, що вони в свій час не пішли з друзями англо-французьких рантьє, тікали й різні авантюристи, які, придбавши "іменем пролетаріату" деяке майно, поспішали перенести його у більш безпечне місце. Словом, різні люди тікали на північ за тих душних днів тривожного дев'ятнадцятого року. І, придивляючись до цих людей, Ярина Федорівна, тільки зідхала тяжко.

Але Ярині Федорівні, як звичайно й Варі, на тиждень було десять п'ятниць, і тому, зробивши одне вирішення, вони вже почали думати про протилежне. Справа в тому, що колись симпатичні їм крамарі, дрібнобуржуазні інтелігенти та священики стали раптом потроху діяти і вже, очевидно, готували для Варі не зовсім приємні сюрпризи. Дочекавшись довгожданого часу, ці люди тепер не ховали усмішок задоволення й при нагоді, коли це було безпечно, з надзвичайно злою іронією поглядали на Варю й на Ярину Федорівну. Правда, вони так поглядали й на всіх інших городян, які так чи інакше зв'язали свою долю з долею революції і які з тих чи інших причин примушені були залишатися вдома й чекати на прихід нової влади, але від цього легше не було.

— Так що, мамо, буде біда! — крикнула одного разу Варя, входячи до хати. — Зустріла я сьогодні Карпа Сидоровича, так він так подивився на мене, що аж сумно стало.

— Та й чого ж йому дивитись на тебе привітно, — сказала прибіта горем бублешниця, — коли твій Серьога стояв у його зятя на квартирі по камунічеській лінії? Вон не асабливо до неї прихильний.

Бублешниця й тепер не помилялась. Карпо Сидорович, місцевий крамар і давній ворог Ярини Федорівни, давно вже "точив зуба" на Варку — "камунічеську шлюху" і тепер при зустрічах з молодницею вже не міг стерпіти й не подивитись на неї відповідно. Одного разу він уже навіть і розперезався, можна сказати.

— Так що, здравствуйте, Варваро Трохимівно Петренкова... тоїсь верная гражданская супруга камуніста Петренка, — сказав Карпо Сидорович, зустрівшись з

Варею.— Що ж це ви пашли з панської фатери? Сумліваєтесь?

Карпо Сидорович особливо не міг пробачити Варі, що вона жила в будинку його зятя, крамаря другої гільдії. І не те обурювало Карпа Сидоровича, що подружжя Петренкових проживало на цій квартирі, не заплативши ані копійки ("цур їм пек з цією платнею, зять навіть сам шукав когось із чекістів до себе в дім, щоб менше робили реквізицій і щоб не тремтіти кожної хвилини!"),— обурювало Карпа Сидоровича те, що якась там Варка, дочка поганої бублешниці, з якою він от уже кілька років судиться, котру він знає "як облуплену" і яка, на його компетентний погляд, мідного п'ятака не варта,— так от ця Варка задрипана насмілилась жити в покоях його зятя, поважного крамаря другої гільдії!

От що обурювало Карпа Сидоровича, і він уже давно постановив при першій нагоді подякувати їй за таку образу.

— Чого ж це ви мовчите, Варваро Трохимівно Петренкова? — говорив далі крамар і дивився на Варю своїми маленькими підмасленими очима.— Сумліваєтесь?.. Воно й правда: камунічеська платформа не пройшла, тікають по чім попало!

Варя стояла перед крамарем і перелякано дивилась на нього. Та й що вона скаже йому, коли вона давно вже в його власті? Піде на нього пожаліється? Піде до свого дальнього родича, Івана Панасовича, і розповість йому про думки Карпа Сидоровича? Ні, вона цього ніколи не зробить, бо тоді вже напевне генерали її не помилують.

— А це ж... що це ви собі набігали, Варваро Трохимівно? — говорив крамар, сально посміхаючись і пальцем тикаючи у Варин живіт.— Від гражданського мужа? Хі-хі!.. Камунічеський приплід для нового офіцерського режиму? Непогана справа — що й казати!.. Та тільки — звиняюсь! Хто його знає, де цей приплід опиниться. Звиняюсь!

Тут крамар уже не міг не зірватись із тону й, підбадьорений свідомістю, що Варя добровільно мусить віддати себе на глум і ні в якому разі не піде на нього скаржитись, заскреготів зубами й дав волю своїм схованим почуттям.

— Звиняюсь! Господа генерали тобі, Варко, не подарують камунічеської пропаганди. Звиняюсь!

— Що ви кажете, Карпе Сидоровичу,— не стерпіла тут перелякана Варя.— Коли ж це я пропаганду вела? Невже ви не знаєте, що я ніколи не була в партії?

— Ти не була в партії? А чому ж ти тоді в гражданськiм браку состояла з камуністом? Ну? Ну, от скажи мені? Чому? Захотілось камунічеського? От тобі й буде комунічеський! — Тут Карпо Сидорович раптом облизався й засюсюкав: — Я, звісно, не проти природи... Воно й шлюха — чоловік... Але зачем ти, дєтка, завагітніла? Зачем не зробила аборту? От що мене мучає!..

На доказ того, що його й справді мучає, Карпо Сидорович нервово висякався й тяжко зідхнув. Варя мовчки стояла серед вулиці. В грудях їй було тісно й неприємно. Варя думала: "Треба тікати". Але Варя, мабуть, так би й не втекла, коли б не випадок. Словом, Варя таки примушена була, мало не остаточно вирішивши не покидати Богодухова, знову передумати своє вирішення й не тільки передумати, але й справді покинути свій рідний городок.

Це трапилося не тоді, коли можна було порівнюючи добре влаштуватись в якомусь з потягів, що евакуювались на північ, навіть не за тих душних днів, коли козачі роз'їзди були в якихось двадцяти верствах від повітового містечка — це трапилося якраз в останній день.

Ніч була гаряча. Грози не було, але далекі зоряниці аж до ранку палахкотіли по всіх кінцях повітового містечка. Чути було короткі постріли. І на цей раз не тільки обивателі не наважувались трошки поспати, але й активні діячі робітничо-селянського уряду ніяк не могли раціонально використати подаровані їм судьбою години відпочинку. Все було в тривозі. Центр города вже давно змертвів, та цієї ночі він був особливо мертвий. Ранок прийшої надзвичайно тривожний. До дев'ятої приблизно години решток загонів робітничо-селянського уряду не видно було. І, тільки коли вже байдуже гаряче сонце височенько зупинилось над городком, по порожніх вулицях заторохкотіли полкові обози відступаючої армії. О дванадцятій приблизно годині розірвався перший шрапнель. Ворог був уже під "стінами города". Ярина Федорівна, що її дуже тривожила Варина судьба, навіть цього дня не стерпіла не вийти з дому. Повернулась вона захекана й червона.

— Ох, Варко! Ох, донечко моя! — сказала вона, важко дихаючи й сідаючи на ослінчик.— Зустріла я, значить, зараз Івана Панасовича. Так ти слухай, що він каже мені...

Тут бублешниця змовкла й раптом заплакала.

— Та що ж він каже, мамо! — затривожилась Варя.— Ну говоріть же, не мучайте мене!

До Ярини Федорівни підійшов і Трохим Климентович: в таких випадках, коли плакала бублешниця, він, завжди до всього байдужий і завжди трохи п'яненський, мовчки зупинявся біля своєї дружини й дивився на неї чомусь здивованими очима.

— Що він каже? — промовила нарешті Ярина Федорівна крізь сльози й витираючи очі кінцями голов'янци хустки.— А от що він каже. Як почув він, що ти сидиш досі в городі, так як сплесне руками, як не закричить! Що це ви, каже, зі своєю донею надумали? Чи не тронулись розуму? Невже ж, каже, думаєте, що її белі не розстріляють? (Так і сказав, голубонько, "розстріляють"!) Я йому те, інше, навіть про вагітність твою згадала. А він мені своє. Невже, каже, забули, що Сергій, цебто чоловік твій, у "чеці" служив? Я йому те, інше: мовляв, чим же моя донька винна, що він у "чеці" служив? Так він і слухати не хоче. Негайно, каже, кличте до мене товаришку Варю (цебто тебе так називає) і більше, каже, я з вами й розмовляти не хочу... цебто з мною. Ну, оце я й прибігла. Думаю: як уже моя Варка товаришкою стала, то вже тут треба щось міркувати... Ой, бідна моя головонько!

Ярина Федорівна знову заплакала. Трохим Климентович ще більш поширив свої здивовані очі. А Варя зблідла й мовчить.

— Невже ж таки, доню, тебе можуть розстріляти?.. Белі, значить, афіцери?

— Бог його знає... Може, й розстріляють,— нарешті промовила перелякана Варя.— Карпо Сидорович дуже нахваляється... Та далі Варя вже нічого не промовила. Ярина

Федорівна гнівно подивилась на неї й скрикнула:

— Так чого ж це ти мені цього раніш не говорила? Ну?

— Про Карпа Сидоровича? Та хіба ж я вам не говорила?

— Про якого там Карпа! Про те, що тебе белі розстріляють?

— А я ж почім знала, мамо? — почала було Варя. — Та ви ж і самі мені не радили тікати...

— Я не радила? — ще голосніше скрикнула Ярина Федорівна. — Та я ж тільки не радила тобі зв'язуватись з цим жевжиком камунічеським, з цим твоїм Серьогою... щоб він тобі...

— Мамо! — в свою чергу скрикнула Варя. — Що ви говорите? Навіщо ви на мене набріхуєте?

Ярина Федорівна вдарила об поли руками.

— Я набріхую?.. Ой, Варко, гляди, щоб я тебе й сьогодні не вибила.

— Ти того... не дуже! — вставив своє слово й Трохим Климентович. — Щоб, значить, як мати каже...

Але Ярина Федорівна вже нічого не казала й знову витирала очі кінцями своєї голов'яної хустки: в цей надто тривожний момент вона не могла до кінця показати свого характеру. Ярина Федорівна тому не могла показати характеру, що вона (ах. Боже мій!), вона нічого не розуміє, буквально нічого, в цих "камунічеських та афіцерських" справах, тому що вона — не будемо ховатись — дещо й радила своїй доні, але хіба ж вона думала, що все так погано закінчиться? Тому, що вона — й тепер не будемо ховатись — і справді не радила Варці тікати з Богодухова, але хіба ж таки всі й тікають? Чому ж не залишитись?.. Невже ж таки вона мусіла "безприкословно" відпустити свою доньку чорт знає куди, та ще й в такий час, коли, мабуть, на тому тижні прийдеться до "кушерки" йти?.. І невідомо, чим би скінчилася ця трагікомічна сценка, коли б у цей момент недалеко від їхньої хати не розірвався снаряд. Варя, що ніколи не відзначалася великою рішучістю, на цей раз інстинктивно рвонулася до дверей і, не попрощавшись з батьками, кинулась на вулицю. За кілька хвилин вона вже бігла до центрального майдану свого рідного повітового містечка.

Тільки тепер Варя як слід усвідомила собі весь жах свого становища. І справді: хіба ж її чоловіка не зненавиділи місцеві крамарі тощо? Хіба ж вони за Серьогу не зненавиділи й її? Боже мій, як же їй розум затуманило на цей час! Хіба ж мати щось розуміє в цих справах? Чому ж Варя тільки до її порад прислухалася? Хіба Карпо Сидорович не нахваляється щось зробити з її "приплодом"? Хіба вчора він не прямо натякнув їй, що тільки в тому разі, коли вона стане його любовницею, він не піде до нової генеральської влади з відповідними доносами? Отже, треба негайно тікати з города! Негайно!

Варя мало не бігла до ревкомівського будинку, де вона сподівалася зустріти Івана Панасовича, голову, як відомо, цього ж таки ревкому, її дальнього родича. Варине обличчя зовсім спітніло і від швидкої ходи і від гарячого сонця, її великий живіт випинався вперед, і здавалося, що Варя несе велику повітряну кулю.

На вулицях було зовсім мертво. То тут, то там розривалися снаряди. Рештки полкових обозів уже пройшли, і тепер ніхто не порушував тиші. Обивателі сиділи по льохах і не наважувались виходити на вулиці. Тільки де-не-де надто вже цікаві мешканці випроваджали з вікон Варю своїми здивованими поглядами. За Богодуховом йшла рясна перестрілка.

Іван Панасович, що до нього поспішала Варя, опинившись у скрутному становищі не тільки не перекинувся до якогось нового Петлюри, але й енергійно почав організовувати місцевий партизанський полк. По-перше, йому подобався робітничо-селянський лад і подобалось те, що за цього ладу навіть він, непомітний сільський вчитель, що вийшов із задрипаних богодухівських Соболів, може керувати цілим повітом, по-друге, він, як він сам говорив, почав "пропікатися" матеріалістичним розумінням історії: мовляв, без пролетарської революції ніяк не обійдешся і, значить, треба довести її до кінця. Соболівські кустарі хоч і почали вироджуватись в десятих роках нашого сторіччя в п'яничок та непотрібних людей, але, з другого боку, вони почали й постачати для богодухівського суспільства немало інтелігентних і надзвичайно цікавих горожан. Іван Панасович саме до останніх, цебто до інтелігентних та цікавих належав, (Мав він, до речі, й голову таку левину й таку велику, як мав колись і Карло Маркс). Так що Варя даремно поспішала до ревкомівського будинку. Іван Панасович у цей час там не міг бути: він, енергійний та молодий (справа йде про його партійний стаж) більшовик, міг бути тільки на передових позиціях.

Саме там Іван Панасович і був. Ревкомівський будинок — для голови ревкому, а Іван Панасович ревком уже ліквідував і виступав тепер у ролі командира нового партизанського полку.

Варя вскочила в колишній дім Савича, цебто в ревкомівський будинок, побачила там тільки розкидані папери. Тоді вона почала перебігати з кімнати в кімнату і доти перебігала, аж поки гнітюче безгоміння не перелякало її до смерті. Варя знову вибігла на вулицю й кинулась по дорогах. Серце так билось, що от-от вискочить. І, безперечно, вона доти б метушилася по містечку, доки б у містечко зайшли й білі. Але все Варине життя складалося, по суті, з випадків і завжди було під контролем чужої волі, а тому й на цей раз на допомогу прийшов новий випадок і нова чужа воля.

— Куди це ти, Варю, так розігналася? — зупинила її нарешті людина, що раптом вийшла з-за рогу.

Варя від несподіванки мало не впала. Але, побачивши, що перед нею стоїть товариш Матвій, з сльозами кинулась до нього й почала вияснити, в чому справа. Виясняла вона довго й плутано, навіть можна було чекати, що її співбесідник не витримає бесіди і втече, але товариш Матвій, на щастя, не втік. Звичайно, колишньому бомбардиру-наводчикові, а нинішньому помічникові командира полку, цебто помічникові Івана Панасовича, не до Варі було (він, віддавши деякі розпорядження своєму обозові, біг до бойової частини), проте й не вислухати Вариного горя, цебто не вислухати горя дружини свого великого приятеля Сергія Петренка, він теж не міг.

Товариш Матвій нарешті зупинив свою співбесідницю й незадоволено сказав:

— До ревкому тобі,— незадоволено сказав він,— нічого було й бігти, бо Івана Панасовича не тільки там давно нема, но, можна сказати, і в городі.

— Нема? — скрикнула Варя.— Що ж мені робити, товаришу Матвію?

— А я ж почом знаю? — суворо кинув старий артилерист.— Ну, говори: почом?.. Чи, може, ти думаєш, що ми до тебе спеціальну няньку приставимо?

Старий артилерист був дуже незадоволений з Вариної поведінки. Він навіть щось пробурмотів собі під ніс з приводу того, що ще довго, мовляв, Бого духові прийдеться "давати порядок". Але, будучи по суті добродушною людиною й мало чим відрізняючись від оспіваного в тисячах оповідань та романів типу вояки-добряка, він, по-перше, пояснив Варі, що Іван Панасович зараз за містечком, в шанцях, командує тією частиною, що стримує офіцерські банди, і по-друге, наказав їй негайно бігти до полкового обозу, давши їй точну адресу і записку з наказом пристроїти Варю десь біля полкової кухні.

Таким чином Варя й попала в партизанський полк.

У своєму містечку полк недовго простояв. Відбивався він досить героїчно, але видержати офіцерські частини не було жодної фізичної можливості. Полк знову зупинився тільки в містечку (в колишньому заштатному городку) Красному Куті, або, як його ще інакше називають, в Краснокутську, що стоїть на тому ж таки Мерлі, і мав тоді, здається, до 10000 мешканців. Містечко кілька разів переходило із рук у руки і нарешті залишилося за партизанським полком. Отже, партизани розтаборилися в городі, по одному боці Мерла, а офіцери в лісі — по другому. Штаб партизанського полку зупинився в містечкового крамаря. За кілька днів безперервних боїв противники так виснажилися, що тепер здібні були тільки досить в'яленько перестрілюватись та посилати один одному по два чи то по чотири снаряди в день. Полковий обоз теж стояв у вищеназваного крамаря, отже, Варя опинилася там же. Полкова кухня поки що не функціонувала (партизани діставали їжу від місцевих городян), і Варя, по суті, нічого не робила. Так що залишилося їй тільки зрідка плакати по закутках і багато думати про свій рідний Богодухів.

І Варя плакала, і Варя думала. Думала, "канешно", і про свою судьбу, що розбила її молоде життя. Думала, що вона в Богодухів, на Монастирську вулицю, вже ніколи не повернеться, думала про сквер — "шквирю", про Стюпу юродивого, головатого, що так багато їсть на тротуарі і що його все-таки дуже шкода, бо і з ним зв'язано запах богодухівських закутків і запах пахучих ночей біля провінціального кіна. Думала навіть про Карпа Сидоровича і думала, що Карпо Сидорович, мабуть, не пішов би на неї жалітись білим і, значить, не треба було тікати. Думала, нарешті, що вона днями, очевидно, народить дитину, і тоді що ж їй робити? Мабуть, все-таки даремно вона виїхала з Богодухова, даремно "кинулась у прірву". І Варя почала придивлятись до краснокутських мешканців, їй вже бракувало чужої волі, і вона мусіла шукати доброї людини, що вивела б її із цієї дороги в безвість на дуже приємний і ясний шлях до Монастирської вулиці. Але, на жаль, краснокутські мешканці були налякані стріляниною й боями так, що їх не видно було на вулицях, а шукати їх по хатах Варя

боялася.

Одного разу (саме в ті дні, коли партизани добре закріпилися в Красному Куті, саме в ті дні, що на них кінчаються уривки Вариніої біографії), одного разу над містечком сховався літній прозорий світанок. Мало не весь штаб полку сидів у садку крамаря. Дехто так досі й не лягав спати, дехто вже відпочив трохи. Крамар раз у раз виносив з хати гарячі самовари й, затаївши злобу, люб'язно посміхався та поїв "дорогих гостей" пахучим чаєм, що залишився в нього ще зі старого режиму, а також підносив різні варення. Партизани пили чай і їли з таким смаком варення, наче вони ніколи не пили чаю й ніколи не бачили варення. (Правда, більшість з них варення таки й не бачили). До столу раз у раз підбігали вістові, що, прив'язавши біля палісадничка своїх коней, йшли інформувати штаб про стан того чи іншого фланга. За столом сиділи також Іван Панасович та товариш Матвій. Вони вже встигли по черзі відпочити й тепер зустрічали новий день новими турботами. Розмова йшла про батарею й про снаряди. Річ у тому, що через селян-перебіжчиків ворог дуже вихваляв партизанську батарею (нею керував товариш Матвій) і через цих же селян партизани узнали, що їхня батарея "прямо-таки наводить паніку" на супротивника і що, можливо, тільки завдяки батареї товариша Матвія партизани так довго й затримуються під Красним Кутом, але партизанам також було відомо, що їхня батарея не сьогодні-завтра мусить змовкнути, бо снарядів залишилося щось дуже мало, і тоді вже, мабуть, і триматися далі під Красним Кутом буде неможливо. Товариш Матвій нарешті замислився: він, очевидно, думав про те, де б дістати снарядів, а Іван Панасович тільки трусив незадоволено своєю марксовою головою і, очевидно, нічого не думав. З Івана Панасовича вийшов дуже непоганий вояка, його можна було бачити на найнебезпечніших ділянках фронту, і тільки завдяки капризам химерної фортуни його не вибило з рядів у першій же сутичці із супротивником. Іван Панасович так сміливо їздив по лінії фронту в час бою на своїй білій кобилі, що її він реквізував у одній з богодухівських економій, як міг би їздити лише якийсь полководець за часів Аттіли,— за тих часів, коли ще наука не знала вогнестрільної зброї, але організувати постачання, скажімо, снарядів для полку чи то щось інше організувати в тій же частині — на це Іван Панасович не мав, на жаль, здібностей. Отже, товариш Матвій замислився, а Іван Панасович трусив головою.

В цей момент раптом до столу підскочив один з безвусих партизанів — схвилюваний, червоний та, можна сказати, радісний і, звернувшись до Івана Панасовича, скрикнув:

— Уже!

— Що таке "уже?" — спитав Іван Панасович, здивовано подивившись на юнака.— Чи не склад снарядів ти десь намацав?

— Які там снаряди!.. — безнадійно махнув той рукою.— Треба бігти за кушеркою.

Іван Панасович, як і товариш Матвій, ще з більшим здивуванням поширили очі на чудакуватого вояку робітничо-селянського Уряду.

— За якою там "кушеркою"?..— мало не одночасно спитали вони.

— А за такою кушеркою,— сказав партизан,— що Варка дитину народила. Цілу ніч

мучилась у клуні і тепер ось народила... Пищить!

Іван Панасович усміхнувся. Посміхнувся й товариш Матвій. Тоді сказав, значить, товариш Матвій, трохи схвильованим голосом і начебто в задумі:

— Пищить!.. Кажеш, пищить новорождьонной малютка?.. Но, по-между прочим, ти, товаришок, не в курсі діла, і можна сказати, кушерка вже не потрібна, раз запищало.

Молодий партизан збентежено подивився на товариша Матвія й почервонів. І справді: як це йому досі не прийшло в голову, що "кушерка" потрібна саме тоді, коли дитина ще не появилася на світ Божий і зовсім не тоді, коли ця дитина вже примружує очі під ударами досі невідомого їй світа й пищить.

— Ну, так де ж там воно пищить? — сказав Іван Панасович і підвівся.— Веди нас до нього.

Підвівся й товариш Матвій. За якусь хвилину вони мусіли бути в клуні. Але, коли вони підійшли до Варі, біля неї вже був цілий натовп партизан. Варя лежала в яслах бліда й схудла, а біля неї на рядні — живий шматок м'яса. Варя всміхалась, можна сказати, зажурено-щасливою посмішкою й раз у раз позирала на своє немовля. На її чоло лягли тонкі риси втоми від недавно перенесеної фізичної муки, але її зовсім не тривожила присутність біля неї людей, їй навіть приємно було, що ці люди прийшли до неї, і тому ані Іван Панасович, ані товариш Матвій — ніхто з них не найшов потрібним звільнити клуню від натовпу, і тому командира та помічника його одразу ж замкнуло тісне партизанське коло.

— Народила, Варю, дитину? — спитав Іван Панасович і, скинувши догори свою марксову голову, теж чомусь почервонів: він, мабуть, таким же хлопчиком відчував себе, як і той пацан-партизан, що допіру доносив йому про народження Вариного пацаночка.

— Народила, Іване Панасовичу? — ледве чутно промовила Варя і обвела весь натовп своїми химерними й тепер уже перелякано-здивованими очима, наче вона боялася, що в неї віднімуть її дитину.— Синочка народила. Від камунічеського більшовика.

Немовля запищало. Партизани ще тіснішим колом оточили ясла. Всі ці суворі вояки робітничо-селянського уряду дивились на Варю такими зацікавленими очима, ніби й справді Варина дитина раптом розв'язала їм якусь надзвичайну загадку.

— Так, значить, від камунічеського більшовика? — промовив вражений в саме серце товариш Матвій і, зробивши надзвичайно серйозне обличчя, замислився.— От гражданський случай. Сключительный!

Старого артилериста, дуже, до речі, сентиментальну людину, так зворушив цей "гражданський случай", що він навіть ні з того ні з сього сльозу змахнув з правого ока. Старий артилерист далі вже нічого не міг промовити. Мовчали і всі інші партизани. В клуні зупинилась така урочиста тиша, ніби в яслах лежав не Варин карапет, а син легендарної богоматері — легендарне немовля Ісус. Якраз над яслами, де лежала Варя зі своєю дитиною, ворожий снаряд кілька днів тому прорвав стелю (товариш Матвій запевняв, що це зовсім випадково, бо й справді більше таких вдалих пострілів

супротивник уже не робив), і тому якраз над яслами стояли голубі далі вранішнього літнього неба. Десь під стріхою цвірінькали горобці і так весело й бадьоро іржали за повітками коні, що навіть близька одноманітна перестрілка біля Мерла не викликала суму й важких думок. Варя тиснула до своїх грудей своє маленьке дитинча, і загадкова посмішка (чи то щастя, чи то зажури) так і не злітала з її надхненного обличчя. Зрідка вона позирала на партизанів, і те, що вони мамулювате топталися на одному місці, що вони невідомо для чого оточили її, що вони, не знаючи, що їй говорити, тільки чомусь ніяково посміхалися дитячими, наївними, такими ж, як Варя, посмішками — це Варю зовсім не бентежило. В цих молодих і старих, бородатих і безусих обличчях вона відчувала щось велике, незрозуміле, щось рідне й одночасно чуже, щось близьке й одночасно далеке, але все-таки щось таке, що з його власти їй вже ніколи не вирватись. Перервав безгоміння той же товариш Матвій і таким же занадто серйозним та врочистим голосом:

— Так що життя чоловічеське возродилось! Від камунічеського більшовика! — філософськи відзначив товариш Матвій.— Ну, що жі пушай живе паходной малютка на здоров'я! А тебе, Варю, всі ми, можна сказати, од лиця всієї нашої робочо-крестьянської маси поздоровляємо з новорождьонним сином і так що просимо не турбуватись.

Але не встиг товариш Матвій договорити останніх слів, як на Мерлі в цей момент енергійно затарахкали ворожі кулемети. Ворог, мабуть, вирішив перейти в наступ. Відсутність снарядів у партизанській батареї підбадьорила його. Червоне як кров сонце вже лягло на обрій і обіцяло гарячий день гарячого, завзятого бою. Партизани посунули з клуні. Першим вискочив заклопотаний Іван Панасович. Зацвірінькав горобець і стих. Знову енергійно зататакали ворожі кулемети й десь, уже тривожно, заіржав партизанський кінь. Над Красним Кутом розірвався шрапнель.

— Іч, як кроє, падлець! — сказав товариш Матвій, прокидаючись від своєї врочистої промови.— Ну, нічого, не турбуйся, Варю — ми його зараз трохи припинимо. Відпочивай зі своїм малюткою спокійно... А якщо буде невдержка, то для такого случаю ми тобі й підводу заброніруємо.

Товариш Матвій насторожився, ще трохи постояв і рішучо рушив за ворота.

Клуня зовсім спорожніла. Горобці, що стихли було, знову завзято зацвірінькали. Десь закричав півень і хтось когось далеко покликав. Словом, Варя залишилася сама.

— Баю-бай! — глибоко зідхнувши, в перший раз несміливо промовила вона і пригорнула дитину до своїх грудей.— Баю-бай!

Дитина стала засинати. Але й перевтомлена за ніч Варя теж відчула, як злипаються їй очі... Та й чому їм не злипатися, коли їй так спокійно на душі, ніби й справді нема ніякої перестрілки, ніби й справді тривога ніколи й не безумствувала над Красним Кутом. Варя починає згадувати товариша Матвія, і кожного разу, коли вона згадає його, на її серце лягає якийсь досі незнаний їй ніжний біль...

...І так пройшло кілька хвилин і нарешті кілька годин. Уже давно красний Кут відкурив порохом гарячого, завзятого бою, вже давно зникла "забронірована підвода" десь далеко за ворітьми клуні, а героїня "сключительного гражданського случаю" і досі

була в стані якогось химерного забуття. Лежить Варя, "канешно", в клуні того ж таки краснокутського крамаря, а їй здається, що вона лежить десь за тисячу верстов, десь бог знає де, мало не на небесах. І, значить, дивиться Варя в ворота. І бачить Варя: на сході сходить зоря. Така велика й така червона, як кров... І ніч.

Надворі тепло, і в клуні тепло. Струмки нічного вітру ніжать її обличчя. Немовля раз у раз дригає своєю пухенькою ніжкою, і з ясел летить золота солома. Десь на півдні, на полтавській дорозі (Полтава, як відомо, від Красного Кута на південь), співають Барині богодухівські подружки. Пісня якась химерна... така іноді буває осика восени! І Варі чомусь боляче... Можна сказати, і радісно і боляче!.. Чи, може, тому, що згадала свій Манастирський закуток? Хто його знає — може, й не тому!.. Варя пригорнула своє тепленьке немовля до своїх набухлих грудей і дала йому в його вогкенький ротик свою грушоподібну сісю. Дитина схопила її сісю й раптом відхилилася. Тонкий струмок Вариного молока вирвався й полетів під самісіньку стелю. Варя схопила очима цей білий, аж сліпить, струмок молока в червоному світлі від зорі, що вже давно розповзається по клуні, і кудись здивовано дивиться наївними очима. І чує Варя, як десь гавкають собаки: "гав! гав!" "Пізно чи ні?" "Мабуть, пізно"... Закукурікав півень — голосно й завзято, і Варя подумала: "Мабуть, червоний як кров". Тоді тепле молоко, що дзюрчить у вогкому ротикі її маленької дитини, вже здається їй червоним, мало не святим вином.

— Ку-ку-ріку! Ку-ку-ріку! — кричить голосно й завзято півень. ...У городській школі, де вчилася Варя, "канешно", вчили й "закону божому". От і згадала вона. І стало їй трошки страшно і трошки радісно: вона то — що й говорити — звичайна собі Варя з Манастирської, але от і богоматір теж народила в яслах своє дитинча. Виходить, що її синок, як немовля Ісус. Тоді пригадала Варя ніч з Віфліємською зорею і подивилась у ворота.

На сході, там, де Богодухів, але, мабуть, багато далі за її повітовим містечком стояла в небі червона як кров зоря. "Очевидно, завтра буде добрий день" — думає Варя й дивиться в прозоре повітря, в діру покрівлі, що від ворожого снаряда. Голубе небо аж сліпить їй очі своєю блакиттю. І хочеться їй сильніше, якомога сильніше притиснути до себе тепленьке тільце своєї дитини. Але вона боїться, вона дуже боїться: чи не роздавить своє дитинча? І Варя прислухається. Чує Варя, як десь пурхають і, чи то тоскно, чи то радісно, перекликаються голуби. Вони так перекликаються ніжно, що Варина душа не стерпіла й раптом заспівала. І не тільки душа: вона відчуває, що співає й її тіло, і нарешті все співає — і клуня, і ясла, і небо, і весь безмежний всесвіт, що він їй зараз такий загадковий і такий цікавий, як фантастичний "бойовик" з кіна. Тоді з її грудей з надзвичайною силою рветься молоко. Воно рветься з такою надзвичайною силою, що може захлинутись дитина. Варя викидає грудну ягоду, свою набухлу сісю, з синового вогкого ротика і кладе цей вогкий ротик на свої гарячі вуста. Немовля пищить.

— Баю-бай! — говорить Варя й ніжить руками тепленьке тільце своєї дитини... І дитина засинає... Але потроху, непомітно засинає й сама Варя.

Важким ударом розсікло їй голову. Варя скрикнула й прокинулась. Та дитини вже біля неї не було. Де вона? Де її дитина? Де люди, нарешті?.. Не було дитини, не було й людей. Стояло таке страшне безгоміння, як сам страшний суд. І перше, що постало перед Вариними очима — це обличчя товариша Матвія. І вона догадалась: була ніч, партизани відступили, а товариш Матвій забрав її дитинча... Варя рвонулася з ясел і вискочила. Вискочила й озирнулась.

Краснокутськ змертвів: ніде нікого, і тільки з-за лісу, з-за Мерла стукотіли підводи.

— Белі! — метнулось у Вариній голові.— Ой, Боже мій! Ой, що мені робити! Ой, рятуйте, хто в бога вірує!

Варя ще раз рвонулася і вже була на шляху. Вона так бігла, так мчалася, що аж дух забивало їй. Вона мчалася туди, куди відступили червоні полки. Вона падала, спотикалась і знову бігла й бігла. Варя вже нічого не чула і вже нічого не бачила. Вона тільки чула, як вітер тоненько й різко свистів їй над вухом, вона тільки бачила, як якась червона, як кров, пляма весь час миготіла перед її очима. Страшне безгоміння мчалось за нею!

...Боже мій, боже мій! Як далеко, як неможливо далеко, як важко бігти туди, куди з боями відступали загони червоних полків!

А втім нічого подібного ніколи не було. Це просто приверзлося. Ніхто й не думав брати Варину дитину. Того пам'ятного дня партизани успішно одбили атаку супротивника і навіть з не меншим успіхом відбили ще дві атаки. Відступили вони з-під Красного Кута тільки на четвертий день, а з ними, "канешно", відступила на "забронірований підводі" й дочка богодухівської бублешниці, бистроока Варя зі своїм не менш бистрооким карапетом, "тоїсь" "паходним малюткою" і, можна сказати, сином тривожних років великої громадянської війни.

ІВАН ІВАНОВИЧ

— Сім'я, друзі, винаходи, взагалі деталі його зворушливого життя, нарешті, опис трагічної загибелі.

Зачем же изображать бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? Что же делают, если уже таковы свойства сочинителя, и, заболев собственным несовершенством, уже и не может изображать он ничего другого, как только бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? Й вот опять попали мы в глушь, опять наткнулись на закоулок. Зато какая глушь и какой закоулок!

Н.ГОГОЛЬ

Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте "Гулливерову подорож") справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Теккерею, загибель грандіозного царства.

Так думав про названого автора і Іван Іванович і думав саме в ті дні, коли його було вигнано з третього курсу юридичного факультету за "вольтер'янство". Він тоді навіть обіцяв комусь, на випадок перемоги "революційного народу" зробити "Гулливерову

подорож" настільною книгою і положити її з правого боку від Рабле ("Гаргантюа і Пантагрюеля" він уже давно дістав за невеличку ціну у букініста). Але, по-перше, це було страшенно давно, а по-друге,— Іван Іванович просто забув про Свіфтове існування. Правда, сьогодні підростає його симпатичний синок, що колись (все можливо!) зупинить свій вольтер'янський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика, та, на жаль, оповідання це не про сина, а про батька, і тому дозвольте попрохати пробачення за деяку непослідовність і вітіюватість в думках і перейти нарешті до необхідних зарисовок.

I

Декілька слів про мажорне сонце, а також і про те, що мусить цікавити читача.

Вулицю, що на ній живе мій симпатичний герой, названо ім'ям Томаса Мора ("вулиця Томаса Мора"). Це не зовсім поганий закуток в нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство,— нашого "від голови до п'ят революційного города". Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні допотопні візники. Тут вам, нарешті, мало не біля кожного будинку розведено запашні клумби, що так пахнуть улітку приїсним запахом резеди. Багато років тому ця вулиця звалась Губернаторською і по ній метушились чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок і, як говорить мій герой, порядок в, так би мовити, "новій революційній інтерпретації". Отже, нема нічого дивного, що Іван Іванович мешкає саме в цьому зразковому закутку, а не десь на старорежимне подібній околиці.

Будинок, де жив Іван Іванович, теж не без видатних заслуг: його збудовано тільки два роки тому, і тому його пролетарське походження не підлягає ніякому сумніву. Правда, виникнення цього хмародряпу зв'язано з якоюсь випадковою панамою, але, по-перше,— яке це має відношення до цього оповідання? і, по-друге,— хто ж має сумнів, що наш цими днями розкасирований робітничо-селянською інспекцією комхоз ніколи нічого не мав спільного хоч би з тією ж міською думою, де, як відомо, теж засідали не завжди не грабіжники й не завжди не спекулянти. Словом, і згаданий будинок цілком відповідає прогресивним прагненням мого симпатичного героя.

... — Добрий вечір, Іване Івановичу! Як ся маєте?

— Доброго здоров'я, Іполіте Онуфрієвичу! Як бачите, іду з ячейки!

Мій герой іде по вулиці таким повільним кроком, що ним ходять тільки дуже поважні й шановні громадяни. Мажорне сонце грає зайчиками у вікнах симпатичних будинків і своїми ласкавими біло-рожевими проміннями благословляє його важку путь.

А втім, додому Іван Іванович дійде тільки за якісь півгодини, і тому дозвольте забігти вперед і одрекомендувати його сім'ю,— саме ту сім'ю, що творить "новий комуністичний побут". Дозвольте помандрувати до вищезгаданого будинку і пошукати відповідної квартири.

Перші двері—не ті! Другі—не ті! Нарешті число 38, і на вас війнуло приємним одеколоном. Та, на жаль, в кімнатах ви застали тільки дружину мого героя — Марфу Галактіонівну (партійна кличка — "товаришка Галакта"). Марфа Галактіонівна теж надзвичайно симпатична жінка і теж цілком відповідає прогресивним прагненням Івана Івановича (до речі, партійна кличка "Жан"). Вона, наприклад, ніколи не манікюрить нігтів і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрить... для здоров'я ("для гігієни", як говорить товаришка Галактика). Одягається вона дуже просто, хоч і з смаком, і у всякому разі багато дешевше т. зв. непманок. Вона не худа і не гладка, а, просто кажучи, середнього зросту та з деяким нахилом до повноти, її чорне волосся і тепер підстрижене, але з таким похвальним розрахунком, щоб на партзібранні її можна було назвати товаришкою Галактою, а дома — Марфою Галактіонівною. Словом, дружина Івана Івановича — зразковий тип дружини нового побуту. Правда, вона трохи хитріша за свого чоловіка, але це питання треба, очевидно, розглядати як момент чисто біологічного порядку, що виникає незалежно від соціальних пертурбацій. .

Марфа Галактіонівна дуже любить читати Леніна й Маркса. Але іноді вона сідає читати Леніна й Маркса, а рука тягнеться за Мопассаном. Це буває тоді, коли в кімнату влетить такий симпатичний, але зовсім не підпорядкований монументально-реалістичній теорії весняний вітерець і почне валяти дурня в її декольте. Але й тоді товаришка Галакта уміє себе тримати в руках: вона в цей час читає тільки такі романи, як от "Хуліо Хуреніто" з передмовою Н. Бухаріна і "Любов Жанни Ней" — без передмови названого Бухаріна, але зате того ж самого автора, що до його твору писав передмову член ЦК ВКП.

Товаришка Галакта (Марфа Галактіонівна) народила з Іваном Івановичем (товариш Жан) сина й доньку. Сина назвали революційним ім'ям— Май, а доньку не менш революційним — Фіалка. Май уже записався в жовтенята, а Фіалка поки що кандидатка. І

Крім цих законних членів сім'ї є ще, так би мовити, незаконні, себто не зв'язані інтимними родинними зв'язками. Це — мадмуазель Люсі, гувернантка, і Явдоха — радянська куховарка, член місцевого харчсмаку. Словом, челядь Івана Івановича так відноситься до хазяїв, як приблизно 2 до 4. Іншими словами, пропорція цілком законна і у всякому разі нічого не має спільного з буржуазними замашками.

Але хто ж цей Іван Іванович? (Мій герой уже прийшов додому і поставив свою парасольку в соняшну пляму того сонця, що благословляло його важку путь — саме важку, бо щось із серцем не ладно — своїми мажорними рожево-білими проміннями). Хто ж цей Іван Іванович?

Ах, Боже мій! Хіба ж не ясно? Це на погляд Семена Яковича (про Семена Яковича теж читайте далі), це — зразковий член такої-то колегії, такого-то тресту. Правда, утримання його складається всього з 250 карбованців, але про цю цифру можна говорити в. тому разі, коли не рахувати різних дрібничок, як-от: поверхурочних, добових і того регулярного гонорару, що його він добуває від місцевої преси за не зовсім некомпілятивні статті. Словом, матеріальний стан мого героя нижче

нормального, коли взяти до уваги бюджет нашого сучасного буржуа чи то курс червінця і особливо той факт, що Іван Іванович людина мало не з вищою освітою.

Товариш Жан (Іван Іванович) свій високий лоб і свої рогові окуляри протирає завжди білосніжною хусткою і говорить, так би мовити, баритональним басом.

І Костюм Іван Іванович носить не із дешевих, бо добре засвоїв відповідну англійську мудрість.

— Я,— каже мій герой,— не такий багатий, щоб купувати дешеві костюми.

— Розуміється,— каже Марфа Галактіонівна.— Це тільки наші дикуни не додумуються до цього.

— Невже ще не додумались? — дивиться на дружину поверх окулярів товариш Жан і поправляє жилет на своєму досить-таки надутому, наче незадоволеному, череві.

Марфа Галактіонівна не любить відповідати на такі запитання і тому, заплющивши очі, лягає на канапу. Тоді на вікно сідає якась птичка (зовсім як канарейка) і каже: "чирик-чирик". Тоді ж куховарка Явдоха щось наспівує в кухні, але наспівує вона якусь зовсім незрозумілу пісню: з одного боку нібито мажорну, а з другого — нечебто дражнить ("У народі ходить звістка, що на все ще буде чистка... Ось , тоді моя рука РСІ й партейная КаКа"). І товаришка Галакта думає: "Як дивно! Як незрозуміле, що простий народ і досі чимсь незадоволений і досі ніяк не перейде на справжній мажор... Ех, проклятая спадщина царизму!"

Але Іван Іванович знову подивився на дружину поверх окулярів і, зиркнувши на кухонні двері, де пораяється Явдоха, запитує ледве чутним голосом:

— Ну, Галакточко... А... що там взагалі говорять про мене?

— Себто де говорять?

— Ну... взагалі. Так би мовити, і в партійних колах, і... взагалі де прийдеться.

Товаришка Галакта дивиться на товариша Жана матернім поглядом і каже:

— Що ж про тебе можуть говорити?... Говорять, що ти дуже гарний робітник і зразковий партієць.

Іван Іванович протирає руки, йде до радіорупора і ніжно гладить його своєю долонею: він цілком задоволений з цієї інформації. Головне, щоб не вийшло тих чи інших непорозумінь. Хіба він не готовий піти на смерть за свою партію і за будування соціалізму, скажім? Таким чином, товаришка Галакта зовсім не даремно прислухається до різних розмов, що в них так чи інакше може фігурувати його незаплямоване ім'я.

— Галакточко,— каже Іван Іванович, виймаючи з бокової кишені картку.— Здається, завтра вносити на "друга дітей"?

— Чого ти так поспішаєш! — каже Марфа Галактіонівна.— Це вже буде зверхакуратність. Люди іноді не вносять по п'ять місяців, а ти не даєш і місяцю пройти.

Іван Іванович задоволене посміхається.

— І прекрасно! — говорить він.— Треба бути зразком для інших і особливо для несвідомої позапартійної маси.

— Воно, звичайно, так! — говорить Марфа Галактіонівна.— Але все-таки образливо, що цього маленького геройства ніколи й ніхто не помітить і не поставить тобі на плюс.

Мій герой рішуче махає своєю білосніжною рукою.

— І не треба! — махає він своєю білосніжною рукою.— Боже борони! Я зовсім не хочу, щоб мої безкорисливі вчинки помічали плюсами... Саме так і треба нести знам'я комунізму!

Іван Іванович іде до вікна, розчиняє його і задумливими очима дивиться в даль. Він дивиться туди, де кінчається город, де починаються тихі поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму!

— Не треба! — уже майже несвідомо махає руками Іван Іванович в прекрасний горизонт і, поширюючи ніздрі, вбирає запах резеди з першої "робітничо-селянської" (так кваліфікує він першу клумбу) клумби.

Зворушлива самовідданість мого героя досягає в ці хвилини апогею. І хочеться перед такою самовідданістю поскидати всі республіканські прапори і з почуттям задоволення промовити:

— Іване Івановичу! Воістину ви — зразкова людина нашої безпримірної епохи, і ваше ім'я, очевидно, буде фігурувати в пантеоні "Червоних дощок".

Бо й справді: хто ще так акуратно вносить членські внески, як мій герой? Правда, вони не перевищують щось 2-х процентів його заробітку, але справа ж не в якості, а в кількості. А кількість тут воістину солідна: він і член "Друга дітей", і член "Повітрофлоту" та "Доброхіма", він член якогось клубу мало не політкаторжан (ще б пак: хіба це не мого героя хотіли колись вислати — при старому режимі — із одної губернії в другу?), він і член профспілки, він... і т. д. і т. п. Словом, в цьому сенсі Іван Іванович, очевидно, не має собі рівних.

Але мало того: він навіть Марфу Галактіонівну загітував на таке широке членство і, головне, на таку безкорисливість, коли нікому не відомо маленького геройства серед бурхливих подій нашого, як думає товариш Жан, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, "з голови до п'ят революційного города".

— Тек-с! — говорить нарешті, зідхаючи, Іван Іванович і сідає на канапу.— Коли хочеш, я буквально не розумію!

— Чого ти, Жане, не розумієш? — питає Марфа Галактіонівна.

— Та взагалі... З приводу, знаєш, будування соціалізму, Товаришка Галакта насторожується. Вона підходить до чоловіка і ніжно обіймає його.

— Невже і ти вже почав сумніватися? — говорить вона таємничим голосом і попередливо заглядає в другу кімнату: чи не зайшов хто?

— Що ти кажеш, голубонько! — нервово махає рукою мій герой.— За кого ти приймаєш мене? Я просто... не розумію цих... як би їх назвати... бузотерів! Ну, словом, наших супротивників. Чого їм треба? Чого вони хочуть від нас? Ну, скажімо, так: диктатура пролетаріату єсть? Єсть! Власть у наших руках? У наших! Фабрики і заводи націоналізовано? Націоналізовано! Червону Армію організовано? Організовано! Комінтерн єсть? Єсть! Профінтерн єсть? Єсть!..

Іван Іванович на момент зупиняється, виймає з кишені білосніжну хустку і протирає нею свої рогові окуляри.

— Але візьми далі! — каже він.— Загальне навчання провадиться? Провадиться! До соціалізму посуваємось? Посуваємось! Комсомол єсть? Єсть! Піонери єсть? Єсть!.. Чого ж їм іще треба?.. Буквально нічого не розумію!

Марфа Галактіонівна хитренько примружує свої розумні очі.

— Чого їм треба?.. — каже вона.— Нічого їм не треба, а просто особисті рахунки!.. Позакулісна боротьба!

— Припустім... припустім! — раптом ще більше починає нервуватись Іван Іванович, і його баритональний бас дістає дискантових ноток.— Але коли виродження я можу простити рядовим членам партії, то... вождям (мій герой робить тут знак величезного наголосу!), вождям я цього простити не можу!.. Такий уже мені характер: стань переді мною на коліна, проси мене, що хочеш роби зі мною, а я все-таки... не можу!

Іван Іванович бігає по кімнаті, розмахує руками і уперто дивиться на одну крапку на підлозі. І здається, що ця крапка не хто інший, як вищеназваний "вождь". І цей "вождь" стоїть на колінах і просить милости в Івана Івановича.

— Ну, добре,— говорить Марфа Галактіонівна.— Ти дуже не хвилюйся, Жане, а то я боюся за твоє серце.

Але Іван Іванович не вгамовується. Він іде до вікна, вбирає носом приїсний запах резеди з першої клумби, ловить слухом блакитний резонанс і, мало не переходячи в стан трансу, говорить:

— Серце!.. Що мені серце, коли справа йде про інтереси пролетаріату? Я не люблю похвалитись своєю самовідданістю, я не вискакую на партзібраннях та в газетках з красивими словами... Але дозволь мені хоч дома одвести душу і вилити те, що накіпіло... Ти думаєш, мені мало накіпіло?.. Ого!

Тут Іван Іванович відчуває, що йому серце все-таки зрадило: він сідає на канапу і просить води.

— Ах, Боже мій! — кидає схвилюваним голосом Марфа Галактіонівна і біжить до графина.— Ти знову розтривожив себе!.. Чи не послати за лікарем?.. Знову прокляті дискусійщики!

— Не треба, голубонько! Не треба!.. — і Іван Іванович заплющує очі.— Я вже сам не радий, що маю такий палкий характер і таку більшовицьковитриману натуру. Але що робити: не можу я спокійно реагувати на партійне виродження.

Потім мій симпатичний герой іде до свого кабінету. Товаришка Галакта підходить до вікна і дивиться на свою зміну: на синка й на доньку, що в цей мент проходять повз клумби.

— Vous aimez les fleur, мадмуазель Люсі? — питає Марфа Галактіонівна.

— Commtnt donc, madame! — каже мадмуазель Люсі. Тоді хтось стукає в двері, і в кімнату йде Методій Кирилович — колега Івана Івановича. Методій Кирилович, як мишка: очі бігають, руки бігають і вся істота бігає. Товаришка Галакта каже, що їй Методій Кирилович подобається особливо своїми хитренько підкинутими бровами та

розумною головою.

— Тихше,— говорить Марфа Галактіонівна.— Жан зараз страшенно розтривожив себе і треба дати йому відпочинок. Хай ще полежить в кабінеті.

Методій Кирилович цілує руку хазяйці і інформує, що він забіг на кілька хвилин. Потім вони сідають на канапу і ведуть розмови на тему полового питання.

— Нічого не зробиш! — заплющивши очі, кидає Марфа Галактіонівна і зідхає.— Для народу ми вже, по суті, так би мовити, в принципі, розв'язали цю прокляту проблему, і в цьому сенсі буржуазна наука мусить капітулювати перед марксизмом. Але, знаєте, єсть ще такі виключні індивідуальності, що для них полове питання й досі являється загадкою.

— Ви, звичайно, маєте себе на увазі? — мило посміхається своєю хитренькою бровою Методій Кирилович і зовсім не нарочито, а випадково, майже позасвідоме, кладе свою руку на безумовно привабливий таз своєї співбесідниці.

— Я не люблю брехати! — знову зідхає Марфа Галактіонівна.— І скажу я одверто, без всяких міщанських забобонів: іноді мені так хочеться ласкати чужого мужчину, що ви й не в'являєте!

Методій Кирилович дивиться на двері кабінету і, ближче підсунувшись то товаришки Галакти, уже гладить її безумовно привабливе коліно.

— Їй-богу, не в'являєте! — шепоче товаришка Галакта.— Це таке, знаєте... як би його сказати... бажання, що...

Методій Кирилович починає нервово здригатись, Методій Кирилович...

Але автор в цей момент рішуче йде від дверей. Звичайно, сатирик, як і сатира, цілком заслужено не користуються поспіхом серед деяких поважних людей нашої республіки, звичайно, деякі поважні люди нашої республіки не без підстав вважають, що сатира віджила свій вік і в нашому суспільстві їй нема місця, але дозвольте все-таки запевнити: ми ніколи не підслуховуємо тоді, коли не можна підслуховувати. Ми також і не підглядаємо тоді, коли не можна підглядати. Отже, дозвольте зробити ще декілька цілком цензурних зарисовок.

II

Розмова на ліжку. Фіалка робить "па", а також і те, як дивиться Іван Іванович на соціалізм та на комунізм.

Квартира, де живе Іван Іванович зі своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, клозету і ванної), себто: кабінету, їдальні, дитячої спальні (там же спить і мадмуазель Люсі) і спальні мого героя та його дружини. Словом, квартирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої спальні для своєї куховарки, і Явдоха спить на ліжку, на підлозі, в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б почувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші. Іншим ще гірше становище: буває й так, що мають не чотири, а тільки три кімнати... от, наприклад, Микола Григорович.

— Ти, Галакточко, як гадаєш,— звертається мій герой до своєї дружини.— Невже всі мають по чотири кімнати?

— Звичайно, не всі! — рішуче інформує Марфа Галактіонівна.— Коли б усі мали по чотири, то тоді, може, не було б і квартирної кризи. А то буває по три і навіть по дві буває!

Іван Іванович задоволене посміхається.

— Ні,— каже він,— я ніколи не помиляюсь. Почуття пролетарської норми мене ще ніколи не залишало.

Мій герой іде до бюста якогось відомого марксиста (в нього кілька таких бюстів) і задумливими очима дивиться на свого, як каже він, "ватажка" і на іншу кабінетну, їдальню та спальну меблю. Він згадує бурхливі дні, коли мчалась огняна більшовицька кавалерія і на Заході стояла тривожна загроза світового пожару, коли ще якимось зовсім йому не вірилось, що він таки прийде на деякий час до порівнюючи спокійного пролетарського життя серед ворожих, міщансько-буржуазних держав. Тоді Іван Іванович самовіддано проливав кров во ім'я кращого майбутнього і рішуче працював з товаришкою Галактою, завідуючи губерніяльною Наросвітою. Саме тоді він і одержав дещо з вищезгаданої меблі як сюрприз від своїх співробітників. Мебля ця й досі була майже новенька і цілком відповідала новаторським поглядам мого симпатичного героя.

— Але що ж це за мебля? — запитує мене цікавий читач.

— Це — шість чи то сім турецьких килимів, беккерівський рояль, дюжина віденських стільців, наукова бібліотека, дубовий письмовий стіл з відповідним на ньому приладдям, великий стіл (з чорного чи то червоного дерева) для їдальні, кілька ліжниць з пружинними матрацами і т. д.

Правда, що із цієї мебелі було прикуплено — я напевно не знаю. Але я знаю, що Іван Іванович, будучи скромною людиною, не любить похвалитись своїм сюрпризом. Правда, почуття деякої прихильності до своїх співробітників у нього залишилось аж до сьогоднішнього дня, але не будемо критись: в часи комунхозівської переписки мій герой ледве-ледве не одмовився від свого сюрпризу. Тільки завдяки Марфі Галактіонівні і не заплуталась справа.

— Ну, добре,— сказала вона.— Припустім, що співробітники, що подарували тобі цю меблю, реквізували її у якогось поміщика. Але по-перше: хіба це легко було зробити? Реквізувати? Хіба їх контрреволюціонери не могли перебити? А по-друге: чого нам церемонитись, коли приблизно таке ж майно прийшлося залишити нам в свій час білогвардійським бандам?.. І потім хіба зараз згадаєш, що нам було подарено і що ми прикупили?!

Іван Іванович не зовсім певний був, що його майно було "приблизно таке ж", але, будучи людиною з рішучим темпераментом, не любив сантиментальничати, і, коли на фоні блакитного, ніжно-прекрасного неба появився силует якоїсь майже фантастичної птички (мабуть, гави), він сказав агентові комхозу:

— Очевидно, переписуйте все! Я, їй-богу, зараз не пам'ятаю, де тут і що тут я купив

і де тут і що тут мені подаровано.

— Дозвольте: як же я буду переписувати, коли ви зовсім не маєте казенних речей?

Іван Іванович почервонів. Йому так неприємна була вся ця історія. Здається, чеснішої людини і в світі нема, а отже, піди: складається таке неприємне враження, що прямо хоч крізь землю провалююсь.

— Ні! Я вас прошу переписати! — кинув енергійно мій самовідданий герой.— Бачите, подарунок мені зробили мої співробітники, і я не певний, що тут нема реквізованих речей.

— Дозвольте тоді узнати, де тут речі вами прикуплені?

— Їй-богу, не пам'ятаю! — цілком щиро скрикнув Іван Іванович.— Переписуйте все!

— Ну, тоді я зовсім одмовляюсь вас тривожити! — засоромився вже і агент і, шаркаючи ногами, вискочив із кімнати.

Таким чином, Іван Іванович проти свого бажання опинився в оточенні своїх сюрпризних речей. Таким чином, і день його починається, так би мовити, на сюрпризній ліжниці.

Це один із тих днів, коли вже стоїть робочий сезон — осінь, коли небо іноді нарочито бризкає на різних нитиків нудними дощами і нацьковує їх на Івана Івановича, коли вже комосередок мого героя збирається регулярно кожного тижня і більшість цього комосередку не хоче манкіровати ячейкою в четвер, бо ще зовсім не відомо: буде нова чистка чи ні?

Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з мажорним, цілком монументально-реалістичним настроєм. Мій герой примружує, свої короткозорі очі і дивиться на Марфу Галактіонівну. Товаришка Галакта іще спить симпатичним сном, і їй сняться, очевидно, м'ятежні дні у відділі Наросвіти.

Іван Іванович ще раз подивився на свою дружину і легенько полоскотав її своїми пальцями. Марфа Галактіонівна дригнула ногою й раптом прокинулась.

— Ну, так що ж ми будемо сьогодні обідати? — питає Іван Іванович і усміхається мажорно-витриманою усмішкою.

Товаришка Галакта широко позіхає, підводиться на таз і підбирає волосся.

— А що ти думаєш запропонувати? — питає вона.

Іван Іванович знову таємно усміхається тією ж таки мажорно-витриманою усмішкою.

— А як ти гадаєш? Ну?.. от тобі й ребус!

— Я думаю, що ти знов придумаєш якесь міщанське меню,— каже незадоволено Марфа Галактіонівна.

— От і не вгадала! — радісно скрикнув Іван Іванович.— Нічого подібного. Я вже по своїй натурі не можу придумати міщанське меню.

Марфа Галактіонівна незадоволено дригає ногою.

— Так кажи вже! Буде тобі паяцничати!

— Геніяльна ідея!—сказав Іван Іванович.—Ти сьогодні зроби, будь ласка, малоросійський борщ, на друге... нічого не треба, а на третє — зроби желе!

— Що за фантазія! — каже товаришка Галакта.— Як це можна без другого блюда?..

Тоді Іван Іванович просить дружину не хвилюватися і говорить, що вчора він бачив у церобкопі свіжі капчушки (тільки-но привезли) і такі прекрасні капчушки, що аж слинка тече! І от він надумав: купимо сьогодні капчушок і півпляшки вірменської горілки. Це йому, їй-богу, замінить друге блюдо.

— Ти як гадаєш, голубонько? — спитав Іван Іванович і подивився на дружину.

— Я гадаю,— каже незадоволено Марфа Галактіонівна,— що капчушки і вірменська тобі замінять друге блюдо. Але як же бути з дітворою й мадмуазель Люсі?

Мій герой розгнівано зиркнув на двері дитячої спальні.

— Мадмуазель Люсі теж може їсти капчушки,— рішуче говорить він.— Скажіть, будь ласка, які ніжності! Обов'язково давай друге блюдо... Нє, ти, Галакточко, все-таки не вмієш виховувати челядь в пролетарському дусі. Так, знаєш, легко скотитись і до міщанства...

— Але почекай,— перебиває мого героя Марфа Галактіонівна.— Справа ж іде не тільки про мадмуазель Люсі,— я маю на увазі головним чином дітвору. Що їм на друге блюдо? Теж вірменську і капчушки?

Іван Іванович надягає на ніс рогові окуляри й, безпорадно розвівши руками, каже:

— От біда!.. Нічого не зробиш: їм, очевидно, прийдеться приготувати котлети.

Таким чином, виясняється, що сьогодні на друге блюдо нічого не треба, а треба тільки — малоросійський борщ, желе, капчушки, вірменську горілку (до речі, мій герой завжди п'є в міру) і котлети. Але котлети не на друге, а для дітей і для всіх інших, звичайно, крім Івана Івановича, коли Іван Іванович не захоче їсти котлет.

Отже, з ідеологічно витриманим меню покінчено. Словом, почався день в сім'ї Івана Івановича. За вікном уже прогрохотів грузовий автомобіль і десь закричала м'ятежна сирена, що так тривожить обивателя своїм бадьорим криком.

Тоді Іван Іванович іде до тресту, Марфа Галактіонівна в цей час дає розпорядження Явдосі і мадмуазель Люсі.

— Чого ви, Явдохо, так пізно прийшли сьогодні? — каже товаришка Галакта, входячи до кухні.

— Я заходила до союзу,— відповідає куховарка.

Марфа Галактіонівна незадоволено підводить брови. Вона, звичайно, не проти союзу, навіть за союз. Але все-таки треба тримати себе організаційний. Хіба не можна було зарання попередити хазяйку.

— Ви розумієте мене,— говорить товаришка Галакта.— Ви ж самі знаєте, як я правильно ставлюся до вас. Я вам не раз говорила нашу думку з приводу цього. Це ж ми сказали, що кожна куховарка мусить бути народнім комісаром. Але я не виношу анархізму... Ви розумієте? Так ніколи не можна збудувати соціалізму... За такий вчинок я, звичайно, могла б вас розщитати, але хіба я це зроблю? Хіба я не знаю, що ви зараз ніде не знайдете роботи?

Марфа Галактіонівна говорить таким зворушливим і упевненим голосом, що Явдоха відразу ж відчуває; як вона негарно зробила, зайшовши на три хвилини до союзу без

відповідного дозволу хазяйки, і зрозумівши, що таким чином "не можна збудувати соціалізму", просить пробачення.

Тоді Марфа Галактіонівна, прочитавши Явдосі лекцію політграмоти, йде до їдальні, де п'ють чай мадмуазель Люсі і дівтора.

— Ну як там Фіалочка? Гарно їсть? — питає вона.

— A la bonne heure, madamt! — відповідає мадмуазель Люсі.

Тоді товаришка Галакта дивиться матернім поглядом на дівтору і каже ніжним соцвихівським голосом:

— Ну, як ви, дітки, гарно спали? Добре себе почуваєте?

Фіалка нічого не розуміє і тому байдуже ковиряє пальчиком у носі, а Май, що йому вже чотири роки, бадьоро інформує:

— Oui, oui, madame!

— Ну й прекрасно! — говорить Марфа Галактіонівна. — Треба, дітки, завжди бути задоволеним, не треба забувати, що на вулиці бігають сотні безпритульних. Цим дітям ще гірше! Вони не мають кватири і бігають зовсім, як собачатка. Треба, дітки, не забувати і їх.

— Oui, oui, madame! — кричить мажорним голосом майже свідомий Май.

Але Марфа Галактіонівна вже пропонує мадмуазель Люсі повести дітей на півтори години в дитячий садок: мовляв, не можна одривати їх (себто Мая й Фіалку) від колективного життя. Тільки в колективі дитина загартовується. Гувернантка бере за руку Фіалку й Мая, і вони йдуть до коридора.

Тоді Марфа Галактіонівна допиває свою склянку кофе, допомагає Явдосі поставити посуд в буфет і нарешті сідає проти вікна. Вона дивиться туди, де кінчається город і починаються тихі поля та осіннє м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму.

Іноді в ці хвилини випадково заходить Методій Кирилович чи то Семен Якович (головний начальник тресту), і тоді чути із спальні розмови на таку тему: "полова проблема і сучасний побут". Але буває й так, що ніхто не заходить, і тоді на цьому місці застає Марфу Галактіонівну з "Жанною Ней" Іван Іванович (він приходить іноді о 5-й годині). Після обіду мій герой іде на якесь засідання. Але коли не йде на засідання — лягає трохи відпочивати. Увечері, коли субота, Іван Іванович іде з Марфою Галактіонівною і зі своїм другом дому, Методієм Кириловичем, в кінематограф і там дивиться на фільми радянського виробництва. Іван Іванович не визнає конструктивного театру і визнає тільки батально-героїчні та мажорно-реалістичні фільми: вони йому нагадують ті дні, коли він проливав кров за радянську республіку, коли по запорізьких степах мчалась огняна більшовицька кавалерія. Побутово-сатиричних картин мій герой особливо не любить дивитись.

— От нещастя! — каже він, випадково попавши на такий фільм. — Знову міщанська побрякушка! Дивно: така прекрасна епоха, такі героїчні дні, і така, можна сказати,

песимістична пустишка!

— Але чим з'ясувати появу такого фільма? — питає Методій Кирилович, беручи під руку Марфу Галактіонівну. — Які тут причини?

Іван Іванович знімає окуляри й протирає їх білосніжною хусткою.

— Причини тут ясні, — неохайно кидає він. — Марксист не може їх не розуміти.

— Ти, очевидно, маєш на увазі плехановську формулу? — дуже серйозно питає Марфа Галактіонівна.

— Безперечно! — відповідає Іван Іванович. — Буття визначає свідомість. І потім треба сказати, що наші письменники страшенно темний і малорозвинений народ.

— Я з вами цілком погоджуюсь! — говорить Методій Кирилович і тисне руку своєму приятелю. — До побачення!

Іван Іванович і Марфа Галактіонівна звертають на вулицю Томаса Мора.

Тоді починає йти дрібний осінній дощик. Дощик дзвонить у ринвах, і тоді дрібнобуржуазну душу тривожить печаль — та сама печаль, що штовхає людину, говорячи канцелярською мовою (а ля Стендаль), на дуже невтримані вчинки (наприклад: примушує не погоджуватись, що в нашому суспільстві сатира не має свого місця), та печаль, що до неї з таким обуренням ставиться мій милий, симпатичний і надзвичайно корисний для республіки герой.

Але в квартирі Івана Івановича ніякої печалі й песимізму нема. Тут так весело й бадьоро грає електрика своїм матовим блиском і так мило сміється Фіалка і Май, що прямо — мажор. Тут так симпатично й затишно (саме в цьому революційне витриманому закутку), що мимоволі починаєш дивуватись і думаєш: "Боже мій, чого ж нам ще треба!"

От Іван Іванович підходить до радіорупора, робить найпростіший рух своєю рукою, і ви раптом чуєте чудовий симфонічний концерт. І хіба це не елемент соціалістичного будівництва? Саме цей радіорупор? Хіба не за це проливав кров мій герой, щоб пролетаріат міг "жити для власного задоволення" і використовувати для власного ж таки задоволення всі найновіші досягнення техніки?

Правда, частина пролетаріату ще не дістала собі домашнього радіорупора, але треба ж не забувати, яку ганебну спадщину залишив нам старий режим!.. Ну, взяти хоч би тих же безпритульних. Хто посміє сказати, що йому (ім'ярек) приємно зустрічатись з цією публікою, з цими нещасними дітками? Але що робити! Тут міщанській філантропії нема місця! Треба боротися з соціальними хворобами організовано. Саме тому Іван Іванович ніколи й не ділиться з індивідуалістами-жебраками своєю копійкою.

Май бере за руку Фіалку і виробляє з нею "па". Він бадьорим і сміливим поглядом дивиться в рупор. Мадмуазель Люсі мило посміхається. Посміхаються й Іван Іванович та Марфа Галактіонівна.

Явдоха стоїть на порозі і теж усміхається. Куховарка усміхається тією радісною усмішкою, коли напевне можна сказати, що вона цілком свідомо ставиться до свого хазяїна і прекрасно знає, що кожна горняшка мусить бути народнім комісаром.

— Гоп-гоп! — б'є в долоні Іван Іванович. — Жвавіш, Фіалочко! Кандидатка в

жовтенятка раптом робить прекрасне "па", так що мало не всі ахають від задоволення.

— Ноіа! — скрикнула мадмуазель Люсі.

Скрикнув щось і Іван Іванович. Навіть сирена скрикнула десь за вікном. Але цей останній крик почула тільки Марфа Галактіонівна. Вона підійшла до вікна й подивилась у тьму. У ринвах дзвенів той же дрібний осінній дощик, але товаришка Галакта його майже не чула. Вона мажорно думала про нове літо, про те, як вони — вся сім'я — після важкої роботи одержать від свого начальника відпустку і місце на курорті. Там вони знову побачать чудове море. Кавказькі чи то Кримські гори і будуть там згадувати знову ж таки минулі дні і будуть там так багато сміятись тим безтурботним сміхом, що так довго дзвенить поетичною луною в не менш художніх горах.

...Нарешті діти цілують Івана Івановича в його високий лоб і йдуть слухати соцвхівських матеріалістичних оповідань, себто зовсім не ідеалістичних казок. Марфа Галактіонівна лягає на канапу, Іван Іванович сідає в крісло, і починається вечір спогадів чи то розмов на теми сучасного політичного життя: про комунізм і соціалізм.

— Хоч як це й дивно,— каже Марфа Галактіонівна, поправляючи декольте,— а я й досі не розумію, чим комунізм відрізняється від соціалізму.

— Невже не розумієш? — здивовано питає мій герой.

— Їй-богу!.. Ну, от скажімо так: що ми сьогодні будемо: комунізм чи соціалізм?

Іван Іванович знімає свої рогові окуляри і протирає їх білосніжною хусткою.

— Ну, звичайно, соціалізм! — задоволене посміхається він.— Комунізм — це вища форма.

— Така відповідь мене не задовольняє,— говорить Марфа Галактіонівна.— Ти мені скажи конкретно: чим конкретно соціалізм відрізняється від комунізму?

Але Іван Іванович не встигає відповісти конкретно. В кабінеті дзвонить телефонний апарат: мій герой іде до телефону і буде, очевидно, розмовляти там з Методієм Кириловичем. Довго він просидить у вищезгаданому кабінеті — я не знаю, але я знаю, що читачі приблизно вже уявляють собі сім'ю Івана Івановича, і тому переходжу до дальшого, більш динамічного штриха. На мій погляд, з цього місця читачеві вже не доведеться позіхати, а можливо, доведеться тільки несподівано погодитись, що самокритику тут доведено до кінця.

III

Мій герой збирається з товаришкою Галактою на зібрання комосередку, а також і про те, що трапилось після цього.

— Чи не час уже йти нам на ячейку? — сказав Іван Іванович, коли на сусідній дзвіниці вдарило до вечірні.

Марфа Галактіонівна подивилась на годинника й сказала, що і справді уже пора.

Це був один із тих четвергів, коли кожний партієць комосередку мого героя організовано бере участь у будівництві першої в світі радянської республіки.

Іван Іванович взяв портфель і пішов у коридор одягатись. Марфа Галактіонівна теж пішла одягатись. Вона наділа простеньку червону хустку і старенький жакет, так що

виглядала зовсім симпатично і нагадувала моєму герою робітницю з тютюнової фабрики. Іван Іванович теж в ці дні виглядав багато скромніш, як звичайно. Капелюх він брав старенький і навіть виймав з комоди солдатську блузку, що залишилась в нього з часів воєнного комунізму. Щось надзвичайно зворушливе було в цьому передяганні, ніби це передягання було подібне до того, що його ми спостерігаємо у вітварі. Але в той час, коли піп надягає на себе шикарну, цілком ідеалістичну ризу, тут ми бачимо, як краще вбрання міняють на скромний, можна сказати, матеріалістичний одяг і до того ж у звичайному коридорі. Словом, Іван Іванович (товариш Жан) і Марфа Галактіонівна (товаришка Галакта) воістину зразково і похвально орієнтувалися у всіх вимогах епохи переходового періоду.

— Знаєш,— сказав мій герой, ступаючи калошами і своєю незмінною парасолькою по асфальту вулиці Томаса Мора.— Мені зараз прийшла геніальна ідея.

— Тобі, Жане, вічно лізуть у голову геніальні ідеї,— сказала Марфа Галактіонівна, ступаючи по асфальту тієї ж вулиці.

Іван Іванович трохи покривився незадоволено, але "геніальна ідея", очевидно, не давала йому спокою, і тому він почав:

— Що соціалізм,— почав він,— можна збудувати в одній країні — це факт. Це надзвичайно талановито доказано і Леніном і Марксом. Але, коли наші дискусійщики не вірять в це, то, по-моєму, можна і відмовитись од вищезгаданої теоретичної формули.

— Що ти мелеш! — оглядаючись, скрикнула Марфа Галактіонівна.— Ти ще гляди ляпни десь. Чого доброго, подумают, що ти проти побудови соціалізму в одній країні.

— А я от все-таки настоюю на своєму! — рішуче сказав Іван Іванович.— Чому ти хочеш, щоб я обов'язково думав по шаблону? Ми зовсім не проти оригінальних думок. Я тільки хочу сказати, що з цієї формули по суті можна зробити трохи іншу, яка мусить задовольняти і нас і не може не задовольняти і їх.

Марфа Галактіонівна зупинилась і здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе не розумію! — сказала вона.

— Не розумієш?.. Ну, як же це так? — задоволене посміхнувся мій герой.— Собаку зарито ось у чому: хіба ми будемо соціалізм в одній країні? Ну?

Марфа Галактіонівна знову зупинилась і знову здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе все-таки не розумію! — ще раз сказала вона. Тоді Іван Іванович побідно визирнув поверх своїх окулярів і сказав тремтячим від задоволення голосом:

— А що, як ми для штуки поставимо так питання: Росія — раз, Україна — два, Грузія — три, Білорусія — чотири. Хіба це буде одна країна?

— Але ти не подумав про економіку? — кинула товаришка Галакта.

— Правильно! Я про економіку не подумав, але я подумав, що для маси так буде ясніш,— сказав Іван Іванович.

— Тоді твоя геніальна ідея є не що інше, як глупота,— різко кинула Марфа Галактіонівна. Товариш Жан образився: мовляв, навіщо так ображати його?

— Нічого подібного! — сказав він.— Це буде не зовсім поганий полемічний прийом.

— Але цей "прийом" може привести тебе до буржуазної України.

Мій герой раптом вдарив себе по коліну: мовляв, це вже, їй-богу, слушне зауваження!

Словом, Іван Іванович певний, що ми "для маси" будуюмо соціалізм не в одній країні, а саме в кількох, але, беручи на увагу той факт, що в центральній пресі ще так не ставилось питання і не дебатовалось в цій площині, беручи на увагу також те, що на такий "формулі" може зіграти хтось, Іван Іванович одмовляється від цієї ідеї і цілком стоїть на постулатах останнього пленуму ЦК. '

В таких цікавих розмовах мої герої пройшли половину путі,— тієї святкової путі, що один раз на тиждень (а саме в четвер) веде декого із "ідеологічно витриманих" партійців саме до залу засідань Івана Івановича.

Уже вечоріло. То тут, то там — по дорозі — фаркали люкси. У церкві дзвонили до вечірні, і дзвін цей тривожив душу кожного обивателя. Обиватель, очевидно, думав про воскресіння Христа, але Іван Іванович про це зовсім не думав і нарочито думав про антирелігійну пропаганду. Інша справа гудки на заводах: от коли б вони заревли! О, тоді мій герой теж відчув би якусь тривогу на душі (власне, не на душі — пробачте за цей безпардонний ідеалізм!—а якось більш моністично). Але думав би Іван Іванович не про якусь там первісну християнську комуну, а саме про матеріалістичну діалектику. Це зовсім не значить, що він хоче вульгарно прищепити дарвінізм до соціології,— Боже борони! Інакше він не йшов би зараз на зібрання комосередку, так би мовити, *per pedes Apostolorum*, а найняв би візника й поїхав візником,— це значить, що Іван Іванович (із слів Семена Яковича) завжди був, єсть і буде зразковим будівничим радянської держави.

По дорозі до моїх героїв підійшов Методій Кирилович, і скоро вони входили до залу засідань комосередку.

IV

Зал засідань комосередку, а також і про те, як проходили збори.

Це — досить-таки симпатично-декорована кімната. Кожний її закуток нагадує глядачам, що він не просто закуток, а головним чином "червоний куточок". Тут висять на стіні мало не всі вожді революції.

Крім вождів, тут багато різних революційних плакатів з різними текстами — профсоюзного, комсомольського та іншого походження. Тексти страшенно цікаві, художньо витримані (художня простота!) і такі переконуючі, що погляд ніколи на них довго не затримується: одразу все ясно й зрозуміло. На правій стіні в ореолі "монументального реалізму" висить місцева стінгазета. Це надзвичайно цікава газета. Там вам і оригінальні відділи, як от: "маленькі дефекти великої машини", тут вам і їдкі сатири на місцеве начальство, як-от: "шашні бувшої кандидатки в комсомол машиністки Попадько".

...Іван Іванович сів на першому стільці у першому ряду. Поруч його сіла Марфа Галактіонівна, а далі — Методій Кирилович.

Було тихо. Тільки зрідка прокидалось то тут, то там стримане шепотіння. Раз у раз

рипали двері, і зал потроху залюднювався. За вікном настирливо дзвонили до вечірні, і смішно було, що десь там, у церкві, люди стоять перед лампадками і думають про ідеалістичні катакомби перших християнських мучеників, а тут ніяких лампад нема, світить цілком матеріалістична електрика і люди думають без всякої ідеалістичної беліберди.

— Ти пам'ятаєш, яку поставлено сьогодні доповідь? — спитав тихим голосом Іван Іванович і подивився на Марфу Галактіонівну.

— Хіба ти забув? — сказала товаришка Галакта.— Та сьогодні ж доповідь про останню вилазку проти самокритики.

— О! — сказав Іван Іванович і підняв свій ніжно-білий вказательний палець.

І він мав рацію саме так підняти палець. Це значило, що мій герой сьогодні буде уважно ловити кожне слово і ні разу не задрімає тією безм'ятежною дрімотою, коли певний, що можна спокійно трохи поспати, бо, по-перше, в потрібний момент (коли голосують одноголосне) Марфа Галактіонівна легенько штовхне його під бік, і, по-друге, Іван Іванович певний був, що його комосередок "ніколи не зрадить інтересів пролетаріату".

— Інтересно послухати! — сказав мій герой і подивився на Методія Кириловича.

— Надзвичайно інтересно! — сказав Методій Кирилович і, підсунувшись ближче до свого друга, промовив таємничим голосом: — у нас... теж єсть!..

— Що єсть? — не зрозумів Іван Іванович. Методій Кирилович подивився бистрими очима по сторонах — праворуч, ліворуч, назад — і нарешті прошепотів чітко і рішуче:

— Дискусійщик! Ви розумієте? Справжній дискусійщик... От вгадайте, де він?

Іван Іванович від такої несподіванки аж одкинувся назад.

— Що ви говорите? — сказав він схвильовано.— В нашій примірній ячейці єсть дискусійщик?.. Галакточко, ти чуєш?

Але Марфа Галактіонівна вже почула цю сенсацію і уважно розглядала обличчя присутніх членів.

— Чи не кур'єр? — спитала вона, пронизуючи поглядом дальню фігуру, що самотньо сиділа в останньому ряду.

— Не! — рішуче одрубав Методій Кирилович. Тоді Марфа Галактіонівна знову забігала очима по стільцях.

Комосередок явився вже, так би мовити, іп согроге: прийшли всі члени колегії, прийшли завідуючі відділами і начальники та замісники різних канцелярій, прийшов уже голова місцевому і три рядових службовці, прийшла й організаторша жінок і її організація: секретарша головного начальника, секретарша головного зама і жінка головного начальника (остання, як і Марфа Галактіонівна, ніде не посідала посади і, як і Марфа Галактіонівна, доглядала своїх дітей). Словом, не прийшли ще тільки секретар комсомолу і сам головний начальник, що мусів сьогодні робити доповідь.

...Товаришка Галакта губилась в догадках і ніяк не могла вгадати, хто ж цей дискусійщик.

— Ага! — сказав нарешті Іван Іванович.— Я тепер знаю: це, очевидно, уборщиця!

— Нічого подібного! — сказав Методій Кирилович.— Уборщиця не може бути дискусійщицею, бо вона тільки кандидатка в партію.

— Ну, так хто ж такий? — мало не скрикнула Марфа Галактіонівна.— Ну, не мучайте мене!..

Методій Кирилович побачив, що далі він і справді не має комуністичного права мучити своїх товаришів і, скосивши очі, сказав іронічно:

— От він!.. Товариш Лайтер!

— Товариш Лайтер? Що ви кажете! — розвів руками Іван Іванович.— Ніколи б не подумав. Такий тихенький і лагідний — і на тобі! Воістину: в тихому болоті завжди чорти водяться.

Марфа Галактіонівна вп'ялась очима в маленьку фігурку товариша Лайтера (він сидів далеко ліворуч).

— Так,— сказала вона, зідхнувши,— він може! Він може бути дискусійщиком. Ти зверни увагу, Жане, на його обличчя — воно страшенно бліде і, я б сказала, майже дегенеративне. Мені чомусь завжди здавалось, що він анархіст-індивідуаліст.

— Ви, може, думаете, що він і справді якісь ідеї найшов? — сказав Методій Кирилович, бігаючи очима по підлозі.— Нічого подібного! Свій! Свій свого, так би мовити... От в чому сіль!

— Що ви цим хочете сказати? — спитав недогадливий Іван Іванович.

— Та то я... так! — байдуже махнув рукою Методій Кирилович. Але це таємне "свій" заінтригувало Марфу Галактіонівну, хоч вона і розуміла, в чому справа.

— Ви вічно говорите натяками! — незадоволено сказала вона.— При чому тут "свій"?

— Та то мені просто жалко товариша Лайтера,— сказав Методій Кирилович.— Це буде ще одна зачіпка для антисемітів: знову, скажуть, євреї!

Потім Методій Кирилович почав розповідати, як його колись до глибини душі обурювало "діло Бейліса" і як він взагалі страшенно симпатично ставиться до євреїв. Навіть більше того: він вважає, що найгеніяльніших людей дала саме ця нація.

— От, приміром, візьмемо Христа,— сказав він.— Наш народ і досі не знає, що Христос був євреї.

— А де він тепер працює? — спитав Іван Іванович.

— Христос? — здивовано подививсь Методій Кирилович.

— Та який там Христос! Товариш Лайтер!

Мій герой вже давно надів другу пару окулярів і уважно розглядав дискусійщика. Його зовсім не обходить, що товариш Лайтер євреї: соціальна боротьба не знає національних рамців, і він, як витриманий партієць, мусить бити всякого, хто так чи інакше піде проти самокритики і, значить, проти пролетаріату. І, коли Іван Іванович узнав, що в останній час товариш Лайтер завідує трестівською бібліотекою, він тут же вирішив: "інтелігент! деморалізований член партії"!

Але на товариша Лайтера дивились зараз мало не всі члени комосередку. Марфа Галактіонівна передала новину сусідці, сусідка сусідові і т. д. Погляди були пронизливі

і такі ідеологічно-витримані, що "дискусійщик", здається, ще більш зблід.

...Нарешті на дзвіниці покинули дзвонити. Вечірня почалась. Тоді до залу увійшов головний начальник і секретар комячейки. В залі ще тихше стало, навіть зникло шушукання. Все причаїлось в напруженні: дисципліна в комгуртку була зразкова, і члени осередку організовано і по-товариському поважали свого начальника.

— Товариші,— сказав секретар, сходячи на трибуну.— Прошу намітити кандидатуру на голову даного зібрання.

— Семена Яковича! — скрикнуло одразу кілька голосів.

Головний начальник (Семен Якович) поправив свою краватку, мило усміхнувся й розвів руками: мовляв, не можу! Дякую, тисячу разів дякую за таке зворушливе довір'я, але — не можу! Він зрідка показував на своє горло, і присутні могли подумати, що справа в задусі (головний начальник теж страждав на зажиріння серця), але ці припущення (правда, їх і не було) одразу ж розвіяв секретар.

— Семен Якович сьогодні не може головувати,— сказав він,— бо сьогодні Семен Якович робить доповідь.

— А... а... це інша справа,— загуло в залі, і комосередок, добре пам'ятаючи вирішення партії про середпартійну демократію, запропонував кандидатуру з низів.

— Методія Кириловича! — знову скрикнуло одразу кілька голосів.

Іванові Івановичу якось неприємно йойкнуло під серцем. Річ у тім, що він з Методієм Кириловичем був, так би мовити, на рівних правах: обидва були члени колегії і обидва вважалися "замами". І тому, коли комосередок після головного начальника називав ім'я Методія Кириловича, мій герой завжди почував себе не зовсім гарно і думав, що трапилось велике непорозуміння.

Марфа Галактіонівна одразу помітила це.

— Я гадаю, так і треба! — сказала вона, коли Методій Кирилович не тулився вже до неї і сів на місце голови зібрання (звичайно, після одноголосного голосування).— Саме його й треба було вибирати по останній інструкції з ЦК. Не можна ж весь час вибирати Семена Яковича й тебе. Треба ж видвигати й більш нижчі інстанції.

Іван Іванович з вдячністю подивився на свою дружину і, можна сказати, трохи заспокоївся.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович.— Перше питання нашого порядку дня — це остання вилазка проти самокритики. Слово має Семен Якович.

В залі зовсім змертвіло. Навіть чути було, як ударив по вікнах дрібний осінній дощик. Частина поглядів пронизала головного начальника, що в цей момент зійшов на трибуну і вже положив конспект для доповіді — номер "Правди", частина комгуртка дивилась на товариша Лайтера, що в цей час нервово ламав вальці і уперто дивився на підлогу. "

— Товариші! — почав головний начальник.— На попередньому зібранні я робив доповідь про режим економії. Що я говорив? Я говорив, що до режиму економії ми, комуністи, не можемо ставитись пасивно і потім я говорив, що таке режим економії. Що ж таке режим економії? Режим економії є один із останніх бойових лозунгів нашої

пролетарської партії, і треба його розуміти не тільки... е... так би мовити, в широкому масштабі, але треба знайти йому місце і в нашому особистому житті. Беремо знову ж таки олівець. Без режиму економії як би ми до нього ставились? Ми до його ставились... е... е... так би мовити, неохайно. Я сам мав честь бачити, як один із наших шановних товаришів (тут Семен Якович мило усміхнувся й подивився на управділа) викинув у кошика олівець на 1 1/2, приблизно, ще не списаного вершка... Тек-с!.. хе... хе...

Головний начальник зупинився, налив з графіна води й, запиваючи водою початок своєї цікавої промови, батьківським весело-докірливим оком дивився на управділа, що викинув у кошик олівець на 1 1/2 приблизно ще не списаного вершка. Дивилась в цей час і вся аудиторія на вищеназваного управділа.

Але ніхто не дивився на управділа вовком: всім грала на устах мила й симпатична усмішка, хоч і трохи докірлива, як і головному начальникові, бо всі були певні, що управділ цілком свідомо людина і цього більше не зробить.

— Тек-с! — продовжував Семен Якович.— Але що треба було зробити при іншій ситуації?.. Е... е... Так би мовити, при режимі економії?.. Ну-с?.. Треба було цього олівця не викидати в кошика, а купити для нього наконечника за дві копійки і списати олівець до кінця. Ну-с?.. От що, на мій погляд, є режим економії, так би мовити, в буденному житті.

Головний начальник ще налив з графіна води і запив дальшу частину своєї цікавої промови.

— Тек-с!..— продовжував він далі.— І коли я тепер підходжу до останньої вилазки проти самокритики, то що я бачу в ній? Я в ній бачу ту ж саму несвідомість!.. Цим я зовсім не думаю образити нашого шановного Климентія Степановича і прирівняти його цілком законну помилку з олівцем до беззаконної вилазки проти самокритики, але елементи несвідомості... е... е... так би мовити, трохи сходяться!

— Семене Яковичу! — скрикнув управділ.— Я свою помилку давно вже визнав. Для мене нема самолюбства в партійних справах.

— Прекрасно! — сказав головний начальник.— В партійних справах і не може бути самолюбства. Треба завжди одверто і публічно визнавати свої помилки... Але позвольте до діла... Отже... е... е... остання вилазка проти самокритики.

Тут докладчик зробив відповідно серйозне обличчя, вийняв з бокової кишені пенсне, розгорнув "Правду" і совісно, без всяких ліричних рефренів, цілком конкретно розповів комосередкові те, що було написано в газеті з приводу самокритики і що читали партійці і що вони мусіли ще прослухати. Доповідь була цікава й аудиторія так захопилась нею, як ніколи.

— Тепер дозвольте зрезюмувати! — сказав нарешті головний начальник.— Отже, остання вилазка проти самокритики є, так би мовити, цілком несвідомий і бузотерський акт. Але ми віримо, що товариші визнають свої помилки і покинуть бузу. Коли ж вони цього не зроблять (тут Семен Якович прийняв відповідно суворе обличчя), то... е... е... пролетаріат примусить їх це зробити!

Гучні оплески покрили промову оратора. Хтось скрикнув: "Хай живуть наші вожді" і аудиторія, зробивши Семену Яковичу овацію, мало не проспівала Інтернаціонал. Такого ентузіазму давно вже не було в комосередку, і відчувалось, що загроза з боку Лайтера міцно з'єднала весь, коли так можна висловитись, авангард пролетаріату.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович, коли аудиторія стихла.— Хто хоче взяти слово?

Всі подивились на того ж таки товариша Лайтера. Хто ж, як не він, мусить перший виступити? Звичайно, йому не зовсім приємно боротись з такою витриманою аудиторією, але що ж робити: не лізь куди не треба!

— Дайте мені слово! — сказав нарешті товариш Лайтер.

По аудиторії пронісся шум і раптом стих. Так буває перед грозою, коли замирають дерева і десь далеко синіє грізний тайфун. Чути було, як у вікно б'є дрібний осінній дощик і як Іван Іванович протирає собі рогові окуляри білосніжною хусткою.

— Товариші! — сказав товариш Лайтер.— Я не тільки не думаю виступати з критикою постанов ЦК, я, навпаки, я...

Але тайфун уже налетів: аудиторія зашуміла. Скажіть, будь ласка, яка самовпевненість! Він "не думає виступати з критикою постанов ЦК"? Боже мій, до чого ми дожили! Який-небудь шпінгалет і... з такими претензіями: "він не думає виступати проти постанов ЦК"! Яке нахабство, яка самозакоханість.

— Товариші! — скрикнув товариш Лайтер і ще більше зблід.— Дозвольте мені висловити деякі думки з приводу справжньої постановки самокритики.

— Що таке? Що він там каже?.. "справжньої постановки самокритики"? Скажіть, будь ласка, який науковий співробітник! Яка самозакоханість!.. Ну, це вже занадто! Ми не припустимо, щоб різні шпінгалети морочили нам голову своєю демагогією.

— Товариші! — ще раз скрикнув товариш Лайтер.— Я тільки хочу дещо сказати про членів нашого комосередку... Я...

Аудиторія ще більше зашуміла. В кожному прокинувся бойовий дух, коли так можна висловитись, "більшовицького старогвардійця", і кожному хотілось підскочити до трибуни і скрикнути: "Досить нам меншовицьких промов"!

— Товариші! — востаннє скрикнув товариш Лайтер.— Я... я... я... ми... ми... ми...

Але даремно: тайфун бушував! Тоді Методій Кирилович зробив знак рукою, і тайфун зник. Методій Кирилович звернувся до товариша Лайтера з милою, батьківською усмішкою:

— Як бачите, товаришу Лайтер, аудиторія вас не хоче слухати. Я тут зовсім ні при чому. Очевидно, ваші ідеї користуються в масі поспіхом.

Товариш Лайтер знизив очі (йому, очевидно, було ніяково за свої ухили і за провал своїх ідей в масі), і сів на своє попереднє місце.

— Хто ще хоче взяти слово? — сказав Методій Кирилович.

Іван Іванович відчув, що тепер якраз прийшла черга за ним. Саме тепер і він мусить виступити і показати свій ораторський хист в боротьбі з місцевою опозицією.

— Я прошу! — сказав мій герой і, побідно ступаючи, зійшов на трибуну.

Мій рішучий і симпатичний герой положив свій портфель на портфель головного начальника, протер свої окуляри білосніжною хусткою й почав:

— Дорогі товариші! Наш друг, товариш Лайтер, хоче взяти на себе роль місіонера і проповідувати свої сумнівні і, як ви бачили, безгрунтовні ідеї в тій країні, яка ніколи не була християнською — *episcopus in partibus*. Ви розумієте?..

Тут Іван Іванович, як і його начальник, налив з графина води і побідно подивився поверх окулярів на аудиторію: мовляв, єхидний початок?

— Ловко! — пронісся шум похвали по аудиторії.

— Але,— продовжував мій герой,— ми таких місіонерів не приймаємо!.. (Голоси: "Правильно! Правильно!"). Попередній оратор, себто товариш Лайтер, багато розпинався з цієї трибуни, запевняючи нас, що самокритика нам не потрібна, що самокритика загальмує наш господарчий процес, що і т. д. і т. п. А я от говорю — нічого подібного! Вона не може загальмувати господарчий процес! (Голоси: "Правильно! Правильно!"). Хто повірить товаришу Лайтеру? Ну, скажіть мені: хто йому повірить?

— Ніхто! — скрикнуло одразу кілька голосів.

— Цілком справедливо: ніхто! Тисячу разів — ніхто! (Мій герой вже входив в азарт). Ми всі пам'ятаємо, як важко нам було завоювати диктатуру пролетаріату, скільки ми крові пролили на полях громадянської війни, скільки наших дорогих товаришів розстріляно в контррозвідці, і ми не можемо мовчати і не сказати товаришу Лайтеру: "уберіть, будь ласка, ваші сумнівні руки від досягнень пролетаріату і не морочте нам голови!" Ви хочете розколоти партію, але це вам не вдасться. Ви хочете... але — досить! Досить!...

Тут Іван Іванович раптом взявся за серце і сказав, що він не може скінчити своєї промови, бо боїться "за розрив серця". Аудиторія покрила Івана Івановича гучними і вдячними оплесками. Видно було, що товариш Лайтер і справді помилився: осередок був цілком ідеологічно витриманий.

Після Івана Івановича ще виступали промовці, але все вже було ясно, і тому Методій Кирилович закрив зібрання.

Комосередок повалив на вулицю. Дощик в цей час ущух і над городом мовчазно стояли важкі осінні хмари.

...— Ну, як я його? Добре? — спитав Іван Іванович.

— Ти сьогодні прекрасно говорив,— сказала Марфа Галактіонівна.— Мар'я Івановна прямо захоплена твоєю промовою.

— Шкода тільки, що мені серце не дає розійтися! — зідхнув мій герой.— Тепер я цілком переконаний, що маю ораторський хист. Цілком!

V

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру, також і про те, як може звичайний випадок наробити багато неприємностей.

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру. Всюди зразковий порядок і все на своєму місці. Явдоха порається у кухні біля помийного корита, мадмуазель Люсі вишиває сорочку своєму майбутньому нареченому. Діти уже сплять безм'ятежним

сном.

— Ти не пам'ятаєш,— спитав Іван Іванович,— мені не подавали на зібранні записок?

— Здається, ні! — сказала Марфа Галактіонівна. Мій цілком задоволений герой одсунув од себе чашку з чаєм і взяв портфель.

— А все-таки подивимось! — сказав він.— Може, я так захопився, що й не помітив, як укинув якось.

Іван Іванович поліз у теку і почав там ритись. Рився він не довго, бо раптом натрапив на якийсь документ. Він витяг його.

— В чому справа? — сказав Іван Іванович і зблід.

— Що ти там найшов, Жане? — спитала Марфа Галактіонівна.

Іван Іванович подивився на дружину розгубленими очима й передав їй документ. Марфа Галактіонівна вихопила із рук Івана Івановича вищезгаданий таємний документ і теж збілділа.

— Як ти гадаєш,— спитав Іван Іванович.— Що це значить?

— Не розумію! — розвела руками Марфа Галактіонівна.

— Чи не підсунув хтось нарочито... з метою скомпрометувати мене? Як ти гадаєш?

Марфа Галактіонівна уважно подивилась на стелю: вона думала. Вона довго думала і нарешті сказала:

— Все можливо... — сказала вона.— Я знаю: у тебе багато ворогів.

— Що ти кажеш, Галакточко! — скрикнув Іван Іванович.— У мене багато ворогів? Чого ж ти мені раніш про це не говорила?

— Я не хотіла тебе турбувати! — зідхнула Марфа Галактіонівна.— Навіщо про це говорити, коли в тебе й так погане серце!

— Хто ж ті вороги? — знову скрикнув Іван Іванович.

— Я не знаю! — зідхнула Марфа Галактіонівна.— Як я їх можу знати, коли вони таємні.

Іван Іванович в розпучі схопився руками за своє волосся й похилився на стіл.

Проте він мав рацію: документ, що його хтось підсунув у його портфель, і справді був страшний документ. Це була хоч, може, й легальна, але, на жаль, ще не оголошена стенограма якогось пленуму ЦК. Це була, можливо, зовсім не таємна, а можливо, й цілком таємна книжечка, бо мій герой її, на жаль, зовсім не читав, а прочитати зараз (та ще й всю!) він ніяк не міг. Як нарочито, в цей момент за вікном знову побіг дрібний осінній дощик, і здавалося уже Івану Івановичу, що й справді в нашому житті є місце для мінору і що не завжди однаково світить електрика: іноді бадьорим радісним світлом ідеологічно витриманого куточка, а іноді трохи інакше.

— Ну, так що ж робити? — спитав Іван Іванович підстреленим голосом.

— Очевидно, треба цю книжечку негайно спалити — і квит! — сказала Марфа Галактіонівна.

— Спалити? А ти певна, що її не нарочито підложено мені? А що як питають, де я її дів?... Може, однести її Семену Яковичу?

— І це не діло! — сказала Марфа Галактіонівна.— Знову ж таки питають, де ти її

взяв?

— Боже мій! — простогнав мій герой.— Що мені робити! Марфа Галактіонівна теж не знала, що робити. Чого тільки вона не передумала в цей момент. Але проклятий документ загадково маячів на столі і розгадки не видно було.

Але от раптом почало вияснитись, і Марфа Галактіонівна скрикнула.

— Я вже знаю! — скрикнула вона.— Це непорозуміння!

— Що ти хочеш сказати? — з полегшенням зідхнув Іван Іванович.

— Я хочу спитати тебе: де лежав твій портфель? Здається, на портфелі Семена Яковича?

Іван Іванович приложив пальця до своїх уст і задумався.

— Здається,— сказав він,— здається, на портфелі Семена Яковича.

— Ну й от! Так знай же: цей документ положив у твій портфель не хто інший, як Семен Якович, і положив зовсім випадково.

— Як так випадково? — не зрозумів Іван Іванович.

— А так! Я пам'ятаю, він щось виймав зі свого портфеля, і, очевидно, саме цю книжечку. Він, мабуть, хотів нею ілюструвати свою промову, але потім передумав і положив її... та уже не в свій портфель, а випадково — в твій!

— Геніальна ідея! — скрикнув Іван Іванович.— Ти, голубко, їй-богу, як Шерлок Холмс... Тільки як його спитати?

— Ну, це просто,— сказала Марфа Галактіонівна.— Іди зараз до телефону і поцікався, чи не загубив він чогось із свого портфеля.

Мій герой схопивсь зі свого стільця й побіг до кабінету. Чути було, як він нервово взяв рурку і чітко сказав:

— Сорок ноль два... Не вільно?.. Фу!.. Чорт!..

Чути було, як він знову сказав: "4002", але знову було не вільно. І так до трьох разів. На четвертий раз Івана Івановича сполучили з Семеном Яковичем, а за дві хвилини мій герой вже вскочив до їдальні.

— Ти не помилилась! — скрикнув він і схопив в свої обійми свою симпатичну й догадливу дружину.— Ти не помилилась! Семен Якович випадково положив цей документ у мій портфель!

Марфа Галактіонівна надзвичайно раділа такому щасливому кінцю і запропонувала навіть Івану Івановичу повечеряти з вірменською.

І от Іван Іванович вже лежить на своїй сюрпризній ліжниці і читає останній номер "Правды". З радіорупора чути оркестр якоїсь оперетки, а з кухні чути, як Явдоха пореється біля помийного корита.

Марфа Галактіонівна зняла спідницю й залишилась в панталонах. Вона підійшла до дверей в дитячу спальню і сказала:

— Ecoutez! Передайте мені, будь ласка, ночний горщик.

— Avec plaisir, madame,— сказала мадмуазель Люсі і передала посуд.

Потім мадмуазель Люсі пішла до дитячих колисок, де вже спали безм'ятежним сном Май і Фіалка, а Марфа Галактіонівна полізла на сюрпризну ліжницю й посунула

Івана Івановича до стіни своїм шикарним торсом.

...— Ну, а все ж таки,— сказала вона.— Чим же соціалізм відрізняється від комунізму... Конкретно?

— Боже мій! Я ж тобі вже говорив,— сказав Іван Іванович,— комунізм — це вища, так би мовити, ідеальна суспільна форма.

Марфа Галактіонівна . широко позіхнула й погасила електрику. Скоро в кімнаті чути було легенький храп. За вікном мжичив осінній дощик мажорного сезону. Після трагічної події з вищеназваним документом Івану Івановичу снились поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму.

VI

Чим же треба кінчити, а також і про те, що ж не дає авторові скінчити негайно.

Чим же треба кінчати? Кінчати, очевидно, прийдеться не сном Івана Івановича (хай він собі спить на здоров'я), а описом такого трагічного фіналу, що все-таки звалився на зовсім і ніяк невинну голову мого ідеологічно витриманого героя.

Правда, славетний винахід (про нього далі, це саме той винахід, що зробив ім'я Івана Івановича безсмертним!) примушує автора написати ще невеликий розділ, але, по-перше, цей передостанній розділ є, так би мовити, розділ не обов'язковий (нетерплячий читач може його й не читати), а, по-друге, великим злочином було б обминути те, чого обминути ніяк не можна.

Отже, після осені прийшла, як і треба було чекати, зима.

Морози були люті, але мій герой самовіддано томився в духоті: його будинок, що на вулиці Томаса Мора, викликав на "соціалістичне змагання" (так саме і написано в домкомівських книжках) будинок, що на вулиці Щукина, і тому не можна було "підкачати" навіть в сенсі опалення: кожний із будинків доводив, що він тепліший за свого супротивника і що він не тільки уміє боротись з буржуазією, але й з природою з поспіхом сперечається. І от колись, сидячи в такій от духоті, Іван Іванович сказав:

— Галакточко! — сказав колись Іван Іванович.— Я почуваю, що я можу прислужитись своїй партії, по-перше — партійною та радянською роботою, а по-друге — й своїми винаходами.

— Що ти надумав, Жане? — сказала Марфа Галактіонівна, кусаючи державні горіхи (вона ніколи принципово не купувала горіхів у приватника і їла тільки державні горіхи з державних лісів, саме ті, що, як подарунок, прислав їй брат — лісничий). Ну, говори — я послухаю.

— Бачиш,— промовив Іван Іванович,— сидів я оце й думав про літо. Прийде, значить, літо, а з ним прилетять і мухи. Ти уявляєш, як вони перешкоджають нашій роботі? Жах! Так от я й вирішив: треба вигадати якусь мухобойку. І я вигадую, даю тобі чесне комуністичне слово. Ти думаєш, що мені бракує таланту? Ну, не скажи, голубонько!

— Чому ж бракує? — промовила товаришка Галакта, підкочуючи очі до лоба.— Я

зовсім не сумніваюсь! Буває так, що талант проявляється навіть у простого народу, а ти ж інтелігент, з вищою освітою.

Такий відгук з боку дружини на його бажання винайти мухобойку так підбадьорив мого героя, що він тут же приступив до роботи. По-перше, він написав заяву до свого комосередку, щоб його звільнили від партнавантаження (бюро комосередку вже на другий день звільнило його від партнавантаження "як наукового робітника, що працює над власним винаходом"), а подавши заяву, взявся за мухобойку.

Всю зиму Іван Іванович самовіддано ламав собі голову і тільки напровесні прийшов до того висновку, що відповідно найновішим досягненням техніки, мухобойку треба зробити за допомогою електрики. Тоді Іван Іванович почав студіювати деякі дисципліни і почав робити спроби. На його столі появились електроскопи з листочками, він утворював, скажім, протилежні електрики на сполучених електроскопах, він ловив "електричний вітер" і гасив ним свічку. Він звертався до лейденської банки та франклінового колеса і, нарешті, після довгої праці, вражений був раптом у саме серце загадкою про т. зв. спробу Гальвані. Як відомо, Гальвані довів, що м'язи й нерви у тварини можуть бути за джерела електрики, але Івана Івановича страшенно зворушило те, що при сполученні нерва і м'язів жаби, скажім, жаб'яча ніжка дригає. Зворушувало саме те, що вона дригає. Мій герой інакше і не уявляв собі смерті мухи на електричній мухобойці, як смерть, що їй, так би мовити, прелімінарне відповідало дригання ніжками.

В скорому часі Іван Іванович зробився героєм дня нашого, як він говорить, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, "з голови до п'ят революційного міста": він таки винайшов електричну мухобойку. Про нього заговорили всюди, а Марфа Галактіонівна стала ще більше поважати його. Секрет винаходу не було оголошено, але відомо було, що мухобойка надзвичайно оригінальне була мух: коли муха сідала на апарат мого героя і саме на тому місці, де за проектом бажано було, щоб вона сіла, електрика обов'язково вбивала її.

— От тільки біда,— говорив Іван Іванович,— що муха не завжди сідає там, де треба... Ну, нічого,— додавав він.— Нічого!..

І він мав рацію — так додавати. Головне — початок, а потім якось удосконалиться: коли не він удосконалив свій апарат-мухобойку, то синок його Май, підрісши, завершить справу свого талановитого батька-винахідника. Одним словом, Іван Іванович на деякий час заспокоївся. Саме на той час, поки його голову знову не пронизала нова геніальна ідея.

Як уже було сказано, будинок мого героя був у стані "соціалістичного змагання". Цей надзвичайно похвальний факт теж міг би навести Івана Івановича на ту думку, що "соціалістичне" можуть змагатися не тільки колективи, але й окремі індивідууми, та цього не трапилося, а навів його на цю думку (хоч на перший погляд і дивно!) — навів його власний радіорупор.

Відпочивав, значить, мій герой на канапі і чекав чергового концерту з місцевої радіостанції. Май і Фіалка гралися в спальні з мадмуазель Люсі, товаришка Галакта

сиділа з його другом Методієм Кириловичем у кабінеті. Раптом зашипіло.

— Гало! Гало! Говорить радіостанція на хвилі...— і т. д. Прекрасно! Але чує тут Іван Іванович від конференса, що радіостанція бере сьогодні на себе роль плацдарму для "соціалістичного змагання". Конкретно кажучи, сьогодні (конференс говорить) змагаються: балабаєшник, скрипник, бандурист, піаністка, домрист, гармоніст та гобойщик.

— Інтересно послухати! — подумав мій герой.— Подивимось, хто кого!

Першим виступив балабаєшник. Беручи до уваги, що саме так, по вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові мажорні елементи нашого суспільства, балабаєшник на цей раз найшов можливим заграти якусь песимістичну пісеньку, що їй досі не давали місця на радіостанції. В такому ж дусі грали й інші змагальники. Мій герой спершу незадоволено хитав головою, але потім прийшов до тієї ж думки, що й балабаєшник ("саме так, по вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові, мажорні елементи нашого суспільства"), і, прийшовши до цієї думки, раптом прийшов і до другої.

— Методію Кириловичу,— покликав він схвильованим голосом свого симпатичного колегу.— Я вас викликаю на соціалістичне змагання!

Сказавши це, Іван Іванович протер окуляри своєю білосніжною хусткою, з вдячністю подивився на радіорупор і нарешті помандрував до їдальні, де його симпатичний друг сидів з його ж таки милою дружиною. Момент був не зовсім вдалий для зустрічі двох приятелів (Методій Кирилович ще не встиг зовсім очутитись після інтимної розмови з товаришкою Галактою), і все-таки до згоди прийшли негайно.

— Я ваш виклик приймаю! — обсмикнувшись нарешті, рішуче заявив Методій Кирилович.— Будь ласка!

І тут же вирішено було, що Іван Іванович зробить три мухобойки, а Методій Кирилович буде три дні агітувати серед службовців тресту за утворення фабрики виробництва цих же таки мухобойок.

В таких цікавих розмовах і в таких же не менш цікавих думках проходили дні мого героя.

Після Різдва приїхав до Івана Івановича брат Марфи Галактіонівни — товариш Мрачний (псевдонім). Саме той брат, що лісничий. Брат приїхав, як виянилось, надовго, бо його, як виянилось, партія зняла з партії та з лісництва чи то за шахрайство ("за шахрайство" — говорили злі язики), чи то за опозиційні ухили ("за опозиційні ухили" — говорила товаришка Галакта). Проти ухилів Іван Іванович, як відомо, рішуче боровся, але в даному разі він не міг боротись,— не тому, що справа йшла про боротьбу проти родича, а тому, що мій герой був тактовною, шляхетною людиною і нешляхетне поводитись із гостем, можна сказати, органічно не міг, тим паче, що по городу почали ходити "тривожні" чутки відносно якогось "переобрання" політбюро.

Товариш Мрачний цілими днями громив "апаратчиків" і запевняв Івана Івановича, що "це їм так не пройде". Іван Іванович слухав, а Марфа Галактіонівна говорила.

— Я думаю,— говорила Марфа Галактіонівна,— що Зюзя має рацію бути незадоволеним з апаратчиків. Ти як гадаєш, Жане?.. Ти знаєш, я вже давно точу зуби на Сталіна.

— Я, Галакточко, нічого не маю проти,— нарешті зідхав мій стійкий герой,— але щодо Сталіна, я з тобою (тут Іван Іванович озирався) згодний. Згодний, Галакточко. Цілком! На мій погляд, він теж... як би його сказати,— дискусійщик... Себто треба припускати, що він буде дискусійщик.

— Треба припускати? — кричав товариш Мрачний.— І це говорите ви, високоінтелігентна людина?

Тут мій герой не те щоб дрейфив, а просто говорив, що його не так зрозуміли, що він, звичайно, і в цьому питанні "органічно" не може бути не революціонером "з голови до п'ят" і що він хоче тільки, щоб все було добре і щоб перемога була на боці пролетаріату, себто щоб можна було спокійно ходити до ячейки в четвер і жити по-людськи. Досить вже він настраждався на фронтах, себто у Наросвіті, коли була громадянська війна.

— А все-таки,— навідав товариш Мрачний,— все-таки скажіть мені: невже й вашому потрібна ця ідіотська самокритика?

Іван Іванович виймав свою білосніжну хустку і нервово протирав нею окуляри. Він, звичайно, знав, як він має відповісти, але він не міг, на жаль, відповісти, бо тут якраз втручалася товаришка Галакта.

Марфа Галактіонівна причиняла двері і говорила конспіративним голосом.

— Звичайно, Жане, це абсурд! — говорила вона.— Невже ти й досі погоджуєшся? Ну, скажи мені! Скажи!

Іван Іванович нібито раніш погоджувався, себто гадав, що товаришка Галакта теж погоджується, але тепер він уже не міг погоджуватись, тим паче, що, зі слів товариша Мрачного, "апаратчики" мусіли "на днях полетіти" і "взагалі загубити свою силу".

— Ні!.. не погоджуюсь! — раптом рішуче ще раз зідхав Іван Іванович і, тут же підбадьорений вдячним поглядом дружини, додавав: — Я навіть скажу вам по секрету, що я з самого початку мало довіряв цій ідеї. Їй-богу.

Словом, Іван Іванович говорив тільки те, що підказувала йому його революційна совість. Правда, коли товариш Мрачний, діставши посаду, раптом змінив свої погляди, Іван Іванович не змінив своїх поглядів, він просто знову зупинився на своїх, що були до приїзду товариша Мрачного, позиціях, себто він знову почав гаряче захищати "самокритику", але це показує тільки те, що мій герой, будучи ортодоксальним марксистом, не міг не володіти добре ланцетом матеріалістичної діалектики. От і все, плюс, звичайно, революційна совість.

І тому не зрозуміло (рішуче не зрозуміло!), як могло трапитись це велике горе, це грандіозне нещастя. Ви питаєте, яке нещастя, яке горе? Читайте останній розділ — і ви побачите.

VII

Трагічний фінал, а також і не про те, які треба зробити висновки.

Колись Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав "Вісті". Він завжди уважно переглядав цю газету: по-перше, тому, що тут було багато урядових розпоряджень, а він не хотів бути не в курсі державного будівництва, а по-друге — тому, що редакція цієї газети його остаточно зворушувала підбором матеріалу. Тут було всього вміру: і смішного (Іван Іванович, наприклад, дуже обурювався з поведінки драматурга Куліша, що в своїй п'єсі "Мина Мазайло" нахабно висміяв майстра мажорного сміху Іону Вочревісущого. Іону Вочревісущого Іван Іванович вважав мало не за геніальну людину) — тут було трохи і про кооперацію, трохи про сільське господарство, а також трохи і про культурне життя країни. Особливо Івана Івановича зворушували передові статті і саме ті, що йшли без підпису.

— Не говори, Галакточко! — часто схвилюваним голосом кидав він у бік своєї дружини. — От би в кого повчитись нашим газетам! Яка краса вислову! Скільки в цих передових споживи для серця й розуму. Як вони хвилюють своєю тематикою! Ні, не говори, Галакточко, все-таки постановка справи — велике діло!

— Ще б пак! — зідхала Марфа Галактіонівна. — Це ж наша найстаріша газета. Скоро матиме мало не десятилітній досвід!

Іван Іванович дивився у вікно на молодий сніжок і на його душі була радість і — гордість невимовні...

...Так от, значить, одного разу Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав "Вісті".

Раптом його очі поширились і він, як і тоді, коли натрапив на випадково положений до його портфеля "страшний документ", як і тоді, дуже зблід. Ніжні пальці мого героя затремтіли. Як на гріх, в цей час в квартирі нікого не було (вся сім'я поїхала до парку шпаціювати), була тільки в кухні Явдоха. Іван Іванович протер очі і ще раз уважно перечитав ті рядки, які його так схвилювали. Потім мій герой підвівся з канапи і, можна сказати, навіть забігав по кімнаті. Він ніколи так енергійно не метушився, як тепер, і тому треба було припускати, що він вичитав, по меншій мірі, про оголошення війни, навіть уже про вступ ворожих сил на радянську республіку чи то оголошення про смерть якогось свого любимого вождя.

— Загибель революції, — шепотів він. — Явна загибель! Коли газета не бреше — а я їй завжди вірив! — коли вона не бреше, то... Ні! Ні! Цього не може бути. Ні! Ні!

Іванові Івановичу навіть піт виступив на лобі. Хвилинами здавалося, що він знепритомніє і, як підстрелений заєць (правда, він цього моменту скоріше подібний був до, коли так можна висловитися, схвилюваної породистої корови) — і, як підстрелений заєць, впаде на свій сюрпризний килим.

Та цього — слава тобі господи — не трапилося. Мій герой потроху почав відходити і нарешті зовсім одійшов. Тоді він підійшов до вікна і одчинив вікно. Запахло весняними пахощами (тоді вже йшла весна). Прямо — заходило сонце. Воно заходило так звичайно, ніби в газеті нічого страшного й не було. Навіть образливо було дивитися на цю байдужу огняну кулю. Але Іван Іванович навіть не звертав на це уваги: мовляв, плювати йому на сонце, він давно вже взяв себе в руки. Правда, ті руки, що він в них

взяв себе, ще трохи, і навіть більше ніж трохи, тремтіли, але при чому ж тут він?

Мій герой витер з лоба вищезгаданий піт і, не маючи з ким поділитися своїми думками, раптом відчув у собі приплив ніжності й велике бажання поговорити зі своєю куховаркою.

— Посуд миєте, Явдошко? — ніжним, ласкавим, мало не соцвиховським голосом сказав Іван Іванович і зупинився на порозі кухні.— Ну, як воно — не важко вам жити у нас?

— Чого там важко! — відповіла, як і завжди, трохи холоднувато ("чорна невдячність!") куховарка.— Чого там важко, ми вже звикли, барин!

Іншого разу мій, зрідка трохи глухуватий, герой, можливо, і не звернув би уваги на це обурливе "барин". Товаришка Галакта навіть думала, що це в порядку речей: мовляв, нічого тут особливого нема, коли куховарка називає Жана "барином" — по-перше, ніхто того не чує і, значить, нема тут ніякої компромітації, а по-друге — товаришка Галакта ніколи не посміє позбавити Явдоху волі слова (куховарці так подобається — хай так і говорить!). Але на цей раз Іван Іванович мало не підскочив.

— Який я вам барин, Явдошко! — скрикнув він у жахливій розпущі! — Хіба я вам барин? — Іван Іванович мило усміхнувся і, розвівши руками, пояснив:

— Товариш! Так! Товариш!

Явдоха здивовано подивилась на хазяїна.

— Хай буде й по-вашому! — знизала вона плечима і, знизавши плечима, взялася за цеберку з помями.

Але тут з Іваном Івановичем трапилось щось небуденне. Підскочивши з незвичайною для нього легкістю до куховарки, він делікатно відштовхнув її від цеберки з помями.

— Так, так Явдошко! — промовив Іван Іванович тремтячим голосом.— Я вам не барин, я... я вам справжній друг і товариш. Я вам — ви ж пам'ятаєте? — Я вам завжди говорив, щоб ви називали мене товаришем! (Іван Іванович і сам уже вірив, що він завжди пропонував Явдосі називати себе товаришем, хоч цього, можна сказати, й не було — не тому не було, що він не хотів, а тому, що він просто забув). Завжди говорив, Явдошко. І тепер говорю! Да!..

Іван Іванович знову витер піт зі свого чола й несподівано скрикнув:

— Дозвольте,— скрикнув він,— я винесу цеберку з помями! Ця остання пропозиція вискочила з уст хазяїна якимось зовсім без всякої потреби. Але вискочивши, вона вже не могла повернутися в ті ж таки уста і саме так, наче її й не було (воістину, слово не муха — вилетить не спіймаєш навіть за допомогою мухобойки). Іван Іванович захвилювався тим хвилюванням, коли відчуваєш себе героєм, а здивована Явдоха рішуче не хотіла йому віддати цеберки. Почалась боротьба. І невідомо чим би вона скінчилась, коли б в цей момент не відчинилися двері і в дверях не зупинилась Марфа Галактіонівна.

— Жане! В чому справа? — грізно сказала Марфа Галактіонівна, побачивши боротьбу.— Що це значить?

Товаришка Галакта зрозуміла, звичайно, цю сценку, як залицяння мого героя до

кухарки, і тому, не довго думаючи, вона тут же скрикнула.

— Геть! — скрикнула вона, звертаючись до Явдохи.— Щоб твоя нога більш тут не була. Геть! Геть!

— Що ти робиш, Галакточко,— в свою чергу скрикнув Іван Іванович.— Не роби цього, голубонько. Не роби! Прося тебе, не роби!

Але Марфа Галактіонівна вже нічого не чула і тільки кричала "геть". Коли ж кухарка вийшла з кухні і коли червоний і спітнілий Іван Іванович підвів свою дружину до канапи, то вона, Марфа Галактіонівна, й тоді не дала промовити слова. Потім товаришка Галакта зробила істерику. Нарешті істерика скінчилась, і тоді вияснилося, в чому справа. Вияснилося тоді, коли мій герой остаточно переконав свою стурбовану дружину, що він не залицятися хотів до Явдохи, а тільки хотів показати їй, що він нічим (буквально нічим!) не відрізняється від неї, від кухарки, і навіть може винести цеберку з помиями. Переконав він її не словами, а, так би мовити, ділом. Це трапилося саме тоді, коли й товаришка Галакта прочитала в "Вістях" ті рядки, які так схвилювали Івана Івановича.

— Так! Ти мав рацію! — уже подвійним голосом (спокійним, що Іван Іванович не зрадив і неспокійним, що газета) сказала вона, бризкаючи на себе одеколоном.— Так. Ти мав рацію. Але ти, Жане, не маєш рації хвилюватись. Боже мій, чого ти, Жане, так хвилюєшся? Не роби паніки! Пожальй своє серце! Чистка ж тільки для низів! Члени колегії, на мій погляд, ні в якому разі не будуть чиститись.

— Ах, Галакточко! — підстреленим голосом сказав мій герой.— Ти не дочитала.— Іван Іванович подав дружині номер "Вістей".— Ну, ось дивись, голубонько. Тут написано навіть, що будуть чистити навіть членів ЦК. Ти розумієш? Членів ЦК!

— Цього не може бути! Я не вірю! — рішуче одрізала Марфа Галактіонівна.— Членів ЦК не можуть чистити... Це просто для народу... для маси! В противному разі ми загубили б революцію... Да...

— Безперечно! Безперечно загибель революції! — сказав Іван Іванович і в розпуці схопився за голову.— Ах, Боже мій, що вони роблять! Не, Галакточко, я таки не дарма не погоджувався з самокритикою. Що хочеш роби зі мною, а я апаратчикам тепер не можу довіряти. Даю тобі чесне комуністичне слово. Ти розумієш — не можу!

Схвилюваний Іван Іванович кинувся до кабінету й подзвонив до Методія Кириловича.

— Чули?..— спитав він у рурку.— Нуда! Нуда!.. Ну, як ви?.. Я? Я ж, знаєте, мені що? Будь ласка, хоч сьогодні! Тільки я думаю, знаєте... Ну, словом, заходьте — поговоримо. Треба улаштувати сімейну раду.

Тут мій герой закашлявся й положив рурку на її руркове місце.

Цілу ніч Івана Івановича і Марфу Галактіонівну кусали чи то блощиці, чи то блохи, і вони ніяк не могли заснути. А коли прийшов новий ранок, мій герой поспішив до установи. Він навіть забув поцілувати Мая і Фіалку батьківським поцілунком. Але в установі його чекала ще більша неприємність. Там він, по-перше, остаточно пересвідчився, що йому обов'язково прийде́ться чиститись (виходить його любима

газета й на цей раз не збрехала), по-друге, він узнав, що роботу його комосередку з сьогоднішнього дня починає обслідувати спеціальна комісія з райкому.

Про це сповістив Методій Кирилович.

— Для чого комісія? Для чого обслідування? — спитав зблідлий за ніч Іван Іванович, безсило сідаючи в крісло.— Ну, скажіть мені, для чого?

— А хіба вам не ясно? Мабуть, хочуть когось вичистити. І, мабуть, не тільки з комосередку,— сказав догадливий Методій Кирилович,— а навіть декого і з бюро.

— Із бюро? — в розпуці промовив мій герой (він був членом, хоч і не активним, свого бюро).— Що ви говорите? Ні, ви просто робите паніку. Ви помиляєтесь, Методію Кириловичу! Да, помиляєтесь... Я тільки не розумію, відкіля це все взялося?

— Це ви вже спитайте в свого товариша Лайтера,— відповів Методій Кирилович, підкресливши "свого".— Це, будьте певні, це його роботка.

— Мого товариша Лайтера? — до того розгубився Іван Іванович, що навіть випустив із рук окуляри, які протирав своєю білосніжною хусткою.— Ви серйозно кажете "мого"?

— Так! — як і завжди, спокійно відповів Методій Кирилович.— Іменно вашого. Я не член бюро, а ви, як член бюро, мусіли вже давно знати, що це за штучка. Хіба я вам не говорив? Свій свого, так би мовити!.. Чому ж ви його досі...

— Ах, боже мій! Нічого не розумію! — скрикнув Іван Іванович тим же таки підстреленим голосом.— Буквально нічого!

Мій герой раптом покинув Методія Кириловича й побіг до Семена Яковича, головного начальника і члена бюро. Про що вони там говорили — мені не відомо. Проте, я гадаю, що це й не цікавить читача. Давати в деталях трагічну загибель мого героя я й не брався. Скажу тільки, що райком прислав комісію, так би мовити, необ'єктивну, по-перше, вона сконстатувала, що товариш Лайтер не опозиціонер і не бузотер, а просто собі активний партієць, по-друге, комісія наказала негайно перебрати бюро комосередку, а по-третє (це вже просто якесь трагічне непорозуміння), Івану Івановичу, Марфі Галактіонівні, Методію Кириловичу і ще багатьом ще до чистки судилося "вийти із партії", як потім говорила товаришка Галакта.

Іван Іванович, прийшовши додому після "вийти із партії", похилився на свою мухобойку і раптом заплакав дрібненькими в перший раз мінорними сльозами.

— Пропав! — скрикнув він.— Боже мій, яке трагічне непорозуміння! Чому саме мені судилося так страждати за революцію? Чим я провинився?

Але йому на його останнє запитання ніхто не відповів. Марфа Галактіонівна ще не прийшла після "вийти із партії", а Май і Фіалка десь шпацірували з мадмуазель Люсі. Що ж до куховарки Явдохи, то вона поки що нічого не знала, і тому й тепер виспівувала якусь свою зовсім незрозумілу пісню, саме ту, що, з одного боку, нібито веселу, а з другого — начебто дражнить.

Так що мажорну новелу, можна сказати, кінчено. Звичайно, я й зараз бачу незадоволені обличчя (мовляв все добре, та от багато публіцистики), але й тепер, на жаль, нічим не можу допомогти.

Що ж робити, дорогі читачі, коли я хочу, щоб мої твори читали рішуче всі

громадяни нашої республіки, навіть такі ділові, як от Іван Іванович та Марфа Галактіонівна, а ділові люди, як відомо, читають тільки мажорні новели з ухилом в публіцистику. Треба, очевидно, йти на компроміс.

...А втім, Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте "Гулливерову подорож"?) справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфта, нагадує йому, Теккерею, загибель грандіозного царства.

Так думав колись не тільки Іван Іванович, але думаю сьогодні й я, коли зупиняю свій зрідка вольтеріанський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика.

...І потім чому Салтиков-Шедрін міг бути віце-губернатором, а я не можу? Правда?

Отже, до побачення, золотий мій читачу! Сподіваюся ще раз зустрітися з вами. В моїй шухляді (доводжу до вашого відома) є ціла галерея ідеологічно витриманих, монументально-реалістичних типів нашої ніжно-прекрасної епохи, а ви (доводжу до свого відома), очевидно, маєте охоту познайомитися з ними. Ну, і от!

РЕВІЗОР

I

На квартирі Валентина Бродського, репортера провінційної газети, з раннього рання готувалися до прийому надзвичайного гостя. Власне, "товариш із центру" мусів обідати в редактора, але редактор, Іван Сірко, ніяк не міг його прийняти: по-перше, жив Сірко в надто маленькій кімнаті (в ній навіть двом тіснувато було), а по-друге, його спартанському помешканню замкнутого одиночки ніяк не личило виконувати роль закутка для бенкету хоч би й з "товаришем із центру".

Репортерова дружина — Леся — як тільки прокинулась, одразу ж метнулася по сусідах. Хотілось прийняти гостя як слід, хотілось навіть купити вина, горілки та консервів тощо, але, на жаль, не було більш-менш пристойного посуду і, головне, не було грошей на вищепоіменовані закупки. Правда, Сірко з охотою допоміг би Лесі карбованцями зі свого утримання, але Валентин був рішуче проти того, щоб вона улаштовувала обід на кошти редактора, і навіть проти того, щоб вона робила позичку в того ж таки Сірка. Бродський був не тільки великим хлібосолом, але й по-своєму шанобливою людиною.

Гроші Леся з великими труднощами дістала. Та коли прибігла додому, щоб забрати кошика й коопівську книжку, Валентин зустрів її незадоволеним обличчям і категорично заявив:

— Я зараз іду. Не можна ж, Лесічко, так довго бігати! Невже ти не розумієш, що ревізор давно, мабуть, в редакції?

— Почекай, Валю! — сказала Леся. — На кого ж я дітей покину? Дай же мені хоч до коопу збігати.

Чотирилітня Нелічка заплакала. Зайорзався й двохлітній Мурзик. Діти одразу ж зрозуміли, що їхня мама знову збирається іти з дому.

— Ну, от бачиш, Валю? Як же я покину дітей?

Бродський занервувався. І занервувався він саме тому, що "це — просто нетактовно ставити його в таке ніякове становище". Він добре розуміє, що дружина не хоче

покинути дітей, але хай же і вона збагне, що приїзд ревізора — дуже небуденна подія в його газеті і що він ніяк не може бути дома в той час, коли "товариш із центру" сидить у редакції. Можна, скажім, попрохати сусідку, щоб доглянула за дітьми... Нарешті, що це за фокуси? Що за буржуазні замашки? Хіба можна так виховати справжню робітничо-селянську дітвору? Отже, Валентин радить взяти на ключа Нелічку й Мурзика і таким чином припинити дискусію. Хай кричать: покричать, покричать і замовкнуть.

Хоч репортер і не переконав свою дружину, але вона вже не сперечалася. Вона поспішила відпустити чоловіка і, залишивши дітвору під доглядом сусідки, побігла до коопу.

О десятій годині ранку на квартирі Бродських шипів примус, а о дванадцятій був готовий уже й обід. Нарешті, за якийсь час не треба було думати й про стіл: і пляшка горілки, і пляшка шатоікему, і коробка сардин, і картопля — все було на місці і чекало споживача. Гість міг вільно заходити до кімнати.

Але гості, на жаль, публіка дуже капризна. Погодившись зайти до когось о першій годині, скажім, вони о першій ніколи не приходять, і їх мають чекати до четвертої. Але й о четвертій вони, на жаль, не являються, і їх чекають до сьомої. Нарешті годинник показує пів на восьму, і тоді виявляється, що гість не може прийти.

Так було і з "товаришем із центру". Увечорі прибіг Валентин і сказав Лесі, що ревізор просить в неї "пробачення за турботи", але сьогодні він у Бродських ніяк не зможе бути... певніше, не зміг, бо ревізор і він, Валентин, уже "пошамали" в б'єргальці.

— Ти хочеш сказати, що він завтра буде в нас обідати? — сказала Леся.

— Завтра?..— Валентин зам'явся.— І буде і не буде. Завтра ж, Лесічко, неділя і, значить... Що значить?

Репортер з захопленням потер руку об руку і з не меншим захопленням почав інформувати свою дружину про план і перспективи на завтрашній день. За репортеровим планом виходило так, що вранці вони (себто Леся, він, редактор і ревізор), забравши з собою всю закуску і всі напої, що їх наготувала Леся, сідають на пароплав і їдуть до Берестечка. Зійшовши на берег, вони йдуть до виноградаря Бергмана і там улаштовують маленький пікнік. Додому вони повернуться вечірнім херсонським пароплавом. Поїздка (Валентин клянеться чесним комуністичним словом!) обіцяє багато непоганих хвилин, і треба тільки якось улаштувати з дітьми.

Репортер все-таки почував себе трохи ніяково перед дружиною.

(Хіба, мовляв, не можна було раніш сповістити про таке вирішення? Навіщо ж він мучив її цілий день біля примуса?) Репортер, нарешті, побоювався, що ображена дружина не захоче підтримати компанії "на пікнік", саме тому він так гаряче й насідав на Лесю. Але вияснилося, що він зовсім даремно робив це, бо, як тільки він змовк, Леся одразу ж схопила його в обійми і сказала, що вона дає змогу їхати до Берестечка і що вона дуже задоволена з плану. Більше того, вона, не довго думаючи, навіть легко розв'язала справу з дітьми:

— З понеділка,— сказала вона,— до нас мусить прийти праля. Але я її попрохаю,

щоб вона прийшла в неділю. Під її догляд ми і залишимо дітей.

— От і добре! — сказав трохи здивований Валентин (він все-таки не чекав такої швидкої згоди) і, трохи погравшись із дітьми, ліг на своє ліжко. Б'єргальський обід, треба гадати, не обійшовся без пива, і тому в скорому часі репортер солодко і безм'ятежно хропів.

Тоді Леся приспала дівчому, сходила до пралі (праля, слава Богу, погодилась!) і, повернувшись, сіла біля вікна розчісуватись. Іншого разу (та ще й так набігавшись) вона поспішила б лягти на кровать і скоріш заснути, але зараз вона й не думала про сон.

Леся зовсім неспроста так хутко погодилася їхати до Берестечка, ні скільки не образившись на Валентина і на гостя за їхню нетактовність. Річ у тім, що, по-перше, ревізорів приїзд і без перспективи зустрітись з ним на загородньому "пікніку" дуже схвилював її. Схвилював якимось приємно, ніжно й молодю. Навіть більше того — він схвилював її, так би мовити, заборонено: недарма ж вона про це не сказала чоловікові і навіть не думала про це щось говорити йому. По-друге, довідавшись про завітрянню поїздки, вона відчула тільки почуття подяки до нетактовного Валентина.

Власне, нічого особливого не трапилось, і все-таки, розпустивши своє довге волосся і спершись ліктем на підвіконня, Леся стала так карколомне мріяти, як мріяли якісь екзальтовані героїні давно прочитаних нею романів. Леся навіть згадала мадам Боварі, і думка про цю жінчину віддзеркалилась в її серці ніжним, давно незваним тремтінням.

Зі східного обр'ю раптом виглянув літній задумливий місяць і повис над сусіднім сараєм. Наддніпрянський провінційальний городок стихав. Не чути було ні грохоту підвод комгоспівських биндюжників, ні гулу вантажних авт. Вгомонились уже й голоси провінційальних мешканців, що весь день метушилились по базарних вулицях. Давно проревів вечірній пароплав, вирушаючи на південь.

Уже кілька років живе Леся в цьому провінційальному городку. Приїхала вона сюди з Валентином із Харкова, де вона прожила всього один рік і відтіля так не хотілося і все-таки треба було їхати, бо Бродського послали на провінцію, а вона свого чоловіка дуже любила і тому не могла його самого відпустити, їхала вона сюди з цілковитою упертістю, що скоро знову повернеться до Харкова. (Хіба Валентин не обіцяв улаштувати це повернення?). А приїхавши, стала чекати. Потім, коли виявилось, що з Харковом треба розпрощатися коли не навіки, то принаймні на довгий час, Леся покинула чекати, тим паче що Валентин пообіцяв, що вони і на глухому березі Дніпра найдуть "повне людське життя". Потім вияснилося, що історія, так би мовити, повторюється: як і вищезгадані героїні, Леся замість Харкова і "повного людського життя" дістала одноманітні безперспективні дні. Тоді Леся зрідка стала замислюватись.

Леся була звичайна собі жінка-мрійниця, яких так багато у нас, на Україні, і про яких, мабуть, нічого нового і не скажеш. Але й зав'язка цього оповідання, на жаль, теж дуже нескладна. Схвилював Лесю ревізорів приїзд не тому, що ревізор був, скажім, її давній знайомий, в котрого вона, припустім, була закохана, а тільки тому, що він

приїхав із Харкова — з того міста, про який вона так часто мріяла і який що довше вона його не бачила, то більше приваблював до себе. Як і на всяку провінціалку, Харків на Леся справив сильне враження. Автобуси, трамваї, опера, драма, шестиповерхові будинки, великий рух на вулицях і т. д. і т. п. — все це їй досі стояло перед її очима. І тепер, одійшовши в даль минулого, це ж таки все набрало надзвичайної привабливості. Як і вся наша романтична республіканська молодь, Леся сприймала харківське життя, як життя, по меншій мірі, казкове, і тому не дивно, що і зустріч з харківським ревизором так схвилювала її. Хіба харківських мешканців вона, принаймі підсвідоме, не вважала за людей якихсь особливих, небуденних, хіба вона не сподівалася від ревизора багато цікавого почути? Нарешті (тут уже безперечно підсвідоме), хіба від зустрічі з ревизором вона, трохи екзальтована і змучена розчаруванням жінка, могла не чекати чогось надзвичайного, чогось такого, що може раптом перевернути все її життя?

Леся подивилась на Валентина. Він лежав, розкинувши руки, і його ноги вилізли з-під ковдри. Леся подивилась на, Валентинові ноги і, побачивши, що Валентинові ноги брудні і що на них траурні, давно не різані нігті, одвернулася.

"Ах ти Валю, Валю! — подумала вона. — Як я буду чогось прекрасного сподіватися від тебе, коли ти сам собі навіть ніг не помиєш?"

І пригадала Леся солодкі чоловікові слова, що він їй говорив, коли вони їхали кілька років тому до цього провінціального містечка, і, пригадавши, ще раз порівняла їх з дійсністю. Хіба Валентин, скажимо, не обіцяв допомогти їй вступити до компартії? Хіба він не запевняв, що вона ніколи не відірветься від громадської роботи? Хіба він не малював їй їхнє родинне життя як життя "нового побуту"? А вийшло так, що вона замість широкої громадської роботи дістала пелюшки, горщики тощо. А вийшло так, що замість родинного життя, "нового побуту" вона дістала безконечні дрібненькі сварки і, можна сказати, цілковиту родинну кабалу, бо, не маючи служки — а служки вона не мала не тільки тому, що їй бракувало коштів, а і тому, що Валентин "був рішуче проти служки" в "його домі" — бо, не маючи служки і маючи двох маленьких дітей, Леся не може збігати навіть до кінематографа.

"Ах ти Валю, Валю!" — знову з боєм подумала Леся. Кохаючи Валентина, Леся все ж бачила, що Валентин вдвічі безпорадніший і навіть нещасніший за неї, вона вже бачила, нарешті, що він може тільки стояти їй на перешкоді. Коли в ній ще живе дух неспокою, то в нім він давно вже вмер. Коли вона здатна хоч якось виховувати дитину, то він тепер здібний тільки плодити. Належачи до тих молодих людей післяреволюційного часу, яких покликано було творити новий побут, Леся органічно не могла стати ні покірною міщанкою, ні людиною, що в ній любов до чоловіка ніяк і нічим не корегується. Свою любов до Валентина Леся корегувала, і тому не дивно, що в останні півтора року вона стала відчувати цю любов, як мало не нещастя, як, у всякому разі, добровільне рабство. Прокинулася Нелічка і заплакала. Леся підійшла до ліжка.

— Не плач, моя дитинко, — тихо казала вона і пригорнула Нелічку до своїх грудей.

За кілька хвилин дівчинка вже знову спала. Промінь срібного місяця впав на каштанове волосся Нелічки, і Лесі здавалося, що це волосся, ці кучері — як хвилі

бистролетних днів. Леся скинула з себе верхній одяг і залишилася в одній сорочці. Щоки їй горіли і вона раз у раз прикладувала до них свої долоні, її мало не дівочі груди тривожно підіймалися, і здавалося, що вона збирається на перші неповторні зальоти.

Раптом прокинувся вітер і понісся по вулицях. Прокинувся і Валентин. Побачивши свою дружину, він сказав:

— Ти ще, Лесічко, не спиш?

— Як бачиш, Валю! — сказала Леся і додала: — Голова розболілась.

— А може, ти... — солодко позіхнувши й простягаючи до дружини руки, почав був Валентин. — Може, ти...

— Ні, Валю! Будь ласка, звільни мене на сьогодні, — поспішно підхопила Леся.

Але репортер був уже біля дружини і м'яв її в своїх обіймах.

II

Вітер лютував цілу ніч. На ранок він. зовсім стих — залишились тільки маленькі вітерці. Коли Леся прокинулась, ці вітерці жартували в полотнищах білизни, розвішаної на мотузку через увесь двір. Кричали вранішні півні. По покрівлі сарая бігали сусідові голуби і приємно буркотали.

Напившись чаю, Бродський побіг до редактора, що в нього ночував ревізор. Відтіля він повернувся, коли вже праля прийшла і коли Леся давала відповідні накази. Залишалося забрати закуски і йти до пароплава, що мусів одійти за якісь півгодини. Так і зробили.

На дамбі зустріли Сірка і ревізора. Валентин познайомив Лесю з харківцем.

— Топченко! — сказав ревізор, дотискаючи Лесину руку.

Це був високий мужчина з досить-таки сірим обличчям і некрасивими очима. І чи тому, що Бродський і Сірко були низенького росту, чи тому, що в них не було тих самовпевнених рухів, якими мало не рисувався Топченко, чоловік і редактор все-таки зразу здалися Лесі до болю нікчемними і безпорадними.

Підходячи до пристані, ревізор неохайно положив свою руку на плече Валентина і, обережно відсторонивши його від Лесі, взяв Лесю під руку. Ревнивому Бродському це, звичайно, не сподобалося, але він нічого не сказав і тільки, як раніш, посміхнувся до ревізора і тільки, як раніш, щеголяв нікому не зрозумілими дотепами.

А втім, Валентинові взагалі сьогодні не щастило, це Леся одразу ж помітила. Він весь час намагався бути розв'язним, дотепним і зовсім не провінціалом, але і його в'юнка чорненька і остаточно не мужня фігура і його банальні дотепи і, нарешті, його мало приховане бажання "показати себе" перед ревізором — все це красномовно підкреслювало, що він провінціал, що він все-таки ніяк не може зрівнятися з Топченком. Багато краще виглядав Сірко. Завжди мовчазний і задумливий, він і тепер більше мовчав і тепер більше дивився собі під ноги сірими задумливими очима. Тільки зрідка, коли ревізор подавав йому якесь запитання, він раптом, ні з того ні з сього, здригавсь і тим показував, що і він відчував себе з ревізором не зовсім добре.

— Невже вам досі не осточортів ваш городок? — сказав Топченко, звертаючись до Лесі.

— Ще б пак! — підхопив Бродський, розмахуючи руками, і додав, фамільярно беручи під руку ревізора.— Ке веле ву? нічого не зробиш! Ви, щасливці, захопили столицю, а ми можемо попасти туди тільки як висуванці.

Топченко насмішкувато подивився на Валентина і раптом кинув:

— Пробачте, але я не вас питаю. Я звертаюсь до товаришки Лесі.

— До Лесі? — заметушився Бродський.— Будь ласка! Лесічко, чого ж ти мовчиш? Ну, скажи ж товаришу!

— Товаришка Леся, мабуть, і не думає мовчати! — кинув ревізор і знову іронічно подивився на Бродського.— Це ж ви їй не даєте говорити.

— Я? Що ви! Будь ласка!.. Лесічко, чого ж ти мовчиш? Валентин, відчуваючи себе не зовсім добре, почервонів. Він уже справді встиг приревнувати Лесю до ревізора і думав, що ревізор зрозумів його.

— Так! — нарешті промовила Леся.— Мені дуже обридла провінція. Ви вгадали.

— Чому ж ви до Харкова не повернетесь? — спитав Топченко. Леся здивовано подивилась на ревізора: мовляв, відкіля він знає, що вона вже жила в Харкові?

— Ви, мабуть, дивуетесь моему запитанню? — сказав ревізор і тут же з'ясував, у чому суть.

Про Лесіне життя уже розповів йому в б'єргальці Валентин, і від нього ж він знає, що вона вже жила в Харкові. Більше того — за чашкою пива Бродський встиг уже познайомити його з найінтимнішими закутками свого життя.

Леся прекрасно знала чоловіка і знала, який він має язик, особливо напідпитку, вона знала, що ревнивий Валентин все-таки любив трохи "позадаватись" серед товаришів своєю дружиною і навіть поінформувати їх про свої "спальні справи", але вона не чекала, що він і з ревізором, з зовсім випадковою людиною, буде таким одвертим, і це її дуже образило. Правда, вона про це нічого не сказала ні Валентинові, ні Топченкові, але почуття незадоволення з Валентиної поведінки не менш години залишилося в ній.

Коли підійшли до пристані, Топченко, не кидаючи Лесіної руки, сказав, звертаючись до Сірка і до Валентина:

— Ну, ви йдіть, мабуть, до пароплава, а ми станемо в чергу і купимо квитки.

— Що ви! — скрикнув, рушаючи до каси, Бродський.— Ви — наш гість! Квитки я сам куплю.

— Будь ласка! — одразу ж погодився ревізор і, пропустивши вперед редактора, пішов з Лесею до портового залу.

Уже в другий раз проревів пароплав, і публіка валом повалила з площадки. На південь їхали найрізноманітніші люди. Їхали мовчазні селяни, їхали галасливі перекупки, що, спродавши овочі чи то фрукти, поверталися в свої села. їхали різноманітні дачники від робітника до непмана включно, метушились на пароплаві і учні тощо. Коли пароплав проревів в третій раз, Леся, ревізор. Сірко та Бродський були вже на верхній палубі. Нарешті пароплав заклекотав і рушив від пристані.

Починався прекрасний літній день. На небі жодної хмари. Дніпро виблискував

сріблом своїх широких вод і ловив поверхнею проміння веселого сонця. Зелені береги посувалися від пароплава назад і пропадали десь в синіх димках обрію, їхати треба було до четвертої зупинки, так що пароплав мусів кілька разів підходити до берега.

Валентин купив квитки першого класу. Коли його спитали, чому першого, а не другого (їхати ж недалеко і користуватися з кают не прийдеться), він неохайно махнув рукою і сказав, що це "все одно". Мовляв, навіщо зважати на дрібниці? Леся подивилася на чоловіка й подумала: "Які ж тут дрібниці, Валю, коли б ці дрібниці дали мені можливість прожити з дівторою ще один день?"

Сірко, як тільки зійшов на пароплав, одразу ж одійшов убік і мовчки дивився на поверхню ріки. Він, очевидно, не хотів заважати ревізорів в його розмовах з Лесею. Але Валентин, що далі, то більше ревнуючи дружину до Топченка, не відходив від ревізора ні на хвилину і, як і раніш, метушився зі своїми дотепами.

— Подивіться, які пікантні дівчатка! — сказав він, коли пароплав став наближатися до берега і коли на пристань висипав натовп місцевих дівчат.— Ви як? — підморгнув він оком ревізорів.— Охотник до бабочок?

Топченко прекрасно розумів репортера, він розумів, що Валентин уже ревнує його і намагається відтягнути його увагу від Лесі, але ревізор з невимушеною очевидністю відчував свою перевагу над в'юнким репортером і тому, одверто і нахабно притиснувшись плечем до Лесі, так відповів:

— Ви не помиляєтесь. Я охотник до бабочок.

Леся відчула, як їй неприємно стиснуло серце. І вона знала, що Валентин ревнує її до ревізора, і вона відчула, що перед останнім чоловік її давно вже спасував, але зараз їй, як ніколи, хотілось, щоб Валентин в ревізорових очах стояв багато вище, хотілось навіть, щоб він був переможцем у тій внутрішній нерівній боротьбі, яка вже безперечно почалась між ним і Топченком. Правда, як про це вже сказано, Лесю давно не задовольняє чоловік, але невже він в такій мірі нікчемний, як це намагається підкреслити гість? Тоді як же дивиться на неї, на Лесю, яка кілька років не тільки любила, але й до певної міри поважала Валентина? Значить, і вона не більше, як смазлива провінційальна дурепонька?

Леся повернулась до Валентина і, можна сказати, різко (так вона ще ніколи з ним не говорила) промовила:

— Валю! Треба все ж таки поважати свою дружину і не губити почуття людської гідності.

— Ти про що, Лесічко? — не зрозумів давно вже розгублений Бродський.

— Я говорю про "бабочок".

Валентин недоречно захіхикав і підморгнув оком ревізорів, але Топченко зробив серйозне обличчя й сказав:

— Пробачте, товаришко Лесю! Ми і справді далеко зайшли в своїх розмовах.

Здавалося б, на цьому інцидент і треба було б ліквідувати, але репортер раптом ні з того ні з сього образився. Власне, не ні з того ні з сього, а саме тому, що вже з годину відчував потребу на когось зірвати свою злобу і своє незадоволення з "нахабних"

вчинків гостя, але все-таки вийшло, що наче б то ні з того ні з сього.

— Що це за фокуси? — сказав він грубо.— Скажіть, яка невинність: про звичайні природні потреби при ній не можна говорити? А ти хіба, Леся, цими справами не займаєшся? Як же ти дістала своїх двох дітей? Лелека принесла на крилах? Хі-хі!

Леся спалахнула. Валентинова пошлятина обурила її надзвичайно, але вона нічого на неї не сказала. Мовчав і ревізор. Не находив потрібним і далі сперечатися і Бродський. Сказавши свою недоречність, він знову відчув ніяковість і, почервонівши, пішов до Сірка, що стояв за кілька кроків від співбесідників. Там він мовчки сів на крісло.

Таким чином, інцидент все-таки було ліквідовано.

Пароплав, висадивши на берег кількох пасажирів, прийняв на палубу двох дачників і, прийнявши, рушив далі, на південь. І що далі він посувався на південь, то більше затягувало горизонти масивами сивих хмар. Треба було припускати, що, можливо, за якийсь час ці хмари насунуться на блакить ясного неба і зроблять грозу. Саме цієї грози не хотіли ні Топченко, ні Леся, ні навіть Валентин. (Останній вже заспокоївся і тільки зрідка ревниво дивився на Топченка, що вів розмову з його дружиною). Гроза безперечно не дала б можливості провести час так, як хотілося б. Звичайно, хазяїн виноградників, Бергман, що до нього їхали, улаштував би непоганий пікнік і в своїх кімнатах, але все-таки цей пікнік був би багато гірший за той, що його хотіли улаштувати на свіжому повітрі, і, значить, залишалося все-таки благати фортуну, щоб вона не зіпсувала грозою добрий день.

— Ви як гадаєте? — сказав ревізор, звертаючись до Лесі.— Буде сьогодні дощ чи ні?

— Я гадаю, що ні,— промовила Леся і усміхнулася.

— Чому ж ні? Хіба ж не бачите, які хмари купчаться на горизонті?

— А тому, що я не хочу, щоб він був.— Леся повернулася до чоловіка і сказала: — Валю, чи не думаєш ти, що хмари купчаться на дощ?

— Ні,— кинув Валентин, підходячи до дружини.— Метеорологічна станція запевняє, що тижнів два буде стояти суха година.

Підійшов і Сірко. Зав'язалась розмова на тему: наша метеорологія і її недосконалість. З цієї теми перейшли на інші. Говорили про врожай, про настрої серед селян, про колективізацію сільського господарства. У всіх цих питаннях Топченко показував себе остільки компетентним, що і тут Леся не могла не бачити його перевагу над чоловіком і редактором. Нарешті розмова перейшла на тему: виноградники Бергмана і "наше" відношення до виноградників. Виникла суперечка. Сірко запевняв, що виноградарі нічим не відрізняються від звичайних куркулів і що, значить, їх треба краще притиснути і не давати їм "потачки", як це робить, на жаль, центр. Топченко, що і в цій справі добре обізнаний був, теж кваліфікуючи їх куркулями, все-таки не погоджувався з Сірком. Нарешті, коли суперечка зайшла дуже далеко, ревізор роздратовано кинув:

— Знаєте... пробачте мене, але крізь ваші аргументи я бачу обличчя глибокої провінції. Ви дивитесь на наше будівництво не, скажімо, з птичого польоту, а зі своєї

місцевої дзвіниці.

Здавалося, що після такої фрази хтось із "провінціалів" мусів використати момент і присоромити Топченка, але і тепер ні Сірко, ні Бродський — ніхто із них не найшовся, що сказати ревізорів: першому тільки незадоволено пересмикнулося обличчя, другий навіть льокайськи посміхнувся.

— Звичайно! Звичайно! — підхопив Валентин.— Ми дійсно дивимось на наше будівництво з своєї місцевої дзвіниці, але... хіба нас в цьому можна обвинувачувати? Хіба ви так не дивилися б, коли б жили на провінції?

— Я й не збираюся вас обвинувачувати,— сказав ревізор і додав цілком резонно: — Але я бачу, що ви вже погодились зі мною?

— Як так погодився? — мило посміхаючись, мало не скрикнув Бродський.— Який ви, їй-богу, пробачте на слові, демагог.

Суперечка знову обіцяла розгорітися, але на цей раз її припинила Леся. Бачачи, що Валентин загубив здібність логічно мислити і що далі він здібний тільки остаточно себе скомпромітувати в очах ревізора, Леся повернулася обличчям до правого берега і, не дивлячись ні на кого, сказала:

— Ви мене, товариші, ображаєте. Ви забули про мене. Які ж ви кавалери, коли досі ніхто з вас не запропонував мені навіть склянки квасу? Я страшенно хочу пити.

Топченко галантно розшаркався і, беручи Лесю під руку, промовив:

— Прошу до буфету... Може, ви вже й їстоньки хочете?

— Їстоньки я не хочу,— сказала Леся.— А квас я хочу пити на чистому повітрі.

Жінка сподівалася, що ревізор залишить її на кілька хвилин, і вона дістане можливість перекинутись двома-трьома словами з чоловіком (вона хотіла сказати Валентинові, щоб він не показував себе таким нікчемним перед ревізором), але вийшло так, що по квас пішов Сірко, і вона знову примушена була спостерігати продовження тієї ж самої неприємної їй сцени.

До Берестечка залишилось версти чотири. Зупинок більше не передбачалося. Пароплав йшов так швидко, що за кілька хвилин треба було висаджуватись, і тому пасажери, які мусіли вилізати на цю пристань, засуетились. Почали збиратися і Сірко та Валентин. Забравши кошики, вони пішли до виходу. Бродський, звичайно, хотів, щоб з ним пішла і Леся, але цього не трапилося.

— Ми ще встигнемо,— сказав Топченко, затримуючи Лесю на верхній палубі.

Не турбуватись, на жаль, ревнивий Валентин не міг, але він на цей раз найшов у собі досить такту, щоб не затриматись.

— Ви горілку п'єте? — раптом спитав Топченко, пригадавши сценку з якогось прочитаного роману, спитав, коли біля Лесі вже нікого не було: ні редактора, ні репортера.

— А вам для чого це? — сказала Леся.

— Та ви ж, здається, в своїх кошиках везете й горілку?

— Ні. Не п'ю. А горілку веземо спеціально для виноградарів. У них, крім вина, нічого нема: ні пива, ні горілки... Ви, мабуть, теж не п'єте?

— Ні, п'ю.— Топченко запалив папіросу і далі поцікавився.— А ваш чоловік теж п'є?

— А це вам для чого?

— Та... так! Між іншим. Хочу знати, для кого ви везете горілку. Леся усміхнулася.

— Я ж вам сказала, для кого: для виноградарів.— І раптом додала: — А ви хочете, щоб мій чоловік напився до неможливості? Це останнє запитання вирвалось несподівано навіть для самої Лесі. Правда, вона допіру думала, що безвільний Валентин і справді може напитися до неможливості і тим самим остаточно скомпромітувати себе в очах "товариша із центру", але подавати таке запитання все-таки не слід було: по-перше, в кращому разі вона цим видає себе з головою і дає зрозуміти ревизорові, що боїться за чоловіка, а по-друге... ні, "так він не може подумати"!

Але Топченко саме "так" і збагнув її запитання.

— Боже борони! — сказав він.— Я на вас зовсім не претендую і особливо тоді, коли ваш чоловік п'яний "до неможливості".

Леся почервоніла. Бесіда принімала дуже неприємний характер. Ясно було, що Топченко не залицявся до неї, але залицявся так мамуловато, що вона ніяк не могла на нього трохи не образитись.

— Знаєте... ходіть до виходу,— сказала вона, рушаючи з палуби. Але ревизор, ніби нічого не трапилось, взяв її під руку і спокійно промовив:

— Ходіть! Зараз, мабуть, повернемо до берега. Пароплав і справді брав курс на голу скелю, що біля неї метушилися люди. Скоро він заревів і плавко підійшов до пристані.

— Хто зупиняється в Берестечку? — закричав кондуктор.

— Берестечко!

Канати полетіли на берег і пароплав, заклекотавши, зупинився.

III

Виноградники Бергмана, що до них, висадившись на берег, прямувала компанія, лежали приблизно на півтори версти від пристані. Дійшли до них за дуже короткий час.

Зустрів сам Бергман, інтелігентний, гладкий німець. З Бродським він, очевидно, давно вже був знайомий, бо звертався до нього "як до свого друга" ("школа", подумала Леся, "що він не знає, як Валя допіру рекомендував його ревизорові"), з редактором Бергман теж мабуть, зустрічався, але з останнім він гримав себе багато холодніш. Що ж до Лесі і Топченка, то він тут же став рекомендувати їм своє Берестечко. Із цієї рекомендації Леся узнала, що предки Бергмана прибули із Швейцарії як фахівці по виноградарству, їх викликав руський уряд через відомого французького енциклопедиста Лягарна ще в 1822 році. Діставши землю в околицях Акерману, вони заснували в п'яти верстах від нього колонію Шабо. Узнавши про існування наддніпрянських пісків, ці предки в 90-х роках переселилися сюди і заснували Берестечко.

— Ви не можете уявити, як моїм предкам важко було,— сказав Бергман, коли компанія нарешті розташувалась в абрикосовому саду виноградаря.— Місцеве

населення відносилось до них надзвичайно насторожено і критично, а з другого боку — переселенцям прийшлося витримати чималу боротьбу з природою. Досить відмітити, що посадочний матеріал вони привозили на парусних катерах із Шабо, а воду для поливки посадок виноградної лози возили за кілька верст від Дніпра при цілковитій відсутності доріг.

Далі Бергман говорив про мармуровий хрущ, що систематично знищував цілі площі виноградних насаджень, про пісок, що, пересовуючись силою східних вітрів, завжди був страшним бичем виноградаря, про весняні й осінні заморозки, про грибні хвороби, про град та тумани тощо.

— Не дивно,— сказав нарешті Бергман,— що в цих виняткових обставинах багато з моїх предків не витримували іспиту і остаточно збанкрутували. Тільки надзвичайно стійкі, я б сказав, фанатики, перебороли всі перешкоди.

Сірко раптом підвівся й промовив:

— Все це правда, та тільки при чому ж тут ви? Виходить, що "наші гуси Рим спасли". Так?

— Зовсім не так! — сказав Бергман.— З тим же героїзмом, що й наші предки, і ми ведемо виноградарство. А втім,— тут же чемно додав він,— про це ми, мабуть, не встигнемо поговорити. Дозвольте поцікавитись: ви приїхали улаштувати на природі пікнік?

— Ви не помиляєтесь,— сказав ревізор, що вже почав позіхати від оповідання виноградаря.— Саме пікнік.

За годину на зеленій оксамитовій траві появилася скатертина і різні напої. Прийшла дружина Бергмана, поважна теж досить гладенька німкеня. Вона сіла біля чоловіка і мовчки частувала гостей. Гості пили й їли, і, не знаючи, про що говорити, розповідали один одному про хмари, які збиралися зробити грозу і які так грози й не зробили. Нарешті, всі, крім Лесі й Сірка, були на маленькому підпитку. Репортер випив більш за всіх, так що Леся примушена була зупинити його й сказати:

— Валю, чи не досить тобі?

Але Бродський не вгамовувався й пив далі. Він підсів до ревізора і з захопленням розповідав йому про свої таланти.

— Ви знаєте репортера Скалуського? — спитав він, звертаючись до Топченка.— Він колись, це ще було при старому режимі, вдарив об заклад, що візьме інтерв'ю в славетного Мечнікова... Мечніков, як відомо, нікого не приймав із нашої газетної братії. І, знаєте, взяв!.. Ха... Ха... Вскочив, а той на... горщику, ну і взяв... Ха-ха!

— Для чого ви все це говорите? — спитав Топченко.

— Як для чого? — несподіване запитання сп'янілого репортера приголомшило.— Ну, знаєте, взагалі...

— От бачите! — тоном наставника сказав, глузуючи, ревізор,— "взагалі"... Невже ви не знаєте більш цікавої теми?.. Ви пробачте за різкість,— звернувся він до Лесі,— я не виношу органічно порожніх розмов.

Лесі знову заскеміло в грудях. Цей "нахабний" ревізор остаточно знахабнів, а цей

Валентин остаточно став дурнем. Леся раптом простягнула руку за вином і вмить випорожнила чарку.

— Браво! Браво! — закричав Бродський.— Браво! Леся повернулась до чоловіка і сказала чітко:

— Коли б ти, Валю, знав, чому я так захотіла вина, то напевне не кричав би "браво"... Ти дозволиш мені,— додала вона,— піти з товаришем Топченком на виноградники?

— Будь ласка!.. З охотою! Я теж думаю піти туди.

Ревізор усміхнувся, подивився спідлоба на Валентина і промовив:

— Чи не ревнуєте ви мене до своєї дружини?

— А відкіля це ви взяли? — спитав репортер. Знову ж таки сміючись очима і позираючи на флегматичного Бергмана, Топченко сказав:

— Відтіля, що ви якось без охоти відпускаєте зі мною свою дружину.

Репортер зареготав хоч і не природним, але зате голосним реготом:

— Ха-ха! Ну й дивак ви! Будь ласка, йдіть самі. Я тепер ні в якому разі не піду з вами.

Бродський сподівався, очевидно, що ревізор виявить шляхетність і поспішить попросити в нього пробачення, та цього, на Валентинів жаль, не трапилось.

— І прекрасно! — сказав спокійно Топченко і, взявши під руку Лесю, вийшов з нею за ворота.

Берестечко дрімало і ніжилось в проміннях гарячого південного сонця, коли ревізор заступав по пісках поселка. На вулиці — жодної людини, тільки в крайньому дворі якісь невгамовні швайцарці грали в крокет. Виноградарі відпочивали.

— Який все-таки культурний поселок,— сказав ревізор, зупиняючись в тіні спаленого сонцем дерева.— Не можна його рівняти з нашими селами. Коли там хати, то тут будинки, коли там пияцтво, то тут здоровий відпочинок, коли там бруд, то тут зразкова чистота й зразковий порядок... Як ви на це дивитесь?

Лесі дуже приємно було, що Топченко звертається до неї з таким питанням: на такі громадського значення теми Валентин давно вже з нею не говорив. '

— Ваші порівняння,— сказала Леся,— безперечно вдалі, але радісного в них дуже мало. Я ніколи не припускала, що Берестечко живе таким культурним життям.

— Невже ви перший раз тут?

— В перший.

— Ну, це вже не по-товариському! — зі щирим обуренням сказав ревізор.— Невже ваш чоловік не міг жодного разу повести вас сюди? З розмов із ним я бачу, що він не раз тут був... Ні, це не по-товариському. Ви пробачте, від такого поводження з дружиною пахне старовинним домостроєм.

Леся усміхнулася дитячою усмішкою.

— Ви, мабуть, не помиляєтесь,— промовила вона.— Але що зробиш?

— Як що зробиш? Він же, здається, комуніст?

— Так. Комуніст.

Топченко ще з більшим обуренням поставився до вчинків Бродського. Він говорив, що "це неможливо", що за це — хай Леся ще раз пробачить йому — за це навіть з партії виключають, що і т. д. Іншого разу Леся, мабуть, не дійшла б до такої одвертості з малознайомою людиною і не дозволила б хоч би тому ж Топченкові говорити з нею на таку тему, але тепер вона, чи то під впливом скандальних, негідних справжньої людини Валентинових вчинків, чи то під впливом випитого нею вина,— тепер вона слухала ревізора з великим задоволенням.

— Ви ще раз пробачте,— сказав Топченко й притиснувся ліктем до Лесіної руки.— Я, знаєте, не міг би так жити.

Леся здригнула: подивившись на Топченка і побачивши в його очах ласку і щире співчуття до неї, вона відчула в ревізорі саме ту людину, що про неї мріяла минулої ночі. Топченко помітив це. Він ще щільніш притиснувся був до жінки, але в цей момент дорогу їм пересік Бергман.

— А я найближчою доріжкою,— сказав Бергман.— От і обігнав вас. Ви не туди йдете. Кращі виноградники на цей бік.

І Леся і ревізор незадоволені були появою Виноградаря, але вони, звичайно, не показали цього Бергманові і, подякувавши йому за турботу, пішли з ним в тому напрямку, в якому вказував виноградар.

— Я вам не говорив,— сказав Бергман, повертаючись до розмови, що її розпочав був до обіду і що із-за неї й вибіг сюди.— Товариш Сірко не вірить ні мені, ні моїм колегам, а по суті, я турбуюся не за себе, не за своїх колег, а за державу.

І Бергман знову почав довге оповідання про те, як виноградарі коректно тримали себе в час громадянської війни, з якими вони зусиллями організовували виноградну кооперацію і т. д. і т. п., і тому він ніяк не розуміє, чому його і його колег позбавили права голосу.

— Цим позбавленням,— сказав Бергман,— ми зовсім розвалили кооперацію, бо позбавлених осіб було виключено із рядів кооперації.

— Ви поінформували б про це центр,— кинув, позіхаючи, Топченко.

— Як же! Інформували,— сказав Бергман, витираючи піт з чола. — Відношення до нас радянського уряду...

Виноградар став тут перелічувати всіх відповідальних осіб, що побували в Берестечку і що "так симпатично" ставилися до нього. А перелічивши, підійшов до одного із головних питань.

— Ви тільки подумайте,— сказав він.— За офіційними даними, скажімо. Дагестанської республіки робітник в Кизлярі дістає 50 копійок в день, в Дагестані середня ціна 1 карбованець. А у нас по сімнадцятирозрядній сітці з співвідношенням 1:8 річні робітники по 1 розряду дістають 18 карбованців. Це нормально? Як ви гадаєте?

— Нічого я не гадаю,— сказав ревізор, ще раз нарочито позіхнувши і зиркнувши на Леся, що йшла, кудись мрійливо поглядаючи своїми трохи гарячими від вина очима.— Ви ясніш кажіть.

— Будь ласка! Я вас вже поінформував про дагестанські норми Слухайте наші. Підрізник у нас дістає 2 карбованці 48 коп. плюс 27% себто 67 коп. (начислення на всю зарплату складають: соцстрах — 16%, на утримання робочкома і ведення культроботи—5 1/2% утримання будинку відпочинку— 1%, стипендіальний фонд— 1/2% будівля народому— 1/2%, помешкання робочкому і утримання столу роботодаєтєлів — 3 1/2% — всього 27%) — отже, 2 карб. 48 коп. плюс 67 коп.— 3.15. Купоросники, сапальники, терпійники...

Виноградар не вгомонявся. А коли він підійшов до довійськових цїн і сказав, що підрізник дістав від нього "тільки 1 карб.", Леся по вернулаь до нього і кинула:

— До війни він діставав 1 карб., тепер 2.48 (27% до рук його не попадає). Невже ви гадаєте, що це вже таке велике збільшення, коли взяти на увагу, що курс довійського карбованця був вищий і ще революцію саме для робітників та селян і роблено?

— Справедливо! Цілком справедливо,— заметушився виноградар.— Але увійдіть і у наше становище.

Але лагідна Леся на цей раз не захотіла "увійти в становище" і подякувавши Бергманові за інформацію, чемно вклонилася і пішла з Топченком на дальній виноградник.

Південне гаряче сонце почало вже падати, але ще стояла шалена спека. На небі жодної хмари, в повітрі жодного хижака, наче вимерле все. Сипучі піски дюнами посувалися праворуч, і в цьому безмежному степу не було їм ні кінця, ні краю. І коли б не виноградні лози, що участками витикались то тут, то там, здавалося б, що це не наддніпрянський степ, а сама пустельна Сахара. Словом, далі йти не можна було, і тому ревізор і Леся повернули до Дніпра. І, як тільки вони ступили на високий берег, одразу повіяло холодком. І одразу ж розмову повернено було на відношення Валентина до своєї дружини.

— Це все-таки, їй-богу, домостроєм відгонить,— продовжував ревізор, сідаючи біля Лесі, що вже, найшовши тінь, вместилаь на береговій траві.— Як хочете, а я вас все-таки вважаю за ідеальну жінку. Такі жінки залишились тільки на провінції.

Леся розуміла, що Топченко просто говорить їй компліменти, що Топченко, повернувшись до Харкова, забуде про неї і саме на другий день, і все-таки Леся з задоволенням слухала ревізора, і все таки вона слухала б його без кінця.

— Я, знаєте,— говорив далі Топченко, наче невзначай притискуючись плечем до Лесиногo плеча,— я... власне, мені... ніколи не везе з жінками! Ви, очевидно, хочете спитати, для чого це я говорю? Відповідаю одверто: я заздрю вашому чоловікові.

Леся знала, що ревізор хоч, може, й не бреше, але у всякому разі "трохи" перебільшує, і все-таки їй приємно було слухати його: хоч як там, а його, самоупевненого і нахабного, не можна рівняти з Валентином, нікчемним і справді безпорадним провінціалом. Боже мій, як Лесі боляче і неприємно дивитись сьогодні на чоловіка! Так боляче, що вона з охотою ще випила б вина: вино ще більше затуманить голову і серце ще скоріш заб'ється.

Леся так і зробила: повертаючись до Бергмана, вона завітала з ревізором до одного

із виноградарів і там випила ще одну пляшку вина. І Леся не помилилась: світ тепер постав перед нею уже в надзвичайно прекрасних фарбах.

Але Леся помилилась, думаючи (а вона про це таки думала), що Валентин зустріне її розгніваними очима: ревний репортер, розгубившись остаточно і не знаючи, як він має припинити залицяння ревізора до дружини, "з горя" напився і лежав в Бергмановому саду, як то кажуть, без ніг. Друга новина, якою зустрів Лесю і Топченка виноградар, була та, що мовчазний Сірко, залишившись сам, пішов на пристань і відтіля моторкою поїхав додому.

— От тобі й маєш! — сказав Топченко. — Так багато чекали від пікніка, а вийшло, а вийшло, пробачте на слові, пшик. У вас на провінції завжди так улаштовують пікніки?

Ревізор говорив це ображеним голосом, але трохи сп'яніла Леся розуміла, що він дуже задоволений з такого фіналу і що кращого він і не бажав. Ці новини прийняла з задоволенням і Леся; і їй приємно було залишитись з ревізором сам на сам на декілька годин, але і вона це глибоко заховала біля свого схвильованого серця.

— Ну, що ж, — сказав ревізор, — нам залишається тільки подякувати хазяїнові за гостинність і йти на пристань... Коли тут пароплав буває?

— Може бути за годину, а може і за три! — відповів Бергман. — Це залежить від Херсона.

— Коли так, то давайте помаленьку рушати. Я сьогодні обов'язково мушу виїхати до Харкова.

IV

З Валентином була велика морока: він ніяк не міг підвестися. Лаявся, щось бурмотів і нікого не пізнавав. І тільки за допомогою Бергмана його вдалося довести до пристані. Там він ліг на траву і захропів. За якийсь час він раптом прокинувся, зложив в рот два пальці і, зробивши біля себе калюжу, знову заснув.

— Як це противно! — сказала Леся, зиркнувши на чоловіка, і зробила гримасу незадоволення.

— Прекрасного малувато, — кинув Топченко і запропонував жінчині одійти під тінь дальшого дуба.

Вони вже сиділи біля пристані години півтори, а пароплава не видно було. Вони просиділи ще з годину, але й тоді пароплав не появлявся. Нарешті почало темніти. Зайшло сонце, спалахнув десь далеко на дніпрових водах маяк, і заблищали зорі. З села висипали дівчата та хлопці й, згрупувавшись біля пристані, стали розважатись піснями й танками. Пароплав, очевидно, спізнявся на кілька годин. Валентин не покидався.

— Як химерно зараз біля цієї глухої пристані, — сказала Леся. — Химерні і зорі, і небо, і це голубе повітря, і води Дніпрові — і все. Ви відчуваєте?

— Як же! Безперечно! — кинув ревізор, наче невзначай положивши свою руку на руку Лесіну. — Я теж відчуваю.

— І знаєте, — мрійливо поглядаючи кудись, говорила далі Леся, — я думаю, що все нещастя людське тільки в тому, що серед них багато провінціалів. Коли б, скажім, всі вони жили в таких городах, як Харків, вони б не знали моїх мук. Провінція звужує

кругозір.

— Особливо такі... в такій родині,— обережно додав Топченко. Леся раптом повернулась до ревізора і сказала:

— Не, ви говоріть прямо: і особливо звужують такі чоловіки, як Валентин. Ви мене цим зовсім не образите.— Леся зідхнула й додала: — Так, товаришу. Я хочу зараз говорити одверто: мені дуже боляче, що Валя не вміє себе так тримати в компанії, як... ну, от ви, скажім.

Топченко замахав руками. Мовляв, він теж людина з чималими хибами, брати його за зразок ніяк не можна. Але говорив він це так, що в цьому самознищенні можна було бачити тільки бажання показати свою надзвичайну скромність. Скромність Леся бачила, але бажання показати її вона не помічала — і тому, що на неї так сильно вплинуло вино, і тому, що в цей вечір все їй здавалось прекрасним, крім, звичайно, п'яного Валентина.

Рушили вони від Берестечка тільки о 10 годині вечора: так запізнився пароплав. З Валентином була нова морока: його ледве-ледве втягли в каюту, і то зарання поговоривши з капітаном і взявши в нього відповідний дозвіл. Як тільки він добрів до свого ліжка (в каюті), знову одразу ж заснув. Леся і Топченко залишились на палубі.

На землю зійшла місячна ніч. Дніпрові води взялися блиском діаманта і клекотали під колесами пароплава.

Було тихо: тільки легенький вітерець ласкав обличчя. На верхній палубі нікого не було, так що ревізор і Леся залишилися тет-а-тет.

— Я вас розумію! — сказав ревізор, знову притискаючись до Лесі плечем.— Розумію ваше нещастя. З вашим характером і з вашою вдачею — вам жити не в цьому болоті, що ви в ньому живете. Вам жити...

Ревізор взяв Лесіну руку і ніжно стиснув її. Вона не бачила біля себе нікого, відчувала, як їй спалахнуло обличчя, і відповіла ревізору тим же.

— Ви така прекрасна жінчина,— говорив далі ревізор.— Ви... Починалась звичайна історія: п'яний чоловік не міг підвестися, а трохи підпила і зневірена в чоловікові жінка з охотою приймала залицяння хоч і стороннього, але вже до певної міри симпатичного їй чоловіка. За деякий час ревізор уже обіймав Лесю, а ще за деякий час він ризикнув її обережно поцілувати. Тепер вони вже нічого не говорили і красномовно мовчали. Вони тільки кидали швидкі погляди то в ту, то в другу сторону, боячись, щоб хтось не наскочив на них.

Але боятись не приходилось. В залі першого класу нікого не було, ніхто не виходив і на палубу. В першому і другому класі їхало народу малувато, а ті, що їхали, відпочивали по своїх каютах. Тільки на палубі третього класу чути було голоси та зрідка доносилась відтіля зажурна пісня якоїсь селянської дівчини, що їхала на північ.

Як так трапилось, що Леся хутко піддалась на залицяння стороннього чоловіка, сама Леся, мабуть, не зуміла б відповісти, але Топченко знав, що, не випий Леся стільки, скільки вона випила, і не поведься з нею Валентин так, як він повадився сьогодні, із залицяння, безперечно, нічого б не вийшло, саме тому ревізор і поспішав

використати момент. Він уже не тільки цілував Лесю, але він, набравшись нахабства, вже й пропонував їй на вухо зайти до його каюти і "там трохи полежати".

— Що ви говорите! — з жахом промовила жінка і сама відчувала, що вона зовсім не жахається, що вона таки зайде до каюти Топченка і що там трапиться те, чого так боявся ревнивий Валентин, коли відпускав її з ревізором до виноградників.— Що ви говорите?

— Лесічко! — шепотів Топченко.— Ну, скажи мені (він уже говорив їй "ти"): чому ти не хочеш піти зі мною? невже ти любиш свого чоловіка?

— Так. Я люблю його. Не говоріть мені цього. Я не підую. Леся величала ревізора на "ви" і пручалася. Але ревізор і сама вона — обидвоє вони знали, що з цього пручання нічого не вийде, що вони таки підуть до ревізорової каюти. Нарешті, коли Лесіне обличчя мало не згоріло від ревізорових поцілунків, вона раптом тремтячим голосом промовила:

— Я згодна. Тільки спершу підіть і визнайте, чи не прокинувся Валя.

Топченко поспішно рвонувся і пішов до репортера. Леся залишилася сама. Вона підійшла до бильця і сперлася на нього. Нервовий дріж охопив всю її істоту. Якимось так просто виходило, ніби в цьому нічого поганого й надзвичайного не було, і все-таки вона знала, що робить щось непоправиме, жахливе і злочинне.

Пароплав поспішно повертався на північ. Розсікаючи тихі води дніпрові, він ритмічно клекотав своїми колесами. Місяць уже давно зійшов і остаточно задіамантив поверхню ріки. Даль була напівтемна, зрідка вискакував огник якогось маяка і булькав своїм привабливим світлом. Берегів не видно було — вони посунулись в сторони, і тільки коли пароплав підходив до якогось із них, на око падали неясні силуети темних дерев.

Топченко скоро повернувся і, обіймаючи Лесю, сказав, що Валентин міцно спить.

— Ви певні, що він міцно спить? — спитала тремтячим голосом Леся.

— Так. Ми можемо бути цілком спокійними. Залишалося йти до ревізорової каюти, але жінка ще вагалася і тому, підвівши Топченка до бильця, сказала:

— Ви розумієте, що ми хочемо робити?

— Розумію.

— І вам не страшно? — Леся в цей момент тремтіла в нервовій зимниці.— Вам не страшно? А я — скажу вам одверто — я дуже боюсь!

— Ну що ти, Лесічко! — сказав ревізор, обіймаючи і пригортаючи до себе жінку.— Це ж, Лесічко, міщанство.

— Ви цілком переконані, що це і справді міщанство?

— Цілком.

— Ну, а як я себе буду почувати після того, як це трапиться? Ви над цим подумали?

Топченкові Лесіна поведінка не зовсім подобалась. Будучи нетерплячою людиною, він далі не міг чекати і тому схитрував:

— Коли ви боїтесь чи то не хочете віддатись мені, то... не треба.

— Ні,— тихо сказала жінка,— я хочу і я вже не боюся. Ревізор обняв Лесю і, взявши

її під руку, обережно потяг її до своєї каюти...

Та не пройшли вони і трьох кроків, як їм назустріч хтось пішов. Вони зупинились. І Леся, і ревізор подумали, що іде Валентин, і, зупинившись, ревізор приготувався щось говорити, а Леся, спалахнувши огнем чистоти, вирішила сказати чоловікові всю правду і сказати йому, що вона вже не любить його, розповісти йому, який він нікчемний, і що вона уже далі не може з ним жити. Вона вирішила навіть запропонувати йому не перешкоджати їй віддатись Топченкові. Ці мислі, метнувшись в жіночій голові з хуткістю блискавиці, навіть заспокоїли Лесю. Але, коли з ними порівнялась людина, вони побачили, що це — не Валентин: хоч обличчя пасажира й не видно було, але він був досить високого зросту і в цьому сенсі нічого спільного не мав з репортером. Проте зустріч все таки мала свої наслідки. Пасажир, порівнявшись з Лесею і ревізором, несподівано кинув:

— Це ви, Топченку?

— Я! — відповів ревізор і раптом, кинувши Лесіну руку, побіг до пасажира.— Семене Петровичу? От не сподівався вас бачити!

— А ви ж це як попали сюди? — суворо сказав той, що його ревізор назвав Семеном Петровичем.— Мені здається, ви вже давно мусіли бути в Харкові?

Ревізор заюлив. Видно було, що перед ним стоїть його начальник. Він став вибріхуватись. Вибріхувався він якимось мамуловато, а юлив саме так, як в день перед ним юлив репортер і почасти Сірко. Навіть гірше за них. Він навіть не попросив у Лесі пробачення і пішов зі своїм Семеном Петровичем, ніби з ним, з ревізором, ніколи й не було жінки.

— Семене Петровичу! — говорив десь ревізор,— даю вам чесне слово, що я їздив по справах. Я...

Але Леся уже нічого не чула. Спершу її цей випадок так приголомшив, що вона навіть одразу протверезилась, але потім, не бачачи з собою Топченка, вона відчула, як їй знову боляче, надзвичайно боляче, заскеміло в грудях. Не тому заскеміло, що не трапилося те, що могло трапитись, а тому, що ревізор, якого вона взяла за людину виняткової вдачі, за людину, яка принаймі нічого спільного не має з Валентином, був, як виявилось, звичайним чиновником і навіть більше: мабуть, гіршим за її чоловіка.

"І це я йому допіру хотіла віддатися?" — зло усміхнувшись, подумала Леся.

І побачила вона раптом життя в його звичайних, непідроблених фарбах і побачила, що люди цього життя всюди, завжди до смішного однакові. Леся схилилась на бильце і подивилась в даль. Даль була напівтемна. Тільки десь дуже далеко, мало не біля Кічкасу, блимав річний маяк. Леся замислилась. За п'ять хвилин прибіг ревізор і, положивши свою руку на плече жінки, сказав:

— Пробач мене, Лесічко. Я... зустрів свого бурбона і примушений був... Ну, словом, я вже вільний. Ходім.

Леся обережно зняла зі свого плеча ревізорову руку, мовчки подивилась в обличчя свого кавалера і, схилившись на бильце, тихо заплакала.

З ЛАБОРАТОРІЇ

Письменник вирішив написати роман. Письменник був не зовсім бездарний (так принаймі авторитетна критика заявила) і безперечно близький пролетаріатові.

— Але про що писати? — подумав письменник.— Про старі часи?

Ні в якому разі! Про буденні, непомітні дрібниці? Ні за що! Треба писати про великі події наших днів.

Хто робить події — письменникові відомо: їх робить робітничо-селянська маса! Відомо йому і за чийм проводом: за проводом комуністичної партії.

Отже, в його романі головними дійовими особами будуть виступати партійці. Це по-перше. По-друге, треба вирішити, яку подію він візьметься описувати. Тут письменник замислився.

— Ага! — раптом сказав він.— Я опишу початок реконструктивної доби.

Ця ідея (описати початок реконструктивної доби) йому дуже сподобалася: вона давала йому можливість показати не тільки сильних людей нашого часу, але й без великої затрати енергії показати опозиціонерів (головними ж героями мусять виступати партійці), без великої затрати енергії тому, що тоді ж, на початку реконструктивної доби, опозиціонери виступали зі своїми самовпевненими заявами одверто, нахабно й неприховане.

Словом, ідея єсть, і ідея не погана. Залишається ще розв'язати таке питання: в якому плані писати — сатиричному чи в психологічному? Була потрібна сатира (були ж негативні типи), але й без психології письменник ніяк не міг обійтися. Як він, скажім, покаже такого опозиціонера, який з душевними болями й стражданнями наводить правильну лінію? Тоді письменник вирішив поєднати два плани. І вирішивши так, він став, як то кажуть, роман "виношувати". "Виношував" він приблизно рік. На кінець року він мав цілковите уявлення про героїв свого оповідання, мав зав'язку й загальний план, нарешті мав зошитів з 5 різних заміток для своєї роботи.

І от одного бадьорого осіннього ранку, відчувши в собі величезне надхнення, письменник сів до столу і розпочав.

Розділ перший

1

З західних провінцій республіки на Харків насувалася гроза. Поважно й поволі повзла вона чорним драконом і, зрідка блимаючи своїми вогненними очима, грізно й незадоволено буркотіла. Коли б в цей час якийсь допитливий горожанин зійшов, скажім, на Холодну Гору і, приставивши до очей цейсівський бінокль, подивився на поля й дороги грозової магістралі, він не тільки міг би бачити розтріпаних та переляканих подорожників і не тільки дістав би можливість спостерігати, як панічно тікають на схід якісь підводи, але і, можливо, поспішав би негайно сигналізувати небезпеку принаймні в напрямку тих безтурботних тротуарів своєї столиці і що по них шпацірували його добрі знайомі.

В городі і справді нічого не знали. Нікому й на думку не спадало, що за якісь двадцять хвилин по вулицях пронесеться страшний ураган. Нікому й на думку не спадало, що скоро все полетить шкереберть і над Харковом забушує шалена злива.

Весняне сонце, що весело посміхалося з голубої бані й кокетливо шпурляло на брук свої золоті проміння, остаточно зачарувало всіх: святкова публіка весело пливла по асфальтових тротуарах і, шмигаючи своїм строкатим вбранням, безтурботно шелестіла симпатичним, міським гомоном, комхозівські автобуси цілком нормально курсували по своїх маршрутних напрямках і наївно покрикували своїми англійськими сиренами, навіть журавлівські візники — ці музейні експонати, що їм без грози приходить тримати себе сторожко,— навіть вони, на подив, легковажно шмигали по вулицях, жартівливо демонструючи пішоходам задрипаність своїх старозавітних екіпажів.

Але от гроза нарешті доповзла і дракон розкинув свої крила над околицею. І тоді якось враз, блискавично, над костюлом повисли темно-сині шмаття авангардних хмар і колись дальній грім уже забуркотів чітко, голосно і недвозначно. Якось враз над городом знялась курява й завертівся передгрозовий вихор. Закрапав рідкий, краплистий дощ.

І милі до цього часу харківські вулиці перетворились: ласкаве сонце зникло з теплого неба і тільки зрідка викидало на брук свої перелякані проміння; автобуси тривожно заревли до цього часу спокійними сиренами; візники взяли на добрі віжки своїх незагнudzаних шкап і стали поспішно натягувати на голови брезентові капюшони; жінки полетіли кудись, безрезультатно притримуючи кінці своїх, підхоплених вітром, легеньких спідниць; мужчини в паніці кинулись на брук, наганяючи свої жартівливі капелюхи; навіть зареєстровані по фінвідділах породисті й слухняні собаки, загубивши своїх хазяїв, з виттям і скавучанням раз у раз почали тикатись у підворітні, як справжні бродячі пси.

Так уже було пізно: чорний дракон міцно й упевнено насів на свою наївну й безтурботну жертву. Над Харковом метнулась огняно-біла блискавиця і, роздерши небо, потрясала город різким, улюлюкаючим ударом розлютованого грому. На землю впала фантастична півтемрява й забушувала шалена злива. Все це трапилось так раптово, що святкова публіка встигла тільки втекти під випадкові навіси крамниць і вже й не мріяла про затишні куточки своїх міських квартир та домиків.

І саме в цей час по порожній вулиці Карла Лібкнехта крізь оскаженілий потоп весняного дощу плигала через калюжі маленька жінка й у тривозі озиралася навкруги. Блузка й спідниця так уже змокли їй, що вона не найшла б на собі жодної сухої нитки. Підбігаючи то до одного, то до другого навісу й не находячи потрібного їй затишку, вона якось смішно сплескувала руками й плигала далі. І так вона метушилася доти, аж поки погляд її нарешті впав на порожній ґанок, що на ньому обличчям до стіни стояв якийсь високий мужчина в таких же високих чоботях. Тоді вона безпорадно махнула рукою й рішуче залишила тротуар.

І от вона вже стоїть під поганенькою покрівлею (недарма стихія тільки одного чудасія занесла сюди) й протирає вогкими руками очі. От вона озиряється навкруги, от поправляє мизинцями свою розтріпану зачіску, от погляд її на мить зупиняється на спині високого мужчини. І чи то спина була їй така вже сонгородна, чи то й справді їй спати хотілось, але — як би там не було,— вона ні з того ні з сього широко й з

задоволенням позіхнула. І позіхнувши з задоволенням, жінка скинула догори стрілки своїх тоненьких химерних брів, сперлась на бильце і замислилась. Так пройшло кілька секунд.

Раптом ніжне створіння зіпхнуло і, швидко підвівши голову, знову зиркнуло на свого сусіду. І тоді одразу ж з жінкою трапилось щось надзвичайне: спершу вона зблідла, потім її обличчя зайнялося червоною фарбою і, нарешті, вона — і без того тендітна й маленька — якось зразу зробилась ще тендітніша, ще мініатюрніша. На одну мить здалося навіть, що її перелякала нерухомість чоловіки (ураганна злива так мертво прицвяхувала цю велетенську фігуру до дверей, що чоловіка й справді можна було прийняти за різьблення), але в скорому часі все остаточно вияснилось: жінка просто пізнала свого знайомого. Вона вже горталась, переступала з ноги на ногу й зідхала. Вона голосно скаржилась на дощ і, нарешті, коли ніщо не допомогло і коли чоловік, не звертаючи на неї жодної уваги під напором зливи ще більше почав вгрузати головою в двері, вона промовила тремтячим (чи то від хвилювання, чи то від холоду) співучим і водночас надірваним сопрано:

— Я, здається, не помиляюсь?.. Ви — товариш Марченко? В її голосі прозвучало одразу кілька ноток: була тут і нотка поваги до того, до кого вона зверталася, і нотка ледве помітного страху, і навіть нотка якоїсь тривоги. Але чоловіка, мабуть, ніщо не зворушило. Принаймі він не найшов потрібним навіть на мить підставити своє обличчя під удари зливи і вступив до розмови в тому ж стані мертвого різьблення, в якому він був і до цього часу.

— Так,— відповів він.— Я — Потап Марченко.

В цей момент в небі метнулась огняна блискавиця і над Харковом розсипався черговий удар грому. Жінка від несподіванки здригнула і, інстинктивно відкинувшись до сусіди, тихо скрикнула.

— Страшнувате? — тим же спокійним басом промовив чоловік.

— Я думаю... Хіба не бачите, як лютує? — вона розгублено подивилась навкруги себе й сказала: — Але почекайте, товаришу. Чому ви й досі не поцікавились, з ким маєте задоволення розмовляти?

— А хіба я не знаю, з ким я маю задоволення розмовляти?

Справді? Він знає, з ким має задоволення розмовляти? Так-таки й не жартуючи він говорить це? Ну, тоді вона знову скине догори стрілки своїх тоненьких химерних брів і з таким здивованням подивиться на свого сусіда, що навіть спина його (а він же стоїть до неї спиною) почне якось реагувати на її розгубленість.

— Невже ви так запам'ятали мене, що навіть по голосу пізнаєте? Запитання було поставлене прямо і досить голосно. Але чоловік чомусь не відповідав. І не відповідав він, здавалось тому, що запитанням зачеплено було щось дуже лоскотливе, щось таке, що про нього можна говорити тільки по темних закутках.

— Чого ж ви мовчите? — дивлячись тим же здивованим поглядом, спитала жінка.— Ну, переконайте ж мене, що ви знаєте, хто я?

— Хто ви? — бас, мабуть, добродушно посміхнувся.— Ви — настирлива дівчина. Я

бачу, що ви досі не переробили себе... Ну, нате вам, заспокійтесь: ви — Ліда Спиридонова.

— Саме це я й хотіла від вас почути. Я і справді — Ліда Спиридонова... Та тільки чому ви не хочете до мене повернутись? Га?

— А тому я не хочу повернутись,— цілком резонно відповів мужчина,— що не хочу підставляти своє обличчя дощеві.

— Тільки цьому?.. Я задоволена!

Жінка змовкла. Мовчав і мужчина. Буря безумствувала. Що далі, то більше темнішало, і вулиці остаточно закутало в скло дощового урагану. Тоді чи то в мужчині прокинувся середньовічний лицар, і він за всяку ціну вирішив здобути для своєї несподіваної дами хоч поганенький затишний закуток, чи то він і сам не міг далі терпіти,— як би там не було, він рішуче і з силою застукав у двері незнайомого йому помешкання.

Деякий час ніхто й ніяк не відповідав. Але коли велетень знову розправив свої плечі і знову гуркнув кулаком у двері, в коридорі хтось поспішно зачовгав пантофлями, і за якісь півхвилини вже чути було обережний кашель. Нарешті дзвякнув замок, і двері з шумом одлетіли вбік. Перед непроханими гостями стояв якийсь чоловічок і, одбігаючи невеличкими кроками в глибину коридора, наперекір сподіванням, гостинно посміхався милою усмішкою.

— Будь ласка! — ввічливо запрохав він, захищаючись халатом від оскаженого вітру та раз у раз показуючи на незакутаний вихід.— Будь ласка! Не чекав сьогодні такого гостя. Пробачте... це ваша дружина?

— Ні, це не моя дружина! — обтрушуючись від дощу і нібито зовсім не дивуючись несподіваному запитанню, спокійно сказав той, що його Спиридонова назвала Марченком.

Гостинний господар зніжковів. Він щось тихо скрикнув, якимось зовсім не до речі похитав головою і, зробивши легкий уклін дамі, промовив:

— Пробачте. Пробачте за помилку! Пробачте!

Чоловік остаточно увійшов в роль доброго приятеля, але Спиридонова навіть не підвела на нього очей: ще раз широко і енергійно позіхнувши, вона мовчки одійшла вбік. Зате Марченко нарешті подивився на свого співбесідника уже трохи здивованими очима.

— Себто відкіля ж ви знаєте мене? — спитав він.

— Відкіля я вас знаю? — і собі здивувався господар.— Невже ви забули? Я — професор Ярута.

Тепер прийшла черга за високим мужчиною: він теж зніжковів. І зніжковів він саме тому, що ніяк не міг пригадати, де він бачив Яруту. Очевидно, він так багато зустрічав професорів, що всі вони, на жаль, не могли залишитись у його пам'яті.

— Пардон, професоре,— пробасив Марченко,— я... як би вам сказати...

— Будь ласка, будь ласка! Я розумію,— і, мило простягаючи руку, Ярута рушив до дверей.

Ясно було, що професор має бажання поручкатись нарешті зі своїм гостем. Марченко одразу зрозумів це, але (мабуть, за своєю звичкою) спершу підніс праву руку догори, як це роблять піонери, і тільки потім, бачачи рішучий професорів намір стиснути йому долоню, зробив різкий рух уперед і попередливо підхопив тендітно-білі пальці свого співбесідника.

— Пардон, професоре... ("пардон" він вимовляв без усякого французького акценту). Трапилась, знаєте...

Марченко многозначно підкреслив своє "знаєте", що ж до "професоре", то він це слово проковтнув. Видно було, що в Яруті він визнав позапартійного і, по-друге,— що перед професором стоїть один із тих комуністів, які стикаються з позапартійними тільки (або принаймі головним чином) на тих чи інших офіціальних побаченнях. До професора треба буде додати або "пан" або "товариш", але ні того, ні другого ніяк не можна було давати. "Пан" професор треба було говорити з іронією (за даного разу зовсім недоречною), "товариш професор" теж не зривалося з язика (Марченко, очевидно, не знав, з яким професором має нагоду розмовляти), саме тому "професор" і вийшло у нього, як "псоре" і навіть, як "пс". А втім, як ми побачимо далі, наш велетень мав цілковиту рацію бути таким стриманим в зустрічі з Ярутою.

— Будь ласка, будь ласка! — говорив професор і, увійшовши в свою, можливо, звичайну роль кокетливої панянки, весь час присідав і крутив головою.

Був він тоненький, можна сказати, ніжний і якийсь запашний, як шкіра з абрикосу. В правому куточку уст ховалась йому приємна й надзвичайно улеслива усмішка, з-під простеньких окулярів виглядали його безперечно хитренькі очі. Але коли б, скажім, оголошено було конкурс на кращий зразок втіленої ввічливості, він напевне дістав би на ньому першу премію.

Зате співбесідник його справляв вражіння людини іншого покрю. Це був темний шатен зі спокійним лицем і такими ж спокійними темно-синіми очима. На перший погляд Марченкові можна було дати років за тридцять, але потім вияснилося, що це помилка, що це просто рання мудрість десь невловиме заплуталась в цьому обличчі й так пристарила його. Насправді Марченкові було років 26. Назвати його надто гречним не можна було, і не можна було хоч би тому, що його трохи мамуловаті рухи ніяк не в'язалися з старими поняттями про зразкову ввічливість. Але в той же час ніхто б не ризикував назвати його дикуном. Якась своєрідна культурність пройняла всю його велетенську фігуру. Професор довго запрошував Марченка й Спиридонову до себе і ніяк не міг погодитись, що "гості" залюбки обійдуться й без його покоїв. Він довго не хотів навіть слухати заперечень. І тільки коли Марченко щось рішуче і трохи незадоволено буркнув, Ярута покинув сперечатися. Він, нарешті, зібрався був шкутильгати до себе, але зібравшись, зідхнув.

— Ах, яка шкода,— зідхнув професор на прощання.— Яка шкода, що нема Катруськи: кого-кого, а вас, товаришу Марченко, вона (тут Ярута приємно посміхнувся) затягла б до кімнати.

— Якої Катруськи? — вирвалося в здивованого Марченка.

— Та Катруськи ж Жукової. Хіба ви не знаєте, що вона живе в мене? — і професор знову приємно посміхнувся.

Несподіванка за несподіванкою налітали сьогодні на сіроокого велетня. День суцільною несподіванкою зустрів його. Проте хоч остання професорова інформація, можна сказати, приголомшила Марченка, але він уже стояв перед Ярутою в непримусеній позі людини, що нічого нового не почула від свого співбесідника і тільки дивується, чому співбесідник так довго не залишає його.

— Я знаю, що Жукова живе у вас,— сказав Марченко і повернувся задом до настирливого професора. Тепер Яруті вже рішуче нічого іншого не залишилося, як негайно ж покинути своїх "гостей".

Він так і зробив: за мить його вже не було в коридорі. Спиридонова, мабуть, давно вже чекала цього моменту і тому, як тільки за професором зачинилися двері, вона, скинувши догори стрілки своїх химерних тоненьких брів, сказала:

— Так, значить, пам'ятаєте мене?.. Ну, і що ж ви пам'ятаєте?

— А те пам'ятаю, що й ви пам'ятаєте,— різко крикнув Марченко.— Покиньте, Спиридонова, розігравати фарса!

Зустріч з настирливим професором, настирливість Спиридонової, нарешті розмова про поки що невідому читачеві Катрю Жукову, таки вивели з рівноваги нашого героя і він не міг інакше відповісти жінці, як відповів. Проте відсутність рівноваги захопила його на одну мить: Марченко вже знову встиг прибрати себе до рук.

— До речі: чому це вас так давно не видно було?—спитав він, трохи помовчавши.

— Ви навіть і це помітили? Виходить, що вам не на всіх така погана пам'ять, як на професора?.. Я, бачите, була на Сабурці... Нервова система, знаєте, підкачала.

— Ага! — зовсім спокійно кинув мужчина, наче й справді справа йшла не про дім божевільних, а про якесь закордонне турне.— Це добре... Ну, і що ж — покращало?

Спиридонова не відповіла. Ніби згадуючи щось надзвичайно важливе, вона мовчки дивилася на землю й нервово ламала собі пальці. Тільки багато пізніше вона скинула очі на свого співбесідника і, якимось прибито посміхнувшись, промовила:

— Так! Краще. Дякую! Ви навіть не припускаєте, товаришу! Вона зробила декілька кроків в глибину коридора і, одвернувшись од Марченка, стала розправляти на своїх плечах блюзку. І видно було, що вона вже не має жодною бажання продовжувати бесіду.

Злива не вгавала. Вітер скаженів і так рвав покрівлю, що вона весь час верещала жалібним вереском. І хоч грім потроху віддалявся і блискавиці вже не так різали вікно, але гроза, розірвавшись над Харковом величезним потопом, не мала охоти хутко проскочити далі й залишити город. Про вулицю, таким чином, поки що й думати не приходилося. І двоє людей, випадково занесених стихією до професорського коридора, очевидно, не тому так скупі перекидались словами, що боялись не скінчити цікавої розмови — якісь інші причини стримували їх від балачок.

— Я бачу, що вам зимно, товаришко? — і щось пошукавши в кишенях свого піджака, Марченко скинув його з плечей.— Застужуватись не треба. Прошу!

— Дякую! — рішуче відмовилась Спиридонова.— Я не змерзла. І... не застуджусь,— тепер же весна.

— Як хочете. Воля ваша. Моє діло запропонувати. Марченко одійшов убік і став ретельно викручувати воду з рукавів свого верхнього одягу. Зрідка він скидав очі на Спиридонову, але в очах його було стільки байдужості й спокою, що важко було доміркуватися, як треба розцінювати ці погляди. Можливо, він думав про Спиридонову, можливо, про зустріч з професором і про поки що таємничу Катрю Жукову, що згадкою про неї і особливо інформацією про ню, безперечно, його трохи приголомшив Ярута. Потім Марченко підійшов до того вікна, що освітлювало коридорним світлом хазяйську кімнату і, спершись на стіну, став безцеремонне, хоч нібито й без усякого інтересу, розглядати професорові покої.

І так, мовчки, вони простояли в коридорі мало не з півгодини, себто до того часу, аж поки стих грім і злива покинула бушувати за вікном. Нарешті Марченко зробив рух уперед з бажанням вийти на вулицю.

— Почекайте, товаришу,— скинулась Спиридонова.— Як же це так? Ви самі йдете? — Жінка так пильно й з такою тривогою дивилась на мужчину, ніби його відповідь вирішила питання її життя й смерті.

— А з ким же я піду? — сказав Марченко.

— Хіба ні з ким?

— Ви, очевидно, на себе натякаєте? Можу й з вами.

Спиридонова зиркнула на коридорне вікно і, нікого не уздрівши в ньому, на мить затримала руку мужчины і, затримавши, погладила її.

— Ви обіцяєте зараз зайти до мене? — сказала вона.— Обіцяєте?

Марченко похитав головою, наче й справді перед ним стояла не доросла жінка, а маленька дівчинка, і промовив:

— Ах, яка ви невгомона! — промовив він.— І коли ви вже нарешті виправитесь. Га?.. А втім, де ви зараз живете? Там же?

Він "там же" підкреслив так, наче жінка в якомусь сенсі жила раніш в зовсім безнадійному місці.

— Там же,— хутко проказала вона й з запитанням подивилась на нього.— Так як же, зайдете?

— Добре! — сказав Марченко.— Ходіте!

Жінка взяла за рукав свого співбесідника, уважно перевірила йому очі й раптом швидкими кроками кинулась до дверей. За мить вони були на вулиці.

2

Поставивши крапку, письменник з полегшенням зідхнув, запалив цигарку й став перечитувати свій перший розділ. Прочитав раз, прочитав удруге. Раз прочитав з захопленням: особливо подобався йому ліричний початок. Зате остання читка принесла йому багато неприємностей. По-перше, його прикро вразили настовбурчені претензійні "магістралі" і всякі такі викрутаси з "бродячими псами"; по-друге, він незадоволений був з "велетня": чому це обов'язково нова людина (а з Марченка він і

хотів робити саме нову людину),— чому це нова людина мусить ходити на котурнах? Не подобалась йому неприродна зустріч з Ярутою та й сам Ярута не подобався: мовляв, навіщо його робити професором? Дешевою здалася йому і інтрижка з "поки що невідомою читачеві" Катрею Жуковою.

— А Ліда Спиридонова? — подумав письменник.— Що це таке? Хіба це опозиціонерка (та хоч би й та, що кається!) ? Та це ж персона з бульварного роману.

Письменник остаточно губив голову й думав уже, наперекір авторитетній критиці, що він страшений бездара й що він ніколи не напише роману з сучасного бурхливого й надзвичайно цікавого життя. Як він напише роман, коли йому бракує вміння показати людей свого часу, коли обертається в колі фраз, що на вуха не налазять?

Покинувши стіл, письменник скинув штани, натягнув на себе ковдру й почав робити собі сон. Але заснути він довго не міг: боліла голова і від важких думок, і від папіросного чаду: пишучи перший розділ, він спалив три пачки папірос, що обійшлося йому, до речі кажучи, 2 карб. 55 коп. (ч. 2). Заснув нарешті письменник, коли вже підвелось сонечко, і заснув у гнітючому настрої. Сон був тривожний й на подив фантастичний. Снилось йому, що він скінчив свій роман і що критики за цей роман назвали його геніальним поетом. Отже, коли письменник розплющив очі, він, по-перше, дуже шкодував, що сон не продовжився, а по-друге, відчув прилив нової енергії. Письменник сказав:

— Я вчора даремно турбувався. Нічого подібного! Розділ перший — розділ прекрасний. Треба, значить, роман продовжувати. Сказавши так, письменник знову сів до столу і написав:

Розділ другий

Вийшли вони з професорового коридора саме в той час, коли над городом пролітали останні пера розірваних хмар і коли бірюзове небо і післяобіднє сонце почали вже прориватись на брук і винувато посміхатись до публіки. Вулиці шуміли такими величезними потоками весняної води, що не можна було ні пройти, ні проїхати. По всіх кінцях дзюрчали ринви і пропускали останню воду з добре обмитих водою покрівель. Публіка, як і треба було чекати, стояла ще під навісами і безпорадно топталася на місці. І тільки, коли трохи зійшла вода і коли домовласники почали виносити на тротуари дошки та робити з них імпровізовані мостики, город потроху зашумів.

Звичайно, і наші напівзагадкові герої дістали можливість рушити по тротуарах теж дуже згодя. Вони ще довгий час стояли біля квартири професора і, як і досі, скупі перекидались словами. Проте з їхньої розмови остаточно виявилось, що, по-перше, обидва вони партійці, і по-друге, що Спиридонова колишня опозиціонерка. Виявилось також, що Марченко раніш зустрічався з Спиридоновою тільки на кущових зборах партії і що там він декілька разів виступав проти неї і виступав, до речі, не без успіху. Мало того: і захворіла Спиридонова, як виявилось (принаймі зі слів тієї ж Спиридонової), саме після однієї зустрічі з Марченком на кущовому зібранні, де він її публічно назвав "контрреволюціонеркою". Про те ж, як вона так близько взяла до

серця його різкість і навіть скоро після того (цю інформацію дала та ж таки Спиридонова) мусіла йти до Сабурової дачі, він, як виянилось, нічого не знав до цього часу, бо в домашній обстановці він ніколи з нею не зустрічався, а поцікавитись йому й на думку не спадало.

— Ну і прекрасно! — тихо промовила Спиридонова. — Вам і цікавитись не треба.

— Чому ж не треба? Я не такий вже мізантроп, як це вам здається.

Марченко винувато посміхнувся і навіть трохи почервонів. Остання фраза вирвалась йому, очевидно, зовсім несподівано й, у всякому разі, проти його волі.

— Не треба, товаришу, — ще тихше сказала Спиридонова. — Це не ваша справа... А втім, про це іншим разом поговоримо. Тепер скажіть мені от що: ви знаєте, де я зараз працюю?

— Ну?

— Ви просто будете реготати... їй-богу!.. От вгадайте! Вона засміялась тихим, глибинним та неприємним сміхом і, переплигнувши через калюжу, раптом зупинилась. Стрілки її химерних брів знову вп'ялися їй в зачіску. Марченко цілком щиро сказав:

— Де ви зараз працюєте — я не знаю... Але, на жаль, не знаю, й чому ви зараз засміялись.

— А вас це дуже цікавить?

— Як би вам сказати... Не то щоб дуже... Просто рідко мені приходитьсь сам на сам зустрічатися з такими людьми...

— А чому вам прийшла така думка? Чи, може, у мене таке вже чудне обличчя?

— Як би вам сказати, — Марченко незадоволено подивився на прохожих і на Спиридонову. — Чудненьке трохи.

— В чому ж ви це "чудненьке" добавляєте?

— Як би вам сказати... Очі у вас, скажім, хоч і незрозумілі трохи, але це все-таки звичайні безцвітні очі. Ніс — рівний і... теж звичайний. Брови... От, мабуть, брови!

Він раптом посміхнувся. Видно було, що таких розмов йому й справді ще не приходилось вести.

— Так де ж я зараз працюю? — кинула Спиридонова, і здалося, що вона зовсім не слухала свого супутника і що в той час, коли він говорив, вона й справді, дивлячись в землю, про щось інше думала і що ставила йому запитання цілком механічно.

— Не знаю! — трохи незадоволено кинув той.

— Але, може, ви тоді знаєте, де я раніше працювала?

— Знаю.

— Серйозно?.. Ну, так чому ви не говорите? — з зовсім невинуватим гнівом сказала жінка. — Чому ж ви мовчите?

Мужчина здивовано подивився на свою супутницю і, нічого не промовивши, зробив різкий рух у сторону.

— Ви хочете мене залишити? — перелякано промовила Спиридонова й схопила Марченка за руку. — Не робіть цього, товаришу! Благаю вас, не робіть!.. А то... їй-богу, закричу на всю вулицю!..

В її очах було стільки рішучості й стільки упертості, що мужчина, зиркнувши на неї, вже не сумнівався — вона й справді може закричати на всю вулицю. І він — кремезна людина — відчув себе зараз перед нею таким безпорадним, що тільки приходилось поступитись перед жіночими чудійствами.

— Ну, не хвилюйтесь, будь ласка! — сказав він. — Я й не думаю залишити вас.

— От і добре. Дякую, — промовила Спиридонова, якимось враз заспокоюючись.

— Дякую сердешно... А працюю я, — несподівано додала вона, — щоб ви знали, в канцелярії? Правда, смішно?..

— По-моєму нічого тут смішного нема, — похмуро заперечив Марченко.

— Хіба?.. А по-моєму... смішно... Ну, яка ж з мене канцеляристка? Ну, скажіть? Хіба я умію, скажім, писати якісь циркуляри! Ні! Хіба я умію, скажім, стукати на друкарській машинці? Ні! Нарешті, хіба я у входящих та сходящих щось розумію? Буквально нічого! Так сиджу собі і пишу, що мені підкажуть... Знаєте, як в дитинстві підказували нам, коли ми не хотіли вчити уроків... І ви думаєте, мені це легко? Га? — Це ж жах! — раптом мало не крикнула вона й схопилась руками за голову. — Це — жах! Це білий жах!

— Ну, заспокійтесь! Заспокійтесь! — Марченко остаточно розгубився й розвів руками. — Не знаю, що й робити з вами.

— Що вам зі мною робити?.. Ви не знаєте? Так тоді я вам пораджу... От скажіть мені, я — маленька?.. ну, чого ж ви мовчите? Я — маленька?

— Ну, ладно, маленька.

— Ну, так от: беріть мене, маленьку, несіть мене до мосту і вкиньте в Лопань... Добре? І побачите ви тоді, як далеко-далеко занесе мене весняна каламуть... І не буде тоді Ліди Спиридонової ніколи! Ви мене розумієте? Ніколи!

Останні слова вона майже прошепотіла. Вона подивилась на свого супутника очима, повними страждання, і стрілки її химерних брів на цей раз не розлетілися до зачіски. Її безцвітні очі якимось миттю погасли. Промовила вона свою останню фразу з великим почуттям, але в тоні її голосу прозвучало тільки одне: мовляв, туди їй і дорога — Ліди Спиридоновій!

— Що значить — не буде Ліди Спиридонової — сказала вона. — Що значить — ніколи, ніколи не буде Ліди Спиридонової?.. Про це я вас, товаришу, поінформую колись, а зараз — ходімте!

Вона взяла його під руку, і вони пішли. І чи то Марченко не вмів як слід ходити, чи то вона не находила в собі енергії й бажання міцно притиснутись до нього — у всякому разі, вони йшли "підруку" приблизно так, як іде сліпий з проводирем. Спиридонова мовчала.

Над городом уже стояло чисте небо і сонце розкидало свої теплі проміння. Післядощове повітря пахло тим ледве вловимим і надзвичайно приємним запахом, що завжди асоціюється з народженням нового, досі невідомого життя. Всюди шелестів симпатичний міський гомін і всюди, під ногами веселих балакучих пішоходів, тротуари фаркали бризками дощової води. І не тільки асфальт, але і звичайний сірий булижник

почав блискати й переливатися в срібних ромбиках відзеркаленого сонця. На темно-синій грозівій полосі підвелася, як і завжди прекрасна, райдуга й, закоронувавши город, урочисто повисла в прозорому етері. Уже бігли автобуси, дзвеніли трамваї й між ними метушилися візники.

Спиридонова, що деякий час ішла в задумі й мовчки дивилася в землю, раптом сказала:

— Ну от — і пройшов потоп! І пройшла злива. Все змило! Рішуче все! І нема бруду. Правда? І хоч трохи зимно (вона здригнулася, бо одіж її і справді ще не зовсім підсохла), але зате якось легко стало дихати. Правда?

І боячись, що супутник не зовсім її зрозуміє, вона тут же поспішила додати:

— Я, звичайно,— сказала вона,— говорю не про цю сьогоднішню зливу, що допомогла нам зустрітись,— я говорю про інший потоп... Ви вже... збагнули?

— На жаль, мабуть, не зовсім,— сказав Марченко.

Спиридонова засміялась. Вона засміялась тим же неприємним сміхом.

— Як же так не зовсім? Ну?..— вона вмить вхопила його за руку й прошепотіла.— Ах ви Потопчику! Вас не Потапом, а Потопом треба було б назвати.

Мужчина здивовано подивився на Спиридонову і промовив:

— Яка ви чудна дівчина... їй-богу!

— От бачите! — підхопила Спиридонова.— І ви кажете, що я чудна. І всі кажуть. А я от думаю, що непросто непорозуміння. І я вам, коли хочете, доведу... Ну от, скажім, так: ви знаєте, що вас чекає в моїй квартирі?.. Саме в тій, куди я вас зараз веду? Не знаєте?..

— Не знаю!

— Уявіть собі,— усміхнулася Спиридонова,— я теж не знаю. Веду... і не знаю. А втім, досить, давайте ще помовчимо.

Вона сказала це останнє таким тоном, що Марченко вже не наважувався розпочинати нову розмову, і тому дальшу путь вони продовжували мовчки.

З вулиці Карла Лібкнехта вони звернули й пішли по глухих нагірних заулках. На півдороги до квартири Спиридонової їх наздогнав мужчина з важкою текою в руці. Власне, назвати цього нашого нового героя мужчиною якось важко було: він скоріш подібний був на обпатране курча, але у всякому разі вияснилось, що це не хто інший, як "відомий харківський опозиціонер" (так принаймні автор про нього не раз чув) — Коля Хрущ. Держав він голову на лівому плечі і чи то весь час чомусь дивувався, чи то весь час збирався комусь розповісти щось надзвичайно секретне.

— Драстуйте! — сказав він, рівняючись із Марченком (між іншим, "драстуйте" він вимовляв, як — "драсте").

— От і Коля,— зрадівши, кинула Спиридонова.— Це — до речі: ти мені, Коля, дуже потрібний.

Товарищ Хрущ враз почервонів, наче потреба, яку відчувала Спиридонова, носила надзвичайно інтимний характер.

— Я знаю, Лідусю,— поспішно сказав він.— Ти, будь ласка, не турбуйся. Я знаю!

Між Спиридоною і новою людиною зав'язалася розмова і тому Марченко поцікавився:

— Може, я вам перешкоджаю?

— Боже борони! — поспішно заперечила Спиридонова. — Ви мене мусите обов'язково провести додому. Я вас дуже прошу, товаришу!

Вона і на цей раз подивилась на нього повним тривоги поглядом, він і на цей раз піддався її проханню. І, можливо, вони б решту путі пройшли мовчки, коли б не Коля Хрущ.

Товариш Хрущ, що йшов до цього часу спокійно, раптом, ні з того ні з сього, загортався і, озирнувшись назад, тихо й таємничо промовив:

— Ви, безперечно, знаєте про останню секретну постанову Політбюра?

— Себто про яку це секретну постанову? — буркнув Марченко.

— Ну, та про ту ж, що... — І товариш Хрущ потягнувся до вуха свого однопартійця.

— Покиньте, будь ласка, свої секрети, — ухилиючись, рішуче пробасив Марченко. — Яка там постанова?

Товариш Хрущ розгублено подивився навкруги себе, красномовно кинув пальцем в бік Спиридонової (мовляв, вона про це не мусить знати) і знову, притримуючи свого співбесідника, став навшпиньки. Але Марченко й на цей раз рішуче ухилився.

— Я вам кажу, покиньте ви свої секрети! — уперто сказав він. — Яка там постанова?

Товариш Хрущ здивовано подивився на "дивака" (так принаймі він подумав про свого співбесідника) і безпорадно розвів руками.

— Я голосно говорити не можу! — сказав він. — Постанова дуже секретна.

— Ну, тоді і не треба, — добродушно посміхнувся Марченко. — Тоді й не говоріть.

Спиридонова зареготала і, зупинившись, схопила Хруща за теку.

— Ах ти Колю, мій Колю, — козлітоном заспівала вона, — нещасненький Колю! Ходиш ти, Колю, по городу й шукаєш вчорашнього дня... І ніяк ти його не найдеш, Колю!

Хрущ зупинився. Він шукає вчорашнього дня? Ну, це вже занадто. Це вже нетактовно... і навіть образливо. І, головним чином, мабуть, тому образливо, що заспівала саме Спиридонова. Товариш Хрущ подивився на свою товаришку поглядом "і ти Брут" і, подивившись, промовив тихо:

— Ти, Лідуню, мабуть, хочеш поглузувати з мене? Ну і глузуй, Господь з тобою, я вже звик до цього.

— Ні, Колю, — сказала Спиридонова, раптом замислившись, — я й не думаю глузувати з тебе. То тобі просто так здалося.

То йому "здалося так"? Ну, тоді товариш Хрущ заспокоїться. І Коля заспокоївся. І заспокоївшись, він уже якось таємничо поглянув на свою теку. Нарешті, він знову перелякано озирнувся, взяв Марченка за руку й ледве чутно промовив:

— Невже вам не відомо, хто тепер у нас буде за голову раднаркому? — ледве чутно промовив він.

— Себто це питання безпосередньо зв'язано з секретною постановою Політбюра? —

Марченко добродушно посміхнувся і, батьківським жестом положивши свою руку на плече товариша, додав:— Так я вас зрозумів?

Товариш Хрущ енергійно замахав руками.

— Не! — тихо скрикнувши, заперечив він.— Це до секретної постанови не має ніякого відношення.

— Ну, так хто ж? — спитав Марченко і, відхиливши від себе товариша Хруща, додав:— І, будь ласка, не лізьте до мого вуха: я не глухий. Говоріть голосно.

— Ні, я так не можу,— безпорадно розвів руками товариш Хрущ, і видно було, що він і справді "не може так".

Спиридонова зареготала своїм глибинним, неприємним сміхом.

— Ну, скажи мені, Колю, від кого ти ховаєш свої "секрети"? Від мене? Чому ти не говориш голосно? Ти ж мене в цій справі разів з двадцять інформував!

— Я тебе інформував? — тихо скрикнув товариш Хрущ.— Відкіля ти взяла, Лідусю?

— Так, ти мене інформував! І навіть давно вже інформував. І навіть (Спиридонова схопилась руками за голову) здається мені, що ти мене кожної хвилини якось інформуєш.

— І це ти як?.. Серйозно говориш чи... жартуєш?

— Ах, Боже мій. Боже мій! Яка в тебе погана пам'ять, Колю... Ну, то слухай, що ти мені говорив...

І Спиридонова почала було розповідати, що їй говорив товариш Хрущ, але останній враз зблід і замахав руками.

— Ша! — тихо скрикнув він.— Я тобі не дозволю виголошувати на вулиці партійних тайн. Чуєш, Лідусю?.. не дозволю!

— Ну, от уже й на вулиці,— сказала Спиридонова.— Як же на вулиці? Яка ж це вулиця. Колю?

Яка це вулиця? Вона не розуміє? Ах, яка вона недогадлива! Товариш Хрущ вже зовсім кладе голову на плече і непомітно киває їй пальцем... тепер уже на Марченка: при ньому цього ніяк не можна говорити!

— Так, Лідусю, не можна,— підкреслив він.— Ну, ти сама знаєш. Що "знала" Спиридонова, залишилося невідомим. Але, у всякому разі, вона на цей раз рішуче змовкла.

Марченко теж нічого не говорив, він тільки зрідка позирав на товариша Хруща, і в його погляді було стільки добродушної іронії, ніби він дивився не на дорослого Колю, а на Колю страшенно маленького, що, скажім, з цілком серйозною міною грає якусь роль, яка йому зовсім не під силу й яка його робить надзвичайно комічним.

— Де ви працюєте? — мило посміхаючись, запитав він Хруща.

— Як де? — із зовсім невинуватою похапливістю промовив той.— Хіба ви не знаєте?

Марченко безпорадно розвів руками і, з неприхованим бажанням попрохати пробачення, сказав:

— Їй-богу, не знаю.

— Ну, от! — з великою образою промовив товариш Хрущ.— Та там же, звичайно! В архіві.

— Що ж ви там робите?

— Як що? — чомусь настовбурчився Коля.— Що за "вопрос"?

— Я питаю, яку ви там посаду посідаєте?

— Коля там,— сказала Спиридонова,— за архівдіякона, архівмандрита і архівпастиря — одночасно.

— Ти, будь ласка, не плутай, Лідусю. Я в таких питаннях... не люблю жартів.— Товариш Хрущ зробив надзвичайно серйозне обличчя і кинув до Марченка: — Я посідаю посаду архіваріуса.

— Цілком правильно, Колю,— не менш серйозно промовила Спиридонова.— Це ти так думаєш... і я. А от інші гадають, що ти і справді за архіваріуса, та зовсім в іншому місці. Ти знаєш, саме — в якому? Не знаєш? Та невже ти не знаєш?..

Товариш Хрущ зупинився. Він раз у раз блимав своїми змутнілими очима, і видно було, що він ніяк не може втямити, в чому річ. І, ніби чекаючи відповіді від третьої особи, він здивовано дивився на товариша Марченка.

— І я не знаю! — коротко відповів той його поглядом і, переступивши калюжу, сказав: — Все-таки ви, Спиридонова, химерна дівчина, їй-богу.

— Дякую за компліменті — не повертаючи голови, кинула жінка.— Тільки от що я думаю,— несподівано перекинулась вона на іншу тему.— Я думаю так, що б вийшло з того, як би Колю (тут товариш Хрущ здригнув) взяти, скажім, з архіву і посадити ближче до життя. Що б з того вийшло? Як ви гадаєте?

— Хто його знає... У всякому разі,— Марченко повернувся до товариша Хруща і зробив легенький уклін,— у всякому разі... це видніше самому Колі.

— Мені нічого не видно! — мало не істеричним голосом скрикнув товариш Хрущ.— Ви, будь ласка, не чіпайте мене. І... взагалі я прошу...

Він не скінчив і рушив кудись убік. Він так енергійно рушив, що навіть бризки полетіли з-під коротеньких ніг. Але далеко не забіг.

— Куди ж ти, Колю? — покликала його Спиридонова.

— Ти ж мені потрібний.— Почувши голос своєї товаришки, товариш Хрущ зупинився.

— Я тобі потрібний?.. Коли так, тоді я піду з тобою. Товариш Хрущ порівнявся з Марченком, і навіть вже не видно було, що він допіру з такою образою кидався кудись від жінки. За якісь кілька хвилин вони підходили до квартири Спиридонової.

3

Письменник знову з полегшенням зідхнув: він скінчив і розділ другий. Увесь стіл був засипаний попелом з цигарок (сьогодні він спалив три з половиною пачки, ч. 2, що, до речі, обійшлося йому рівно 2 карбованці 97 1/2 копійок). Проте попіл його не тривожив. Переглянувши другий розділ, письменник був страшенно задоволений. Подобалось йому і "бірюзове небо", і "післяобіднє сонце", подобався "глибинний неприємний сміх" Ліди Спиридонової. Особливо йому сподобалось те місце, де Ліда

пропонує Марченкові вкинути її в Лопань.

— Як це вона симпатично сказала,— думав письменник.— "Я маленька? Ну, чого ж ви мовчите? Я маленька? Так от беріть мене, маленьку і т. д.". Страшенно симпатично.

Захоплювався письменник і "ледве вловимим запахом", що "асоціюється з народженням нового невідомого життя". Подобався йому і товариш Хрущ, себто в тому сенсі подобався, що краще його й подати не можна. Письменник вже малював фантастичні палаци: то він уявляв себе чистим, як сльоза (в сенсі боргів — себто без боргів), то думав про гучну славу, яку йому несе його роман, то нарешті, з великим задоволенням констатував, що він нарешті робиться корисною людиною і що він має цілковиту рацію і право входити до пролетарської літорганізації.

Письменник випив шклянку міцного чаю і вдруге почав перечитувати свій другий розділ.

— О жах! — раптом скрикнув не своїм голосом письменник.— Що я написав? Та це ж найсправжнісінька халтура.

І він став підкреслювати ті місця, що його особливо неприємно вразили. От його замітки на бережках:

1. Спиридонова раптом попала на Сабурку з тої причини, що її Марченко назвав контрреволюціонеркою. Припустім. Але де ж психологічна підготовка? Нісенітниця. Глупота! Білими нитками шито. Автор з цим типом не справляється (з типом, так би мовити, "кающейся дворянки"). Білими нитками шито. Глупота.

2. Марченко, винувато посміхаючись та "червоніючи", говорить, що він не мізантроп. Припустім. Але яка ж це нова людина? Хіба новій людині, фрази вириваються "проти його волі"? Нісенітниця. Глупота! Це не нова людина, а якесь сюсюкало.

3. Боже мій! Скільки розмов! Нарешті, де ж художні місточки, що зв'язують ці розмови одна з другою? Спиридонова раз у раз сміється "глибинним неприємним сміхом", а її "спутник" то "кидає" без перерви, то говорить нудно: "сказав". Відчувається цілковита творча імпотенція.

4. Нарешті, що це таке: "вона подивилась очима, повними страждання"? Себто автор симпатизує Спиридоновій? Тій, що, нічого не вміючи робити, збирається топиться в Лопані? Ну і чорт з нею — хай топиться. Але при чому ж тут Александр Македонський? Не автор, а суцільний тобі... потапчик... чи то пак — потопчик сентиментальної і до того ж шкідливої води.

5. Колю Хруща подано занадто карикатурно. Прощаю. Але не можу простити такої мішанини психологізму з сатирою. Коля мусить виступити в другій опері. Словом, ще раз білими нитками шито. Бездарно.

Письменник ще довго писав на бережках. На бережки він потратив багато більше атраменту, як на розділ! Письменник критикував себе до смертельної втоми. За столом він і заснув.

Що снилося письменникові — невідомо. Але і наступного дня він (в сенсі пописати) знову не дав собі спокою. Ще раз перечитавши перший і другий розділи, письменник

демонстративно поляпав себе по заду, засвистів якийсь бравурний марш і, скінчивши архібадьору арію, промовив:

— Це нічого. Це буквально нічого не доводить. Навпаки, саме бездари до себе безкритично ставляться. Я бачу свої хиби,— значить, я расту. Словом, вперед, до переможного кінця!

І, сказавши так, письменник знову сів до столу. Письменник написав:

Розділ третій

Спиридонова жила в глухому закутку однієї з старих харківських вулиць в одноповерховому будинку на кілька кімнат. Будинок стояв якимось самотньо від інших будівель і одразу ж звертав на себе увагу: по-перше, на фронтоні йому архітектор поставив якихось янголяток, що збиралися летіти кудись, по-друге, осідав він в симпатичному дворик, що в ньому розкинуто було декілька клумб. До революції будинок цей належав якомусь поміщикові. Потім поміщик емігрував за кордон і в будинку осіла інтелігентська комуна (він так довгий час і називався "будинок комуни"). Але от і інтелігентська комуна розпалась і став будинок просто собі комхозівським будинком. Правда, декілька колишніх мешканців з "комуни" залишилися тут, правда, він і за того часу, що про нього йде мова, кипів якимсь своєрідним життям, але вже тепер він ніяк не виділявся серед багатьох одноповерхових будинків,— це вже був звичайний собі будинок із глухого закутку.

На Спиридонову, очевидно, війнуло запахом молодих клумб, і вона, підходячи до дверей, сказала:

— Правда, не погано пахне?.. Як до вас, товаришу Потапе! — вона в перший раз назвала Марченка Потапом.

— Не погано,— відповів Марченко і тут же висловив свою другу думку.— Але запах якийсь чи то тогорічний, чи то...

— Ви це добре підмітили,— гаряче підхопила Спиридонова й поінформувала.— Це, знаєте, запах з могилок... Тут багато чебрецю.

Вони вже були в галереї. Товариш Хрущ, як тільки опинився в коридорі, одразу ж зник у якійсь із кімнат, і назустріч Марченкові й Спиридоновій вже йшла нова особа. Нова особа йшла поволі, роблено і з безперечно хижацькими намірами. Це була добре відома Потапові товаришка Люся — досить-таки симпатична брюнетка з прищупленими очима. Порівнявшись з товаришем Марченком, вона кинула на нього зневажливий погляд і сказала:

— Ну-с, мільонок? Цікаво вас послухати тут! Не там, ату т! Вона зробила дуже енергійні наголоси на цих таємничих "тут" і "там", але вони Марченка, мабуть, зовсім не зворушили, і він спокійно пробасив:

— Краще ви мене слухайте "там"!

— Ага! — скрикнула товаришка Люся.—Здрейфили?! Тут ви не маєте апарату? Ну, говоріть,— не маєте? — вона ще раз зневажливо подивилась на Потапа й кинула: — Апаратчик!!

Вона кинула це останнє слово з безперечним бажанням сильно образити свого

співбесідника, але Марченко (будемо говорити правду) навіть оком не моргнув.

— Що й говорити,— спокійно говорив він.— Апарат велика річ. Апаратом, та ще й з розумом, все можна зробити.

Це вже був одвертий цинізм, і він не міг не обурити товаришку Люсю. Вона зірвалась зі спокійного тону.

— Ви ще й глузувати збираєтесь? — істерично закричала вона.— Ах, який ви нахаба! Я, їй-богу, не в'являла, що ви такий нахаба! Товаришка Люся від несподіванки навіть сіла на стілець. І, сівши, вона тут же вирішила рішуче "приперти до стіни" свого супротивника. Та далі сперечатися їй, на жаль, не дала Спиридонова, що в цей час встигла вже збігати до своєї кімнати. Спиридонова взяла товаришку Люсю за руку й сказала:

— Я зовсім не для того запрохала сюди товариша Потапа. Про це ти поговориш з ним на якомусь зібранні.

— Там? — вказуючи пальцем в якусь стіну, прищулила око товаришка Люся.— Там, я знаю, як він буде говорити. Хай він говорить т У т!!!

— А я все-таки прошу покинути дискусію,— скинувши до зачіски стрілки своїх тоненьких брів, підвищила голос товаришка Спиридонова: — Я товариша Потапа зовсім не для того прохала сюди.

Треба було чекати невеличкого скандалу. Уже з різних кімнат почали виглядати якісь зацікавлені обличчя. Вже хтось і десь голосно і викликаюче зареготав, але товаришка Люся раптом загубила вигляд хижака і зовсім іншим тоном промовила:

— Заспокійся, Лідусю! Я вже мовчу. Я в собі маю досить такту і... хай він іде.— Вона з презирством подивилась на свого супротивника і, роблячи галантний жест, додала: — Йдіть! Прошу!

Марченко зробив товарищі Люсі легкий, трохи іронічний уклін і пішов за Спиридоною.

— Ну, от і моя кімната! — сказала Спиридонова, відчиняючи двері.— Прошу!

Кімната була така ж мініатюрна, як сама її господарка. Назвати її шикарною ніхто б, очевидно, не ризикнув. На долівці валялись якісь огризки, на столі, поруч з флаконом одеколону, стояв примус і пляшка з нафтою. Видно було, що господарка цієї кімнати не тільки давно вже живе холостяцьким життям, але й не може похвалитись великою охайністю. Вікно виходило в якусь кам'яну стіну, так що світла тут було дуже мало. Можливо, тому й пахло вогкістю. Але й видно було, що не зовсім охайна господарка дуже охайно поводитись зі своєю головою (тут, до речі, письменник зробив на бережках великий знак запитання): всюди — на долівці, на столах і на канапі,— всюди валялись книжки, книжечки й величезні монографії.

— І от ви, значить, у мене! — сказала Спиридонова, сідаючи біля Потапа. І якось, знаєте, вийшло це зовсім випадково... Ну, скажіть мені, ви думали сьогодні бути в мене? Очевидно, ні. Все в житті якось смішно виходить. Не тому, що як сказав би якийсь провінціал, на кожному кроці порушується принцип кавзальности. А тому, що ці самі причини, що приводять нас зовсім не туди, куди ми сподівалися,— ці причини

проходять перед нами сховано, і ми тільки потім знаходимо їх. А втім, я зовсім не збираюсь вам читати лекцію політграмоти. Я зараз... просто хочу дивитись на вас... Ви нічого не маєте проти?

— Будь ласка,— посміхнувся Марченко.— Дивіться.

Спиридонова поправила собі зачіску і, положивши ноги на канапу, промовила: — Так от скажіть мені, ви знайомі з працею доктора Кречмера?

— Ні!

— Як же це так? — щиро здивувалася Спиридонова.— А мені переказували, що ви психіатр! Ви вчилися в Петроградському університеті?

— Навіть близько біля нього не був.

— От тобі й раз! Де ж ви тоді вчились?.. Себто не те я хочу вас спитати. Ну, все одно, так де ж ви вчились?

Видно було, що Спиридонова про інше думала, але Марченко цього не помічав і тому так відповів:

— Можна сказати, ніде: дуже маленьку ми маємо освіту.

— Дуже маленьку? — чомусь зареготала жінка і, зареготавши, враз заговорила тихо і серйозно: — А я, знаєте, училась дуже багато. Так багато, що ви й не в'яляєте. Я, товаришу Потапе, людина з вищою освітою. Ви розумієте? — і сказавши це, вона зробила здивовані очі.— От тобі й раз! Чому ж ви не дивитесь на мене з відповідною повагою?

— Чи не думаєте ви сьогодні зайнятись самобичуванням? — спокійно промовив Марченко.— Це не погана справа, коли й справді надійшов слухний час.

Спиридонова зідхнула й положила свою руку на руку співбесідника.

— От бачите,— зажурно сказала вона,— ви вже й розгадали мене... Тепер я вже й не знаю, що мені говорити далі.

Вона підвелась з канапи і мовчки зупинилась біля вікна.

— Ви тільки-но говорили про якийсь труд доктора Кречмера? — прийшов їй на допомогу мужчина.

— От! От! — сказала Спиридонова і знову підбігла до Марченка.— Я, знаєте, от що хотіла вас спитати: ви бачили коли-небудь обличчя шизофреніків? Ну, звичайно, бачили! Так от, чи не здається вам, що я шизофренічка? Мене, знаєте, це страшенно мучить. Ви знаєте, скільки мені років?

— Не знаю!

— Ви й не припускаєте, мабуть. Мені, щоб ви знали, уже на тридцять п'ятий перевалило. Себто я, коли й не на десяток, то у всякому разі, років на вісім старіша за вас. Правда?.. Ну і от. А тепер скажіть мені, вам подобається моє обличчя чи ні?

— Обличчя то мені ваше подобається,— посміхнувся Марченко.— Але от не подобаються ваші розмови, бо не добачаю в них ніякого сенсу.

— Так-таки й ніякого? — цілком щиро здивувалась товаришка Спиридонова.— А чому ви не хочете припустити, що я... ну, як би вам сказати... ну, словом, я хочу закрутити з вами кохання? Зараз, до речі, весна, солов'ї, запах, знаєте, такий

надзвичайний, ну і т. д.

— Ви питаєте чому? Багато, бачите, перешкод до цього кохання. Перша перешкода: я надто величезний. Але третя й найголовніша та, що, хто його знає, може, я вже й жонатий.

— А хіба жонатим не можна кохати?

— Звичайно, можна, і навіть рекомендується: свою жінку.

— Гм! — кинула Спиридонова й замислилась.— Свою жінку... А хто ж ваша жінка? Себто я не про це хочу спитати... Про що я думала вас спитати? От я й забула!

Спиридонова безпорадно розвела руками і, прямо та одверто подивившись на Марченка, засміялась тихим, щирим дитячим сміхом. І стільки в цьому сміху було справжньої безпосередньої наївності, що Потап знову здивовано подивився на жінку.

— Їй-богу, не розумію вас,— сказав він.— То ви говорите зі мною, як звичайна собі балакуча людина, то...

— То,— підхопила Спиридонова,— говорю, як психічно ненормальна? Так?.. Ну і чому ви мовчите? Ну і говоріть так!.. Знаєте,— продовжувала вона.— Такі люди єсть в житті. І, скажу я вам, страшенна морока з ними: держати їх на волі ніяк не можна, але й на Сабурку їх теж не приймають. І коли живуть вони по своїх глухих закутках — з ними ще можна миритися. Та...

4

Тут письменник, не дописавши останньої фрази, яка йому давалася з таким страшенним трудом, що він навіть запарився,— тут письменник раптом чхнув, висякався в носову, хустку і, положивши ручку, несподівано промовив:

— Фініта! Нарешті зрозумів! Я тепер розумію, чому в таких муках народжується мій роман,— його не треба писати. Я тепер розумію, чому люди мого роману говорять такою надуманою мовою: вони не існують. Я, так би мовити, попав пальцем в небо. Хруща нема, бо він надто нікчемний. Спиридонова на Сабурці і її ніхто не бачить. Марченко не лікар і тому він вийшов такий штучний. Треба, нарешті, взяти інший типаж, і саме той, що був би далекий від інтелігентщини й був би близький до творчого життя. Саме тоді я й найду потрібні мені слова і образи. Саме тоді і вийде роман.

І, сказавши це, письменник зібрав свої розділи (два скінчені і один розпочатий) і, заховавши їх подалі у шухляду (для нащадків!!!), сів на поїзд і поїхав на Донбас. Письменник вирішив писати новий роман: без сумнівних професорів (Ярута мусів бути сумнівним професором), без істеричок, без котурнових "нових" людей. Письменник вирішив написати роман з живими людьми, себто з звичайними робітниками, з колективістами, з трудовою інтелігенцією, себто реалістичний роман, який би читали робітники, колективісти, трудова інтелігенція,— всі ті, хто, за проводом комуністичної партії творить нове життя й до якого б з погордою ставились нарешті доморощені, скажім, Марселі Прусти.

Мораль: раніш як братися за роман, треба з'їсти з сучасними героями ще один пуд соли і не треба звертати уваги на те, чого ніхто не хоче помічати і має рацію.

ПРИМІТКИ ТА КОМЕНТАРІ

До першого в наш час "Вибраного" М. Хвильового через майже шістдесятирічне провалля небуття відібрано все найкраще, написане письменником у малих та середніх формах. виправдана, на наш погляд, і символічна назва книжки — "Сині етюди" (1923) — так звався первісток прози, вагомий не тільки для становлення Хвильового-прозаїка, а й знаменний для всієї повоєнної української літератури.

Досі не встановлено чітких текстологічних критеріїв щодо пріоритетів між колишнім написанням і сучасним правописом: чи педантично дотримуватись нинішніх нормативів, чи облишити пуризм і зберігати тодішній мовний колорит, врятувати аромати епохи. Головною нашою настановою було прагнення залишати тексти первозданими. Хоча у самого письменника впродовж десятилітнього, відтинку публікацій прози чітко спостерігається тенденція наближення до сучасних правописних норм. Тому й обрано за канонічні останні видання, і правити (повірте, це нелегко) ми намагались хоча б у цьому напрямі.

Окремо необхідно наголосити на написанні власних назв, іноземних прізвищ, назв творів,— які ми зводили до сучасних норм правопису. Це ж стосується також і використання іноземних висловів, які, можливо, із-за цитування по пам'яті тощо, не завжди точні, їх також доводилось подеколи виправляти, окремі такі випадки зазначаються у примітках. Інколи, як, наприклад, вживання скорочення *est* замість *etc* від лат. *et caetera* — тощо (див.: Хвильовий Микола. Твори: В 3 т.— Х.: ДВУ, 1929.— Т. 1 (Етюди). 2-е вид.— С. 78) та інші подібні, свідчить тільки про недостатнє коректорське забезпечення видання.

* * *

ВСТУПНА НОВЕЛА. Цей твір письменник написав спеціально для свого першого (й останнього) багатотомного видання: Хвильовий Микола. Твори: В 3 т.— Х.: ДВУ, 1927.—Т. 1 (Етюди).—С. 5—12. Том другий під назвою "Осінь" вийшов у 1928 р., а третій знову ж із заголовком "Етюди" у 1930 р. Перші два томи без жодних композиційних змін перевидані вдруге — обидва у 1929 р. Ми користувались насамперед останнім прижиттєвим виданням: Хвильовий Микола. Вибрані твори [В 2 т.].— Т. 1.— Х.: Рух, 1932. Тексти творів, відсутні у цій книжці, брались за другим виданням томів I і II 1929 р. та третім томом тритомного зібрання, за незначними винятками з технічних причин. У всіх конкретних випадках джерела обумовлюються у примітках до творів. Подаються і всі відомі нам найголовніші перевидання.

У передмові до тритомника, названій письменником не без задерикуватості — "Вступна новела" — у властивому для нього жартівливо-іронічному стилі (надто ж для того часу — апогею літературної дискусії 1925—1928 рр. про шляхи розвитку української літератури) порівняно сприятливого ще для письменника періоду М. Хвильовий окреслив деякі моменти глибоких, не тільки естетичних суперечностей між українськими митцями, що незабаром переросли у жорстоку ідеологічну конфронтацію. До всього іншого вона підігрівалась політичною ситуацією в республіці курсу тогочасного партійного керівника Л. Кагановича і згодом постала вже у формі антагоністичного неприйняття естетичних позицій одне одного аж до цілком

нетолерованого протистояння світоглядів. М. Хвильовий всіляко намагався знайти шляхи до компромісів і бодай поверхових узгоджень,— так виник покайний лист трьох членів ВАПЛІТЕ О. Досвітнього, М. Хвильового, М. Ялового до газети "Вісті ВУЦВК" в кінці 1926 р., такий же лист надіслав М. Хвильовий до газети ЦК КП(б)У "Комуніст" 22 лютого 1928 р., вимушене зречення другої частини роману "Вальдшнепи", певні конформістські інтонації "Передмови" М. Хвильового до останнього прижиттєвого видання своїх творів — тому першого (другий — сатиричний — так і не з'явився) Вибраних творів 1932 р. (Ми подаємо її у примітках до новели "Я (Романтика)", що відкривала том "Вибраних"). Однак ніщо вже не змогло відвернути Миколу Хвильового від фатального кроку — відчайдушної спроби бодай останньою своєю цінністю — ціною власного життя застерегти рідний народ від фізичного і морального знищення. Невдовзі відгомоном пролунав постріл лицаря революції Миколи Скрипника.

"Седі"—п'єса знаменитого англійського драматурга В. С. Моема (1874—1965), ставилась у сезоні 1927—1928 рр. трупю театру "Березіль" і користувалась неабияким успіхом.

УЖВІЙ Н.М. (1898—1986) —українська актриса, народна артистка СРСР, Герой Соціалістичної Праці, на той час у спектаклях "Березолу" з незмінним успіхом виконувала головну роль дівчини Седі в однойменній драмі В. С. Моема.

"Березіль" — новаторський український театр, заснований видатним режисером-реформатором української сцени Лесем Курбасом (1887—1942), народним артистом СРСР з 1925 р. Створений у 1922 році і до 1926 р. працював у Києві, зати́м переїхав у Харків. Після арешту Леся Курбаса у грудні 1933 р. "Березіль" фактично розпався, згодом певною частиною митців відроджений під назвою Харківський український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка (1935 р.).

Лопань — мала річка у Харківській області, яка протікає через саме місто. Вже й на той час ледь животіла, що дало підстави М. Хвильовому в одному з творів гірко зіронізувати — "столиця на Лопані".

Тропік Козерога — південний тропік або ж паралель з широтою 23° 27', де стоїть сонце опівдні в день зимового сонцестояння 21—22 грудня. М. Хвильовий вжив цю назву в значенні звичайних тропіків.

Шпол Юліан (псевдонім Михайла Ялового, 1891—1934), прозаїк, драматург, поет. Друг і однодумець М. Хвильового. Встиг опублікувати немалу кількість різноманітних творів: поетичну збірку "Верхи" (1923), роман "Золоті лисенята" (1929), драму "Катіна любов, або Будівельна пропаганда" (1928) та деякі інші. Перший президент творчої організації ВАПЛІТЕ (Вільної Академії Пролетарської Літератури), в якій чи не найактивнішу участь брав М. Хвильовий. Тривалий час М. Яловий був також головним редактором ДВУ (Державне видавництво України). Одним з перших літераторів М. Яловий був арештований у квітні 1933 року, влітку наступного року загинув. За свідченням друзів М. Хвильового, арешт М. Ялового був ніби останньою краплею і своєрідним сигналом для зболеної душі письменника. Перед цим М. Хвильовий подорожував Полтавщиною, де надивився жахливих картин всенародного голоду. З

поверненням у Харків довідався про арешти — О. Шумського, М. Ялового...

Професор Канашкін — саркастичне перейменування М. Хвильовим активного на ті часи псевдокритика і вченого вульгарно-соціологічного напрямку Анатолія Машкіна, який у численних публікаціях висловлював своє рішуче неприйняття ідейно-естетичної платформи ваплітян, особливо ж гостро засуджував позиції М. Хвильового.

Кав'ярня Пока — у двадцяті роки улюблене місце зустрічей творчої інтелігенції тодішньої столиці України Харкова, знаходилась на Сумській вулиці.

Досвітній Олесь (псевдонім Олександра Скрипаля—нар. 8. XI 1891— 23. XI 1934) — український письменник, автор значної кількості творів: "Новели" (1920), "Тюнгуї" (1924), "Американці" (1925), "Галле" (1927), "Нас було троє" (1929), "Кварцит" (1932) та інших. О. Досвітній був засуджений 1916 р. трибуналом до розстрілу за антимонархічну діяльність у царській армії, однак йому вдалося втекти аж у Сан-Франціско (США). На Україну повернувся після революції. М. Хвильовий разом з О. Досвітнім і М. Кулішем після арешту М. Ялового клопоталися про його звільнення перед ЦК КП(б)У та ОДПУ. Невдовзі по смерті М. Хвильового, у червні 1933 р., арештований був і О. Досвітній, правдоподібно наприкінці 1934 р. загинув.

Ринальдо Ринальдіні тощо — навмисне абсурдне переплетення М. Хвильовим різноманітних прізвищ, назв творів різних народів і віддалених епох. Застосовується письменником для жорстокішого висміювання і профануючого викриття начотницького верхоглядства, по суті повної безграмотності тодішніх "стовпів науки" на зразок одного з типових представників А. Машкіна.

Слісаренко Олекса Андрійович (справжнє прізвище Снісар; 16. III 1891— 3. XI 1937) — український письменник. Видав поетичні збірки "На березі Кастальському" (1919), потім "Альманах трьох" і "Поеми" (1923), позначені відчутним впливом символізму і футуризму. У численних прозових книжках О. Слісаренко зображував першу світову та громадянську війни, класові бої на Україні 20-х років. Був одним із членів літературної організації ВАПЛІТЕ, яка виникла в кінці 1925 р. з об'єднання колишніх членів робітничої літорганізації "Гарт", деяких членів Спілки селянських письменників "Плуг" та "Жовтень". На початку 1928 р. внаслідок внутрішніх суперечностей та полеміки з ВУСППом (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) ВАПЛІТЕ "самоліквідувалась".

Семенко Михайль (31. XII 1892—24. X 1937)—український поет, фундатор українського футуризму. Разом з поетами Гео Шкурупієм, Олексою Слісаренком, Яковом Савченком, Миколою Бажаном та іншими митцями об'єднувались по чергово в організації "Аспанфут" (асоціація панфутуристів), "Комункульт" і нарешті 1927 р. у найтривкішій — "Нова генерація" з виданням однойменного журналу, якому на противагу всім попереднім виданням українських футуристів — збірників, альманахів, журналів, як, наприклад, "Семафор у майбутнє" (1922), "Жовтневий збірник панфутуристів" (1923), "Гольфштром" (1925) тощо, вдалося стати справжнім періодичним виданням аж до 1930 року і об'єднати групу митців-однодумців. М. Семенко різко виступає проти позиції ваплітян впродовж дискусії 1925—1928 рр.,

особливо ж непримиренно ставився до ідейно-мистецьких позицій М. Хвильового. Заарештований у 1937 р. і загинув за досі невідомих обставин.

"Зустріч Трьох" — М. Хвильовий має на увазі під цією згадкою широковідому на той час книжку "Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох" (К.: Бумеранг, 1927), в якій умовно-символічно зображена зустріч трьох поетів на пропахлій вугільним димом паровозних топок станції — лідера футуризму Михайля Семенка та двох його найближчих послідовників — Гео Шкурупія і Миколи Бажана. Вони зустрілись на середохресті доріг-проблем біля Семафора в Майбутнє, щоб посперечатись про велич прийдешнього мистецтва. На той час М. Бажан уже не був прихильником українського футуризму.

Agrimonia eupatorium (лат.) — середньовічна назва коноплі; репейне масло (ріпакова олія), *arctium Lappa* (лат.) — навмисна зграбна гра незрозумілими словами і латинськими термінами; М. Хвильовий з іронічною метою мав на увазі розповсюджений на Україні вид лопуха великого (*arctium Lappa*).

Пилипенко Сергій Володимирович (22. VII 1891—3. III 1943) — український байкар і публіцист, автор збірки "Байківниця" (1922), оповідань "Скалки життя" (1925) та багатьох інших. Організатор і багаторічний голова спылки селянських письменників "Плуг", директор ДВУ, один з основних опонентів М. Хвильового у дискусії 1925—1928 рр. Заарештований 1934 р. Роману "Малоросія" С. Пилипенко ніколи не писав. М. Хвильовий має на увазі, на його погляд, примітивну незграбність позиції С. Пилипенка в дискусії про шляхи розвитку української літератури.

Азарх Раїса (30. IV 1898—?) — письменниця, впливовий член дирекції ДВУ, член КПРС з 1917 р., активна учасниця громадянської війни, соратниця В. Примакова — командира дивізії Червоного козацтва. Перебуваючи у 20-ті роки на керівній партійній і культурно-видавничій роботі, сприяла українському письменству, зокрема М. Хвильовому та його колу письменників. Після арешту і розстрілу 1937 р. В. Примакова була звинувачена у троцькізмі, подальша її доля невідома. Після XX з'їзду КПРС деякі твори Р. Азарх перевидавалися.

Пільняківщина — вплив форми й особливостей поетики російського письменника Бориса Андрійовича Пільняка (спр. прізвище — Вогау; 1894—1941), одного з яскравих представників пореволюційної орнаментальної прози. Головний твір Б. Пільняка роман "Голий рік" (1921 — перевиданий: Пільняк Б., Голый год // Избр. произведения.— М.: Худож. лит., 1976). Про характер і особливості російської та української орнаментальної прози можна дізнатись зі статей херсонської дослідниці Г. М. Бахматової: Російська орнаментальна проза: світовідчуття на межі епох // Рад. літературознавство.—1988.—№ 10.—С. 25—34); Український орнаменталізм: загальне і своєрідне (До проблеми концептуальності стилю) // Рад. літературознавство.—. 1989.— № 2.— С. 14—23. Ці праці вперше у нас на досить розлогому і цікавому художньому матеріалі орнаментальної прози (досі розпорошеної серед "символізму", "футуризму", а то й "попутництва") досліджують поетику непересічних творів.

"Серапіонові брати" — петроградське угруповання російських письменників

початку 1921 р. при видавництві "Світова література". Назву товариство прибрало за заголовком книжки німецького письменника-романтика Е. Т. А. Гофмана (1776—1822). Очолював групу В. Шкловський, котрий, як теоретик-формаліст, убачав головним завданням "оволодіти технікою письменницького ремесла", експерименти і пошуки нових форм та шляхів подолання примітивізму і спрощеності в літературній творчості. В цю групу входили також І. Груздев, М. Зощенко, Вс. Іванов, В. Каверін, Л. Лунц (теоретик та ідеолог групи), М. Тихонов, К. Федін та інші.

Мова — мається на увазі стаття М. Сулими "Фразеологія Миколи Хвильового" (Червоний шлях.— 1925.— №№ 1—2.— С. 263—290).

"Вальдшнепи" — (вальдшнепи — темно-руді лісові птахи з родини куликів, довгодзьобі, довжиною близько 35 см, на них полюють), роман М. Хвильового, який він саме на той час писав. Творча історія роману значною мірою вплинула на трагічну розв'язку його долі. Певний відгомін тих обставин вчувається у "Передмові" до Вибраних творів М. Хвильового,—див. примітки до новели "Я (Романтика)" цього видання. Ще більш однозначно на користь можновладних опонентів висловився письменник щодо другої частини роману (журнал "Вапліте" № 6 за 1927 р. був повністю знищений із-за цього роману та статті Івана Сенченка "Де хвилі..."), у покайному листі від 22 лютого 1928 р. з Відня, де він на той час лікувався: "...кінець свого роману "Вальдшнепи" я знищив і, знищивши, думав тільки про те, як би мені хоч частково змити з себе ту пляму, що забруднила моє партійне й літературне ім'я" (Комуніст.— 1928.—29 лют.). Однак нічого вже не могло врятувати письменника, оскільки незадовго перед тим пролунав "височайший" присуд: "...Вимоги Хвильового про "негайну дерусифікацію пролетаріату" на Україні, його думка про те, що "від російської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якнайшвидше", його заява про те, що "ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва", його захоплення якоюсь месіанською роллю української "молодої" інтелігенції, його смішна і немарксистська спроба відірвати культуру від політики,— все це й багато подібного в устах українського комуніста звучить тепер (не можна не звучати!) більш ніж дивно. В той час як західноєвропейські пролетарі те їх комуністичні партії повні симпатій до "Москви", до цієї цитаделі міжнародного революційного руху і ленінізму, в той час як західноєвропейські пролетарі з захопленням дивляться на прапор, що майорить у Москві, український комуніст Хвильовий не має сказати на користь "Москви" нічого іншого, крім як закликати українських діячів тікати від "Москви" "якнайшвидше"... Шумський (тодішній нарком УРСР, заарештований і висланий з України на початку 1933 р.— П. М.) не розуміє, що оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру можна, лише борючись з крайностями Хвильового в рядах комуністів. Шумський не розуміє, що тільки в боротьбі з такими крайностями можна перетворити ростущу українську культуру і українську громадськість в культуру і громадськість радянську (Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У (Лист від 24. IV 1926 р.) // Сталін Й. В. Твори.—К., 1949.—Т. 8.—С. 152—153).

Мій сюжетний любовний роман "Вальдшнепи" буде в третьому томі — намір М.

Хвильового на час укладання тритомника Творів у 1927 році насправді не здійснився з пояснених у попередньому коментарі причин. "Голобельному" осуду цього твору і врешті-решт зреченню М. Хвильового роману сприяли насамперед гострокритичні книжки тодішніх провідних партійних функціонерів і державних діячів, зокрема завідуючого відділом преси ЦК КП(б)У А. Хвилі "Від ухилу — у прірву" (Х.: ДВУ, 1928), та заступника наркома освіти УРСР Є. Гірчака "Хвильовизм" (Х.: ДВУ, 1930), (перевидана того ж року в Москві під назвою "На два фронти в боротьбі з націонализмом"). Крім "Вальдшнепів", обидві книжки спрямували свій нищівний вогонь на недруковану статтю М. Хвильового "Україна чи Малоросія", ці "прийоми" знайомі ще й донедавна.

"Удари Молота і серця" — збірка поезій Василя Еллана-Блакитного (справжнє прізвище Елланський) — 12. I 1894—4. XII 1925,— визначного українського поета, публіциста і громадсько-політичного діяча. Один з провідних членів Української партії соціал-революціонерів — лівого її крила, так званих "боротьбистів" (від назви центрального органу газети "Боротьба"). Після входження "боротьбистів" (Української комуністичної партії, лідерами якої також були Г. Гринько, П. Любченко, Г. Михайличенко, О. Шумський) до складу Компартії України — В. Еллан стає членом ЦК КП(б)У і редактором щоденного органу ВУЦВК "Вісті", одним з організаторів і керівником спілки пролетарських письменників "Гарт". Перша збірка поезій "Удари молота і серця" вийшла 1920 р. У роки культу посмертно був засуджений як буржуазний націоналіст, а пам'ятник навпроти будинку в Харкові, де він жив,— знищений. Реабілітований після XX з'їзду КПРС.

ЖИТТЯ. Оповідання вперше надруковане у журналі "Шляхи мистецтва" (1922.— № 2), згодом у першій книжці новел М. Хвильового "Сині етюди" (Харків: ДВУ, 1923), потім окремим виданням також у ДВУ 1925 р., двічі у т. 1 Творів (Етюди) 1927 р. і 1929 р. (видання друге). Востаннє: Хвильовий М. Вибрані твори.—Т. 1.— Х.: Рух, 1932. Подаємо за виданням 1929 р.

У виданні 1932 р. до оповідання була стисла передмова М. Хвильового:

"Цією поемою розпочинається невеличка серія оповідань про життя людей кінця епохи воєнного комунізму й перших років непу. Оксана — це запліднене ідеями комунізму незаможне селянство. Мишко — липовий комуніст, але й він, користуючись з нашої фразеології ("тепер для бідних школа"), одвернув неписьменну Оксану від "темного життя", і вона кинулася до життя "світлого, молодого, як молодик".

Я дуже радий, що вже тоді (поему написано 1921 року) бачив на просторах соціалістичної України "ферми, електричні плуги, машини, фабрики, заводи... і далі... далі..." ;

КОЛОНІЇ, ВІЛЛИ. Оповідання вперше з'явилося у збірці "Сині етюди", згодом окремою книжечкою у харківському видавництві "Книгоспілка" (1925), потім у двох виданнях т. 1. Творів М. Хвильового (1927 і 1929). Подаємо за останнім виданням.

СОЦВОСНИЦЯ — скорочено з рос. "социальная воспитательница".

Бабель Август (1840—1913) — один із засновників соціал-демократичної партії

Німеччини, автор широковідомої у революційні часи в Росії книжки "Жінка і соціалізм" (1879), що викликала неабиякий вибух емансипаційного руху.

Коллонтай Олександра Михайлівна (1872—1952) — радянський державний і партійний діяч, член Компартії з 1915 р, Багато писала про жіночий рух, становище жінки у суспільстві, обстоювала "вільну любов", право жінок на "полігамне кохання".

Ліліна (Радомисльська) Злата Іонівна (1882—1929) — діяч російського революційного руху, член Компартії з 1902 р., соратниця і дружина Г. Зінов'єва (1883—1936), партійного діяча, розстріляного по справі "троцькістсько-зінов'євського терористичного центру".

РЕДАКТОР КАРК. Вперше оповідання з'явилося у "Синіх етюдах". Подаємо за виданням 1929 р.

Госпуп — скорочення з рос. "Государственное политическое управление", орган, що у пореволюційні роки паралельно з Надзвичайною Комісією (ЧК) займався переважно політичною розвідкою.

АНГЕЛ — отаман контрреволюційних повстанських об'єднань, що діяли на Україні в 1919 р.

Інсургенти (лат.) — застаріле слово, що значить учасник повстання, повстанець.

Павлюк (Бут) Павло Михнович (?—1638)—провідник народного повстання на Україні 1637—1638 рр. Страчений у Варшаві.

Трясило (Федорович) Тарас — гетьман, вождь народного повстання проти польської шляхти 1630 р. Після поразки відступив з рештками війська на Запоріжжя.

Трудовий конгрес — з'їзд представників заможного селянства і ліберальної буржуазії під проводом Директорії 23 січня 1919 р., коли з Києва було вигнано німців і повалено гетьмана Скоропадського. З'їзд, крім усього іншого, проголосив об'єднання Західно-Української народної республіки й Української народної республіки в єдину "соборну" Україну ("Четвертий універсал").

Губ-Трамот — популярне у перші пореволюційні роки скорочення з російської, можливо, походить від "губериский транспортно-моторизованный отдел".

Бельше Вільгельм (1861—1914) — німецький письменник та історик літератури, один з найпалкіших популяризаторів теорії Ч. Дарвіна.

Волинці та ізмаїльці — розташовані у Петербурзі запасні полки Волинський та Ізмаїльський, які одними з перших приєдналися вже у березні 1917 р., до повсталих робітників і їхня участь у жовтневому повстанні зіграла неабияку роль для перемоги соціалістичної революції.

Parvenu (фр.) — парвеню, вихідець з низів, який вдає з себе "уродзого" пана.

КІТ У ЧОБОТЯХ. Вперше оповідання надруковане у збірнику "Дочери Октябрі" (Х., 1922), згодом у "Синіх етюдах" та двічі — 1924 і 1925 р.— окремими виданнями. Подаємо за т. 1 Творів. У Вибраних творах М. Хвильовий подав такий вступ:

"Новела "Кіт у чоботях" давно ввійшла в хрестоматії й не потребує коментарів". Написано 1921 року.

Тьер Адольф (1797—1877) — президент Франції, уклав принизливу для своєї країни

прелімінарну угоду з Пруссією, жорстоко придушив Паризьку комуноу.

Подиви — скорочення з російської: политический отдел дивизии.

Юрко. Оповідання вперше надруковане у російському журналі "Зори грядущого" (1922.—№ 5), що видавався у Харкові, згодом у "Синіх етюдах", а у 1925 р. окремою книжечкою. Входило у т. 1 Творів, подаємо за виданням 1929 р.

Троцький Лев Давидович (псевдонім Лейби Бронштейна, 1879—1940) — політичний і державний діяч пролетарської революції 1917 р., з 1918 року нарком військових і морських справ, а також голова Реввійськради республіки. Після смерті В. І. Леніна і внаслідок гострої внутрішньопартійної боротьби в 1923—1927 рр., Л. Д. Троцького як лідера "лівої" опозиції було виключено з партії і вислано у Казахстан, а на початку 1929 р.— за межі СРСР. Перебуваючи в Туреччині, Франції, Норвегії, Л. Троцький продовжував активну опозиційну боротьбу, тому в серпні 1936 р. йому було заочно винесено смертний вирок на першому ж московському процесі над колишніми учасниками лівої опозиції. З великими труднощами Л. Троцький на початку 1937 р. знайшов політичний захист у Мексиці, де через три роки його дістали агенти ДПУ (див.: Медведев Р., Троцкий: штрихи к политическому портрету // Иностран. лит.— 1989.—№ 3.—С. 167—174; Дойчер Й. Адски темная ночь. Глава из кн. "Пророк в изгнании" // Иностран. лит.—1989.—№ 3.—С. 174—230).

Пуанкаре Раймонд (1860—1934)—президент Франції 1913—1920 рр.

На глухім шляху. Вперше з'явилося у журналі "Шляхи мистецтва" (1923.— № 5). Згодом надруковане у збірці оповідань М. Хвильового "Осінь" (Х., 1924) та окремим виданням у ДВУ 1925 р. Двічі у т. 1 Творів 1927-го і 1929 рр. Подаємо за останнім виданням.

Солонський ЯР. Надруковане було вперше у "Синіх етюдах", потім разом з оповіданням "В очереті" (1924) і окремо у ДВУ в 1926 р. Згодом у т. 1 тритомників 1927-го і 1929 рр. та у Вибраних творах 1932 р. Подаємо за виданням 1929 р.

У Вибраних творах був невеликий вступ.

"Солонський Яр" став теж хрестоматійним оповіданням. Написано 1921 року.

Холодний Яр — ліс під Чигирином, де, за народними переказами, гайдамаки святили ножі перед повстанням проти польської шляхти у другій половині XVIII ст. Т. Шевченко описує ті часи у поемі "Гайдамаки".

Ріжа — клиноподібна ділянка поля чи луків, що врізається в ліс.

СИЛУЕТИ. Надруковане вперше у журналі "Червоний шлях" (1923.—№ 1), потім у збірці "Осінь", згодом у т. 1 тритомників. Подаємо за останнім виданням 1929 р.

Мене, факел, фарес — перефразований вислів з Біблії (кн. пророка Даниїла, гл. 5, 25): "Мене, мене, текел, упарсин (перес)",— слова-символи, які ніби написав Христос на стіні палацу царя Вальтасара, сина Навуходоносора. Вони означали: мене — вирок царюванню Вальтасара, текел — гріхи його вже виважені богом, перес — Вавілонське царство розділять між собою мідяни і перси.

Ad litteram (лат.) — буквально, точно.

"Золотий гомін" — поема П. Г. Тичини із збірки "Сонячні кларнети" (К.: Сяйво,

1918).

ШЛЯХЕТНЕ ГНІЗДО. Вперше було надруковане у "Синіх етюдах", потім у збірці оповідань М. Хвильового "Злочин" (Х.: ДВУ, 1926) та у т. 1 тритомників. Подаємо за останнім виданням 1929 р.

Жлукто — довбанка стовбура деревини, в якій раніше золили білизну.

"Нова рада" — київська щоденна газета, видавалась С. Єфремовим, А. Ніковським та іншими з березня 1917 р. до січня 1918 р. Певним чином заміщувала заборонену царським урядом 1914 р. єдину на ті часи щоденну газету "Рада" у Києві.

Сполкомщики — простонародне від рос. "исполкомщики".

СИНІЙ ЛИСТОПАД. Надруковане оповідання вперше у "Синіх етюдах", потім окремим виданням у ДВУ 1926 р. та у т. 1 тритомників. Подаємо за останнім.

Фігнер В. М. (1852—1942)—російська революціонерка-терористка з групи "Народна воля", учасниця кількох гучних замахів. З 1883 р. засуджена на довічне ув'язнення, двадцять років перебувала у Шліссельбурзі в одиночній камері. 1906 р. утекла з архангельського поселення за кордон, де й померла у цілковитому зреченні політичної боротьби.

Колхіда — антична назва Кавказького узбережжя Чорного моря.

Шаміль (1799—1871) — третій і останній імам (релігійний правитель) Дагестану і Чечні (1834—1859), вождь національно-визвольної боротьби північнокавказьких горців проти російського колоніалізму г засновник імамату. В 1859 р. підступно полонений і засланий у Калугу. Тільки у 1870 р. йому вдалося втекти із заслання, помер Шаміль поблизу Медіни (Аравія) по дорозі в Мекку.

Домбровський Я. (1836—1871), РОССЕЛ Л.-Н.. (1844—1871), Делякюз Л.-Ч. (1809—1871) — учасники Паризької комуни.

ЧУМАКІВСЬКА КОМУНА. Вперше оповідання було надруковане у "Синіх етюдах", потім у Творах, т. 1. Подаємо за виданням 1929 р.

Чумак В. Г. (1900—1919) — український радянський поет, вів активну підпільну боротьбу в окупованому петлюрівцями та денікінцями Києві. Розстріляний денікінською контррозвідкою.

Молоння — застаріла слов'янська назва блискавки.

Геккель Ернст (1834—1919) — німецький біолог-еволюціоніст, пропагатор теорії Ч. Дарвіна про походження видів. Намагався створити і обґрунтувати соціальний дарвінізм, а також спілку науки і релігії.

Мах Ернст (1838—1916) — австрійський фізик і філософ, мав значний вплив на розвиток емпіріокритицизму та неопозитивізму, проти чого гостро виступив В. І. Ленін у 1909 р.

НА ОЗЕРА. Надруковано цей твір було вперше у журналі "Всесвіт" (1926.—№ 15). Потім у Творах, т. 1 (1927-й і 1929 рр.) та у т. 1 Вибраних творів 1932 р. Подаємо за останнім виданням, в якому оповідання передував невеличкий вступ:

"До етюда "На озера" я відношу й "Мисливські оповідання добродія Степчука". Ці поетичні екзерциції (свідомо беру це не зовсім благозвучне слово) треба розглядати не

як оповідання пролетарського мисливця, а як записки переляканого дрібного буржуа. Хіба ж пролетаріат "тікає від людей"? Хіба він ширяє над "мертвими краями старосвітських поміщиків", "шукаючи нових ілюзій до нових невідомих берегів"? Отже, нічого нема дивного в тому, що модернізований Тартарен боїться мертвої качки, дітей і, нарешті, опудала в останньому оповіданні того ж таки добродія Степчука". Написано 1927 року.

Тартарен — герой трилогії "Незвичайні пригоди Тартарена із Тараскона" (1872—1890) французького письменника Альфонса Доде (1840—1897), в якій у гумористичній формі зображений тип дрібного буржуа — задаваки, заядлого мисливця.

Cela va sans dire (фр.) — само собою зрозуміло.

Дон Квізано — одне з прізвищ Дон-Кіхота.

БАРАКИ, ЩО ЗА МІСТОМ. Вперше оповідання було надруковане у "Синіх етюдах", у 1926 р. вийшло у ДВУ окремою книжечкою. Востаннє публікувалось у т. 1 тритомника, за другим виданням якого і подаємо у цій книжці.

СВИНЯ. Вийшла першодруком у "Синіх етюдах", потім у т. 1 Творів, за другим виданням якого ми й передруковуємо.

Sus domesticus (лат.) — свиня домашня, і далі перераховуються найпоширеніші домашні породи; *sus scrofa* (лат.) — дика свиня.

Совнаркомка — розмовне: спеціалня і спецрозподільник для відповідальних працівників Раднаркому.

КІМНАТА ч. 2. Надруковане вперше оповідання було у журналі "Шляхи мистецтва" (1922.—№ 1), згодом у збірці "Сині етюди" і т. 1 Творів. Подаємо за другим виданням т. 1 Творів 1929 р.

ЛЕГЕНДА. Надруковано це оповідання вперше у "Синіх етюдах", потім у збірці М. Хвильового "Злочин" (Х.: ДВУ, 1926). Ввійшло також у т. 1 тритомника і Вибраних творів 1932 р., за яким подаємо у це видання. Заувага М. Хвильового до оповідання:

Див. вступне слово до "Кота в чоботях". Написано 1921 року.

Приймак — Примаков В. М. (1897—1937), радянський військовий діяч, організатор і керівник Червоного козацтва України, бойовий побратим Ю. М. Коцюбинського.

ЗАУЛОК. Це оповідання вийшло вперше окремим виданням у масовій серії бібліотеки "Гарт" 1923 р., потім входило до збірки оповідань "Осінь" (1924) та до т. 1 Творів. Подаємо за виданням 1929 р.

Раковський Християн Георгійович (1873—1941) — голова Раднаркому України з 1919-го по 1924 рік, згодом, внаслідок незгоди з національною політикою Сталіна та участі у внутріпартійній боротьбі на боці "лівої" опозиції, впав у немилість, — спочатку призначений повноважним представником СРСР у Франції та Англії, потім по справі "правотроцькістського блоку" засуджений у березні 1938 р. Воєнною колегією Верховного Суду СРСР на двадцять років ув'язнення, проте розстріляний 11 вересня 1941 р. в орловській в'язниці. Реабілітовано Х. Г. Раковського у 1988 р. (див. листи В. Короленка А. Луначарському // Нов. мир.—1988.—№ 10.—С. 218).

ЕЛЕГІЯ. Надруковане оповідання вперше у харківському альманасі "Квартали"

(1924.—№ 1), незабаром у збірці "Осінь" та в т. 1 тритомників.

Подаємо за останнім виданням 1929 р.

ДОРОГА Й ЛАСТІВКА. Друкувалося спочатку в збірці "Сині етюди", потім у т. 1 тритомників. Подаємо за другим виданням.

АРАБЕСКИ. Оповідання друкувалось тільки у т. 1 Творів М. Хвильового. Подаємо за виданням 1929 р.

Сієрра Мартінес (1881—1947) — іспанський поет, драматург, режисер модерністського театру. Зажив широкої популярності у багатьох країнах постановкою п'єси "Пісня про колиску" (1911).

Карейл (вірніше: Карлейль) Томас (1795—1881) — англійський історик, публіцист і філософ, апологет "культу героїв", особливо у головній своїй праці "Герої, шанування героїв і героїчне в історії" (1841), яких уважав рушіями історії.

Кводлібет (quod libert — лат.) — чого хочете.

Мандрагора — пасльонова багаторічна рослина, застосовується для тамування болю. Корені її нагадують іноді людину, тому в давнину мандрагорі приписували магічну силу.

Кайора — невеликий плоскодонний човен. Чайма (застаріле) — вітрило.

Квакери (англ. quakers — тремтячі, самоназва "Товариство друзів") — члени християнської протестантської секти, заснованої у середині XVII ст. в Англії під час революції. Заперечують зовнішні форми релігійності, сповідують пацифізм. Нині організації квакерів існують у США, Англії, Східній Африці. У 1937 р. створена міжнародна організація квакерів.

Liberum arbitrium (лат.) — вільний вибір.

Капабланка Х.Р. (1888—1942), РЕТІ Р. (1889—1929) — видатні шахісти.

ПУДЕЛЬ. Надруковане оповідання вперше у журналі "Червоний шлях" (1923.— № 2), згодом у збірці "Осінь" та окремо з оповіданням "Лілюлі" (1926). Потім у т. 1 тритомника і Вибраних творів. Подаємо за виданням 1932 р., де М. Хвильовий вмістив передмову: "Сіль оповідання "Пудель" в розмові Сайгора з Тетяною. Ще точніше: в "філософствуванні" Тетяни про людину. Це — відбиток чеховських настроїв дрібнобуржуазної інтелігенції відбудовчого періоду (оповідання написано 1923 року). Мораль: романтично намовленим "матеріалістам" Сайгорам не рекомендується вести інтимні розмови з Тетянами".

Лассаль Ф. (1825—1864) — діяч німецького робітничого руху, філософ, публіцист, засновник опортуністичної течії однієї з форм дрібнобуржуазного соціалізму, організатор і президент першої робітничої партії Німеччини (1863—1875). Убитий на дуелі.

Ріжа — див. примітку до оповідання "Солонський Яр".

"ЛІЛЮЛІ". Надруковане вперше у журналі "Червоний шлях" (1923.—№№ 6—7), потім у збірці оповідань М. Хвильового "Осінь", виходило також окремо з оповіданням "Пудель" 1926 р. Подаємо за т. 1 Творів (1929).

"ЛІЛЮЛІ" — драматична сатира Р. Роллана гостроантивоєнного спрямування,

написана 1919 р. у стилі народного лубка, у перші пореволюційні роки набула значного поширення у нашій країні. Численні переробки на "новий лад", а то й відверті пародії у дусі пролеткультівських інтерпретацій, надихнули М. Хвильового на саркастичну реакцію щодо цих вульгаризацій в оповіданні "Лілюлі". Відповідно і поетика твору насичена ремінісценціями та алюзіями з різних творів, персонажів, епох, стилів для створення відповідного грайливо-саркастичного тла розповіді. За браком місця намагатимемось пояснити головніше, враховуючи, що у грі М. Хвильового важливе не номінативне значення в плані ерудиції, а жонглювання смислами слів задля естетичної розкутості та творчої щедроти. Визнаємо, що цей твір М. Хвильового найскладніший для пояснення, докладне його коментування потребувало б значно більше місця, ніж сам твір. Це оповідання можна вважати гідним традиції комічної літератури (Рабле, Стерн, Гоголь) і так званої інтелектуальної прози (Джойс, Бор-хес, Еко).

Хеопс-Хуфу — іронічна гра слів.

Савойя — історична область у французьких Альпах, савойяри — її жителі.

Сіденхем Томас (1624—1689) — англійський лікар, один з фундаторів клінічної медицини, активно впроваджував і вдосконалював систему практичної медицини.

Гаронна — ріка у Франції та Іспанії.

Ordre de bataille (фр.) — план битви.

Артемівці — студенти Комуністичного університету ім. Артема, який існував у Харкові в першій половині 20-х років для підвищення загальноосвітніх і політичних знань комсомольського та партійного активу.

Сведенборг Емануель (1688—1772) — шведський філософ-ідеаліст, письменник, теософ-містик. Створив широковідому теософську систему про "потойбічне життя" і поведінку духів. Мав значний вплив на теорії романтиків, зокрема, його ідеї позначились на творчості Блейка, Кольріджа, Емерсона, Бальзака, Стріндберга. Вчення Е. Сведенборга викликало значну зацікавленість російських релігійних філософів XIX — поч. XX ст.

Сабурова Дача (ще Сабурка) — тогочасні побутові назви лікарні для психічно-хворих у Харкові.

Я(РОМАНТИКА). Вперше видрукувана в альманасі "Гарт" (Х., 1924), невдовзі у збірці оповідань М. Хвильового "Осінь" (1924), згодом у двох виданнях т. 2 тритомника 1928-го і 1929 років. Востаннє цей твір друкувався у т. 1 Вибраних творів, до якого письменник написав таку загальну передмову. (З огляду на те, що ця "Передмова", по суті, останнє звернення М. Хвильового до читача і ніби своєрідний заповіт нащадкам, вона становить також неабиякий історико-літературний інтерес, тому й наводимо її повністю).

Передмова

На протязі кількох останніх років дехто із наших не в міру дбайливих критиків рішуче й безапеляційно закреслює весь мій попередній, мало не чотирнадцятилітній творчий шлях пролетарського письменника. Робиться це дуже просто. Знаєте, хто такий Хвильовий? Та це той, що з "Вапліте", основоположник хвильовизму й автор

"Вальдшнепів". Про інші мої твори ані слова! Не існує ні моїх кількох томів (їх, до речі, по книгарнях давно вже нема), не існує й висловлювань відповідальних партійців про мою творчість як про творчість, в якій чимало є корисного для радянського читача. Згадується лише колишня "гостра цікавість" до моєї особи.

На "гостру цікавість" я не претендую. Не претендую тому, що вона мене ніколи не приваблювала, не претендую й тому, що не належу до тієї категорії письменників, які вміють швидко й легко писати; а з великими труднощами переборюю т. з. "опір матеріалу".

Але ніяк я не можу не вимагати від наших не в міру дбайливих критиків, щоб вони, сідаючи писати статті про мою перебудову, спершу брали на себе труд хоч як-небудь зазирнути в мої книжки. Не можна ж, шановне товариство, робити з людини, що на протязі багатьох років у силу свого розуміння і здатностей боролася за пролетарське мистецтво,— не можна робити з цієї людини пролетарського початківця, який допіру повернувся з ваплітівської еміграції й який, крім "Вальдшнепів" та хвильовизму, нічого не має за душею. Ви кажете, що я колись був "рупором українського фашизму"? Не заперечую! Ви запевняєте, що я поки що перебуваю в стані "ще недостатньої перебудови"? Теж вірю, бо в такому ж приблизно стані чимало сучасних пролетарських письменників. Але хіба тільки це й можна сказати про мою літературну роботу?

Проте коли для вас у нашій радянській літературі не існує авторитетів, то давайте звернімось ще до буржуазної критики.

Беру один із кількох прикладів. В 1931 році вийшла німецькою мовою збірка моїх "Вибраних оповідань". Як же відгукнулася буржуазна преса на цю мою збірку?

Рекомендую № 4 за 1932 рік "Бюлетеню експресних інформацій для книгарів, бібліотек і друзів книги" (бюлетень напрямку католицьких партій, видавець д-р Шлісман, Інсбрук). В цьому бюлетені (даю переклад з німецької мови) буржуазна преса відгукується так:

"Десять оповідань, з яких ні одне не схоже на друге. У вступному оповіданні "Мати" змальовується жахлива доля руської матері, що жертвує собою заради старшого сина. Молодший син її хоче вбити свого старшого брата, і вона приймає смертельний удар від цього молодшого сина, рятуючи свого випеченого улюбленця. Після фривольної "Вариної біографії" іде розкішна сатира "Іван Іванович", на якій сильно помітний вплив великих гумористів Англії. Іван Іванович — партійний урядовець першої комуністичної епохи, що з своєю жінкою й двома дітьми користується з усіх переваг комунізму, але сам ще є цілком буржуа, втрачає всяку рівновагу, коли він раптом чує про майбутню чистку партійного осередку, отже, й місця своєї служби. Далі нанизуються інші картини комуністичного життя — серйозні, фривольні, страшні, жахливі події часів революції й божевільної громадянської війни, що вимагали незчисленних людських жертв.

Навіть у перекладі, який, коли судити з передмови, значно послаблює достоїнство українського автора, кожне поодиноке оповідання становить маленький шедевр (Meisterwerk), якому з письменницького боку мало чого можна закинути. Але тим

більше треба дорікати друкарському укладачеві.

Для дозрілих читачів, для молоді й народніх бібліотек непридатна, комуністична! (підкреслення моє.— М. Х.).

Як бачите, мої оповідання не тому непридатні для закордонної молоді й закордонних народніх бібліотек, що вони недосконалі ("кожне поодинокі оповідання становить маленький шедевр — "Meisterwerk"), а саме тому, що вони комуністичні! Так думає буржуазний рецензент, і так зовсім не думає дехто із наших радянських критиків.

Хто ж із них помиляється?

Не будемо гадати. Подаю на суд читачів збірку вибраних своїх творів у двох томах. Перший том іде під назвою — "Ліричні етюди", другий під назвою — "Сатиричні етюди". Проте, без сатири в першому томі, як і без лірики в другому, звичайно, не обійшлося. Ліричні етюди підібрані в такий порядок: оповідання про громадянську війну, далі — роки відбудовчого періоду. Мотиви мисливських новел продовжують другий відділ. Кінчається книга циклом шахтарських оповідань. Сатири другого тому, на мій погляд, не вимагають класифікації, і тому кожна із них посіла випадкове місце.

Маючи на увазі, що мої книжки можуть потрапити в руки молодосвідчених читачів, я до кожного твору написав невеличке вступне слово.

Микола Хвильовий

"Сатиричні етюди". Як уже наголошувалось, цей том Вибраних творів (до речі, ледь чи не єдиний у спадщині М. Хвильового ілюстрований і своєрідно оформлений Анатолем Петрицьким) був першим і останнім із прижиттєвих видань письменника. Ні "Сатиричним етюдам" (т. 2 Вибраних творів), ні будь-якій іншій книжці творів М. Хвильового аж дотепер вийти у нашій країні не судилося.

У самої новели "Я (Романтика)" у цьому виданні був такий вступ: "Герой новели "Я" — не революціонер. Це, — так би мовити, "революціонізований" індивідуаліст, себто один із тих дрібнобуржуазних інтелігентів, що не позбулися психологічного вантажу "молодої людини XIX сторіччя", — людини, про яку зараз, з легкої руки М. Горького, багато пишуть у нашій пресі й яка, на жаль (та й на радість), і досі живе серед нас: жалкувати треба, що живе, радіти — що вже в невеликій кількості.

Новелою "Я" автор рішуче повстає проти індивідуалізму. Дегенерата введено не випадково! Навіть кращий із тих, що в них "розколюється "я", навіть він іде в супроводі "низенького лоба, розкуйовдженого волосся і приплюснутого носа". Подвійність натури послідовно веде до виродження, до дегенерації.

Міг такий індивідуаліст активізуватися за часів громадянської війни? Принаймні в уяві — безперечної В 20-х роках XX сторіччя на землі вже не існувало тихих закутків шатобріанівських Рене.

Невже і герой новели був колись, як він говорить, "главковерхом чорного трибуналу комуні"? Нічого подібного! Це просто марення зарозумілого плутаника. В кращому разі він міг хіба що відступати з більшовиками! І то не командиром якогось червоного загону, а одним із пасажирів тих ешелонів, що в них евакуювались наші

родини.

Яку роль зіграла новела свого часу? Автор певний, що вона зіграла роль революційну. Таких, як "я", сьогодні ми майже не бачимо на нашій радянській землі, на початку ж непу серед Дрібнобуржуазної інтелігенції їх було чимало. Поставивши "я" в "красиву", романтичну обстановку й у той же час показавши його нікчемність ("дрібненькі сльози", істеричність, відсутність справжньої стійкості і т. д.), автор тим самим, очевидно, сприяв перевихованню вищезгаданої інтелігенції в дусі комуністичного світогляду.

Чи є сенс друкувати цю новелу зараз? Мабуть, є! Хіба б ми в противному разі випускали життєписи "молодої людини XIX сторіччя"? Останньою заявою автор, до речі, не збирається порівнювати себе з великими творцями "зайвих людей".

Новелу "Я" написано на початку 1923 року.

Синедріон (грец.) — збори, рада старійшин у давній Іудеї. У християнські часи частіше вживається іронічно як зборище, несправедливий суд (напр., над Ісусом).

Жирандоля (фр.) — багато оздоблений висячий свічник, по-сучасному — люстра.

Штаб Духоніна — начальника штабу і головнокомандуючого російської армії, який не визнав Жовтневої революції, на початку грудня 1917 р. за наказом М. Криленка було розстріляно у м. Могилеві. Звідси й походження евфемізму — "відправити у штаб Духоніна", тобто розстріляти.

Errare humanum est (лат.) — людині властиво помилятися.

СЕНТИМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ. Друкувалось це оповідання тільки у т. 2 Творів 1928-го і 1929 рр. Подаємо за останнім виданням.

Кочубей Марія — дочка полтавського полковника Василя Кочубея, в яку ще юну був закоханий старіючий гетьман Іван Мазепа, згодом одружена з сином ніжинського полковника Степана Забіли. Хоч якою романтичною була ця любов, однак і вона певним чином сприяла появі доносу Кочубея та Іскри про зрадливі заміри гетьмана Мазепа Петрові І.

"Пісня про Нібелунгів" — найдавніший німецький героїчний епос (датується приблизно 1200 р.), в якому використані історичні перекази про знищення гуннами держави бургундів (нібелунгів), подвиги і смерть лицаря Зігфріда та криваву помсту за вбивство Зігфріда дружини Кримхільди.

Б'єргалка — розмовна назва пивнички, походить від нім. Bieг або ж від фр. бієге, де можна було дешево випити і попоїсти.

Делеклюз Шарль (1809—1871) — активний учасник революції 1848 р. у Франції, член Паризької комуни 1871 р., загинув на барикадах.

Бульйонський Ліс (точніше — Булонський) — знаменитий лісопарк на околиці Парижа.

Узамітна Ніцца — омріяна (в темряві) французька столиця курортів на березі Середземного моря.

Атрамент — чорнило.

Morituri te salutant (лат.) — приречені на смерть вітають вас.

Моветон (з франц.) — невихованість, розбещеність

Епікурейці — послідовники вчення давньогрецького філософа Епікура (341—270 р. до н. е.), за яким жити треба самотником з метою уникнути страждань, щоб досягти тілесного здоров'я і стану повної безтурботності духу (атараксії); пізнання за Епікуром природних законів звільняє від страху смерті, забобонності та й релігійних марновірств у цілому.

НАРЕЧЕНИЙ. Надруковане це оповідання вперше у журналі "Всесвіт" (1927.—№ 35). Згодом у т. 3 Творів і т. 1 Вибраних творів (звідки й подаємо) з такою передмовою:

"Для контрреволюції нічого нема "святого". Вона не милує навіть маленьку людину з глухої провінції — людину, що, мабуть, нікому, ніколи й нічого поганого не зробила. Як же інакше розуміти це оповідання?"

Написано 1927 року.

БАНДИТИ. Видане єдиний раз у т. 3 Творів 1930 р., звідки й передруковуємо.

ЗАВ'ЯЗКА (Етюд). Історія цього твору досить складна; спочатку він друкувався у журналі "Життя і революція" (1925.—№ 11) як початок роману "Іраїда" під такою ж назвою. Однак подальша доля цього роману невідома. Як самостійний твір під новим заголовком "Зав'язка" видрукуваний у т. 3 Творів (1930), де майже цілком переінакшені прізвища героїв (напр., дипломат Баторій змінено на Криленка, інженер Ламене став Сердюком, журналіст Пастелян — Шарком, а професора Поло названо Полозом) та з кількома незначними стилістичними виправленнями.

Отож етюд, який подаємо за т. 3 Творів, цікавий насамперед як зав'язка цікавої і навіть інтригуючої епічної форми, відмінної від досить статичної і локальної недовісти "Вальдшнепів". Шкода, що не можна порівняти їх уповні. Певним чином наближається до цих творів і "З лабораторії" за цілком відчутним епічним розмахом і сміливим експериментом з формою?.. як, на жаль, і цілком відчутною незавершеністю.

Д'Анунціо Габріеле (1863—1938) — італійський письменник і політичний діяч, ідеолог італійського імперіалізму. Перейнятий декадентськими і ніцшеанськими ідеями. Г. Д'Анунціо після першої світової війни посилено пропагував фашизм. Свого часу його різко критикувала Леся Українка.

МАТИ. Надруковане вперше у т. 3 Творів, потім у т. 1 Вибраних творів, за яким подаємо у це видання, з такою передмовою:

"Це оповідання дехто плутає з новелою "Я". Між ними нічого спільного нема. Основна думка оповідання "Мати" така: поділення людей капіталістичного суспільства на класові табори є така ж неминучість, як неминуча загибель світогляду "старосвітських" людей. Проте думку автору почасті видно й з епіграфа". Написано 1927 року.

ІЗ ВАРИНОЇ БІОГРАФІЇ. Вперше з'явилося у журналі "Літературний ярмарок" (1928.— № 1). Згодом у т. 3 Творів та Вибраних творах, звідки ми передруковуємо. У цій книжці М. Хвильовий додав до твору розлогішу передмову:

"В перший раз оповідання "Із Вариної біографії" надруковано 1928 року в книзі першій альманаху "Літературний Ярмарок". Прочитавши це оповідання, критики

заметушилися: один із авторитетних на той час демостенів дуже жалкував, що автор зробив з героїні "робітниче-селянську богородицю", другий скаржився, що автор зацікавився такою собі зовсім непотрібною Варєю. Третій навіть обвинувачував мене у великій прихильності до грубого натуралізму. Подивімось, чи мали вони рацію. Коротко.

В образі Варі, як це видно й без окулярів, автор подає читачеві збірний тип масовика дрібної буржуазії. Словом, щодо натуралізму, то це оповідання є типовий романтичний етюд ("щодо вина, то він пив воду", як говорив колись, здається, Віктор Гюго). Гіперболи, узагальнення — це попутники романтичного письма, а саме ними й просякнута моє оповідання. Чи, може, без окулярів не видно, що Богодухівська Варя не одна Варя,— що це тисячі Вар, і не лише богодухівських?

Другому критикові відповідь коротенька. Вірно: вульгаризатори пролетарської літератури ніколи не цікавились перевихованням дрібнобуржуазних мас. Я цим питанням завжди цікавився, саме тому я й звернув увагу на таку собі нікому не потрібну Варю.

Але перед третім демостеном я схиляю своє непокірне чоло й роблю йому елегантний кніксен. Він мав рацію жалкувати, що я зробив з героїні "робітниче-селянську богородицю", бо... з неї я справді нічого іншого й не міг зробити.

Яка основна ідея твору? Життя дрібної буржуазії завжди йде під контролем "чужої волі", себто під контролем волі якогось класу — чи то буржуазії, чи то пролетаріату — в залежності від обставин. За часів великої громадянської війни пролетаріат, тягнучи за собою вищезгаданий соціальний прошарок, не міг не запліднити його своїми ідеями, і він його, як відомо, запліднив. Великі маси дрібної буржуазії побігли туди, куди з боями "підступили загони червоних полків", бо запліднена ідеями революційного класу дрібна буржуазія відчула "щось таке, що з його власті їй уже ніколи не вирватись". І коли дрібнобуржуазна Варя з Монастирської, народивши сина, не найшла світліших порівнянь, як порівняти себе з богородицею, то чому автор мусить робити з неї щось інше?"

Аттіла (приблизно 406—453) — вождь гуннів з 434 р. Очолив спустошливі походи на Східну Римську імперію, Галлію, Північну Італію, створив велетенську державу гуннів од Волги до Рейну, яка існувала тільки впродовж його життя.

ІВАН ІВАНОВИЧ. Надруковано перший раз у журналі "Літературний ярмарок" (1929.— № 7), згодом у томі 3 Творів (1930), за яким і подається у цьому виданні.

"Хуліо Хуреніто" і "Любов Жанни Ней" — романи Іллі Еренбурга, який на той час перебував у еміграції. Перший із названих творів (повна його назва "Надзвичайні пригоди Хуліо Хуреніто та його учнів") набув неабиякої популярності у перші пореволюційні роки завдяки позитивному до нього ставленню і схвальній рецензії М. Бухаріна.

РСІ — робітниче-селянська інспекція, родоначальник нинішнього народного контролю.

Кака — Контрольна комісія ВКП (б), прообраз теперішньої партійно-ревізійної

комісії у структурі КПРС.

"ДРУГ ДІТЕЙ", "Повітрофлот", "Доброхім" — добровільні громадські організації, в які входили радянські службовці, що об'єднувались для опіки над безпритульними дітьми, сприяли розвиткові авіації та добривно-хімічної промисловості.

Vouz aimez les fleur (фр.) — ви любите квіти.

Comment donc, madame (фр.) — як це так, пані.

A la bonne heure, madame (фр.) — на все добре вам, пані.

Oui, oui, madame (фр.) — так, так, мамо.

Avec plaisir, madame (фр.) — дуже приємно, пані.

Іона Вочревісущий — псевдонім широковідомого для тих часів одіозного публіциста і фейлетоніста газети ВУЦВК "Вісті" Миколи Новицького.

РЕВІЗОР. Надруковано вперше у журналі "Літературний ярмарок" (1929.—№ 9), згодом у т. 3 Творів та т. 1 Вибраних творів з такою передмовою:

"Оповідання "Ревізор" належить до серії тих же етюдів, що й "Пудель". "Всі ми вирости із гоголівської шинелі",— сказав колись Достоевський. Леся теж має багато спільного і з Акакієм Акакієвичем, і з "Бідними людьми", і з багатьма чеховськими героями. Але вона, безперечно, нічого не має спільного зі збірним типом сучасної радянської жінки: Що й говорити, по глухих закутках такі люди, як її чоловік Бродський, ще існують, існують і такі, як Топченко (в протилежному разі Контрольній Комісії не прихопилось би працювати над перевихованням "партійців"), звичайно, Леся має рацію рватися від пелюшок, від "добровільного рабства", і з цього боку вона — позитивний тип, але бачити, що "люди цього життя всюди, завжди й до смішного однакові" — так бачити могла все-таки лише міщанка. Оповідання написано 1928 року. Оцінювати його треба як відбиток побуту й настроїв тогочасного "партійного" міщанства".

Передруковуємо за цим виданням.

Акерман — до 1944 року так називалось м. Білгород-Дністровський.

З ЛАБОРАТОРІЇ. Друкувався цей твір вперше у журналі "Червоний шлях" (1931.— №№ 7-8.—С. 5-18), наступного року з'явився окремою книжечкою у харківському видавництві "Література і мистецтво". Подаємо за першодруком.

Холодна Гора — район Харкова зі знаменитою в'язницею.

П. МАЙДАЧЕНКО

ЗМІСТ

Сині етюди

Вступна новела

Життя

Колонії, вілли...

Редактор Карк

Кіт у чоботях

Юрко.

На глухим шляху

Солонський Яр
Силуети
Шляхетне гніздо
Синій листопад
Чумаківська комуна
На озера
Бараки, що за містом
Свиня
Кімната ч. 2
Легенда
Заулок
Елегія
Дорога й ластівка
Пудель
"Лілюлі".
Арабески
Я (Романтика)
Сентиментальна історія
Наречений
Бандити
Зав'язка
Мати
Із Вариної біографії
Іван Іванович
Ревізор
З лабораторії
Примітки та коментарі